

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ЦЕНТРАЛЬНИЙ БАНК ТА ГРОШОВО-КРЕДИТНА ПОЛІТИКА

П І Д Р У Ч Н И К

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України

ББК 65.262.1
Ц 38

*Розповсюджувати та тиражувати
без офіційного дозволу КНЕУ забороняється*

Колектив авторів:

**Мороз А. М., Пуховкіна М. Ф., Савлук М. І., Алексєєнко М. Д.,
Дзюблюк О. В., Остапшин Т. П., Раєвський К. Є., Половненьов Ю. О.**

Рецензенти:

Ю. О. Тараненко, канд. екон. наук, доц.
(Національна академія внутрішніх справ України)

В. П. Черевань, д-р екон. наук, проф.,
заслужений діяч науки і техніки України
(Київський університет ринкових відносин)

Редакційна колегія факультету банківської справи

*Голова редакційної колегії
Відповідальний секретар
Члени редакційної колегії*

М. І. Диба, д-р екон. наук, проф.
І. Б. Івасів, канд. екон. наук, доц.
В. Х. Арутюнов, канд. філос. наук, проф.
А. М. Герасимович, д-р екон. наук, проф.
Т. В. Майорова, канд. екон. наук, доц.
А. М. Мороз, д-р екон. наук, проф.
А. А. Пересада, д-р екон. наук, проф.
М. І. Савлук, д-р екон. наук, проф.
В. М. Свінцицький, д-р філос. наук, проф.
І. В. Шамова, канд. екон. наук, доц.

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
Лист № 14/18.2-1210 від 03.06.04*

Центральний банк та грошово-кредитна політика:

Ц 38 Підручник / Кол. авт.: А. М. Мороз, М. Ф. Пуховкіна,
М. І. Савлук та ін.; За ред. д-ра екон. наук, проф.
А. М. Мороза і канд. екон. наук, доц. М. Ф. Пуховкіної. — К.:
КНЕУ, 2005. — 556 с.
ISBN 966-574-725-8

Підручник підготовлено відповідно до програми з нормативної навчальної дисципліни «Центральний банк та грошово-кредитна політика», яку включено до навчального плану підготовки бакалаврів з банківської справи. У ньому висвітлені основні завдання, напрями діяльності та операції центральних банків, розкриваються зміст, цілі, типи та місце грошово-кредитної політики в загальнодержавній економічній політиці, дається розгорнута характеристика інструментів реалізації грошово-кредитної політики. Досліджується діяльність Національного банку України, а також центральних банків провідних країн світу.

Як інформаційна база для написання підручника використані законодавчі та нормативні акти з банківської діяльності в Україні станом на 1 січня 2005 р., аналітичні та статистичні видання Національного банку України.

Для студентів, слухачів центрів магістерської підготовки і курсів системи підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів, викладачів, наукових і практичних працівників, а також для всіх, хто цікавиться проблемами регулювання грошового ринку.

ББК 65.262.1

ISBN 966–574–725–8

© Мороз А. М., Пуховкіна М. Ф., Савлук М. І. та ін., 2005
© КНЕУ, 2005

Навчальне видання

**МОРОЗ Анатолій Миколайович
ПУХОВКІНА Майя Федорівна
САВЛУК Михайло Іванович та ін.**

ЦЕНТРАЛЬНИЙ БАНК ТА ГРОШОВО-КРЕДИТНА ПОЛІТИКА

Підручник

Редактор *П. Царик*
Художник *Т. Зябліцева*
Технічний редактор *Т. Піхота*
Коректор П. Тютюнник

Верстка *О. Дворнік*

Підписано до друку 4.04.05. Формат 60×84/16. Папір офсет. № 1.
Гарнітура Тип Таймс. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 32,31.
Обл.-вид. арк. 38,32. Наклад 3000 пр. Зам. № 04-2789. Київський національний економічний
університет

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи (серія ДК, № 235 від 07.11.2000)

03680, м. Київ, проспект Перемоги, 54/1
Тел./факс: (044) 458-00-66; 456-64-58
E-mail: publish@kneu.kiev.ua

ЗМІСТ

<i>ПЕРЕДМОВА</i>	7
Розділ 1. Статус та основні напрями діяльності центральних банків	9
1.1. Призначення і створення центральних банків.	9
1.2. Статус та основи організації центральних банків	12
1.3. Основні напрями діяльності центральних банків	17
1.4. Операції центральних банків.	20
Питання для самоконтролю	30
Розділ 2. Національний банк України — центральний банк держави.	31
2.1. Утворення Національного банку України та основи його діяльності.	31
2.2. Принципи організації та функціонування Національного банку України	47
2.3. Органи управління та структура Національного банку України	50
2.4. Економічні засади діяльності Національного банку України	63
2.5. Бухгалтерський облік у НБУ та звітність	68
2.6. Аудит Національного банку України	88
Питання для самоконтролю	97
Розділ 3. Емісія грошей та регулювання готівкового обігу	99
3.1. Центральний банк — емісійний центр держави	99
3.2. Повноваження НБУ як емісійного центру готівкового обігу	104
3.3. Регулювання готівкового обігу у позабанківській сфері.	114

3.4. Регулювання касових операцій банків	124
3.5. Організація емісійно-касової роботи в системі Національного банку України	127
3.6. Прогнозування готівкового обігу	133
3.7. Інкасація та перевезення грошових знаків	140
Питання для самоконтролю	143
Розділ 4. Рефінансування банків	145
4.1. Цілі, методи та розвиток механізмів рефінансування банків	145
4.2. Рефінансування банків в умовах економічного зростання . .	148
Питання для самоконтролю	163
Розділ 5. Організація та регулювання платіжних систем	164
5.1. Платіжні системи та роль центрального банку в їх організації та регулюванні	164
5.2. Організація міжбанківських розрахунків	167
5.3. Становлення та розвиток міжбанківських розрахунків в Україні	174
5.4. Національна система масових електронних платежів	198
Питання для самоконтролю	203
Розділ 6. Регулювання діяльності банків	204
6.1. Сутність та необхідність регулювання діяльності банків . . .	205
6.2. Організація системи банківського регулювання	210
6.3. Державна реєстрація банків.	217
6.4. Ліцензування банківської діяльності.	240
6.5. Регулювання діяльності комерційних банків за допомогою економічних нормативів	261
6.6. Формування резервів на покриття можливих втрат за активними операціями	277
6.7. Гарантування банківських вкладів	297
6.8. Методичне забезпечення організації банківського кредитування і розрахунків	302
6.9. Методичне забезпечення бухгалтерського обліку в банках, складання звітності та проведення аудиту	309
Питання для самоконтролю	315
Розділ 7. Банківський нагляд	318

7.1. Принципи та методи нагляду за діяльністю банків	318
7.2. Дистанційний моніторинг діяльності банків	329
7.3. Інспекційні перевірки банків	333
7.4. Застосування заходів впливу за порушення банками вимог банківського законодавства	349
Питання для самоконтролю	351
Розділ 8. Центральний банк — банкір і фінансовий агент уряду.	353
8.1. Основні напрями діяльності центрального банку з обслуговування уряду	353
8.2. Забезпечення касового виконання державного бюджету	361
8.3. Роль Національного банку України в управлінні внутрішнім державним боргом	367
8.4. Зовнішній борг України і роль Національного банку в управлінні боргом	373
Питання для самоконтролю	381
Розділ 9. Грошово-кредитна політика	382
9.1. Сутність грошово-кредитної політики та її інституційна основа	382
9.2. Цільова спрямованість грошово-кредитної політики	387
9.3. Передавальний механізм та ефективність грошово-кредитної політики	395
9.4. Типи грошово-кредитної політики	404
9.5. Місце і роль грошово-кредитної політики в загальній економічній політиці держави	408
9.6. Особливості визначення і формування грошово-кредитної політики в Україні	414
Питання для самоконтролю	422
Розділ 10. Інструменти грошово-кредитної політики	424
10.1. Класифікаційна характеристика інструментів грошово-кредитної політики	424
10.2. Політика обов'язкових резервних вимог	428
10.3. Політика рефінансування	439
10.4. Процентна політика	448
10.5. Політика операцій на відкритому ринку	456
10.6. Монетарні інструменти прямої дії	465
Питання для самоконтролю	469
Розділ 11. Валютна політика	470

11.1. Сутність валютної політики, валютного регулювання і контролю	470
11.2. Інструменти валютної політики.	480
11.3. Завдання та повноваження центрального банку у сфері валютного регулювання та валютного контролю	493
11.4. Діяльність центрального банку зі складання та регулювання платіжного балансу	516
11.5. Діяльність центрального банку з управління золотовалютними резервами	528
Питання для самоконтролю	536
<i>Розділ 12. Центральний банк — аналітичний та інформаційно-статистичний центр банківської системи . . . . .</i>	
12.1. Проведення центральним банком аналітичної та дослідницької роботи.	538
12.2. Моніторинг процесів на мікрорівні	546
12.3. Складання грошово-кредитної та банківської статистики Спеціальний стандарт поширення даних МВФ	531
Питання для самоконтролю	556

ПЕРЕДМОВА

Процес створення в Україні сучасної банківської системи, яка відповідає вимогам ринкової економіки, ще не закінчився, хоча в основному вона сформована.

Наша банківська система є дворівневою. Перший рівень — це Національний банк України, другий рівень — система комерційних банків.

Національний банк України виконує функції та операції, завдяки яким він набуває статусу центрального банку. НБУ — це емісійний центр держави. Він здійснює рефінансування комерційних банків, міжбанківські розрахунки, регулювання банківської діяльності і нагляд і тому є «банком банків».

Серед навчальної літератури щодо діяльності НБУ переважають посібники, де висвітлюються окремі операції, які виконує центральний банк держави. Комплексна характеристика функцій і операцій НБУ в українській навчальній літературі дана у підручнику «Національний банк і грошово-кредитна політика», який був виданий за редакцією А. М. Мороза і М. Ф. Пуховкіної ще в 1999 р.

За час, що минув, відбулися суттєві зміни і вдосконалення механізмів, які застосовує НБУ як центральний банк. Тому виникла необхідність перевидати вищезазваний підручник, а також дещо змінити його назву у зв'язку з тим, що в чинних державних стандартах вищої освіти передбачена навчальна дисципліна «Центральний банк та грошово-кредитна політика».

Підручник написано згідно з програмою відповідної навчальної дисципліни, що вивчається у вищих закладах освіти за спеціальностями «Банківська справа» і «Фінанси».

Друге видання підручника здійснено за редакцією доктора економічних наук, професора А. М. Мороза та кандидата економічних наук, доцента М. Ф. Пуховкіної.

Авторами окремих розділів є Мороз А. М. (передмова, розділи 3.7, 4, 5, 6.8); Пуховкіна М. Ф. (розділи 1, 2.1, 2.2, 2.3, 3.1—3.6, 6.1, 6.2, 6.7, 8, 10); Алексеєнко М. Д. (розділи 2.4—2.6, 6.9); Дзюблюк О. В. (розділ 11); Оста-пишин Т. П. (розділи 6.5, 6.6); Раєвський К. Є. (розділи 6.3, 6.4, 7); Половньов Ю. О. (розділ 12); Савлук М. І. (розділ 9).

РОЗДІЛ 1

СТАТУС ТА ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ ЦЕНТРАЛЬНИХ БАНКІВ

Після вивчення цього розділу ви зможете:

- зрозуміти причини створення центральних банків;
- з'ясувати основні чинники, що визначають статус центрального банку;
- дістати уявлення про організаційну структуру центральних банків;
- розкрити основні напрями діяльності центральних банків.

1.1. Призначення і створення центральних банків

У ринковій економіці центральний банк посідає особливе місце, він є ключовою ланкою, ядром грошової і банківської систем. У різних країнах цей банк називається по-різному із застосуванням таких означень, крім центрального, як національний, державний, резервний, або має скорочену назву — Банк Японії, Банк Франції. Центральні банки можуть мати різну форму власності:

- державну (наприклад, Німецький федеральний банк, Банк Англії);
- акціонерну, з участю держави у формуванні капіталу (наприклад, Банк Японії);
- акціонерну, — без участі держави у формуванні капіталу (наприклад, федеральні резервні банки у США).

Форма власності центрального банку не має принципового значення для його функціонування, оскільки цільова спрямованість діяльності центрального банку визначається не інтересами його власників, а інтересами всього суспільства.

Центральні банки у їх сучасному розумінні були створені у ХХ ст., що пов'язано з процесом демонетизації золота. Демонетизація золота — поступовий процес втрати золотом функцій грошей. З початком Першої світової війни (1914—1918) країни, що воювали, припинили обмін національних грошових знаків (банкнот) на золото. Після Першої світової війни золотовалютний стандарт зберігся лише у США. Деякі країни відновили золотий стандарт, але в обмежених (усічених) формах — золотозливковій і золотодевізній. Емісійні банки відповідно до форми стандарту обмінювали банкноти (національну валюту) на зливки золота (Англія, Франція) або на іноземну валюту (девизи),

яка розмінювалася на золото (Німеччина, Австрія). У 30-ті роки були ліквідовані всі форми золотого стандарту у внутрішньому обороті країн.

Після Другої світової війни золотий монометалізм відновився, але в ще більш усіченій формі — золотодоларового стандарту. У внутрішньому обороті країн обмін національних грошей на золото не був відновлений. Зв'язок національних валют із золотом забезпечувався через надання можливості урядам і емісійним (центральним) банкам країн — членів Міжнародного валютного фонду обмінювати долари США, якими вони володіли, на зливки з золотого запасу США за фіксованою ціною 35 дол. за 1 трійську унцію золота. У 1971 р. США припинили обмін доларів на золото. Юридично демонетизацію золота було закріплено другою поправкою до Статуту МВФ. Зміни до Статуту МВФ були внесені на підставі угоди між країнами — членами МВФ, підписаної в 1976 р. у м. Кінгстоні (Ямайка) і ратифікованої необхідною кількістю країн у 1978 р. Поправки до Статуту скасували офіційну ціну золота і золоті паритети. У сучасних умовах в усіх країнах в обігу перебувають лише неповноцінні гроші — паперові гроші й монети з неблагородних металів.

Демонетизація золота спричинила:

— по-перше, перехід від системи обігу повноцінних грошей (саморегульованої системи)¹ до системи обігу неповноцінних грошей, які не мають власної реальної вартості і не обмінюються на повноцінні гроші, зокрема на золото. Характерною рисою системи обігу повноцінних грошей був високий рівень стихійної саморегуляції грошового обороту, тобто забезпечення національної економіки необхідною та достатньою масою грошей. В умовах обігу неповноцінних грошей цей механізм перестає діяти і тому виникає потреба в регулюванні грошового обороту з боку держави;

---

¹ Повноцінними були гроші, що мали внутрішню реальну вартість, адекватну вартості товару, який виконував функції грошей (грошового товару), чи вартості матеріалу, з якого гроші були виготовлені, наприклад металу (золоті чи срібні монети). В умовах функціонування металевих грошових систем (біметалізму та монометалізму) повноцінними були також грошові знаки у паперовій формі — банкноти (банківські зобов'язання), які вільно обмінювалися банками на повноцінні монети. Характерною ознакою системи повноцінних грошей був високий рівень саморегуляції грошової маси в обороті, у зв'язку з чим регулятивне втручання держави в оборот грошей було мінімальним (наприклад, установлення золотого вмісту грошової одиниці). Стихійне регулювання грошової маси, завдяки якому забезпечувалася стабільність грошей і відповідність їх кількості потребам економіки, здійснювалось автоматично через механізм вільного карбування повноцінних монет, вільного вилучення їх зайвої кількості з обороту в скарби і водночас збільшення їх кількості в обороті у разі потреби за рахунок скарбів.

— по-друге, створення спеціального органу державного управління — центрального банку, основним призначенням якого стала не тільки емісія грошових знаків, а й забезпечення регулювання їх обігу;

— по-третє, запровадження особливого емісійного механізму (грошово-кредитної політики), який дає можливість узгоджувати емісію грошей зі зміною потреб економіки в платіжних засобах і завдяки якому держава в особі центрального банку має можливість активно впливати не тільки на грошово-кредитну сферу, а й на реальний сектор економіки.

Застосування суб'єктами економіки неповноцінних грошей ґрунтується на їх вірі в можливість використання цих грошей як купівельного і платіжного засобу. Держава в особі центрального банку бере на себе зобов'язання підтримувати цю віру шляхом регулювання обороту грошей і забезпечення у такий спосіб стабільної купівельної спроможності національних грошей.

Створення центральних банків відбувалося двома шляхами.

Перший шлях (його можна назвати еволюційним) — поступове перетворення емісійного банку країни¹ у центральний банк. Цей шлях характерний для країн, в яких на початок ХХ ст. вже існували емісійні банки (Франція, Великобританія, Швеція). Становище емісійного банку у ролі центрального банку змінювалося поступово в міру того, як він брав на себе або йому делегували певні повноваження (функції), наприклад зберігання резервів комерційних банків, кредитна підтримка банків, управління державним боргом тощо. Поняття «центральні банки» почали застосовувати в теорії і на практиці починаючи з 20-х років ХХ ст.

Другий шлях (його можна назвати директивним) — створення центрального банку на основі спеціального закону, який передбачає особливий статус новоствореного банку з моменту його заснування. Цей шлях характерний для розвинутих країн, в яких з тих чи інших причин на початок ХХ ст. не існувало єдиного емісійного банку (наприклад, США), а також для колишніх колоній і постсоціалістичних країн, які у ХХ ст.

---

¹ Емісійні банки виникли у ХІХ ст. В історичному плані їх поява пов'язана з необхідністю централізації банкнотної емісії. Децентралізована емісія банкнот, коли практично всі банки мали можливість випускати в обіг власні боргові зобов'язання — банкноти, вступила у суперечність з потребами економіки. Децентралізована емісія, по-перше, перешкоджала запровадженню в обіг єдиного універсального купівельного і платіжного засобу, який би обертася на території всієї країни і користувався загальною довірою населення, по-друге, слабо піддавалася контролю і регулятивному впливу з боку держави.

створювали національні банківські системи за принципом дворівневої побудови.

1.2. Статус та основи організації центральних банків

Центральний банк — це державний орган. Під правовим статусом¹ центрального банку розуміють його роль і місце в системі інших державних органів, які закріплені на конституційному і законодавчому рівнях.

Основні положення, що визначають статус центрального банку:

- порядок визначення основних завдань центрального банку;
- характер взаємовідносин центрального банку з органами державної влади;
- рівень економічної незалежності центрального банку;
- порядок призначення керівництва центрального банку.

Основні завдання центрального банку в багатьох країнах визначаються на законодавчому рівні, як правило, у спеціальному законі, що регламентує діяльність центрального банку². Завдання центрального банку — це об'єктивно обумовлені цілі, досягнення яких він повинен постійно прагнути. Тривалий термін функціонування центральних банків у різних країнах світу дає змогу сформулювати основні їх завдання:

- забезпечення стабільності національної грошової одиниці (цінової стабільності) і таким чином сприяння (опосередковано) стабільному економічному зростанню;
- сприяння ефективному розвитку банківської системи та її надійності;

---

¹ У перекладі з латинської «Status» — це становище, позиції. У юридичній літературі правовий статус у найбільш загальному вигляді визначається як регламентоване нормами права становище суб'єкта у відповідній системі.

² У законодавчих актах і в літературі існують різні тлумачення «завдань» і «функцій» центрального банку. Питання щодо «функцій банків» докладно розглядається в підручнику «Гроші та кредит» за загальною редакцією професора М. І. Савлука. Функція характеризує банк як абстрактну економічну структуру з макроекономічних позицій, з позицій її місця в економічній системі взагалі і впливу на все економічне середовище, в якому банк функціонує. Функція — це те, що властиве кожному банку постійно, незалежно від того, які конкретні операції він виконує в даний момент. Виходячи з викладеного М. І. Савлук робить висновок, що банки виконують дві функції: трансформаційну й емісійну. Гроші та кредит: Підручник / М. І. Савлук, А. М. Мороз, М. Ф. Пуховкіна та ін.; За заг. ред. М. І. Савлука. — К.: КНЕУ, 2002. — С. 441.

— забезпечення безперерйного та ефективного функціонування платіжної системи країни.

Взаємовідносини центральних банків з органами державної влади характеризуються певними відмінностями в різних країнах. У сучасних умовах у країнах з розвинутою ринковою економікою, як правило, передбачається підзвітність центральних банків законодавчим органам державної влади. У більшості таких країн центральні банки мають певну незалежність від виконавчих органів державної влади. Так, статут Європейського центрального банку (ЄЦБ) передбачає, що Банк не може отримувати ніяких інструкцій від політичних органів Європейського Союзу (ЄС) і національних урядів, а останні зобов'язані не порушувати принципу незалежності ЄЦБ. Такі самі вимоги щодо взаємовідносин центральних банків і виконавчих органів державної влади були внесені в закони, що регламентують діяльність центральних банків країн ЄС. Незалежність центрального банку як обов'язкового елемента передбачає його самостійність у визначенні та реалізації грошово-кредитної політики. При цьому незалежність центрального банку розглядається як гарантія його ефективної діяльності, тобто як гарантія проведення банком виваженої грошово-кредитної політики, спрямованої на забезпечення стабільності національної грошової одиниці і зорієнтованої на перспективу.

Проте слід відзначити, що незалежність центрального банку має відносний характер, тобто вона не є абсолютною. Центральний банк не може проводити грошово-кредитну політику ізольовано від уряду, адже вона є лише однією зі складових загальнодержавної економічної політики, і для того, щоб грошово-кредитна політика була успішною, центральний банк повинен взаємодіяти з урядом, який визначає фіскальну, бюджетну, цінову, інвестиційну політику тощо.

Важливим аспектом, що характеризує взаємовідносини центральних банків з органами державної влади, зокрема з урядом, є фінансові відносини з приводу фінансування дефіциту державного бюджету. Для того щоб запобігти можливому тиску уряду на центральний банк щодо додаткової емісії грошей з метою розв'язання проблеми дефіциту бюджету, у переважній більшості країн з розвинутою ринковою економікою на законодавчому рівні передбачається розмежування державних фінансів і коштів центрального банку. Це розмежування набуває форми заборони центральному банку надавати уряду прямі

кредити на фінансування дефіциту державного бюджету, а також купувати державні цінні папери на первинному ринку, тобто безпосередньо в емітента, в уряді.

Центральні банки, як правило, є економічно незалежними органами, що мають самостійний бюджет (кошторис). Вони здійснюють свої видатки за рахунок власних доходів, а перевищення доходів над видатками спрямовують до державного бюджету, не сплачуючи при цьому податків¹. Економічна незалежність підкреслює особливий статус центрального банку порівняно з іншими владними структурами, які фінансуються за рахунок бюджетних асигнувань і залежать, таким чином, від виділення їм коштів парламентом та урядом.

Порядок призначення керівництва центрального банку також є важливим фактором, що визначає його статус. У переважній більшості розвинених країн керівники центрального банку (президент, віце-президент) призначаються на посаду главою держави або обираються законодавчим органом державної влади із кандидатур, запропонованих главою держави². Строки, на які призначаються керівники центрального банку, зазвичай перевищують строк дії мандата виконавчої влади, що дає можливість, по-перше, усунути в діяльності центрального банку елемент політичної нестабільності у період зміни уряду, а по-друге, проводити грошово-кредитну політику, зорієнтовану на довгострокову перспективу.

У різних країнах існують різні моделі побудови центральних банків та їхньої *організаційної структури*. Розглянемо для порівняння побудову центральних банків двох країн — США, країни з розвинутою ринковою економікою, та Росії — новоствореної країни.

У США роль центрального банку виконує Федеральна резервна система (ФРС). Вона має найнезвичайнішу структуру з усіх центральних банків світу, що являє собою особливе поєднання державних та приватних елементів, централізованих

---

¹ Автор американського підручника «Економіка грошей, банківської справи та фінансових ринків» Фредерік С. Мишкін наводить такі дані: «Протягом останніх років, наприклад, ФРС мала чисті доходи після вирахування витрат понад 15 млрд дол. на рік. ФРС повертає більшу частину цих доходів Державній скарбниці. (Фредерік С. Мишкін. Економіка грошей, банківської справи та фінансових ринків. — К.: Основи, 1999.— С. 481.)»

² Важливим аспектом формування керівних органів центрального банку є дотримання принципу інтерналізації, згідно з яким члени керівних органів повинні на постійній основі працювати в центральному банку і не можуть обіймати інші державні посади чи вести підприємницьку діяльність.

та децентралізованих складових. Зокрема, організаційна структура ФРС, відображає, з одного боку, принципи децентралізації у реалізації грошово-кредитної політики та у регулюванні діяльності банків, а з іншого — підпорядкування єдиному центру, який визначає основні засади грошово-кредитної політики і скеровує діяльність усієї системи.

ФРС складається з кількох організаційних ланок: Рада керуючих, Федеральний комітет відкритого ринку, 12 федеральних резервних банків, консультаційні ради¹.

Рада керуючих — вищий адміністративний орган управління ФРС. Він складається з семи членів, яких призначає президент США за згоди сенату. Термін їхніх повноважень тривалий — 14 років і розведений у часі, тобто один член Ради змінюється кожні два роки. Голова Ради призначається президентом на чотири роки з членів Ради. Він може бути призначений повторно, якщо термін його роботи як члена Ради не минув.

Рада керуючих визначає стратегію грошово-кредитної політики та основні інструменти її реалізації. Зокрема, Рада має повноваження затверджувати зміни офіційної облікової ставки, що приймаються за рішенням федеральних резервних банків, установлювати для комерційних банків норму обов'язкових резервних вимог, доводити до федерального комітету відкритого ринку основні орієнтири щодо зміни грошової маси. Рада керуючих виконує регулятивно-наглядову функцію стосовно федеральних резервних банків, банків — членів ФРС, банківських холдингових компаній, банківських об'єднань тощо.

Рада керуючих підзвітна Конгресу. Її обов'язком є регулярні доповіді парламенту США та його комітетам про стан економіки, грошового ринку, банківської системи, про політику ФРС та її реалізацію на конкретному етапі.

Федеральний комітет відкритого ринку відіграє важливу роль у ФРС, оскільки в його розпорядженні перебуває найефективніший інструмент реалізації грошово-кредитної політики — проведення операцій з цінними паперами на відкритому ринку. Крім того, з метою реалізації політики ФРС щодо обмінного курсу національної грошової одиниці Комітет проводить операції на міжнародних ринках грошей і капіталів та з центральними банками інших країн. Комітет здійснює операції через федеральний резервний банк Нью-Йорка. До складу

---

¹ Крім наведених ланок, членами ФРС є близько 6 тис. комерційних банків, що є клієнтами Федеральних резервних банків і користуються їх послугами, у тому числі отримують необхідні їм позики.

Комітету входять усі сім членів Ради керуючих ФРС та п'ять президентів федеральних резервних банків, одним з них є президент Федерального резервного банку Нью-Йорка. Інші президенти працюють у комітеті за принципом ротації, тобто їх призначають на посаду членів Комітету на рік.

Федеральні резервні банки створені у 12 резервних округах. Вони не є державними структурами, їх капітал належить банкам — членам ФРС. Проте у своїй діяльності банки керуються Основними засадами грошово-кредитної політики, визначеними Радою керуючих ФРС, а не принципом максимізації прибутку. Федеральні резервні банки відповідають за реалізацію грошово-кредитної політики, здійснюють емісію та вилучення банкнот з обігу, обслуговують комерційні банки свого округу, здійснюють нагляд за ними, ведуть рахунки Казначейства, розміщують державні цінні папери, здійснюють інкасування чеків, організовують кліринг та оплату чеків, беруть участь у проведенні міжбанківських розрахунків через систему Fedwire, якою володіє та управляє ФРС, тощо.

Центральний банк Російської Федерації (Банк Росії) утворює єдину централізовану систему з вертикальною структурою управління. До системи Банку Росії входять центральний апарат, територіальні установи, розрахунково-касові центри, польові установи, навчальні заклади та інші підприємства, установи та організації, які необхідні для здійснення діяльності Банку Росії. Територіальні установи Банку Росії — це національні банки автономних республік у складі Російської Федерації (РФ) та головні територіальні управління в інших суб'єктах РФ (краях, областях, автономних округах). Територіальні установи Банку Росії не мають статусу юридичної особи. Вони беруть участь у проведенні єдиної державної грошово-кредитної політики, підтримують стабільність банківської системи, забезпечують безперервність функціонування системи розрахунків, здійснюють регулювання та нагляд за діяльністю банків тощо. Розрахунково-касові центри здійснюють розрахунково-касове обслуговування банків, а також представницьких і виконавчих органів державної влади, органів місцевого самоврядування, органів Федерального казначейства, Міністерства фінансів Росії, державних позабюджетних фондів. Польові установи Банку Росії призначені для банківського обслуговування військових частин, установ і організацій Міністерства оборони РФ. На відміну від територіальних управлінь польові установи мають особливий

статус. З одного боку, вони є складовою Банку Росії, з іншого — військовими установами і керуються військовим законодавством.

Банк Росії організований на базі державної власності. Він підзвітний Державній думі Федеральних зборів Російської федерації. Керівним органом Банку Росії є Рада директорів. До складу Ради входить голова Банку Росії і 12 членів. Голова Банку Росії призначається на посаду Державною думою терміном на чотири роки за поданням президента РФ. Члени Ради директорів призначаються на посаду Державною думою терміном на чотири роки за поданням голови Банку Росії, узгодженим з президентом РФ. Члени Ради директорів працюють на постійній основі в Банку Росії.

Рада директорів у взаємодії з Урядом розробляє Основні засади єдиної державної грошово-кредитної політики і забезпечує їх виконання, затверджує річну фінансову звітність, звіт про діяльність і кошторис видатків Банку Росії, приймає рішення щодо кількісних параметрів інструментів грошово-кредитного регулювання, зокрема нормативів, що регламентують діяльність банків, норми обов'язкових резервних вимог, рівня процентних ставок Банку Росії, ліміту операцій на відкритому ринку тощо.

З метою вдосконалення грошової і банківської систем Російської Федерації при Банку Росії створено Національну банківську раду. Вона складається із представників Ради федерації, Федеральних зборів РФ, Державної думи, президента РФ, уряду РФ і голови Банку Росії. Повноваження Національної банківської ради такі:

- розглядає Основні засади єдиної державної грошово-кредитної політики, а також інформацію Ради директорів з основних питань діяльності Банку Росії;

- затверджує на черговий рік загальний обсяг витрат на утримання службовців Банку Росії, загальний обсяг витрат на їх пенсійне забезпечення, страхування життя і медичне страхування;

- визначає аудиторську організацію — аудитора річної фінансової звітності Банку Росії;

- вносить у Державну думу пропозицію щодо перевірки Рахунковою палатою РФ фінансово-господарської діяльності Банку Росії тощо.

1.3. Основні напрями діяльності центральних банків

Призначення та основні завдання центрального банку обумовлюють напрями його діяльності. В узагальненому вигляді центральний банк є емісійним центром держави, банком банків, органом банківського регулювання, банкіром і фінансовим агентом уряду, провідником грошово-кредитної політики, органом валютного регулювання і контролю, інформаційно-статистичним та аналітичним центром грошової і банківської систем.

Емісійний центр держави. Центральний банк, як правило, на монопольних засадах здійснює емісію банкнот і монет (грошових знаків). Готівка, що емітується центральним банком, є єдиним законним платіжним засобом на території країни, обов'язковим до прийняття в усі види платежів. Центральні банки регулюють готівковий грошовий оборот. Крім того, вилучають непридатні до обігу та неплатіжні грошові знаки і здійснюють їх утилізацію.

Крім готівкової емісії, центральні банки здійснюють також безготівкову емісію, в результаті якої збільшується обсяг резервів комерційних банків, що є базою для зростання грошової маси. Основні інструменти (канали) безготівкової емісії центральних банків: операції з цінними паперами на відкритому ринку, рефінансування комерційних банків, проведення девізної політики.

Банк банків. Центральний банк забезпечує касове, кредитне і розрахункове обслуговування комерційних банків.

У процесі касового обслуговування комерційних банків він забезпечує їх готівкою в обмін на їхні резерви, що зберігаються на рахунках у центральному банку.

У процесі кредитного обслуговування комерційних банків центральний банк забезпечує їх додатковими резервами з метою підтримання їх ліквідності, отже, виступає в ролі «кредитора останньої інстанції». Крім того, будучи провідником грошово-кредитної політики, центральний банк використовує кредитування (рефінансування) комерційних банків як інструмент грошово-кредитної політики.

У процесі розрахункового обслуговування комерційних банків центральний банк зазвичай виступає посередником при проведенні міжбанківських розрахунків. Центральні банки відіграють провідну роль у функціонуванні платіжних систем: вони створюють електронні системи міжбанківських розрахунків, розробляють нормативно-правові документи, що окреслюють процедури і правила роботи платіжних систем, стандарти платіжних документів, стосунки між учасниками системи, права та обов'язки сторін. Наприклад, для здійснення міжнародних міжбанківських платежів створена платіжна система Європейської системи центральних банків TARGET (Trans-European Automated Real-time Gross-settlement Express Transfer

system — Транс'європейська автоматизована система великих грошових переказів у реальному часі). Це система валових розрахунків¹, що працює у режимі реального часу в євро. TARGET — децентралізована система. Вона складається з платіжного механізму Європейського центрального банку та систем валових розрахунків у режимі реального часу (RTGS) національних центральних банків Європейського Союзу (ЄС).

Орган банківського регулювання. Регулятивна діяльність центрального банку відносно комерційних банків зумовлена тим, що одним із його основних завдань, визначених, як правило, на законодавчому рівні, є сприяння ефективному розвитку банківської системи та її надійності. Як орган банківського регулювання, центральний банк визначає певні правила і нормативи, що регламентують діяльність комерційних банків. Здійснюючи касове, кредитне і розрахункове обслуговування комерційних банків та нагляд за їхньою діяльністю, центральний банк має можливість відстежувати дотримання банками встановлених регулятивних вимог. У багатьох країнах у регулюванні банківської діяльності, зокрема в нагляді за діяльністю банків, беруть участь не тільки центральні банки, а й створені державою спеціальні регулятивно-наглядові органи.

Банкір і фінансовий агент уряду. Центральні банки здійснюють розрахунково-касове обслуговування уряду, беруть участь у забезпеченні касового виконання державного бюджету, відіграють помітну роль в управлінні державним боргом, зокрема в розміщенні державних цінних паперів та в їх обслуговуванні за дорученням уряду, виконують функції радника, консультанта уряду з питань грошово-кредитної політики, в деяких країнах вони можуть надавати кредити уряду.

Провідник грошово-кредитної політики. Проведення грошово-кредитної політики передбачає визначення центральним банком її стратегії і тактики. Стратегія політики передбачає вибір центральним банком монетарних цілей, установлення певної їх ієрархії і визначення параметрів цілей. Тактика грошово-кредитної політики полягає у виборі центральним банком монетарних інструментів, які є найкращими для досягнення поставлених цілей. Проведення грошово-кредитної політики — це найважливіший напрям діяльності центрального банку, оскільки саме в цій діяльності найповніше реалізується

---

¹ Система валових розрахунків (брутто) передбачає розрахунки за кожним платіжним документом (тобто за кожною транзакцією) окремо.

призначення центрального банку, а саме: регулювання грошового обороту з метою забезпечення стабільності національної грошової одиниці і сприяння у такий спосіб стабільному економічному розвитку.

Орган валютного регулювання і контролю. Центральний банк, як правило, є головним органом проведення валютної політики, тісно пов'язаною з грошово-кредитною політикою. Центральний банк регламентує валютні відносини економічних суб'єктів та їх діяльність на валютному ринку, проводить курсову політику, спрямовану на підтримання обмінного курсу національної валюти, управляє міжнародними ліквідними резервами (золотовалютними резервами), забезпечує валютну ліквідність держави, здійснює контроль за дотриманням економічними суб'єктами встановлених державою законів, норм і правил проведення валютних операцій.

Інформаційно-статистичний та аналітичний центр грошової і банківської систем. Центральні банки з метою здійснення своєї діяльності проводять аналіз і прогнозування стану економіки країни, і насамперед грошово-кредитних, валютних і цінових відносин. Макроекономічний аналіз і прогнозування дають змогу центральному банку ув'язати грошово-кредитну політику, яку він розробляє, з іншими заходами загальноекономічної політики держави: зі структурною, фіскальною, бюджетною, зовнішньоекономічною політикою тощо. Макроекономічний аналіз та прогнозування неможливо здійснювати без статистичної інформації, тому центральні банки розробляють монетарну і банківську статистику; публікують статистичні дані, аналітичні та інформаційні матеріали.

1.4. Операції центральних банків

Центральні банки в процесі своєї діяльності здійснюють операції — активні та пасивні, надають послуги своїм клієнтам.

Характерні риси операцій центральних банків проявляються у трьох напрямках:

- по-перше, центральні банки мають монополне право емісії грошових знаків;
- по-друге, центральні банки обслуговують специфічну клієнтуру. Клієнтами центральних банків виходячи з основних напрямів їх діяльності виступають головним чином комерційні банки та урядові структури (казначейства, міністерства фінансів).

Закони, що регламентують діяльність центральних банків, як правило, забороняють їм здійснювати комерційну діяльність, зокрема обслуговувати господарську клієнтуру (нефінансові установи, підприємства, організації, населення). Це обмеження впливає з призначення центрального банку. Крім того, воно захищає комерційні банки від конкуренції з боку сильнішого учасника грошового ринку — центрального емісійного банку, котрий, по-перше, як емісійний банк має особливі можливості щодо формування своєї ресурсної бази, по-друге, як регулятивно-наглядовий орган володіє конфіденційною інформацією щодо діяльності комерційних банків;

— по-третє, для центральних банків, на відміну від комерційних, отримання прибутку не є метою проведення операцій.

Операції центральних банків знаходять відображення в їх балансах. Для порівняння складу і структури активів і пасивів у таблицях 1.1 та 1.2 наведено Баланс Центрального банку Російської федерації (Банку Росії) за станом на 1 січня 2003 р. і Консолідований баланс федеральних резервних банків США за станом на 31 грудня 2002 р.

Таблиця 1.1

БАЛАНС ЦЕНТРАЛЬНОГО БАНКУ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ (БАНКУ РОСІЇ) ЗА СТАНОМ НА 1 СІЧНЯ 2003 р.

Статті	млн руб.	%
<i>Активи</i>		
1. Дорогоцінні метали	49 365	2,3
2. Кошти та цінні папери в іноземній валюті, розміщені у нерезидентів	1 427 298	66,6
3. Кредити та депозити	216 481	10,1
З них:		
кредитним організаціям-резидентам	1924	
для обслуговування зовнішнього боргу	197 063	

¹ У деяких країнах, як виняток, центральному банку дозволяється обслуговувати нефінансові організації і населення. Так, згідно з федеральним законом «Про Центральний банк Російської Федерації» Банк Росії має право обслуговувати клієнтів, що не є кредитними організаціями, у регіонах, де відсутні кредитні організації. Банк Англії веде рахунки своїх співробітників і пенсіонерів. У період Великої депресії 1929—1933 Федеральним резервним банкам США дозволялося з метою післякризової відбудови економіки країни надавати кредити підприємствам реального сектору економіки.

4. Цінні папери з них:	379 931	17,7
цінні папери Уряду Російської Федерації	348 025	

Закінчення табл. 1.1

Статті	млн руб.	%
5. Інші активи з них:	71 260	3,3
основні засоби	55 896	
Усього активів	2 144 335	100 %
<i>Пасиви</i>		
1. Готівка в обігу	817 602	38,1
2. Кошти на рахунках у Банку Росії з них:	820 542	38,3
Уряду Російської Федерації	271 301	
кредитних організацій-резидентів	420 847	
3. Кошти в розрахунках	8 390	0,4
4. Інші пасиви	133 070	6,2
5. Капітал У тому числі:	364 731	17,0
статутний капітал	3000	
резерви і фонди	370 713	
збитки 1998 р.	(8982)	
Усього пасивів	2 144 335	100 %

Таблиця 1.2

**КОНСОЛІДОВАНИЙ БАЛАНС ФЕДЕРАЛЬНИХ РЕЗЕРВНИХ
БАНКІВ США ЗА СТАНОМ НА 31 ГРУДНЯ 2002 р.**

Статті	млн дол.	%
<i>Активи</i>		
1. Рахунок золотих сертифікатів	11 039	1,50
2. Рахунок сертифікатів спеціальних прав запозичення	2200	0,30
3. Монети	988	0,13
4. Кредити, надані депозитним інститутам	40	0,01
5. Цінні папери, закуплені на умовах перепродажу	39 500	5,39
6. Цінні папери Державного казначейства США	629 406	85,84

7. Активи, деноміновані в іноземні валюти	16 913	2,31
8. Інші активи	33 163	4,52
Усього активів	733 249	100 %

Закінчення табл. 1.2

Статті	млн дол.	%
<i>Пасиви</i>		
1. Федеральні резервні банкноти, що перебувають в обігу	654 273	89,22
2. Цінні папери, продані на умовах викупу	21 091	2,90
3. Депозити	28 254	3,85
З них:		
депозитних установ	22 254	
депозити Державного казначейства США	4420	
іноземні депозити	136	
інші депозити	1 156	
4. Інші зобов'язання та дивіденди до сплати	12 876	1,75
5. Капітал	16 760	2,28
У тому числі:		
сплачений капітал	8380	
надлишок	8380	
Усього зобов'язання та капітал	733 249	100 %

Активні операції центральних банків.

Центральні банки проводять операції з цінними паперами на відкритому ринку. Операції проводяться переважно з державними цінними паперами на вторинному ринку. Центральні банки можуть купувати цінні папери у фірм, населення, комерційних банків або продавати їм цінні папери. І хоч цінні папери в портфелях центральних банків є важливим джерелом їхніх доходів, проте безпосередньою метою їх купівлі та продажу є не дохід. Центральні банки

проводять операції з цінними паперами, щоб змінити величину резервів комерційних банків. Операції на відкритому ринку є найважливішим інструментом, за допомогою якого центральні банки економічно розвинутих країн регулюють пропозицію грошей, тому стаття «Цінні папери» займає істотне місце в активах балансу центрального банку. Так, в активах консолідованого балансу федеральних резервних банків цінні папери займають понад 90 %. В

активах зведеного балансу Банку Росії частка статті «Цінні папери» значно нижча — біля 20 %. Це не дивно, ураховуючи той факт, що, по-перше, ринок державних цінних паперів почав формуватися в Росії тільки на початку 90-х років, по-друге, у 1998 р. у Росії мала місце глибока криза ринку державних цінних паперів.

Центральні банки проводять операції з рефінансування (кредитування) комерційних банків. Вони надають позички комерційним банкам, здійснюють переврахування векселів, які раніше були враховані комерційними банками. На суму наданих позичок та переврахованих векселів збільшуються резерви банків, а погашення позичок і векселів призводить, відповідно, до зменшення банківських резервів. Отже, рефінансування комерційних банків надає центральним банкам можливість регулювати величину їхніх резервів.

Сума наданих позичок і переврахованих векселів звичайно досить мала відносно загальних активів центральних банків. Так, в активах консолідованого балансу федеральних резервних банків США та в активах Банку Росії заборгованість комерційних банків (деPOSITНИХ установ) за позичками становить менше 1 %. Водночас рефінансування (кредитування) комерційних банків, як уже зазначалося, — важливий напрям діяльності центральних банків.

Центральні банки проводять операції з міжнародними ліквідними резервами (золотовалютними резервами). До складу резервів входять:

- золотий запас¹;
- запаси іноземної вільно конвертованої валюти²;
- резервна позиція у МВФ³;
- спеціальні права запозичення — СПЗ, або СДР (Special Drawing Rights — SDR)¹.

---

¹ Золотий запас формується з монетарного золота. Це — високочисте золото у формі монет та зливків світового стандарту не нижче 995 проби.

² Запаси іноземної валюти центральні банки розміщують у високоліквідні цінні папери іноземних держав — надійних емітентів, на кореспондентських і депозитних рахунках у першокласних банках-нерезидентах. Незначна частина резервів може зберігатися центральними банками у готівковій формі для забезпечення поточних потреб на внутрішньому ринку.

³ Резервна позиція у МВФ складається з резервного внеску до Фонду та кредитної позиції країни — члена МВФ. Резервний внесок до Фонду сплачується країною у розмірі до 25 % її квоти у СДР або вільно конвертованих валютах інших країн-членів. Квота визначається Радою керуючих для кожної країни-члена і залежить від її економічного потенціалу та місця у світовій економіці. Валютні кошти в межах резервного внеску в МВФ країна може отримати на першу вимогу. Кредитна позиція у МВФ виникає у разі надання Фондові країною-членом позики.

Власником міжнародних ліквідних резервів виступає держава, але розпоряджатися ними в різних країнах можуть різні кредитно-фінансові установи: центральний банк, міністерство фінансів, казначейство, валютне управління, стабілізаційний валютний фонд. Так, у Російській Федерації міжнародні ліквідні резерви представлені резервами центрального банку і резервами уряду. Проте всі резерви перебувають на рахунках і в оперативному управлінні Банку Росії.

Центральні банки проводять операції з міжнародними ліквідними резервами (купівля-продаж іноземної валюти, золота) з метою підтримання на потрібному рівні попиту на гроші і пропозиції грошей, а також обмінного курсу національної валюти. Наприклад, у разі необхідності мобілізації іноземної валюти центральні банки можуть:

- продавати золото;
- проводити операції «своп» — продаж золота за іноземну валюту з подальшою його купівлею через певний проміжок часу;
- використовувати золото як заставу для отримання іноземних кредитів.

Обсяги, структура міжнародних ліквідних резервів, їх частка в активах центральних банків різняться по країнах. Наприклад, стаття балансу Банку Росії «Дорогоцінні метали» включає афіноване (монетарне) золото, срібло, платину і становить в активах балансу більше 2 %. В активах консолідованого балансу федеральних резервних банків США з золотим запасом держави пов'язана стаття «Золоті сертифікати». Золоті сертифікати випускаються Державним казначейством США, у власності якого перебуває золотий запас країни. Казначейство передає сертифікати федеральним резервним банкам, які зараховують на рахунок казначейства суму, еквівалентну вартості золотого запасу. Вартість золота визначається виходячи з його офіційної ціни, встановленої конгресом США у 1973 р. — 42,22 дол. за одну трійську унцію, що значно нижче від поточних ринкових цін на золото. Якщо золотий запас казначейства збільшується, федеральні резервні банки отримують нові сертифікати, а на рахунок казначейства зараховуються додаткові кошти. Якщо ж золотий запас казначейства зменшується, воно повинно викупити

---

¹ СДР, або СПЗ (спеціальні права запозичення), — міжнародні резервні і платіжні кошти, що випускаються МВФ і розподіляються серед країн — членів Фонду пропорційно до їхньої квоти.

золоті сертифікати на відповідну суму, при цьому зменшується розмір депозитів казначейства у федеральних резервних банках.

Центральні банки деяких країн можуть надавати прямі кредити уряду на покриття дефіциту державного бюджету. Найбільшого поширення такі кредити набули в країнах, що розвиваються. Проте і в цих країнах останнім часом спостерігається тенденція до більш жорсткого визначення порядку, умов і термінів кредитування уряду. Кредити центрального банку мають емісійний характер. З позиції уряду покриття дефіциту державного бюджету за рахунок додаткової емісії грошей — це дуже простий і зручний спосіб збалансування державного бюджету (монетизації бюджетного дефіциту). З позиції центрального банку це досить небезпечний спосіб, тому що він загрожує сталості грошей. З огляду на ці обставини в економічно розвинутих країнах, як уже зазначалося, як правило, на законодавчому рівні центральним банкам забороняється надавати кредити уряду з метою збалансування державного бюджету. У деяких країнах на законодавчому рівні встановлені обмеження для центральних банків щодо кредитування уряду, наприклад, як це мало місце в Німеччині до 1994 р. Згідно з законом про Німецький федеральний банк йому дозволялося надавати кредити уряду федерації на суму до 6 млрд марок. З 1994 р. відповідно до Маастрихтської угоди центральним банкам країн Європейського союзу забороняється надавати кредити урядам для збалансування державного бюджету.

Узагальнюючи зміст активних операцій центральних банків, слід відзначити, що вони мають емісійний характер. Усі ці операції накопичення цінних паперів, іноземної валюти, золотих запасів у розпорядженні центрального банку, збільшення заборгованості за наданими банком кредитами ведуть до збільшення обсягу банківських резервів, тобто базових грошей (грошової бази), до розширення пропозиції грошей, і навпаки.

Пасивні операції центральних банків.

Центральні банки емітують на монопольних засадах готівкові кошти в оборот. Вони продають готівку комерційним банкам в обмін на їхні резерви, що зберігаються на рахунках у центральних банках. У свою чергу, комерційні банки забезпечують готівкою своїх клієнтів в обмін на депозити, що зберігаються на рахунках клієнтів у банках. Таким чином, центральні банки емітують готівку в оборот через комерційні

банки¹. Емісія готівки веде до збільшення грошової бази і грошової маси (пропозиції грошей). Причому грошова маса збільшується не на всю суму готівки, придбаної комерційними банками у центральному банку, оскільки частина готівки залишається в касах комерційних банків і не враховується в агрегатах грошової маси. Готівка, що перебуває в обороті, займає центральне місце в пасивах центральних банків. У США стаття «Федеральні резервні банкноти, що перебувають в обігу»², становить близько 90 % від загального обсягу пасивів консолідованого балансу федеральних резервних банків. У зведеному балансі Банку Росії частка статті «Готівка в обігу» значно нижча — 38 %.

Центральні банки зберігають резерви комерційних банків. Зокрема, комерційні банки розміщують на рахунках у центральному банку обов'язкові резерви згідно з нормами обов'язкових резервних вимог, що встановлені центральним банком, а також надлишкові (вільні) резерви. У більшості країн світу обов'язкові та надлишкові резерви розміщуються на одному рахунку (основний, кореспондентський чи резервний рахунок). Це різновид поточного депозитного рахунку, що відкривається комерційними банками суб'єктам господарювання, з урахуванням звичайно специфіки діяльності центрального банку. Коло операцій, що проводяться по основному кореспондентському рахунку, досить широке. Зокрема, в цих операціях відображаються економічні відносини комерційних банків з вкладниками, позичальниками, акціонерами, центральним банком, банками-кореспондентами, податковими органами тощо.

У деяких країнах центральні банки залучають від комерційних банків кошти на строкові депозитні рахунки з метою регулювання ліквідності комерційних банків. Кошти комерційних банків («Депозити депозитних установ») становлять у пасивах консолідованого балансу Федеральних резервних банків США трохи більше 3 % від загальної суми пасивів, а в пасивах зведеного балансу Банку Росії («Кошти на рахунках кредитних організацій-резидентів») — близько 20 %. У Банку Росії надлишкові (вільні) резерви комерційних банків

---

¹ Якщо центральний банк здійснює касове обслуговування господарської клієнтури і населення, то в цьому разі він може безпосередньо емітувати (випускати) готівку в оборот.

² У США монети карбуються Державним казначейством. Федеральні резервні банки купують у казначейства монети, збільшуючи таким чином свої запаси монет, а кошти зараховують на відкриті у них поточні рахунки казначейства.

(кредитних організацій) розміщуються на кореспондентських рахунках, обов'язкові резерви депонуються на окремих резервних рахунках. Крім того, Банк Росії залучає строкові депозити від комерційних банків.

Центральні банки залучають кошти урядових структур. На договірній основі центральні банки ведуть поточні депозитні рахунки державного казначейства, міністерства фінансів та інших урядових структур. На цих рахунках акумулюються податкові надходження, кошти від розміщення державних цінних паперів та інші надходження до бюджету. З цих же рахунків забезпечується фінансування державних видатків. Кошти Державного казначейства становлять у пасивах консолідованого балансу федеральних резервних банків США біля 1 %, а кошти Уряду Російської Федерації — біля 13 % у пасивах зведеного балансу Банку Росії.

Центральні банки відкривають рахунки, на яких розміщуються іноземні депозити, тобто депозити, якими володіють іноземні уряди, іноземні центральні банки, міжнародні валютно-фінансові і кредитні організації. Більшість із цих рахунків — це поточні рахунки. Їх відкриття полегшує розрахунки за міжнародними фінансовими операціями.

Центральні банки можуть одержувати кредити, зокрема від міжнародних валютно-фінансових і кредитних організацій. Так, країни — члени МВФ можуть отримувати кредити у вільно конвертованій валюті для фінансової підтримки економічних реформ і покриття дефіциту платіжного балансу.

Центральні банки можуть емітувати та розміщувати, найчастіше серед комерційних банків, власні боргові зобов'язання. Мета емісії — регулювання ліквідності комерційних банків та грошово-кредитне регулювання економіки. Так, згідно з федеральним законом «Про Центральний банк Російської Федерації» Банк Росії має право емітувати облігації.

Центральні банки формують власний капітал. Характер операцій з формування власного капіталу залежить від форми власності центрального банку — державна чи акціонерна.

Капітал федеральних резервних банків США, які за формою власності є акціонерними, формується шляхом розміщення акцій серед комерційних банків — членів Федеральної резервної системи (ФРС). Кожен комерційний банк зобов'язаний придбати акції федерального резервного банку того округу, де він зареєстрований, на суму, що дорівнює 3 % його власного капіталу. Зі зростанням вартості капіталу банки — члени ФРС

зобов'язані додатково купувати акції, щоб підтримати трипроцентний рівень. На вимогу Ради керуючих ФРС згідно з законом сума підписки на акції федеральних резервних банків може бути збільшена вдвічі, тобто до 6 %. Отже, комерційні банки — члени ФРС володіють капіталом федеральних резервних банків своїх округів. Проте це не означає, що вони контролюють політику ФРС або отримують її прибуток. Дивіденди банків — членів ФРС зафіксовані на рівні 6 % на рік від вартості акцій ФРС, що перебувають в їх власності.

Центральний банк Російської Федерації за формою власності є державним банком. Його статутний капітал у розмірі 3 млн руб. сформований за бюджетні кошти. Резерви і фонди Банку Росії формуються за рахунок відрядувань від прибутку за рішенням Ради директорів Банку.

Узагальнюючи зміст пасивних операцій центральних банків, слід зазначити, що в пасивах балансу центрального банку відображаються базові гроші (грошова база, гроші підвищеної ефективності). Базові гроші емітуються в оборот центрального банку у національній валюті; до їх складу входять готівка в обігу і резерви комерційних банків. Існує прямий зв'язок між обсягом базових грошей (грошової бази) і пропозицією грошей (грошовою масою). Зміна обсягу базових грошей справляє мультиплікативний ефект на грошову пропозицію.

Сучасні центральні банки надають низку послуг¹ своїм клієнтам, більшість з яких пов'язана з розрахунково-касовим обслуговуванням комерційних банків та урядових структур. Користуючись підтримкою держави, центральні банки запрова-

джують загальнодержавні системи електронних платежів, що забезпечують здійснення розрахунків на всій території країни. Вони відкривають і ведуть поточні рахунки своїх клієнтів (банків та урядових структур), здійснюють оброблення та інкасування чеків, організують кліринг та оплату чеків, векселів та інших розрахунково-платіжних документів, подають клієнтам відомості про операції, проведені за їх рахунками, і про залишок на рахунках.

Важливим видом послуг, що надаються центральним банком, є касове обслуговування клієнтів, пов'язане з прийманням і

---

¹ Банківські послуги — певний набір дій банківської установи, які здійснюються на замовлення та в інтересах клієнта у сфері грошово-кредитних відносин без залучення додаткових резервів. Вони не збільшують банківських вимог, слабо посилюють їх ризики, не передбачають формування нових резервів. (Енциклопедія банківської справи України. — К.: Молодь. Ін.Юре, 2001. — С. 72.)

видачею готівки з каси центрального банку, перевезенням грошово-валютних цінностей та інкасацією грошових знаків. Центральні банки як банкіри і фінансові агенти уряду виступають у ролі консультантів і менеджерів при випуску державних цінних паперів. Вони організують розміщення державних цінних паперів шляхом проведення аукціонів, здійснюють їх погашення за дорученням і за рахунок емітентів. Центральні банки пропонують своїм клієнтам послуги з управління портфелем цінних паперів — зберігання, переказування, інкасування цінних паперів.

Питання для самоконтролю

1. Що обумовило необхідність створення центральних банків у XX ст.?
2. Охарактеризуйте шляхи створення центральних банків.
3. Розкрийте взаємовідносини центральних банків з органами державної влади.
4. Поясніть, яке значення для діяльності центрального банку має його економічна незалежність.
5. Що спільного і відмінного в операціях центрального банку і комерційних банків?

РОЗДІЛ 2

НАЦІОНАЛЬНИЙ БАНК УКРАЇНИ — ЦЕНТРАЛЬНИЙ БАНК ДЕРЖАВИ

Після вивчення цього розділу ви зможете:

- охарактеризувати процес утворення центрального банку в Україні (в історичному аспекті);
- усвідомити особливість правового статусу Національного банку України;
- розкрити основні напрями діяльності Національного банку України;
- визначити принципи організації та функціонування Національного банку України;
- зрозуміти порядок формування і повноваження керівних органів Національного банку України;
- зрозуміти основи організації та специфіку економічної діяльності Національного банку України;
- з'ясувати економічну сутність джерел доходів і витрат НБУ, засвоїти порядок затвердження кошторису його доходів і витрат;
- розібратися в особливостях податкового режиму НБУ;
- зрозуміти основи організації та специфіку ведення бухгалтерського обліку в НБУ;
- усвідомити особливості відображення у бухгалтерському обліку операцій, які здійснює НБУ з метою виконання покладених на нього функцій;
- пояснити сутність, специфіку та призначення звітності НБУ;
- зрозуміти основи організації складання звітності НБУ та охарактеризувати режим доступу до неї;
- засвоїти сутність та механізм проведення аудиту в НБУ, охарактеризувати особливості проведення зовнішнього та внутрішнього аудиту НБУ.

2.1. Утворення Національного банку України та основи його діяльності

Правовою основою утворення центрального банку України — Національного банку — став закон «Про банки і банківську діяльність», ухвалений Верховною Радою УРСР 20 березня 1991 р. Попередниками Національного банку України можна вважати Державний банк Росії і Державний банк СРСР,

оскільки Україна входила до складу Російської імперії, а потім — Радянського Союзу, а також Український державний банк, який функціонував за часів української державності 1917—1920 рр.

Державний банк Росії було утворено в 1860 р. згідно з наказом імператора Росії Олександра II. Передбачалося, що банк стане важливим інструментом реформування соціально-економічного життя країни, банківської системи в умовах скасування кріпосного права та післявоєнного (Кримська війна 1853—1856 рр.) кризового стану. Того самого року на території України були засновані контори Держбанку Росії в Києві, Харкові та Одесі і відділення в Полтаві¹. Перед Державним банком стояло два тісно пов'язані завдання: упорядкування грошового обороту і сприяння розвитку економіки.

Діяльність Держбанку Росії можна поділити на два етапи: з моменту утворення і до проведення грошової реформи 1895—1897 рр. та після грошової реформи до 1917 р.

На першому етапі Держбанк не отримав права самостійної емісії, хоч йому і була передана Експедиція державних цінних паперів. Самостійно банк мав право лише обмінювати кредитні білети (наприклад, зношені — на нові). Банк випускав кредитні білети в оборот на вимогу уряду шляхом надання йому кредитів. Уся сума емітованих кредитних білетів використовувалася для фінансування державних видатків. Крім того, за дорученням уряду Держбанк зобов'язаний був розміщувати державні цінні папери. За рахунок залучених коштів Держбанк надавав кредити суб'єктам господарювання і комерційним банкам. Проте такі кредити займали незначне місце в активах балансу банку. Так, на початок 1880 р. в активах балансу Держбанку Росії заборгованість за наданими позичками і врахованими векселями становила 6,6 %, тоді як заборгованість уряду — 55,7 %². Отже, на першому етапі своєї діяльності Держбанк Росії виконував головним чином роль банкіра уряду та його фінансового агента і не міг сприяти упорядкуванню грошового обороту.

У 1895—1897 рр. у Росії була проведена грошова реформа, в результаті якої в країні була запроваджена система золотомонетного стандарту. Основною грошовою одиницею

---

¹ У 1914 р. на українських землях існувало три контори Держбанку (загалом у Росії — дев'ять) і 19 його відділень в усіх губерніях (у Катеринославській, Полтавській і Херсонській губерніях функціонувало навіть по три відділення, а в Таврійській — чотири) Енциклопедія банківської справи. — К.: Молодь: Ін Юре, 2001. — С. 57.

² Голенкова Ю. С., Хохленкова М. А. Банк России: организация деятельности. — М.: ДеКА, 2000. — С. 34.

країни було проголошено золотий рубль, що містив 17,424 частки чистого золота (1 частка = 0,044 г золота). Кредитним білетам була надана сила законного платіжного засобу нарівні із золотими монетами. Держбанк Росії отримав статус емісійного банку. Він мав виключне право емітувати кредитні білети в обіг і здійснювати їх обмін на золото. Забезпечення кредитних білетів, випущених в оборот до 600 млн крб., повинно було на 50 % складатися із золота і ще на 50 % із урахованих банком комерційних векселів. Кредитні білети, що випускалися Держбанком Росії в обіг понад 600 млн крб., повинні були забезпечуватися на 100 % золотом. У балансі Державного банку Росії на початок 1899 р. стаття «Цінні папери, випущені в обіг» (тобто кредитні білети) становила 45,6 % від загального обсягу пасивів, а стаття «Золото в російських монетах, іноземних зливках, асигнації гірничих підприємств» — 51,3 % від суми активів¹.

Перетворившись в емісійний банк, Держбанк продовжував вести комерційну банківську діяльність. Він кредитував сільське господарство і торговельно-промисловий оборот, зокрема хлібну торгівлю — провідну галузь російського експорту. Проте обсяг операцій, пов'язаних з обслуговуванням суб'єктів господарювання, поступово скорочувався і в діяльності Державного банку Росії все більшу роль почали відігравати операції, що притаманні в сучасних умовах центральним банкам. Як «банк банків» він підтримував комерційні банки (акціонерні, міські, громадські банки, приватні банківські контори) та інші кредитні установи, надаючи їм кредити, зокрема під забезпечення цінними паперами, шляхом переврахування векселів. Фінансував заходи щодо санації банків, які опинилися на межі банкрутства. На початку XX ст. Держбанк поступово перетворюється у розрахунковий центр банківської системи. Комерційні банки та інші кредитні установи зберігали на рахунках в установах Держбанку свої резерви. При конторах Держбанку були організовані розрахункові відділи, через які проводилися операції з погашення взаємних претензій банків та кредитних установ. Як і до грошової реформи, Державний банк продовжував виконувати роль банкіра і фінансового агента уряду. На рахунках у Держбанку зберігалися кошти Державного казначейства. За дорученням Міністерства фінансів банк здійснював фінансування державних видатків, виконував

---

¹ Донченко Л. Штрихи до історії розвитку кредитної системи Російської імперії // Вісник Національного банку України. — 2001. — № 8. — С. 50.

комісійні операції для Міністерства фінансів — розміщення державних цінних паперів та їх обслуговування.

Підсумовуючи викладене, можна припустити, що, якби не події Жовтневої революції 1917 р., Державний банк Росії поступово еволюційним шляхом перетворився б у центральний банк країни.

У грудні 1917 р. Радянська влада прийняла декрет «Про націоналізацію банків», за яким банківська справа була оголошена державною монополією. Іпотечні банки в Росії були ліквідовані, а комерційні акціонерні та приватні банки націоналізовані та приєднані до Державного банку Росії, який отримав нову назву — Народний банк РСФСР. У 1920 р. в умовах воєнного комунізму, згорання товарно-грошових відносин і проведення політики, спрямованої на ліквідацію грошей, Народний банк РСФСР було ліквідовано.

Для України 1917—1920 рр. — це період національно-державного відродження. Восени 1917 р. Українська Центральна Рада проголосила про утворення Української Народної Республіки (УНР). Одним із головних завдань УНР було формування національної банківської системи та запровадження нової національної валюти. У грудні 1917 р. Центральна Рада ухвалила закон «Про перетворення Київської контори Державного банку Росії в Український державний банк».

Український державний банк діяв за трьох режимів української державної влади періоду незалежності: Центральної Ради, Гетьманату, Директорії. Улітку 1918 р. було ухвалено закон «Про затвердження Статуту Українського державного банку й асигнування коштів до його основного капіталу». У Статуті були визначені основні завдання банку, а саме: полегшення грошового обороту, допомога шляхом короткострокового кредитування державній торгівлі, промисловості та сільському господарству на Україні, а також забезпечення сталості грошової системи. Основний капітал банку, визначений Статутом, становив 100 млн крб, резервний (запасний) фонд — 10 млн крб. Державний банк підпорядковувався міністрові фінансів. Загальне управління банком доручалося Раді банку та його директорів, який одночасно був головою Ради¹.

---

¹ Склад Ради: Директор Кредитової канцелярії, три представники від Міністерства фінансів, два — від Протофісу (об'єднання промисловців, торговців, фінансистів України та дрібних приватних підприємців), по одному представникові від Держконтролю, Міністерства торгу і промисловості, кооперації, київського Біржового комітету і від Красього союзу хліборобів-землевласників.

З моменту утворення Український державний банк мав статус емісійного банку. У грудні 1917 р. Центральна Рада ухвалила тимчасовий закон «Про випуск державних кредитових білетів Української народної республіки», згідно з яким Держбанк випускав кредитові білети «...в розмірі, строго обмеженому дійсними потребами грошового обігу, під забезпечення тимчасове, до утворення золотого фонду, майном республіки...»¹.

Первісно новою національною валютою було визначено український карбованець, вартість якого дорівнювала 17,424 частки чистого золота. Перший грошовий знак Української народної республіки — купюру вартістю 100 крб. було видруковано у грудні 1917 р. У березні 1918 р. Центральна Рада схвалила закон про запровадження нової грошової одиниці — гривні, яка поділялася на 100 шагів і дорівнювала ½ карбованця. У період Гетьманату було відновлено як основну грошову одиницю Української держави карбованець, що поділявся на 200 шагів. За часів правління Директорії основною грошовою одиницею УНР знову було проголошено гривню.

На початку 1919 р. у зв'язку зі змінами у політичному житті України Державний банк було евакуйовано на захід України, а у 1920 р. майно та архів банку були перевезені до Польщі до м. Ченстохова. Під час війни у серпні 1944 р. німці вивезли усю документацію та архів Держбанку з м. Ченстохова і подальша доля та місце їх перебування невідомі. Український державний банк є безпосереднім попередником Національного банку України.

По завершенні громадянської війни Радянська влада проголосила у 1921 р. про перехід до Нової економічної політики, що на практиці означало розвиток вільного підприємництва, а отже і необхідність відновлення товарно-грошових відносин, створення ринку, а також відтворення банківської системи. У 1921 р. приймається рішення про утворення Державного банку РСФСР, а у 1923 р. банк реорганізується у Державний банк СРСР². Крім Державного банку було створено цілу низку кредитних установ. Це, як правило, були спеціалізовані банки довго- і короткострокового кредитування, що надавали позички різним галузям економіки.

---

¹ Комаринська З. Банківська система України періоду державності 1917—1920 рр.: становлення та реалії функціонування // Вісник Національного банку України. — 2002. — № 2. — С. 57.

² У 1922 р. було засновано Союз Радянських Соціалістичних Республік і Українська республіка увійшла до складу Радянського Союзу.

За часів Радянської влади в умовах тоталітарної економіки банківська система була побудована за однорівневим принципом. Розмежування банків на емісійні та комерційні не існувало.

Держбанк СРСР, крім розрахунково-кредитного і касового обслуговування суб'єктів господарювання, здійснював емісійну діяльність. Тоталітарній економіці притаманне пряме директивне управління грошовим оборотом. У Радянському Союзі функція управління грошовим оборотом на макрорівні була відчужена від банків — її здійснювали органи виконавчої влади. Так, обсяг емісії готівки визначався у касовому плані Держбанку СРСР, який затверджувався Радою Міністрів СРСР. Емісія безготівкових грошей (кредитна емісія) також регулювалася Радою Міністрів СРСР. Банки видавали позички згідно з лімітами кредитування, показниками планового розміру кредитів, що визначалися в кредитних планах банків з короткострокового та довгострокового кредитування, які теж затверджувалися Радою Міністрів СРСР.

У 80-ті роки ХХ ст. у Радянському Союзі розпочалися процеси, пов'язані з реформуванням як політичної системи, так і економічної. Перехід країни до регульованої ринкової економіки вимагав суттєвих змін у грошово-банківській сфері, принципово нових підходів до управління грошовим оборотом, які б відповідали новому економічному механізму, що створювався на основі розвитку товарно-грошових відносин, децентралізації економіки, зміцнення суверенітету республік. Нові підходи щодо регулювання грошового обороту і всієї банківської системи відображені у банківському законодавстві. У 1990 р. Верховна Рада СРСР ухвалила згідно зі світовою практикою два закони, що регламентують функціонування банківської системи, зокрема системи центрального банку і системи комерційних (ділових) банків: Закон «Про Державний банк СРСР» і Закон «Про банки і банківську діяльність». Таким чином було закладено правову базу створення дворівневої банківської системи, що є адекватною ринковій економіці.

Закон «Про Державний банк СРСР» визначав правові основи утворення єдиної системи центральних банків, нової моделі регулювання грошового обороту та контролю за діяльністю банків у країні. Закон «Про банки і банківську діяльність» визначав нові принципи побудови банківської системи в країні та основні правила ведення операцій комерційними банками. Ключовим принципом побудови банківської системи, як уже відзначалося, став принцип дворівневої структури.

Закон «Про Державний банк СРСР» передбачав створення в країні системи центрального банку, організаційна структура якої відповідала б концепції суверенності республік. Згідно з законом у кожній республіці створювали центральний банк, який в умовах єдиної грошової одиниці СРСР — рубля — добровільно делегував свої повноваження з емісії грошових знаків і проведення грошово-кредитної політики Держбанку СРСР. Центральні банки республік мали здійснювати свою діяльність за межами повноважень, які вони делегують Держбанку СРСР, як самостійні юридичні особи. На Держбанк СРСР покладалася відповідальність за вирішення макроекономічних завдань у грошово-банківській сфері, насамперед підтримання стабільності спільної грошової одиниці, проведення єдиної державної політики в галузі кредитування, грошового обороту, розрахунків і валютних відносин, забезпечення сталого функціонування всієї банківської системи і визначення з цієї метою правил регулювання діяльності комерційних банків і контролю за їх дотриманням. У Законі були визначені основні методи грошово-кредитного регулювання, що є адекватними ринковій економіці і застосування яких означало відмову від системи касового і кредитного планування.

Законодавчо була визначена організаційна структура управління Держбанком СРСР і центральними банками республік. Вищим органом управління системою центральних банків, який вирішує всі принципові питання діяльності системи, зокрема розробляє Основні засади єдиної державної грошово-кредитної політики, мала стати Центральна Рада. За законом Рада складалася з 12 осіб: Голови Держбанку СРСР, його першого заступника та 10 членів Ради з числа голів центральних банків республік або інших повноважних представників республік. Постійно діючим виконавчим органом Центральної Ради і керівним органом Держбанку СРСР було визначено Правління Держбанку СРСР. У 1991 р. у республіках Радянського Союзу були створені центральні банки, але формування цілісної системи центральних банків країни не було завершено у зв'язку із розпадом Радянського Союзу наприкінці року. Після проголошення колишніми республіками Радянського Союзу державної незалежності вони прийняли рішення про утворення власних банківських і грошових систем.

Національний банк України зі статусом центрального емісійного банку держави був утворений у 1991 р. на базі

Української республіканської контори Держбанку СРСР, яку було оголошено власністю України.

На сучасному етапі правовий статус Національного банку України визначається на двох рівнях: конституційному і спеціальному законодавчому.

Згідно з Конституцією Національний банк України — це центральний банк держави, основною функцією якого є забезпечення сталості грошової одиниці. Конституція України, визначаючи особливий статус НБУ, установила повноваження Верховної Ради України і Президента України стосовно формування Ради Національного банку і призначення на посаду та звільнення з посади голови Національного банку.

На законодавчому рівні правове становище НБУ регулюється спеціальним законом «Про Національний банк України», який був ухвалений Верховною Радою України 20 травня 1999 р. Стрімкий розвиток банківської системи обумовив необхідність прийняття окремого закону про центральний банк країни, який би підвищував його відповідальність за забезпечення стабільності грошової одиниці, чітко окреслював його статус і місце в системі органів державної влади.

Згідно з законом Національний банк — це центральний банк України, особливий центральний орган державного управління, функції, операції, повноваження і принципи функціонування якого визначені в Законі. Про окремі функції (напрями діяльності) Національного банку згадується в деяких нормах Закону України «Про банки і банківську діяльність»¹.

Чітке визначення правового статусу Національного банку надзвичайно важливе як для нормативно-правового регулювання діяльності самого банку, так і для його взаємовідносин з комерційними банками та органами державної влади. Для розуміння статусу Національного банку необхідно з'ясувати, є він органом державної влади чи інституцією іншого роду. Діяльність Національного банку має особливий характер. З одного боку, Національний банк — це орган держави, на який покладено виконання специфічних завдань і функцій і який відає правовим регулюванням певних суспільних відносин та здійснює нагляд за банками. З іншого боку, Національний банк —

---

¹ Закон, ухвалений Верховною Радою України 7 грудня 2000 р., замінив закон під такою самою назвою від 20 березня 1991 р., який відіграв важливу роль у становленні банківської системи України, але, незважаючи на численні зміни і доповнення, значною мірою вже вичерпав себе і фактично стримував подальший розвиток банківської системи й подальше поглиблення економічних перетворень в Україні.

юридична особа. Він здійснює діяльність, результатом якої є отримання доходів, що покривають видатки банку. Функції Національного банку щодо забезпечення стабільності грошової одиниці України та емісії грошей мають особливу правову природу. Вони, безумовно, належать до функцій державної влади і системи державного управління, оскільки Національний банк, виконуючи ці функції, виступає від імені держави. Отже, можна зробити висновок, що Національний банк — це орган державної влади і що він має особливий статус у системі цих органів.

Якщо Національний банк є органом державної влади, то постає питання про його належність до однієї з існуючих гілок влади. Відповідно до Конституції України державна влада поділяється на законодавчу, виконавчу і судову. Безперечно, до законодавчої і судової гілок влади Національний банк не можна віднести. Це настільки очевидно, що не потребує доказів. Що стосується виконавчої влади, то слід відзначити, що в Конституції немає жодного згадування про те, що Національний банк є складовою системи органів виконавчої влади, ні про те, що до системи цих органів входять особливі центральні органи державного управління. З огляду на це найбільш правильно видається думка про те, що Національний банк — це орган державної влади, але виведений за межі трьох гілок державної влади і наділений спеціальним статусом.

Відмітною рисою Національного банку як особливого центрального органу державного управління є наявність у нього згідно з Конституцією України (Ст. 93) права законодавчої ініціативи, тобто права офіційно вносити до Верховної Ради України пропозиції щодо прийняття або скасування законів, внесення до них змін. Зокрема, Верховною Радою України прийняті важливі закони, проекти яких подавав Національний банк і які визначають правові засади функціонування вітчизняної банківської системи: «Про Національний банк України», «Про платіжні системи та переказ грошей в Україні». У 2002 р. на розгляд Верховної Ради України Національним банком у порядку законодавчої ініціативи було передано 8 законопроектів, у 2003 р. — 11. З метою зміцнення законодавчої бази розвитку фінансового сектору економіки Національний банк постійно проводить роботу з опрацювання законопроектів інших суб'єктів законодавчої ініціативи. Зокрема, у 2002 р. НБУ було опрацьовано понад 130 таких законопроектів, у тому числі проекти Податкового кодексу, Законів України «Про забезпечення вимог кредиторів та реєстрацію обтяжень», «Про

іпотеку», «Про ломбарди і ломбардну діяльність», «Про захист інформації в автоматизованих системах» тощо. Упродовж 2003 р. НБУ подав Верховній Раді та її комітетам 83 законодавчі пропозиції до законопроектів інших суб'єктів права законодавчої ініціативи.

Національний банк згідно з Законом «Про Національний банк України» має також нормотворчі повноваження, тобто права та обов'язки встановлювати обов'язкові для всіх юридичних і фізичних осіб правила поведінки з питань, що належать до його компетенції і потребують правового регулювання. Нормотворчі повноваження реалізуються Національним банком шляхом розроблення та прийняття нормативно-правових актів (інструкцій, положень, правил), що видаються у формі постанов Правління. Нормативно-правові акти Національного банку підлягають реєстрації в Міністерстві юстиції України та набирають чинності через 10 днів після їх державної реєстрації. В окремих випадках на виконання правових актів Президента України чи Верховної Ради України Національний банк видає нормативно-правові акти спільно з Кабінетом Міністрів України чи з іншими державними органами. Зокрема, Законом України «Про Фонд гарантування вкладів фізичних осіб» передбачено, що засади функціонування Фонду та порядок відшкодування вкладів вкладникам банків — учасникам Фонду визначається Кабінетом Міністрів України спільно з Національним банком України. На виконання цієї вимоги Закону Постановою Кабінету Міністрів України та Постановою Правління Національного банку України від 30 серпня 2002 р. № 1301/268 затверджено Положення про фонд гарантування вкладів фізичних осіб.

Виходячи з особливого статусу Національного банку України як кредитора останньої інстанції для банків йому надано переважне і безумовне право задовольняти будь-яку вимогу, яка виникла в результаті рефінансування банку, тобто якщо комерційний банк не виконує умов кредитного договору щодо своєчасного погашення заборгованості за кредитом і процентів за його користування, то Національний банк має право в безспірному порядку списати всю заборгованість з кореспондентського рахунка банку.

Поряд з правами Закон передбачає і деякі обмеження щодо діяльності Національного банку України. Зокрема, йому забороняється (за деяким винятком) здійснювати торговельну, виробничу та страхову діяльність, бути акціонером або

учасником банків та інших підприємств, здійснювати операції з нерухомістю.

За основними завданнями та напрямками діяльності, які передбачені на законодавчому рівні, Національний банк України в сучасних умовах загалом не відрізняється від центральних банків країн з розвинутою ринковою економікою. Основним завданням (функцією), на розв'язання якого спрямована вся діяльність Національного банку, є забезпечення стабільності грошової одиниці держави — гривні. Через виконання цього основного завдання (функції) Національний банк сприяє дотриманню стабільності банківської системи, а також, у межах своїх повноважень — цінової стабільності.

Національний банк України — емісійний центр держави. До 1992 р. в Україні в обороті перебували грошові знаки — рублі, що емітувалися Держбанком СРСР. У 1992 р. Національний банк увів в обіг перехідну власну українську валюту — карбованець — спочатку в готівкову сферу, а потім і в безготівкову. Вихід України з рубльової зони дав змогу Національному банку сконцентрувати емісійну функцію у своїх руках і започаткувати проведення власної грошово-кредитної політики. У вересні 1996 р. згідно з Указом Президента України була проведена безконфіскаційна грошова реформа і випущена в оборот постійна національна валюта — гривня. Починаючи з 17 вересня 1996 р. обіг карбованців на території України було припинено, а єдиним законним платіжним засобом, обов'язковим до прийняття в усі види платежів, стала гривня та її розмінна монета — копійка, які емітуються в обіг Національним банком України.

Первісне значення слова «гривня» в давнину мало кілька значень. Лічильна гривня означала певну кількість монет, вагова — точну вагу срібла. Монетна форма гривні у вигляді зливка срібла стандартної форми і ваги відома, як вважають історики, з середини XI ст. Існувало два різновиди гривні — київський та чернігівський. Київська гривня являла собою зливку срібла шестикутної форми вагою близько 160 г. Чернігівська гривня мала ромбоподібну форму і постійну вагу 196 г. Крім срібної, у XII ст. існувала також золота гривня¹. Уперше гривня як грошова одиниця використовувалася в Україні ще за часів Київської Русі, вдруге — в період існування Української Народної Республіки (1918—1922 рр.) і, нарешті, повернулася в Україну в 1996 р.

---

¹ Ющенко В., Панченко В. Історія Української гривні. — К.: Бібліотека українця, 1997. — С. 7.

Щодо назви розмінної монети, то для неї пропонувалися назви «сотий», «резана», «шаг», але, зрештою, було віддано перевагу звичній уже «копійці».

Національний банк України — «банк банків». Він виконує роль кредитора останньої інстанції для банків і здійснює їх рефінансування. На різних етапах становлення банківської системи в Україні рефінансування здійснювалося через різні механізми. До 1994 р. Національний банк проводив селективну політику адресного рефінансування комерційних банків, тобто рефінансування відбувалося переважно шляхом надання за рішеннями органів державної влади централізованих цільових кредитів банкам за пільговими процентними ставками без визначеного забезпечення для кредитування підприємств і організацій. Ці кредити призначалися для підтримання переважно неплатоспроможних суб'єктів господарювання і здебільшого не поверталися. У сучасних умовах Національний банк використовує ринкові механізми рефінансування, зокрема надання кредиту овернайт через постійно діючу лінію рефінансування, надання кредиту шляхом проведення кредитних тендерів, рефінансування шляхом здійснення операцій «прямого» репо.

Національний банк України як «банк банків» відіграє важливу роль у забезпеченні надійного та ефективного функціонування платіжної системи країни.

Для здійснення міжбанківських розрахунків Національний банк розробив і запровадив систему електронних платежів (СЕП) і систему термінових переказів (СТП), які складають систему електронних міжбанківських переказів (СЕМП). Створена Національним банком СЕМП здійснює нині переважну більшість міжбанківських розрахунків і охоплює всю банківську систему країни.

НБУ розробляє і вводить у дію нормативні документи, що визначають загальні принципи діяльності платіжних систем, порядок проведення розрахунків між суб'єктами економіки через банки тощо.

НБУ постійно працює над удосконаленням платіжної системи, розширенням сфери безготівкових розрахунків, запровадженням сучасних технологій та методів передавання платіжної інформації.

Національний банк — орган банківського регулювання. З метою регулювання діяльності банків цивілізованими засобами Національний банк поступово застосовує в практичній діяльності

регулятивні інструменти, які використовуються у світовій банківській практиці. Так, задля зміцнення банківської системи, підвищення її стійкості до криз та забезпечення прозорості функціонування Національний банк підвищує вимоги щодо:

- рівня капіталізації банків;
- якості корпоративного управління та внутрішнього аудиту в банках;
- посилення ролі та якості зовнішнього аудиту на основі впровадження Міжнародних стандартів аудиту;
- упровадження в банках ефективної системи управління ризиками (системи ризик-менеджменту);

Національний банк постійно удосконалює і посилює нагляд за банківською системою. Головними акцентами в його наглядовій діяльності є:

- переорієнтація на засоби превентивного нагляду за банками та раннє виявлення і попередження ризиків;
- здійснення нагляду на підставі консолідованої фінансової звітності банків;
- упровадження нагляду на основі оцінювання ризиків у діяльності банків;
- запобігання використанню банків з метою легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом.

Національний банк України — банкір і фінансовий агент уряду. У діяльності Національного банку з обслуговування уряду можна виділити кілька важливих віх:

— у 1993 р. в Україні була запроваджена нова система касового виконання державного бюджету, завдяки якій уряд втратив можливість автоматичного використання кредитів НБУ для фінансування дефіциту державного бюджету;

— у 1995 р. уряд України започаткував емісію державних цінних паперів (облігацій внутрішньої державної позики). Розвиток ринку державних цінних паперів дав змогу Національному банку починаючи з 1997 р. припинити надання кредитів уряду для фінансування дефіциту державного бюджету. Водночас на Національний банк були покладені нові зобов'язання в частині управління внутрішнім державним боргом. Національний банк на правах фінансового агента уряду здійснює розміщення державних цінних паперів (ОВДП), а також платежі зі сплати доходу та погашення облігацій за дорученням і за рахунок коштів Державного казначейства України;

— починаючи з 1997 р. проводилося поетапне переведення касового виконання державного бюджету з банківської на

казначейську систему, яка передбачає обслуговування Казначейства через єдиний казначейський рахунок, відкритий у Національному банку України, а отже, і консолідацію бюджетних коштів на рахунках у НБУ.

Національний банк України — провідник грошово-кредитної політики держави. Огляд грошово-кредитної політики в Україні за період з 1992 по 2004 рр. дає змогу виділити в діяльності Національного банку кілька етапів.

Перший етап, що охоплює 1992—1994 рр., характеризувався тим, що грошово-кредитна політика підпорядковувалася емісійній підтримці безперспективної економічної системи та емісійному фінансуванню дефіциту державного бюджету. Наслідком такої експансіоністської політики Національного банку України стали гіперінфляція та катастрофічний спад виробництва. Індекс цін споживчого ринку становив у 1993 р. — 10 256 %. Реальний обсяг ВВП скоротився у 1993 р. майже на 14 %, а у 1994 р. ще більше — на 23 %¹.

З 1995 р. Національний банк змінює курс своєї політики відповідно до зміни курсу загальноекономічної політики держави. Уряд проводить низку структурних реформ, запроваджує ринкові інструменти регулювання економіки, зокрема перехід на боргове фінансування дефіциту державного бюджету, тобто фінансування за рахунок запозичення урядом коштів на ринку державних цінних паперів.

Грошово-кредитна політика Національного банку на другому етапі, що охоплює 1995—1997 рр., була спрямована на гальмування темпів інфляції, досягнення стабілізації банківської системи, проведення грошової реформи. Національний банк поступово опановує ринкові інструменти грошово-кредитного регулювання економіки. Так, з метою забезпечення рівного доступу всіх банків до кредитів центрального банку НБУ запроваджує кредитні аукціони та ломбардні кредити під заставу державних цінних паперів. Розвиток ринку державних цінних паперів дав змогу Національному банку започаткувати проведення операцій на відкритому ринку, зокрема проведення операцій репо. Результатом загальноекономічної політики держави, рестрикційної грошово-кредитної політики НБУ та вдало проведеної грошової реформи стало зниження темпів інфляції і темпів падіння реального обсягу ВВП. Індекс цін

---

¹ Річний звіт Національного банку України за 2002 рік. — С. 128—130.

споживчого ринку становив у 1997 р. 110 %, а реальний обсяг ВВП скоротився на 3 %¹.

У 1998 р. на грошовому ринку України під впливом як внутрішніх, так і зовнішніх чинників економічного і політичного характеру склалася кризова ситуація, яка поставила під загрозу стабільність гривні. Упродовж третього етапу, що охоплює 1998—1999 рр., Національний банк проводив політику, спрямовану на утримання стабільності гривні, він неодноразово підвищував норму обов'язкових резервів, облікову процентну ставку, ввів мораторій на рефінансування комерційних банків, використовував такий мобілізаційний монетарний інструмент, як депозитні сертифікати НБУ.

У післякризовий період починаючи з 2000 р. і до теперішнього часу (четвертий етап) Національний банк проводить грошово-кредитну політику, спрямовану, з одного боку, на контроль за темпами інфляції, річне значення якої не повинно перевищувати встановленого програмного показника, а з іншого — на створення монетарних передумов для підвищення темпів економічного зростання.

Національний банк — орган валютного регулювання і контролю. Декретом Кабінету Міністрів України від 19 лютого 1993 р. «Про систему валютного регулювання і валютного контролю» передбачені повноваження Національного банку як органу валютного регулювання і як органу валютного контролю.

Основні повноваження Національного банку як органу валютного регулювання:

- визначення і регулювання обмінного валютного курсу національної грошової одиниці;
- нагромадження та управління золотовалютними резервами;
- організація та регулювання внутрішнього валютного ринку;
- складання разом з Кабінетом Міністрів України платіжного балансу України.

Головною метою валютного регулювання Національного банку є проведення зваженої та обґрунтованої курсової політики, яка тісно пов'язана з грошово-кредитною політикою. Національний банк здійснює курсову політику з урахуванням інтересів як суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності, так і держави в цілому, спрямовуючи її на підтримання реального курсу гривні, мінімізацію виплат за зовнішнім державним боргом, поповнення золотовалютних резервів, стимулювання

---

¹ Там само.

припливу капіталу в країну, запобігання вивезенню капіталу з країни.

Курсова політика в Україні пройшла кілька стадій, а саме: від застосування вільноплаваючого курсу національної валюти до фіксованого з подальшим переходом до регульованого плаваючого курсу. Національний банк у процесі реалізації курсової політики застосовує як адміністративні (обмежувальні) методи валютного регулювання (наприклад, обмеження діяльності комерційних банків на валютному ринку, обмеження щодо здійснення інвестицій за кордон), так і загальновизнані ринкові методи (наприклад, девізну політику).

Загальна тенденція розвитку валютного ринку в Україні починаючи з 2000 р. — це відхід від методів обмежувального, адміністративного характеру на користь лібералізації валютних відносин.

Основні повноваження Національного банку України як органу валютного контролю:

— забезпечення дотримання резидентами і нерезидентами валютного законодавства на території України;

— забезпечення здійснення уповноваженими банками контролю за законністю валютних операцій, що провадяться резидентами та нерезидентами через ці банки.

У сучасних умовах одним із найважливіших завдань Національного банку як органу валютного контролю є обмеження масштабів впливу капіталу з країни, підвищення ефективності (дієвості) заходів, що перешкоджають відпливу капіталу.

Національний банк України — інформаційно-статистичний та аналітичний центр банківської системи. З перших років свого існування Національний банк бере активну участь у створенні інформаційної системи даних, які є основою прогнозування та аналізу економічного розвитку країни. Зокрема, Національний банк розробляє, підтримує в актуалізованому стані і розповсюджує грошово-кредитну (монетарну) і банківську статистику та статистику платіжного балансу.

Національний банк згідно з законодавчою базою має особливі права щодо отримання інформації. Він має право безоплатно одержувати інформацію, необхідну для підготовки банківської статистики та для аналізу економічної ситуації.

У 1996 р. основи грошово-кредитної статистики в Україні були визнані Міжнародним валютним фондом як прийнятні і такі, що підлягають опублікуванню у щомісячному збірнику

«Міжнародна фінансова статистика». Ще одним виявом інтеграції банківської системи України в інформаційний простір міжнародного банківського співтовариства стало відкриття у 1998 р. веб-сторінки Національного банку України в міжнародній комп'ютерній мережі Інтернет.

У 2003 р. Україна приєдналася до Спеціального стандарту поширення даних (ССПД) Міжнародного валютного фонду. ССПД МВФ визначає оптимальні принципи і методи поширення даних щодо розвитку економіки країн, зокрема, реального, податкового, бюджетного, фінансового та зовнішньоекономічного секторів. Дані щодо розвитку фінансового та зовнішньоекономічного секторів готує Національний банк¹. Інформація про економічне і фінансове становище в країні надсилається МВФ для розміщення на його веб-сторінці у мережі Інтернет.

Національний банк України як інформаційно-статистичний та аналітичний центр банківської системи видає низку періодичних видань.

«Вісник Національного банку України» — теоретичний та науково-практичний журнал, в якому висвітлюється діяльність НБУ, актуальні проблеми функціонування банківської системи України, питання грошово-кредитної і валютної політики, світовий банківський досвід.

«Законодавчі і нормативні акти з банківської діяльності» — систематизований збірник нормативно-правових документів, що регламентують банківську діяльність в Україні (законодавчі акти, постанови, інструкції, положення та інші документи НБУ).

«Бюлетень Національного банку України» — статистичне видання НБУ, що містить інформацію про реальний стан економіки, грошового ринку, а також грошово-кредитну і банківську статистику.

«Платіжний баланс України» — статистичне видання НБУ, в якому публікуються табличні дані з платіжного балансу, аналітичні матеріали щодо розвитку зовнішнього сектору економіки України, подаються аналіз та методологія складання платіжного балансу.

---

¹ Система статистичних показників розвитку фінансового сектору включає інформацію стосовно аналітичних рахунків банківського сектору та аналітичних рахунків центрального банку щодо процентних ставок, міжнародних резервів, а також індексу фондового ринку. Система статистичних даних щодо розвитку зовнішньоекономічного сектору включає показники платіжного балансу, міжнародної інвестиційної позиції та офіційного обмінного курсу гривні, який встановлює НБУ.

«Банкноти і монети України» — каталог, що містить інформацію про паперові гроші та монети, уведені в обіг Національним банком України.

2.2. Принципи організації та функціонування Національного банку України

Національний банк організований і функціонує згідно з принципами (правовими положеннями), що закріплені в Законі «Про Національний банк України» та обумовлені завданнями, покладеними на банк.

Принцип незалежності Національного банку. Відповідно до цього принципу Національний банк у межах наданих йому повноважень є незалежним у своїй діяльності, а органи законодавчої і виконавчої влади не мають права втручатися у його діяльність щодо реалізації функцій, передбачених на законодавчому рівні. Проте абсолютної незалежності, як відомо, в природі не існує. Так і Національний банк України не може бути абсолютно незалежним органом державної влади. По-перше, Національний банк є підзвітним Верховній Раді України і Президенту України, зокрема, згідно з Конституцією вони можуть замінити голову Національного банку і склад Ради Національного банку. По-друге, депутати Верховної Ради можуть внести поправки у чинний закон «Про Національний банк України», тобто скоригувати механізм функціонування Національного банку. По-третє, принцип незалежності не означає неузгодженості діяльності Національного банку з політикою інших органів державної влади. Зокрема, Національний банк розробляє Основні засади грошово-кредитної політики на наступний рік відповідно до Загальнодержавної програми економічного розвитку та Основних засад економічного і соціального розвитку України, затверджених Кабінетом Міністрів України. Національний банк та Кабінет Міністрів України проводять взаємні консультації. Так, Національний банк консультує уряд з питань грошово-кредитної політики, бере участь у розробленні загальнодержавної програми економічного розвитку. Проте слід підкреслити, що Національний банк має підтримувати економічну політику уряду, сприяти її реалізації доти, доки вона не суперечить виконанню його основної функції — забезпеченню стабільності грошової одиниці України.

Принцип парламентського та президентського контролю за діяльністю Національного банку. Рада Національного банку вносить Верховній Раді України Основні засади грошово-кредитної політики для інформування. Голова Національного банку доповідає Верховній Раді України про діяльність Національного банку. Двічі на рік Національний банк подає інформацію Президенту України та Верховній Раді України про стан грошового ринку в Україні. Рахункова палата Верховної Ради здійснює фінансову перевірку Національного банку стосовно руху коштів Державного бюджету та виконання кошторису Банку.

Принцип розмежування державних фінансів і коштів Національного банку. Національному банку згідно з Законом забороняється надавати прямі кредити уряду як у національній, так і в іноземній валюті на фінансування видатків Державного бюджету України. Крім того, Національному банку дозволяється здійснювати операції з державними цінними паперами лише на вторинному ринку. Таким чином, закон захищає Національний банк від можливих вимог з боку уряду щодо здійснення додаткової емісії з метою фінансування дефіциту державного бюджету.

Принцип організації Національного банку на підставі державної власності. Статутний капітал банку у розмірі 10 млн грн є державною власністю. Джерелами формування статутного капіталу є доходи Національного банку, а при необхідності — кошти Державного бюджету України. Майно, яким Національний банк уповноважений користуватися і розпоряджатися, є об'єктом права державної власності, але перебуває у повному господарському віданні банку.

Принцип здійснення діяльності без мети одержання прибутку. Згідно з Законом одержання прибутку не є метою діяльності Національного банку. Проте цей принцип не означає, що Національний банк не отримує доходів і прибутку. Зокрема, він одержує процентні доходи, наприклад за кредитами, наданими банкам, за державними цінними паперами, комісійні доходи, наприклад доходи за послуги служби інкасації, за послуги системи електронних міжбанківських переказів, інші доходи. Так, загальний обсяг чистих доходів, отриманих Національним банком за 2003 р., становив 846 млн грн, а прибуток до розподілу — 567 млн грн¹. Слід підкреслити, що

---

¹ Річний звіт Національного банку України за 2003 рік. — С. 103.

Національний банк здійснює діяльність в інтересах усього суспільства, а не у власних інтересах.

Принцип економічної самостійності. Національний банк здійснює видатки за рахунок власних доходів у межах кошторису, затвердженого Радою Національного банку. У разі перевищення доходів над видатками різниця вноситься до державного бюджету, а перевищення видатків над доходами покривається за рахунок державного бюджету наступного за звітним року. Так, за 2003 р. сума перевищення доходів Банку над видатками становила 567 млн грн, сума відрахувань до фондів та інших резервів НБУ — 45 млн грн, отже, сума перевищення доходів над видатками, що підлягає перерахуванню до Державного бюджету України, становила 522 млн грн¹.

Національний банк не відповідає за зобов'язаннями органів державної влади та інших банків, а ті не відповідають, у свою чергу, за зобов'язаннями Національного банку, крім випадків, коли вони добровільно беруть на себе такі зобов'язання.

Принцип централізації системи Національного банку України. Система Національного банку організована у такий спосіб, щоб забезпечити реалізацію єдиної державної грошово-кредитної політики в усіх регіонах України під загальним централізованим керівництвом. Філії (територіальні управління) є структурними підрозділами Національного банку без статусу юридичної особи і від його імені виконують функції на визначеній території. Діяльність усіх інших структурних підрозділів, одиниць, підприємств, та закладів, що входять до системи НБУ, контролюється та напрямляється з єдиного центру.

Принцип єдності системи Національного банку України. Усі структурні підрозділи, одиниці, підприємства та заклади Національного банку об'єднані спільністю цілей і завдань, що стоять перед банком. Усі вони керуються єдиними правовими нормами, закріпленими в законах України, указах Президента України, постановах Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, в нормативно-правових актах Національного банку.

Принцип колегіальності управління системою Національного банку. Керівні органи Національного банку України — Рада Національного банку і Правління Національного банку — є колегіальними за порядком прийняття рішень. Так, на засіданнях Ради Національного банку рішення приймаються більшістю

---

¹ Там само. — С. 128.

голосів від загальної кількості присутніх членів при кворумі 10 осіб. Кожний член Ради має один голос.

Принцип вертикальної структури управління системою Національного банку України. Цей принцип означає, що призначення посадових осіб та їх підпорядкованість здійснюються тільки по вертикалі. Так, начальник територіального управління Національного банку призначається на посаду згідно з наказом Голови НБУ, який видається на підставі постанови Правління НБУ. Структурні та підрозділи системи НБУ нижчого рівня підпорядковуються органам НБУ вищого рівня, не маючи ніяких горизонтальних зв'язків підпорядкування місцевим органам влади й управління.

2.3. Органи управління та структура Національного банку України

Конституція України та Закон «Про Національний банк України» передбачають дворівневу систему органів управління центральним банком — Рада Національного банку і Правління Національного банку. Розділ II названого Закону визначає склад, порядок формування, повноваження та організацію роботи цих керівних органів НБУ.

Рада Національного банку України складається з Голови Національного банку та чотирнадцяти членів. Голова Національного банку входить до складу Ради за посадою. Члени Ради здійснюють свою діяльність на громадських засадах. Сім членів Ради призначає Президент України, а ще сім членів — Верховна Рада України. Закон установлює певні вимоги до осіб, що призначаються членами Ради Національного банку, а саме:

- громадянство України;
- наявність вищої економічної чи фінансової освіти або наукового ступеня в галузі економіки та фінансів;
- досвід постійної роботи в органах законодавчої влади або на керівних посадах центральної виконавчої влади чи банківської установи, або наукової роботи за фінансовою чи економічною тематикою.

Члени Ради Національного банку призначаються на посаду на сім років.

Повноваження призначеного складу Ради достроково припиняються у разі оголошення їй недовіри Президентом України або Верховною Радою України. У тому випадку, коли

виконання Основних засад грошово-кредитної політики за підсумками року не забезпечило стабільності грошової одиниці України, вони зобов'язані кожен звільнити своїх представників і призначити новий склад Ради Національного банку.

Рада Національного банку засідає не рідше одного разу на квартал. Веде засідання Голова Ради, а в разі його відсутності — його заступник. Голова Ради та його заступник обираються Радою Національного банку строком на три роки.

Засідання Ради Національного банку призначаються Головою Ради або на вимогу Голови Національного банку чи за наполяганням не менше однієї третини членів Ради. У роботі Ради Національного банку можуть брати участь члени Правління Національного банку з правом дорадчого голосу. Крім того, на засідання Ради можуть також бути запрошені керівники центральних органів влади, підприємці, науковці та інші фахівці.

Основні повноваження Ради Національного банку (ст. 9 Закону «Про Національний банк України»):

— розробляє Основні засади грошово-кредитної політики, інформує про них Верховну Раду України і здійснює контроль за їх виконанням. Ураховуючи той факт, що Верховна Рада не затверджує Основних засад, термін «розробляє» доцільніше замінити на термін «визначає», який точніше розкриватиме зміст повноважень Ради Національного банку;

— аналізує вплив грошово-кредитної політики на стан соціально-економічного розвитку України та розробляє пропозиції щодо зміни політики;

— затверджує кошторис доходів та видатків НБУ, бухгалтерський баланс банку, звіт про виконання кошторису та розподіл прибутку за звітний рік;

— визначає аудиторську компанію для проведення аудиторської перевірки Національного банку та розглядає аудиторський висновок;

— вносить рекомендації Правлінню Національного банку стосовно окремих заходів грошово-кредитного регулювання, валютної політики, розвитку банківської системи, вдосконалення платіжної системи тощо. Правління зобов'язане протягом п'яти днів розглянути рекомендації і надіслати Раді вмотивовану відповідь;

— має право застосування відкладального вето щодо окремих рішень Правління Національного банку, наприклад, стосовно формування резервів на покриття фінансових ризиків, мінімального розміру золотовалютних резервів. Вето не набирає чинності,

якщо Правління підтвердить своє рішення протягом п'яти днів двома третинами від загальної кількості членів Правління.

Ідея створення такого органу, як Рада Національного банку, взагалі відповідає світовій банківській практиці. Так, у Європейському Союзі існує орган, досить подібний до Ради Національного банку за повноваженнями — Рада керуючих Європейським центральним банком, у Росії згідно з Федеральним законом «Про центральний банк Російської федерації (Банк Росії)» функціонує Національна банківська Рада. Є подібні органи і в центральних банках деяких інших країн. Вони відрізняються між собою складом, порядком формування, повноваженнями, проте характерним для всіх є те, що саме ці органи так чи інакше формують грошово-кредитну політику.

Так, Рада керуючих Європейським центральним банком (яка складається з Правління Європейського центрального банку та президентів центральних банків країн єврозони) визначає основні засади грошово-кредитної політики в єврозоні. Інший підхід у Росії. Національна банківська Рада, члени якої, крім голови Банку Росії, не працюють у центральному банку на постійній основі¹, тільки розглядає проект Основних засад єдиної державної грошово-кредитної політики, а розробляє цей документ Рада директорів Банку Росії, члени якої працюють у Банку на постійній основі. В Україні ж повноваження щодо розроблення Основних засад грошово-кредитної політики, тобто програмного документа, що визначає основні глобальні питання діяльності Національного банку, покладаються на Раду Національного банку — орган, члени якого здійснюють свою діяльність на громадських засадах. Таке рішення не можна вважати достатньо обґрунтованим.

Другий керівний орган Національного банку — Правління. Правління НБУ забезпечує реалізацію Основних засад грошово-кредитної політики через відповідні монетарні інструменти. Зокрема, Правління приймає рішення стосовно зміни процентних ставок Національного банку, розміру і порядку формування обов'язкових резервів для банків, установлення для них економічних нормативів, емісії грошових знаків, визначення мінімального розміру золотовалютних резервів Національного банку, установлення лімітів на проведення операцій на відкритому ринку. Крім того, Правління визначає організаційні основи та

---

¹ Члени Національної банківської Ради є представниками Ради федерації, Федеральних зборів, Державної Думи, президента Російської Федерації та Уряду Російської Федерації.

структуру Національного банку, затверджує штатний розпис Національного банку та форми оплати праці, видає нормативно-правові акти Національного банку. Раді Національного банку Правління подає на затвердження річний звіт НБУ, проект кошторису доходів і видатків на наступний рік, бухгалтерські, статистичні та інші відомості щодо діяльності Національного банку та банківської системи.

Слід підкреслити, що Рада Національного банку не має права втручатися в оперативну діяльність Правління Національного банку.

Склад Правління — кількісний та персональний — формується Головою Національного банку і затверджується Радою Національного банку. Очолює Правління Голова Національного банку. До складу Правління входять заступники Голови Національного банку, директори найбільш важливих департаментів Банку та начальники головних територіальних управлінь Банку.

Персональний склад Правління Національного банку за станом на 1 вересня 2004 р. такий:

- Голова Національного банку;
- перший заступник Голови Національного банку;
- три заступники Голови Національного банку;
- директор Департаменту монетарної політики;
- директор Департаменту аудиту;
- директор Департаменту бухгалтерського обліку;
- директор Генерального департаменту банківського нагляду;
- директор Юридичного департаменту;
- директор Фінансового департаменту;
- директор Департаменту інформатизації;
- директор Департаменту персоналу;
- директор Генерального економічного департаменту;
- начальник Головного управління НБУ по м. Києву та Київській області.

Голову Національного банку призначає Верховна Рада України за поданням Президента України строком на п'ять років. Статус, повноваження, обов'язки та підстави для звільнення з посади голови Національного банку передбачаються в Законі «Про Національний банк України» (ст. 18—21).

Голова Національного банку керує діяльністю Банку і забезпечує таким чином реалізацію покладених на банк функцій. Він діє від імені Національного банку і представляє його інтереси без доручення у відносинах з органами державної влади, банками, міжнародними організаціями та іншими установами і

організаціями. Голова Національного банку веде засідання Правління НБУ; підписує протоколи, постанови Правління Національного банку, угоди, що укладаються Банком; видає розпорядчі акти, обов'язкові для всіх службовців Національного банку; призначає та звільняє з посади своїх заступників за погодженням з Радою Національного банку; призначає та звільняє з посад директорів департаментів та начальників територіальних управлінь Національного банку. Він може брати участь у засіданнях Кабінету Міністрів України з правом дорадчого голосу. У свою чергу, члени Кабінету Міністрів України можуть брати участь у засіданнях Правління Національного банку теж з правом дорадчого голосу.

Закон передбачає одноосібну відповідальність Голови Національного банку перед Верховною Радою України та Президентом України за діяльність НБУ. Водночас Голова Національного банку не є одночасно Головою Ради Національного банку. Це положення викликає зауваження з правового погляду. Зокрема, як уже зазначалося, Основні засади грошово-кредитної політики розробляє Рада Національного банку, і в тому разі, коли Голова Національного банку не очолює Раду, він не може нести відповідальність (одноосібно) за реалізацію грошово-кредитної політики. У країнах, де існує дворівнева система керівних органів центрального банку, Голова банку зазвичай очолює як орган, що визначає грошово-кредитну політику (Раду), так і виконавчий орган (Правління), наприклад Голова (Президент) Європейського центрального банку.

З 1991 р. Головою Правління, або просто Головою, НБУ були:

Матвієнко В. П.	1991—1992 рр.
Гетьман В. П.	1992 р.
Ющенко В. А.	1993—1999 рр.
Стельмах В. С.	2000—2002 рр.
Тігіпко С. Л.	2002—2004 рр.
Стельмах В. С.	з 2004 р. до теперішнього часу.

Голова Національного банку може бути звільнений з посади лише Верховною Радою за поданням Президента України у зв'язку із закінченням строку повноважень, поданням особистої заяви про відставку, смертю, припиненням громадянства та в деяких інших випадках, передбачених законом.

Організаційна структура Національного банку.

До системи Національного банку входять такі ланки:

— центральний апарат;

- філії (територіальні управління) Національного банку України;
- структурні підрозділи (Відомча охорона, Центральна бібліотека, Навчальний центр, Центр наукових досліджень, Управління організації будівництва і реконструкції);

- структурні одиниці (Оперативне управління, Центральне сховище, Державна скарбниця України, Центральна розрахункова палата, Господарсько-експлуатаційне управління, Група управління проектами міжнародних кредитних ліній);

- спеціалізовані підприємства (Фабрика банкнотного паперу, Банкнотно-монетний двір);

- навчальні заклади (Львівський банківський інститут, Українська академія банківської справи (УАБС), Харківська філія УАБС, Черкаська філія УАБС).

Кількість працівників Національного банку на початок 2004 р. становила 11 425 осіб.

Службовці НБУ є державними службовцями. Умови їх найму, звільнення, оплати праці, службові обов'язки та права визначаються законом України «Про державну службу». У Національному банку впроваджена відповідна нормативна база щодо кадрового забезпечення і затверджені Положення про:

- порядок проведення конкурсу на заміщення вакантних посад службовців;

- порядок проведення атестації державних службовців;

- формування кадрового резерву на посади державних службовців НБУ.

Для службовців НБУ згідно з Законом «Про Національний банк України» установлені певні обмеження. Зокрема, службовцям Національного банку забороняється:

- розголошувати інформацію, що становить державну і банківську таємницю, а також конфіденційну інформацію, яка стала їм відома у зв'язку з виконанням службових обов'язків;

- входити до керівних органів та бути акціонерами банків;

- отримувати позики від будь-яких інших кредитних установ, за винятком Національного банку.

Службовці Національного банку згідно з переліком посад, затвердженим Правлінням НБУ, не можуть бути народними депутатами України, членами Уряду України, займатися підприємницькою діяльністю, виконувати роботу за сумісництвом, крім викладацької, наукової та іншої творчої діяльності.

У Національному банку проводиться значна робота з підвищення кваліфікації персоналу банку з урахуванням тенденцій та перспектив

розвитку банківської справи в Україні та за кордоном. Протягом останніх років у Національному банку простежується тенденція поліпшення таких якісних характеристик персоналу, як рівень освіти (вчений ступінь), досвід банківської роботи. Так, за 2003 р. чисельність спеціалістів, які мають повну вищу освіту, зросла на 5,5 % і становила 5,7 тис. осіб, фахівців з ученим ступенем (доктори і кандидати наук) — на 2,4 %, їх кількість становила 274 особи¹.

Структуру окремих ланок системи НБУ визначає Правління Національного банку.

Центральний апарат Національного банку. Основними функціональними підрозділами центрального апарату Національного банку є департаменти, що відповідають за основні напрями діяльності НБУ. У межах департаментів можуть створюватися додаткові структурні одиниці (управління, відділи). Основні департаменти, відокремлені управління та структурні підрозділи центрального апарату Національного банку України, перелічені нижче:

Керівництво;

Управління розвитку банківського сектору — група економічних радників Голови;

Секретаріат Голови;

Апарат Ради Національного банку України;

Управління зв'язку з громадськістю та засобами масової інформації;

Управління контролю ризиків;

Департамент монетарної політики;

Департамент бухгалтерського обліку;

Департамент готівково-грошового обігу;

Департамент перевезення цінностей та організації інкасації;

Департамент валютного регулювання;

Генеральний департамент банківського нагляду;

Департамент інформатизації;

Фінансовий департамент;

Юридичний департамент;

Департамент персоналу;

Департамент платіжних систем;

Департамент аудиту;

Департамент зовнішньоекономічних відносин;

Управління діловодства;

Департамент банківської безпеки;

---

¹ Річний звіт НБУ за 2003 р. — С. 87.

Департамент організації виробництва і господарської діяльності;
Управління методологічного та нормативно-організаційного забезпечення фінансового моніторингу;
Управління аналізу банківських операцій;
Управління контролю за виконанням кошторису;
Генеральний економічний департамент;
Редакція періодичних видань;
Музей грошей.

Правління Національного банку постійно вносить зміни в організаційну структуру банку, ураховуючи зміни в умовах і напрямках його діяльності, зміни в реальному секторі економіки, а також орієнтуючись на світовий досвід. Протягом останніх років спостерігається посилення контрольних і аналітичних служб у системі Національного банку України.

Так, у 1999 р. на базі Департаменту валютного регулювання було створено ще один Департамент — Департамент валютного контролю та ліцензування. В умовах високого рівня відкритості вітчизняної економіки зусилля органів валютного регулювання, у тому числі і Національного банку України, повинні бути спрямовані на:

- збільшення валютних ресурсів держави з метою забезпечення погашення зовнішнього боргу і збільшення офіційних золотовалютних резервів;
- забезпечення стабільності обмінного курсу гривні;
- вирівнювання платіжного балансу країни;
- створення ефективної системи регулювання руху капіталу, і насамперед системи, спрямованої на запобігання втечі капіталу з країни.

Усі ці чинники зумовили збільшення обсягу й ускладнення завдань, що стоять перед НБУ як органом валютного регулювання і контролю, і відповідно до цього необхідність розподілу повноважень між Департаментом валютного регулювання і Департаментом валютного контролю та ліцензування. У 2003 р. з метою забезпечення цілісної системи банківського нагляду, оперативного й адекватного вжиття заходів щодо усунення порушень, виявлених у діяльності банків та інших фінансових установ з валютними цінностями, Правління НБУ прийняло рішення функції Департаменту валютного контролю та ліцензування передати Генеральному департаменту банківського нагляду.

У 1999 р. було прийнято рішення про створення на базі одного з управлінь Економічного департаменту ще одного департаменту,

а саме Департаменту економічного аналізу, досліджень та прогнозування. Основні завдання створеного Департаменту: проведення концептуальних і прикладних досліджень у галузі формування і реалізації грошово-кредитної політики, аналіз і прогнозування макроекономічних тенденцій і ситуацій на грошових ринках.

У 2003 р. у структурі Національного банку створено Центр наукових досліджень. Основні завдання центру:

— підвищення ефективності інформаційно-аналітичного та наукового забезпечення діяльності Національного банку;

— сприяння поліпшенню нормативної і методологічної бази, що розробляється Національним банком;

— координація наукових досліджень у системі Національного банку;

— дослідження та узагальнення досвіду діяльності центральних банків провідних країн світу;

— використання результатів наукових досліджень у практичній роботі Національного банку.

Ще один новий структурний підрозділ у Центральному апараті Національного банку — Управління методологічного та нормативно-організаційного забезпечення фінансового моніторингу. Створення цього Управління пов'язане з тим, що Україна поступово включається в боротьбу з відмиванням грошей, одержаних злочинним шляхом. Однією з передумов ефективності цієї боротьби є наявність чіткої законодавчої та правової бази. У 2002 р. Верховна Рада України ухвалила Закон «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом» та Закон «Про внесення змін до деяких законів України з питань запобігання використанню банків та інших фінансових установ з метою легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом». У цьому ж році було утворено Державний департамент фінансового моніторингу як урядовий орган державного управління, основним завданням якого є реалізація державної політики у сфері протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом. До процесу відмивання грошових коштів можуть бути втягнуті різні суб'єкти, але слід зазначити, що без банків цей процес об'єктивно неможливий. Усе це зумовило створення спеціального управління в Центральному апараті НБУ — Управління методичного та нормативно-організаційного забезпечення фінансового моніторингу.

У 2003 р. Правління НБУ прийняло рішення про створення двох комітетів, які є консультативно-дорадчими колегіальними органами, — Комітет з управління активами і пасивами і Комітет з монетарних питань.

Комітет з управління активами і пасивами Національного банку очолює перший заступник Голови Національного банку. Кількісний та персональний склад комітету затверджується Головою Національного банку за поданням голови комітету.

Основні завдання Комітету:

— розроблення рекомендацій з формування та реалізації політики ефективного управління фінансовими активами і пасивами Національного банку;

— постійний моніторинг ризиків і фінансових результатів за операціями з активами і пасивами Національного банку;

— забезпечення взаємодії структурних підрозділів та одиниць системи Національного банку з питань управління фінансовими активами та пасивами Національного банку.

Комітет з монетарних питань очолюють голова — Голова Національного банку та співголова — перший заступник Голови Національного банку. Персональний склад Комітету затверджує Голова Національного банку. До складу комітету входять працівники Національного банку, які визначають та реалізують монетарну політику, а також працівники наукових, навчальних установ, органів державної та законодавчої влади, які досліджують проблеми монетарної політики.

Основними завданнями Комітету є розгляд і підготовка рекомендацій на розгляд Правління Національного банку з таких питань:

— визначення ефективної монетарної політики та використання інструментів її реалізації;

— аналіз результатів проведення монетарної політики;

— структура та розмір державного боргу, а також методи управління боргом;

— визначення економічних нормативів, що регламентують діяльність банків, порядку формування та використання резервів на покриття банківських ризиків;

— координація монетарної та фіскальної політики, співробітництва з Міжнародним валютним фондом та Світовим банком.

Територіальні управління (філії) НБУ — структурні підрозділи Національного банку створені в усіх обласних центрах, Автономній республіці Крим та по м. Києву і Київській області.

Створення, реорганізація та ліквідація територіальних управлінь здійснюється за рішенням Правління НБУ.

Статус територіальних управлінь визначений у Законі «Про Національний банк України». Територіальні управління не наділені правами юридичної особи, тому вони мають право діяти лише від імені Національного банку в межах отриманих від нього повноважень на визначеній території. Відносини територіальних управлінь з банками та з іншими організаціями й установами, наприклад відносини стосовно рефінансування банків, оформляються договорами, що укладаються управліннями від імені Національного банку.

Основні завдання, функції та права територіальних управлінь регламентуються «Положенням про філії (територіальні управління) Національного банку України». Положення покладає на територіальні управління низку завдань. Основні з них — проведення грошово-кредитної політики, спрямованої на підтримання внутрішньої та зовнішньої стабільності гривні, зміцнення банківської системи, ефективне управління грошовим ринком згідно з Основними засадами грошово-кредитної політики.

Функції та права територіальних управлінь реалізуються у різних сферах діяльності Національного банку як центрального банку країни, зокрема у сфері регулювання грошового обороту, валютного регулювання та валютного контролю, організації готівково-грошового обороту, банківського нагляду, організації розрахунків, бухгалтерського обліку, звітності банків, економічного аналізу, статистики та в деяких інших сферах відповідно до положення НБУ. Так, наприклад, у сфері регулювання грошового обороту територіальні управління здійснюють нагляд за дотриманням банками норм обов'язкового резервування, укладають з банками від імені НБУ кредитні угоди за відповідними механізмами рефінансування, здійснюють контроль за виконанням цих угод тощо. У сфері організації готівково-грошового обороту територіальні управління аналізують обіг готівки на відповідній території і складають прогнози касових оборотів банків, здійснюють касове обслуговування банків (приймання та видача готівки, експертиза грошових знаків, обмін готівки), організують та здійснюють інкасацію та перевезення грошових знаків, здійснюють контроль за дотриманням банками чинного законодавства щодо ведення операцій з готівкою тощо.

Права територіальних управлінь певною мірою обмежені. Так, вони не мають права видавати нормативні акти, але можуть вносити до Юридичного департаменту Національного банку пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства та нормативно-правових актів НБУ, можуть брати участь за завданням НБУ у підготовці проектів нормативно-правових актів.

Національний банк забезпечує територіальні управління майном — рухомим і нерухомим. Вартість майна відображається на балансі територіального управління, який є складовою консолідованого балансу НБУ. Територіальні управління самостійно витрачають кошти за напрямками та в межах, що передбачені кошторисом. Доходи і видатки територіальних управлінь є складовими кошторису доходів і видатків Національного банку.

Територіальне управління НБУ очолює начальник, який призначається на посаду і звільняється з неї за наказом Голови Національного банку.

Функціональна структура територіальних управлінь НБУ в основному дублює структуру Центрального апарату. Але з огляду на менший обсяг повноважень територіальних управлінь порівняно з центральним апаратом їх основними функціональними підрозділами є управління та відділи. Слід зазначити, що територіальні управління різних регіонів мають не однакову функціональну структуру. Основний критерій, який визначає структуру територіального управління, це насиченість регіону банками. Для порівняння наводиться структура двох управлінь: Головного управління по м. Києву та Київській області, де зосереджено більше 50 % усіх від зареєстрованих в НБУ банків, та управління НБУ Вінницької області, де не зареєстровано жодного банку, а на території області діють тільки філії та відділення банків, що зареєстровані в інших областях.

Структурними підрозділами територіальних управлінь НБУ є розрахункові палати, які обслуговують у СЕМП банки відповідного району.

***Функціональна структура Головного управління
Національного банку України по м. Києву і Київській області:***

- начальник Головного управління;
- перший заступник начальника Головного управління;

- заступник начальника Головного управління;
- заступник начальника Головного управління;
- радник керівника.

Управління організації бухгалтерського обліку, фінансів та звітності:

- відділ організації бухгалтерського обліку;
- відділ обслуговування коррахунків комерційних банків, рахунків казначейства та поточних рахунків Головного управління;

- відділ передавання інформації ОДБ;
- відділ фінансового забезпечення;
- відділ внутрішньобанківських операцій.

Управління готівкового обігу та касових операцій:

- відділ готівкового обігу;
- відділ обробки готівки та технічного обслуговування.

Управління перевезення цінностей та організації інкасації:

- відділ перевезення цінностей та інкасації в м. Києві;
- відділ інкасації та підкріплень комерційних банків;
- відділ перевезення цінностей та інкасації в Київській області;

- автотранспортне підприємство.

Управління банківського нагляду:

- відділ інспектування та моніторингу діяльності комерційних банків;

- відділ інформаційно-аналітичної роботи;
- відділ реєстрації і ліцензування банківських установ;
- відділ ліквідації комерційних банків.

Адміністративне управління:

- відділ діловодства;
- відділ експлуатації та господарського обслуговування.

Управління контролю валютних операцій:

- відділ контролю за валютними операціями;
- відділ валютного ліцензування;
- відділ статистичної звітності.

Управління економічної роботи та грошово-кредитних відносин:

- відділ грошово-кредитних відносин;
- відділ економічної роботи.

Управління персоналу:

- відділ роботи з персоналом;
- відділ організації та оплати праці.

Юридичне управління:

- відділ правового забезпечення та судового захисту;
- відділ правової роботи з питань банківського та валютного контролю.

Управління інформатизації:

- відділ супроводження задач автоматизації банківської діяльності;

— відділ телекомунікаційних систем.

Управління банківської безпеки.

Відділ аудиту при головному управлінні.

Функціональна структура управління Національного банку України у Вінницькій області:

- начальник управління;
- заступник начальника управління;
- сектор банківської безпеки;
- відділ економічної роботи та грошово-кредитних відносин;
- відділ готівкового обігу та касових операцій;
- відділ банківського нагляду;
- відділ валютних операцій і контролю;
- відділ організації бухгалтерського обліку;
- операційний відділ;
- центр інформатизації;
- розрахункова палата;
- відділ супроводження задач автоматизації банківської діяльності;
- відділ телекомунікаційних систем та мережевих технологій;
- відділ фінансового та кадрового забезпечення;
- сектор аудиту;
- адміністративний відділ;
- юридична група;
- відділ перевезення цінностей та інкасації.

2.4. Економічні засади діяльності Національного банку України

Національний банк України є економічно самостійним органом, який здійснює видатки за рахунок власних доходів у межах затвердженого кошторису, а у визначених чинним законодавством випадках — також за рахунок Державного

бюджету України. Він має відокремлене майно, що є об'єктом права державної власності і перебуває у його повному господарському віданні.

НБУ не відповідає за зобов'язаннями органів державної влади, а органи державної влади не відповідають за зобов'язаннями Національного банку, крім випадків, коли вони добровільно беруть на себе такі зобов'язання. Водночас Національний банк України не відповідає за зобов'язаннями інших банків, а останні — за зобов'язаннями НБУ, крім випадків, коли вони добровільно беруть на себе такі зобов'язання.

Майно НБУ формується за рахунок статутного капіталу, доходів, одержаних від банківської діяльності відповідно до Закону України «Про Національний банк України», а також інших джерел, не заборонених законодавством.

Статутний капітал НБУ є державною власністю, його розмір становить 10 млн грн. Розмір статутного капіталу може бути збільшений за рішенням Ради Національного банку. Джерелами формування статутного капіталу НБУ є доходи, визначені в його кошторисі, а за необхідності — Державний бюджет України.

Доходи та витрати НБУ обчислюються щорічно при складанні кошторису його доходів та витрат. Доходи банку — це збільшення економічних вигід у вигляді надходження активів або зменшення зобов'язань, які ведуть до зростання власного капіталу (за винятком зростання капіталу за рахунок вкладів власників). Витрати банку — це зменшення економічних вигід у вигляді вибуття активів або збільшення зобов'язань, які призводять до зменшення власного капіталу (за винятком зменшення капіталу за рахунок його вилучення або розподілення власниками). Зауважимо, що НБУ самостійно встановлює порядок визначення облікової ставки та інших процентних ставок за своїми операціями та послугами.

Доходи Національного банку України можна розподілити на такі види:

1. Процентні доходи, тобто доходи, отримані банком за використання грошових коштів, їх еквівалентів або сум, що заборговані банку, розміри яких обчислюються пропорційно часу і сумі активу. У доходах НБУ процентні доходи становлять найбільшу частку. До процентних доходів належать доходи за:

— розміщеними коштами до запитання та строковими депозитами, а також коштами за рахунками в МВФ;

— кредитами, що надані уряду, банкам та іншим позичальникам;

— цінними паперами в торговому портфелі НБУ, портфелі на продаж та в портфелі до погашення;

— інші процентні доходи.

2. Комісійні доходи — це доходи за наданими послугами, сума яких обчислюється пропорційно сумі активу чи є фіксованою. До них належать:

— комісійні доходи за операціями з цінними паперами та операціями на валютному ринку; комісійні доходи за кредитами, що надані банкам та іншим позичальникам, та за операціями з іншими фінансовими інструментами;

— комісійні доходи за послуги СЕП та електронної пошти, за розрахунково-касове обслуговування банків, включаючи доходи від діяльності інкасаторської служби, за наданими консультативними та іншими послугами;

— інші комісійні доходи.

3. Результати від торговельних операцій — це результат (прибуток чи збиток) від операцій з купівлі-продажу різних фінансових інструментів. Це насамперед результати від продажу цінних паперів та інвестицій, що не оформлені цінними паперами; від торгівлі іноземною валютою, банківськими металами та іншими фінансовими інструментами.

4. Результати переоцінки цінних паперів та інвестицій, що не оформлені цінними паперами. Ці результати (прибуток чи збиток) формуються під час переоцінки цінних паперів та інвестицій, що не оформлені цінними паперами, під час кожної зміни їх ринкової вартості.

5. Інші операційні доходи. Ці доходи формуються, зокрема, від: продажу пам'ятних та ювілейних монет, іншої нумізматичної продукції, а також іншої банківської продукції; продажу платіжних засобів; реєстрації та видачі ліцензій; управління кредитними лініями; інвестицій в асоційовані, дочірні та спільні компанії.

6. Доходи за внутрішньобанківськими операціями включають доходи від операцій з територіальними управліннями та іншими установами НБУ. Це насамперед доходи від реалізації банкнот і монет, захищеного паперу та іншої банківської продукції, а також від надання послуг.

7. Неопераційні доходи Національного банку України включають позареалізаційні доходи (штрафи, пені, неустойки, що отримані банком, інші позареалізаційні доходи); доходи від продажу основних засобів, інших матеріальних і нематеріальних

активів та запасів матеріальних цінностей; отриману допомогу тощо.

8. Зменшення резервів. Це насамперед зменшення резервів за активами та нарахованими доходами, надходження за боргами, що списані в збитки.

9. Непередбачені доходи — це доходи, що виникають у результаті надзвичайних подій, мають одноразовий характер, не повторюються по суті та визнаються за фактом події.

Витрати Національного банку поділяються на такі види:

1. Процентні витрати — це витрати за використання грошових коштів, їх еквівалентів або сум, що залучені банком, суми яких обчислюються пропорційно часу і сумі зобов'язань. Вони включають витрати, пов'язані з депозитами (до запитання та строковими) й операціями з МВФ; кредитами, отриманими НБУ; простими векселями, ощадними (депозитними) сертифікатами та з іншими цінними паперами власного боргу, що емітовані НБУ; інші процентні витрати.

2. Комісійні витрати — це витрати за отриманими послугами, сума яких обчислюється пропорційно сумі зобов'язання чи є фіксованою. До них належать: комісійні витрати за операціями з цінними паперами; комісійні витрати за отриманими кредитами; комісійні витрати за операціями на валютному ринку та за операціями з іншими фінансовими інструментами; комісійні витрати за операціями з МВФ та іншими іноземними організаціями; інші комісійні витрати.

3. Витрати на утримання персоналу включають: витрати на виплату основної та додаткової заробітної плати, матеріальної допомоги та інших соціальних виплат; внески, збори на обов'язкове державне пенсійне та соціальне страхування; витрати на підготовку та підвищення кваліфікації кадрів; витрати на спецодяг, взуття та інші засоби захисту працівників; інші витрати на утримання персоналу.

4. Адміністративні витрати. До їх складу належать витрати на: міжнародні телекомунікаційні та інформаційні послуги; обслуговування мережі передавання інформації; послуги та обслуговування телефонного зв'язку; службові відрядження; маркетинг та рекламу; інші адміністративні витрати.

5. Інші операційні витрати. До них належать: витрати на виготовлення паперу, банкнот, монет та іншої продукції; експлуатаційні та господарські витрати; витрати на проведення аудиту; витрати на утримання необоротних матеріальних та нематеріальних активів; амортизаційні відрахування; податки,

збори і платежі, у тому числі податок на землю, акцизний збір, податок на додану вартість; нереалізований збиток від переоцінки іноземної валюти (банківських металів); інші операційні витрати.

6. Витрати за внутрішньобанківськими операціями включають витрати за операціями з територіальними управліннями та іншими установами НБУ. Це насамперед витрати, що визначають виробничу собівартість виготовлення банкнот, монет, захищеного паперу, іншої продукції та послуг.

7. Неопераційні витрати. Це: позареалізаційні витрати (штрафи, пеня, неустойки, що сплачені, тощо); негативний результат від вибуття основних засобів та продажу інших необоротних матеріальних активів; негативний результат від продажу чи ліквідації запасів матеріальних цінностей; спонсорство і доброчинність; інші неопераційні витрати.

8. Витрати за активами та доходами включають відрахування в резерви за активами, списання на збитки заборгованості за активами, відрахування в резерви під нараховані доходи.

9. Непередбачені витрати виникають у результаті надзвичайних подій, мають одноразовий характер, не повторюються по суті та визнаються за фактом події.

Усі доходи та витрати Національного банку України відображаються в кошторисі його доходів і витрат, який повинен забезпечувати можливість виконання НБУ його функцій. Рада Національного банку затверджує кошторис доходів та витрат НБУ, подає Верховній Раді України та Кабінету Міністрів України до 1 вересня поточного року прогнозовані відомості про сальдо кошторису для включення до проекту Державного бюджету України на наступний рік.

Одержання прибутку відповідно до Закону України «Про Національний банк України» не є метою діяльності Національного банку. Однак у результаті виконання своїх функцій НБУ може мати як перевищення кошторисних доходів над кошторисними витратами, затвердженими на поточний бюджетний рік, так і перевищення витрат над доходами.

Прибуток за рік визначається відповідно до стандартів бухгалтерського обліку як сума, на яку доходи перевищують пов'язані з ними витрати.

Національний банк сплачує податки відповідно до законів України з питань оподаткування. Оскільки одержання прибутку не є метою діяльності НБУ, то це суттєво впливає на його податковий режим. Національний банк України та його установи

(крім госпрозрахункових, що оподатковуються у загальному порядку) мають особливий статус оподаткування, а саме: у разі перевищення за підсумками року доходів над витратами сума такого перевищення вноситься (перераховується) до Державного бюджету України наступного за звітним року; перевищення витрат Національного банку над доходами відшкодовується за рахунок Державного бюджету України наступного за звітним року. Зауважимо, що Рада Національного банку затверджує щорічно до 1 липня звіт про виконання кошторису НБУ та розподіл прибутку за звітний бюджетний період.

Національний банк формує фонди та резерви на покриття фінансових ризиків, пов'язаних із виконанням його функцій. Порядок формування і використання фондів та резервів визначається положенням, що затверджується Радою Національного банку України. Водночас зауважимо, що Рада Національного банку з метою забезпечення виконання Основних засад грошово-кредитної політики має право застосування відкладального вето щодо рішень Правління Національного банку з питань формування резервів, покриття фінансових ризиків, порядку відрахувань доходів до Державного бюджету України.

У результаті виконання своїх функцій НБУ може мати доходи або збитки, пов'язані зі зміною оцінки активів і пасивів, що виступають у вигляді банківських металів та іноземної валюти, спеціальних прав запозичення, у зв'язку зі змінами курсу іноземних валют та ціни банківських металів. Чисті валютні доходи та збитки (тобто результати переоцінки іноземної валюти та банківських металів) відносяться безпосередньо на спеціальний рахунок «Результати переоцінки іноземної валюти та банківських металів» у п'ятому класі «Капітал» балансу Національного банку і не враховуються при визначенні річного фінансового результату діяльності НБУ.

Компонентом власного капіталу НБУ є результати переоцінки основних засобів і нематеріальних активів. Переоцінка здійснюється, якщо залишкова вартість об'єкта переоцінки суттєво відрізняється від його справедливої вартості на дату складання балансу. Результати переоцінки відносяться безпосередньо на спеціальний рахунок «Результати переоцінки основних засобів та нематеріальних активів» у класі 5 «Капітал» Плану рахунків бухгалтерського обліку НБУ.

2.5. Бухгалтерський облік у НБУ та звітність

Для нормального функціонування будь-якої ланки економіки необхідно, щоб її суб'єкти мали правдиву, об'єктивну інформацію про стан активів (тобто ресурсів, контрольованих підприємством у результаті минулих подій, використання яких, як очікується, приведе до отримання економічних вигід у майбутньому), господарський та фінансовий стан як на своєму підприємстві, в товаристві чи організації, так і партнерів. Таку інформацію дає облік, який не тільки відображає реальні господарські процеси, а й активно впливає на них. Отже, облік — це спостереження, сприйняття, вимірювання та реєстрація фактів, процесів, подій природи або суспільного життя. Якщо облік здійснюється над об'єктами господарського характеру, то він називається господарським.

Залежно від призначення облікової інформації, складу об'єктів і способів отримання даних господарський облік поділяється на оперативний, статистичний та бухгалтерський облік. Вони тісно пов'язані між собою і доповнюють один одного.

Оперативний облік здійснюється безпосередньо на місці та забезпечує реєстрацію певних господарських операцій, які не мають безпосереднього відображення на рахунках бухгалтерського обліку або відображаються на них в іншому аспекті. Він застосовується для оперативного регулювання, планування та поточного спостереження за окремими операціями. У банках, наприклад, оперативно обліковуються зміни залишків на кореспондентських рахунках, поточних рахунках клієнтів під час надходження коштів та оплати документів протягом операційного часу. Якщо банк використовує електронно-обчислювальну техніку, то оперативний облік базується на програмному забезпеченні автоматизованого збирання, оброблення та накопичення даних, необхідних різним користувачам облікової інформації для прийняття відповідних рішень.

Статистичний облік являє собою систему вивчення, узагальнення і контролю масових явищ, що характеризують закономірності та тенденції розвитку господарства. Кількісну сторону масових явищ статистичний облік вивчає в нерозривному зв'язку з їхньою якісною характеристикою. Дані статистичного обліку допомагають аналізувати різні процеси та прогнозувати подальший їх розвиток. При цьому для вивчення

досліджуваних об'єктів застосовуються спеціальні способи та прийоми: спостереження, групування, середні та відносні числа, індекси, динамічні ряди тощо.

Бухгалтерський облік — це процес виявлення, вимірювання, реєстрації, накопичення, узагальнення, зберігання та передавання інформації про діяльність підприємства зовнішнім та внутрішнім користувачам для прийняття відповідних рішень. На відміну від інших видів обліку бухгалтерський облік базується на:

— безперервному, суцільному і послідовному відображенні господарських фактів;

— документуванні усіх господарських фактів;

— узагальненні даних у грошовому (вартісному) виразі;

— подвійному відображенні стану та змін господарських фактів на основі теорії двоїстості, тобто, з одного боку, як сукупності майна (активів, носіїв вартості), а з іншого — як сукупності конкретних правовласників — вкладників своїх коштів (пасивів, носіїв права власності на активи);

— використанні специфічних способів і прийомів (оцінювання, інвентаризація, калькулювання, рахунки, бухгалтерський баланс тощо).

Методологічно й організаційно облік поділяється на управлінський, податковий та бухгалтерський.

Управлінський (внутрішньогосподарський) облік — це система обробки та підготовки інформації про діяльність підприємства для внутрішніх користувачів у процесі управління підприємством. Тобто управлінський облік здійснюється підприємствами з метою забезпечення внутрішніх інформаційних потреб керівництва для планування, аналізу, контролю і прийняття відповідних рішень. При цьому головним є своєчасне одержання достовірної та повної інформації про доходи і витрати як на підприємстві в цілому, так і в окремих його структурних підрозділах, а також про фінансові результати, що вже попередньо відображені у фінансовому обліку. Однак в управлінському обліку витрати перегруповуються за їхнім цільовим призначенням, тобто за видами продукції (послуг), регіонами тощо. Аналогічно групують доходи і фінансові результати підприємств.

На відміну від бухгалтерського обліку, який регулюється законодавчо та національними чи міжнародними стандартами, управлінський облік самостійно організується підприємствами з урахуванням особливостей видів їхньої діяльності, структури і розмірів підприємства, потреб та вимог управління.

Податковий облік ведеться з метою накопичення даних про валові доходи та валові витрати відповідно до чинного законодавства і використовується для складання податкової звітності, форма, правила, порядок і термін подання якої визначаються Державною податковою адміністрацією. Зміни в податковому обліку не впливають на фінансовий облік, а зміни у фінансовому обліку — на податковий облік.

Бухгалтерський облік є обов'язковим видом обліку. Метою ведення бухгалтерського обліку і складання фінансової звітності є надання користувачам для прийняття рішень повної, правдивої та неупередженої інформації про фінансовий стан, результати діяльності та рух грошових коштів підприємства. Іншими словами, бухгалтерський облік має забезпечити відображення усіх господарських операцій за звітний період, а також складання встановленої фінансової звітності, призначеної для внутрішніх і зовнішніх користувачів.

Питання організації бухгалтерського обліку на підприємстві належать до компетенції його власника (власників) або уповноваженого органу (посадової особи) відповідно до законодавства та установчих документів. Порядок ведення бухобліку та складання фінансової звітності в банках установлюється НБУ відповідно до чинного законодавства та національних стандартів бухгалтерського обліку.

Організація бухгалтерського обліку в банках, включаючи і Національний банк України, базується на використанні загальноприйнятих у міжнародній практиці принципах.

Основними принципами бухгалтерського обліку та фінансової звітності є:

1. *Принцип безперервності діяльності.* Він означає, що оцінка активів та зобов'язань банку здійснюється виходячи з припущення, що його діяльність буде тривати далі. Власники банку не мають наміру його ліквідувати, продати або скоротити масштаби діяльності. Якщо ж з'являються ознаки, що банк припинить свою діяльність або скоротить масштаби своєї діяльності, то це повинно розкритися у фінансовій звітності.

2. *Принцип послідовності.* Цей принцип вимагає від банків постійного (із року в рік) застосування ними обраної облікової політики, тобто сукупності принципів, методів і процедур, що використовуються банком для складання та подання фінансової звітності. Зміна облікової політики можлива лише у випадках, передбачених національними положеннями (стандартними)

бухгалтерського обліку, і повинна бути обґрунтована та розкрита у фінансовій звітності.

3. *Принцип обачності (обережності)*. За даним принципом у бухгалтерському обліку застосовуються методи оцінки, які повинні запобігати заниженню оцінки зобов'язань та витрат і завищенню оцінки активів і доходів банку. Передбачені потенційні збитки мають бути відображені в результатах звітного періоду, а не переноситися на наступні. Реалізація цього принципу вимагає ведення банками спеціальних рахунків сумнівних активів, резервів під знецінювання активів та можливих втрат за сумнівними активами, резервів під ризики та платежі.

4. *Принцип нарахування та відповідність доходів і витрат*. Згідно з цим принципом для визначення фінансового результату звітного періоду необхідно порівняти доходи звітного періоду з витратами, що були здійснені для отримання цих доходів. При цьому доходи і витрати відображаються в бухгалтерському обліку та фінансовій звітності в момент їх виникнення, незалежно від дати надходження або сплати грошових коштів.

5. *Принцип повного висвітлення*. Даний принцип означає, що фінансова звітність повинна містити всю інформацію про фактичні та потенційні наслідки господарських операцій і подій, здатних вплинути на рішення, що приймаються на її основі.

6. *Принцип автономності*. За даним принципом кожне підприємство розглядається як юридична особа, відокремлена від її власників, у зв'язку з чим особисте майно та зобов'язання власників не повинні відображатися у фінансовій звітності підприємства.

7. *Принцип суттєвості* означає, що в бухгалтерському обліку мають бути відображені всі важливі, суттєві події, господарські операції. Водночас незначні, несуттєві події та факти не повинні відображатися в обліку та звітності.

8. *Принцип історичної (фактичної) собівартості*. Згідно з цим принципом пріоритетною є оцінка активів підприємства виходячи з фактичних витрат на їх виробництво або придбання.

9. *Принцип єдиного грошового вимірника*. Відповідно до цього принципу вимірювання та узагальнення всіх господарських операцій підприємства у його фінансовій звітності здійснюється в єдиній грошовій одиниці.

10. *Превалювання сутності над формою*. Цей принцип означає, що операції обліковуються відповідно до їх сутності, а не лише виходячи з юридичної форми.

11. *Принцип періодичності*. Цей принцип означає можливість розподілу діяльності підприємства на певні періоди з метою складання фінансової звітності. Найчастіше звітний період збігається з календарним роком, а проміжними звітними періодами є поквартальні та/або місячні.

Господарські операції, тобто дії або події, які викликають зміни в структурі активів та зобов'язань, власному капіталі банку, відображаються в бухгалтерському обліку методом їх суцільного і безперервного документування. Записи в облікових регістрах здійснюються на підставі первинних документів, тобто письмових свідоцтв, що фіксують, підтверджують здійснення господарської операції та надають юридичної сили даним бухгалтерського обліку.

Первинні документи складаються у момент проведення кожної господарської операції, а якщо це неможливо — безпосередньо після її закінчення. Для контролю та впорядкування оброблених даних на підставі первинних документів можуть складатися зведені облікові документи. Відповідальність за своєчасне і якісне складання документів, передавання їх для відображення у бухгалтерському обліку, за достовірність наведених у документах даних несуть особи, які склали і підписали ці документи. Банківські документи підписуються особисто, а в разі їх складання на обчислювальних машинах — у вигляді пароллю, електронного цифрового підпису або іншим способом авторизації, що дає змогу ідентифікувати підписувача. У документах забороняються виправлення і підчищення.

Банківські документи для надання їм юридичної сили і доказовості повинні мати обов'язкові реквізити, перелік яких, залежно від виду документів, може визначатися законами України, нормативними документами Національного банку України, інших міністерств та відомств (у межах їхньої компетенції), а також самим банком. Залежно від змісту операції, технології оброблення даних до документів можуть включатися додаткові реквізити.

Інформація, що міститься у прийнятих до обліку первинних документах і необхідна для відображення у бухгалтерському обліку, нагромаджується та систематизується в облікових регістрах. *Облікові реєстри* — носії спеціального формату (паперові, машинні) у вигляді машинограм, ордерів, журналів, особових рахунків тощо — призначені для нагромадження, групування та узагальнення інформації з первинних документів, прийнятих до обліку. Форми облікових реєстрів устанавлюються

Національним банком України самостійно з дотриманням загальних методологічних засад. У разі складання та зберігання первинних документів і реєстрів бухгалтерського обліку на машинних (електронних) носіях інформації банк зобов'язаний за свій рахунок виготовити їх копії на паперових носіях на вимогу інших учасників господарських операцій, а також контрольних органів у межах їх повноважень, передбачених законодавством.

З метою упорядкування руху та своєчасного відображення банківських операцій у бухгалтерському обліку банки визначають порядок документообороту. Документооборот за банківськими операціями — послідовне переміщення розрахунково-грошових документів з часу їх складання або надходження ззовні до закінчення операцій за робочий день і здавання в поточний архів. Порядок (раніше в банках застосовувалося поняття графік) документообороту встановлює чітко визначений рух (переміщення) документів між банком і клієнтами, між різними установами банків, кількість підрозділів банку та відповідальних виконавців, через які проходить кожен первинний документ, визначає максимальний термін його перебування в підрозділі, терміни для відображення в обліку.

Документооборот залежить від особливості виконання тих або інших банківських операцій, структури бек-офісу, або обліково-операційного апарату банку, порядку одержання, відправлення та передавання документів тощо. Суттєво впливає на документооборот використання електронно-обчислювальної техніки. Застосування електронних документів, тобто документів, інформація в яких зафіксована у вигляді електронних даних, включаючи обов'язкові реквізити документа, вимагає кардинальних змін в організації документообороту. Обіг електронних документів, або електронний обіг, включає сукупність процесів створення, оброблення, відправлення, передавання, одержання, зберігання, використання та знищення електронних документів, які виконуються із застосуванням перевірки цілісності та у разі необхідності з підтвердженням факту одержання таких документів. Отже, порядок документообороту в банках визначається ними самостійно з урахуванням вимог, які встановлюються згідно з законодавством. При цьому банки мають дотримуватися таких правил документообороту:

— кожен документ підлягає попередньому контролю, на відповідність законодавству України та прийнятим банком операційним процедурам;

— документи за безготівковими розрахунками спочатку відображаються за дебетом рахунків платників, а лише потім — за кредитом рахунків одержувачів;

— прибуткові касові документи відображаються в обліку після прийняття грошей касою, а видаткові оплачуються тільки після відображення їх за рахунками бухгалтерського обліку.

Порядок документообороту за різними операціями банку може набувати різної форми, зокрема оформлятися у вигляді схеми або переліку робіт зі створення, оброблення, відправлення, передавання, одержання, зберігання та використання документів, що виконуються кожним підрозділом банку, а також усіма відповідальними виконавцями із зазначенням їхнього взаємозв'язку і термінів виконання операцій. Регламентация документообороту може оформлятися у вигляді інструкцій, положень тощо.

Для групування, відображення руху засобів, коштів, їхніх джерел і господарських процесів у бухгалтерському обліку призначені рахунки. *Рахунок* — це такий прийом створення доказу бухгалтерського обліку, завдяки якому оцінюються стан і зміни стану

кожного господарського факту. За своєю формою бухгалтерський рахунок — це таблиця, що має дві протилежні за своїм призначенням сторони — дебет і кредит. Підсумки записів за дебетом та кредитом рахунків називають оборотами, а різницю між ними (з урахуванням залишку на початок періоду, за котрий беруться обороти) — сальдо.

Операції в банку відображаються на рахунках бухгалтерського обліку за допомогою подвійного запису, тобто одночасної реєстрації кожної операції в однаковій сумі в дебеті одного рахунка та кредиті іншого. Унаслідок цього між рахунками виникає взаємозв'язок, що називається кореспонденцією рахунків. Вона відображається відповідним записом — проведенням, тобто формулою, котра показує, за дебетом та кредитом яких рахунків і в якій сумі записується та чи інша операція.

За допомогою подвійного запису банківських операцій на рахунках бухгалтерського обліку забезпечується контроль, тому що кожна операція в однаковій сумі відображається на дебеті одного і на кредиті іншого бухгалтерського рахунків, чим досягається рівність підсумків оборотів за дебетом і кредитом усіх рахунків. Відсутність такої рівності свідчить про те, що під час записів операцій на рахунках допущено помилку. Крім цього, на основі

подвійного запису контролюється економічний зміст проведених операцій. Він допомагає з'ясувати, в результаті яких операцій відбулися зміни даного виду активів, їхніх джерел утворення чи господарських процесів, звідки ці активи надійшли і куди вони вибули.

Рахунки бухгалтерського обліку в НБУ поділяються на *балансові і позабалансові*. В основу розмежування відображення операцій на балансових чи позабалансових рахунках у банках покладено такі критерії:

1) імовірність того, що банк отримає або втратить будь-яку майбутню економічну вигоду, пов'язану з конкретним видом активу або пасиву;

2) конкретний вид активу або пасиву має вартість, яка може бути точно оцінена.

Якщо господарські засоби, кошти і цінності не відповідають зазначеним вище двом критеріям, то вони обліковуються на позабалансових рахунках. На цих рахунках у НБУ обліковуються, зокрема:

— вимоги та зобов'язання банку, які можуть виникнути у майбутні періоди та за якими він несе ризики, наприклад зобов'язання і вимоги за операціями з валютою, банківськими металами, цінними паперами та іншими фінансовими інструментами;

— документи, бланки і цінності;

— резервні фонди банкнот і монет НБУ;

— списана заборгованість та кошти до повернення.

Зауважимо, що бухгалтерський облік за позабалансовими рахунками банки ведуть методом подвійного запису. Для цього вони використовують рахунки групи 991 «Контррахунки». Позабалансові рахунки кореспондують між собою.

Залежно від обліку засобів або джерел їх утворення рахунки поділяються на активні, пасивні та активно-пасивні. *Активні рахунки* призначені для обліку розміщення коштів і господарських засобів, у НБУ на активних рахунках обліковуються, зокрема, готівкові кошти, дорогоцінні метали та каміння, банківські метали, розміщені депозити, надані кредити, необоротні матеріальні активи, боргові цінні папери, операції з МВФ.

Пасивні рахунки призначені для обліку джерел утворення господарських засобів і коштів. У НБУ на пасивних рахунках обліковуються емісія грошей, залучені депозити та емітовані цінні папери власного боргу, кредити отримані, статутний капітал та інші

фонди банку тощо. Певна частина рахунків має змішаний характер, і тому їх називають *активно-пасивними рахунками*. Якщо на активно-пасивному рахунку сальдо дебетове, то він є активним рахунком, якщо кредитове — пасивним. Активно-пасивними рахунками в НБУ є клірингові рахунки, рахунки результатів від торговельних операцій, рахунки результатів переоцінки вартості основних засобів та нематеріальних активів, результатів переоцінки іноземної валюти та банківських металів тощо.

Позабалансовий банківський рахунок є активним, якщо при переведенні його на балансовий рахунок останній дебетується; якщо ж при переведенні балансовий рахунок кредитується, то позабалансовий рахунок вважається пасивним.

За своїм призначенням та структурою банківські рахунки поділяються на основні, регулюючі й операційні. Узятю за основу те, як вони відображають ті чи інші об'єкти бухгалтерського обліку, що обліковується за дебетом та кредитом і показує залишок кожного рахунка. *Основними* є рахунки, що призначені для обліку господарських засобів і джерел їх утворення. *Регулюючі* рахунки використовуються в обліку для регулювання (уточнення)

оцінки господарських засобів та їхніх джерел, облікованих на основних рахунках. Вони, у свою чергу, поділяються на контрактивні та контрпасивні.

Контрактивні рахунки призначені для регулювання оцінки окремих основних активних рахунків, а тому самі є пасивними. За кредитом цих рахунків показується збільшення сум, які підлягають вирахуванню з основного активного рахунка, а за дебетом — зменшення цих сум. Сальдо показує остаточну суму, яка підлягає вирахуванню із залишку основного активного рахунка. До таких рахунків бухгалтерського обліку в НБУ належать, наприклад, такі: «Неамортизований дисконт за довгостроковими кредитами, що надані банкам», «Неамортизований дисконт за борговими цінними паперами у торговому портфелі банку», «Резерви під заборгованість за наданими кредитами та виплаченими гарантіями», «Знос нематеріальних активів», «Знос основних засобів», «Резерви під заборгованість за нарахованими доходами» тощо.

Контрпасивні рахунки призначені для регулювання основних пасивних рахунків, а самі є активними. Вони слугують для зменшення сум джерел засобів, які обліковуються на основних пасивних рахунках. Дебетове сальдо контрпасивного рахунка показує збільшення сум, що підлягають вирахуванню із сальдо

основного пасивного рахунка. Прикладами такого рахунка є: «Банкноти та монети у сховищах Національного банку України», «Неамортизований дисконт за ощадними (депозитними) сертифікатами, що емітовані Національним банком України», «Неамортизований дисконт за кредитами, що отримані Національним банком України».

Операційні рахунки використовуються для відображення та контролю витрат, фінансових результатів. Вони неоднорідні за своїм складом. До них можна віднести такі рахунки: «Витрати майбутніх періодів», «Доходи майбутніх періодів», «Нерозподілений прибуток (непокритий збиток)» тощо.

За способом групування та узагальнення облікових даних бухгалтерські рахунки поділяють на синтетичні й аналітичні. Синтетичні рахунки призначені для обліку інформації про склад і рух господарських засобів, коштів, джерел їх утворення і господарських процесів в узагальненому вигляді і в грошовому вимірнику. Облік, що ведеться на таких рахунках, називається синтетичним. У НБУ синтетичний облік здійснюється на рівні балансових рахунків II, III та IV порядків.

Для детальної характеристики об'єктів бухгалтерського обліку використовують аналітичні рахунки, які деталізують зміст синтетичних рахунків. Облік, що ведеться на аналітичних рахунках, називається аналітичним. Відкриття в НБУ будь-яких аналітичних рахунків передбачає наявність обов'язкових параметрів, додаткова інформація, необхідна для управління, може бути забезпечена за допомогою додаткових параметрів, визначених банком самостійно.

Рахунки бухгалтерського обліку слугують не лише джерелом інформації про господарську діяльність, а й основним джерелом контролю за відносинами, які складаються між банком і державою, між банком і його клієнтами, іншими зовнішніми користувачами облікової інформації. Для самого банку теж необхідна певна систематизація рахунків, яка б давала змогу обґрунтовано контролювати та аналізувати його діяльність як у цілому по банку, так і стосовно його філій. Це досягається за допомогою єдиної системи рахунків бухгалтерського обліку і єдиних вимог щодо здійснення обліку на них. З цією метою Національним банком України розроблено спеціальний перелік рахунків, який називається Планом рахунків бухгалтерського обліку Національного банку України. В основу його побудови покладено загальноприйняті принципи та міжнародні стандарти бухгалтерського обліку та фінансової звітності.

У найзагальнішому вигляді План рахунків бухгалтерського обліку Національного банку України наведений у табл. 2.1.

Таблиця 2.1

**ПЛАН РАХУНКІВ БУХГАЛТЕРСЬКОГО
ОБЛІКУ НАЦІОНАЛЬНОГО БАНКУ УКРАЇНИ**

Номер і назва класу	Номер і назва рахунка II порядку
1	2
1. Основні активи	10. Готівкові кошти 11. Монетарне золото та банківські метали 12. Розміщені депозити 13. Цінні папери та інвестиції, що не оформлені цінними паперами 14. Надані кредити 15. Сумнівна заборгованість та резерви за нарахованими доходами 17. Інші основні активи НБУ
2. Інші активи	21. Інвестиції в афілійовані компанії 22. Запаси матеріальних цінностей 23. Нематеріальні активи 24. Необоротні матеріальні активи 25. Інші необоротні матеріальні активи 26. Клірингові рахунки, суми до з'ясування та транзитні рахунки 27. Інші активи НБУ 28. Розрахунки з територіальними управліннями, установами та підприємствами НБУ 29. Сумнівна заборгованість та резерви за іншими нарахованими доходами
3. Основні зобов'язання	30. Готівкові кошти, що випущені в обіг 32. Депозити, що залучені, та рахунки МВФ 33. Цінні папери власного боргу 34. Кредити, що отримані 35. Кошти бюджету та позабюджетних фондів України 37. Інші основні зобов'язання НБУ

Закінчення табл. 2.1

Номер і назва класу	Номер і назва рахунка II порядку
1	2
4. Інші зобов'язання	46. Клірингові рахунки, суми до з'ясування та транзитні рахунки 47. Інші зобов'язання НБУ 48. Розрахунки з територіальними управліннями, установами та підприємствами НБУ

5. Капітал	50. Статутний капітал та інші фонди НБУ 51. Результати переоцінки
6. Доходи	60. Процентні доходи 61. Комісійні доходи 62. Результат від торговельних операцій 63. Результати переоцінки 64. Інші операційні доходи 65. Доходи за внутрішньобанківськими операціями 66. Неопераційні доходи 67. Зменшення резервів 68. Непередбачені доходи
7. Витрати	70. Процентні витрати 71. Комісійні витрати 72. Витрати на утримання персоналу 73. Адміністративні витрати 74. Інші операційні витрати 75. Витрати за внутрішньобанківськими операціями 76. Неопераційні витрати 77. Витрати за активами та доходами 78. Непередбачені витрати
8. Меморандні рахунки	80. Меморандні рахунки 87. Рахунки для обліку документів за цивільно-правовими угодами з клієнтами 88. Рахунки для здійснення контролю за операціями, що визначені НБУ
9. Позабалансові рахунки	90. Рахунки за емісійними операціями НБУ 91. Зобов'язання та вимоги з кредитування і всіх видів гарантій 92. Зобов'язання і вимоги за операціями з валютою, банківськими металами, цінними паперами, депозитами та іншими фінансовими інструментами 95. Інші зобов'язання і вимоги 96. Списана заборгованість та кошти до повернення 97. Цінні папери та інші активи клієнтів 98. Облік інших засобів, цінностей та документів 99. Контррахунки

Балансові рахунки в Плані рахунків бухгалтерського обліку Національного банку України класифікуються за активами та зобов'язаннями, типом операцій і ступенем зниження ліквідності. План рахунків поділяється на три логічні частини: баланс активів і пасивів; доходи і витрати; меморандні та позабалансові рахунки.

Активні та пасивні рахунки відображаються окремо в чіткій послідовності за балансовими рахунками — у розрізі рахунків IV порядку, III, II та I порядку. Кожний рахунок першого порядку — клас, розподілений на рахунки II порядку (вони двозначні і є

розділами плану), III порядку (вони тризначні і являють собою групу рахунків) та IV порядку (вони чотиризначні і слугують як балансові рахунки).

Рахунки доходів (6-й клас) та витрат (7-й клас) закриваються один раз у кінці року.

Рахунки класу 8 «Меморандні рахунки» до балансу не включаються. Меморандні рахунки використовуються з метою забезпечення оперативною інформацією для здійснення контролю за окремими операціями НБУ та як технічні для здійснення розрахунків тощо. Позабалансові рахунки відображаються у розрізі балансових рахунків (рахунків IV порядку) та груп.

Інформація про господарські операції банку за звітний період з облікових реєстрів переноситься до звітності банку. Залежно від цілі використання показників звітність банків поділяють на державну статистичну звітність та банківську звітність. Державна статистична звітність подається банками усіх видів та форм власності, включаючи Національний банк України, місцевим статистичним органам за формами і в порядку, встановленому Державним комітетом статистики України відповідно до чинного законодавства з питань державної статистики. Ця звітність містить інформацію, яка є типовою для будь-якого суб'єкта господарювання і яка узагальнюється органом державної статистики в цілому по народному господарству для розроблення статистики національних рахунків з розподілом за секторами економіки. Банки складають спеціальну звітність, котра подається окремим користувачам і містить цільову інформацію.

Банківська звітність — це спеціальна звітність, що подається лише банками та іншими фінансовими посередниками, які виконують банківські операції. Форми банківської звітності, порядок її складання та подання згідно з чинним законодавством визначаються Національним банком України. Дані банківської звітності є основою для розроблення грошово-кредитної і банківської статистики, яка використовується для виконання НБУ регулюючих та наглядових функцій.

Залежно від суб'єкта, тобто з погляду того, хто складає банківську звітність, розрізняють звітність Національного банку України та звітність банків другого рівня банківської системи. У свою чергу, склад та зміст звітності, яку складають НБУ і банки другого рівня банківської системи, різняться між собою, що пов'язано з тією роллю, яку виконують вони в економіці країни. У цьому зв'язку зміст звітності НБУ характеризує виконання ним ролі

центрального банку. Тому пакет звітності, яку складає НБУ як центральний банк держави, можна умовно розділити на такі частини:

- 1) фінансова звітність;
- 2) грошово-кредита і банківська статистична звітність;
- 3) статистика платіжного балансу та з міжнародної інвестиційної позиції.

Фінансова звітність — це бухгалтерська звітність, що містить інформацію про фінансовий стан, результати діяльності та рух грошових коштів підприємства за звітний період. *Фінансова звітність НБУ включає*: баланс, звіт про фінансові результати, звіт про рух грошових коштів, звіт про власний капітал та примітки до звітів.

Банківський баланс — це бухгалтерський баланс, який відображає стан активів, зобов'язань та власного капіталу у грошовому виразі на певну дату. Активи, зобов'язання і капітал поділяються за окремими статтями. Кожна стаття характеризує окремий вид господарських засобів або джерел їх формування. Статті балансу групуються за економічним змістом і розміщуються згори донизу в міру зниження ліквідності і збільшення строків зобов'язань. Форма банківського балансу одностороння, тобто статті послідовно розміщуються згори донизу. Щоденне складання установами НБУ балансу є характерною особливістю бухгалтерського обліку в банках. Воно забезпечує щоденний і повний облік банківських операцій та контроль за наявністю грошових коштів і цінностей, які розміщені в банку. Баланс містить лише залишки (сальдо) рахунків бухгалтерського обліку на певну дату, тому в банківській практиці його називають сальдовим. Крім сальдового балансу, НБУ складає оборотно-сальдовий баланс, котрий передбачає надання інформації про обороти та вихідні залишки (сальдо) за балансовими рахунками, рахунками доходів та витрат та позабалансовими рахунками за звітний місяць.

Зазначені види балансів складаються за повною номенклатурою рахунків відповідно до «Плану рахунків бухгалтерського обліку Національного банку України». Активні та пасивні рахунки відображаються окремо у строгій послідовності за балансовими рахунками (рахунки IV порядку), групами (рахунки III порядку), розділами (рахунки II порядку) і класами (рахунки I порядку), а позабалансові рахунки — за рахунками четвертого порядку та групами. Баланс активів і пасивів формується за даними рахунків 1—5 класів, а

позабалансові — за даними 9 класу. Рахунки класу 8 до балансу не включаються. Рахунки доходів (6 клас) та витрат (7 клас) закриваються один раз у кінці року. Для визначення результату діяльності банку протягом року різниця між рахунками класів 6 і 7 виводиться в автоматизованому режимі як умовний технічний активно-пасивний рахунок 5999 «Результат діяльності».

У щоденному та оборотно-сальдовому балансах усі суми розподіляються за ознаками резидентності (резиденти і нерезиденти) та виду валюти (національна валюта й іноземна валюта, яка, у свою чергу, поділяється на вільно конвертовану та неконвертовану).

Схематично баланс НБУ складається з трьох частин:

1) баланс активів і пасивів, причому сума активів завжди дорівнює сумі зобов'язань та капіталу банку;

2) доходи та витрати банку, різниця між якими впливає на розмір капіталу;

3) позабалансові рахунки, сума активних позабалансових рахунків має дорівнювати сумі пасивних позабалансових рахунків.

Загалом звітний баланс НБУ має такий вигляд (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

**БАЛАНС НАЦІОНАЛЬНОГО БАНКУ УКРАЇНИ
НА 31 ГРУДНЯ 2002 РОКУ, млн грн**

Найменування статті	2002 р.	2001 р.
Активи		
Кошти та депозити в іноземній валюті	23 317	14 966
Авуари в СПЗ	151	1330
Монетарне золото	935	711
Цінні папери Уряду	9042	9343
Кредити Уряду	10 522	10 478
Кредити банкам та іншим позичальникам	879	472
Нараховані доходи	99	47

Закінчення табл. 2.2

Найменування статті	2002 р.	2001 р.
---------------------	---------	---------

Внески в рахунок квоти	9946	9136
Основні засоби та нематеріальні активи	1370	1235
Інші активи	1009	1273
Усього активів	57 270	48 991
Зобов'язання		
Банкноти та монети в обігу	27 703	20 224
Кошти банків	3264	2989
Кошти Уряду та інших клієнтів	2397	1503
Зобов'язання з перерахування прибутку до бюджету	88	192
Нараховані витрати	46	55
Цінні папери власного боргу	—	1850
Кредити отримані	301	321
Заборгованість перед МВФ	19 951	19 262
Інші зобов'язання	828	862
Усього зобов'язань	54 578	47 258
Власний капітал		
Статутний капітал	10	10
Фонди та інші резерви	1487	1357
Резерв переоцінки іноземної валюти та банківських металів	1129	299
Резерв переоцінки основних засобів	66	67
Усього власного капіталу	2692	1733
Усього пасивів	57 270	48 991

Звіт про фінансові результати — це звіт про доходи, витрати і фінансові результати діяльності банку. Звіт складається щоквартально за звітний період, зростаючим підсумком з початку року, а також за звітний рік. Метою складання звіту про фінансові результати є надання користувачам повної, правдивої та неупередженої інформації про доходи, витрати, прибутки і збитки від діяльності банку за звітний період. Водночас цей звіт не дає достатньої інформації

про те, чи дозволяє наявний прибуток сформувати достатню кількість ліквідних коштів. Одержаний банком прибуток може значно відрізнятися від його чисто вільних коштів. Звіт про фінансові результати не відбиває припливу, відпливу і внутрішнього руху коштів банку, не дає задовільного пояснення тому, як банк одержує і використовує свої грошові кошти. Звіт про фінансові результати НБУ за 2002 р. наведено у табл. 2.3.

Таблиця 2.3

ЗВІТ ПРО ФІНАНСОВІ РЕЗУЛЬТАТИ ЗА 2002 РІК, млн грн

Найменування статті	2002 р.	2001 р.
Процентні доходи	912	1960
Процентні витрати	(302)	(496)
Чистий процентний прибуток	610	1464
Комісійні доходи	142	134
Комісійні витрати	(24)	(13)
Чистий комісійний прибуток	118	121
Інші доходи	138	127
Усього чистих доходів	866	1712
Витрати на утримання персоналу	(277)	(198)
Витрати на виготовлення банкнот, монет та іншої продукції	(147)	(145)
Адміністративно-господарські та інші витрати	(171)	(160)
Витрати на формування резервів	(11)	(367)
Прибуток до розподілу	260	842

Звіт про рух грошових коштів (табл. 2.4) дає змогу показати, звідки банк одержує гроші і як вони потім використовуються. У ньому наводяться дані про рух грошових коштів протягом звітного періоду в результаті операційної, інвестиційної і фінансової діяльності. Негрошові операції не включаються до звіту про рух грошових коштів.

Таблиця 2.4

ЗВІТ ПРО РУХ ГРОШОВИХ КОШТІВ ЗА 2002 РІК, млн грн

Найменування статті	2002 р.	2001 р.
Операційна діяльність		
Чистий прибуток за рік	260	842
Коригування для приведення суми чистого прибутку у відповідність до суми грошових надходжень від операцій:		
Амортизація	109	91
Збільшення резервів за активами	11	367
Нараховані доходи	(49)	(43)
Нараховані витрати	(8)	(42)
Інший рух коштів, що є не грошовим	20	(22)
Чистий грошовий прибуток до зміни операційних активів та зобов'язань	343	1193
Чисте збільшення кредитів банкам та іншим позичальникам	(415)	(116)
Чисте зменшення інших активів	230	338
Чисте зменшення інших зобов'язань	(16)	(19)
Сплата прибутку до бюджету	(235)	(500)
Чистий відплив (приплив) грошових коштів від операційної діяльності	(93)	896
Інвестиційна діяльність		
Чисте збільшення строкових депозитів	(8735)	(223)
Чисте зменшення цінних паперів уряду	320	774
Придбання монетарного золота	(34)	(48)
Інвестиції в компанії, крім дочірніх	—	(19)
Придбання основних засобів та нематеріальних активів	(267)	(210)
Надходження від продажу основних засобів та нематеріальних активів	23	22
Чистий відплив (приплив) грошових коштів від інвестиційної діяльності	(8693)	296

Найменування статті	2002 р.	2001 р.
Фінансова діяльність		
Випуск банкнот та монет в обіг	7479	6860
Кредити МВФ погашені	(957)	(2525)
Кредити МВФ отримані	—	1993
Чиста зміна залучених строкових депозитів	48	(648)
Випуск цінних паперів власного боргу	—	1848
Погашення цінних паперів власного боргу	(1850)	—
Чиста зміна кредитів ЄБРР	(20)	(115)
Інші кредити погашені	—	(6)
Чистий приплив грошових коштів від фінансової діяльності	4700	7407
Вплив зміни курсів іноземних валют на грошові кошти та їх еквіваленти	237	(358)
Чисте зменшення (збільшення) у грошових коштах та їх еквівалентах	(3849)	8241
Грошові кошти та їх еквіваленти на початок року	10 988	2747
Грошові кошти та їх еквіваленти на кінець року	7139	10 988

Звіт про зміни у власному капіталі розкриває інформацію про зміни у складі капіталу банку протягом звітного періоду (табл. 2.5).

Примітки до звітів — це різного роду пояснення, які характеризують діяльність НБУ за звітний період. Зокрема висвітлюються: обрана облікова політика НБУ; застосовані облікові принципи; інформація, яка не наведена у фінансових звітах, але є обов'язковою за відповідними положеннями (стандартами); інформація, що містить додатковий аналіз статей звітності, потрібний для забезпечення її зрозумілості та доречності.

Для складання НБУ *грошово-кредитної та банківської статистики* використовуються дані форм статистичної звітності територіальних управлінь і установ Національного банку України та банків. З цією метою банки — юридичні особи надсилають зведені дані по банку в цілому або в розрізі областей за операціями, здійсненими підрозділами банку на території

області, у формі файлів електронною поштою Центральної розрахункової палати НБУ через територіальні управління НБУ для надання їх структурним підрозділам центрального апарату НБУ.

Таблиця 2.5

ЗВІТ ПРО ВЛАСНИЙ КАПІТАЛ ЗА 2002 РІК, млн грн

Найменування статті	Статутний капітал	Фонди та інші резерви	Резерв переоцінки іноземної валюти та банківських металів	Резерв переоцінки основних засобів	Усього власного капіталу
Залишок на 31 грудня 2000 року	5	1212	425	67	1709
Переоцінка іноземної валюти та банківських металів	—	—	(126)	—	(126)
Внески в статутний капітал	5	(5)	—	—	—
Чистий прибуток	—	842	—	—	842
Перерахування до бюджету	—	(692)	—	—	(692)
Залишок на 31 грудня 2001 року	10	1357	299	67	1733
Переоцінка іноземної валюти та банківських металів	—	—	830	—	830
Чистий прибуток	—	260	—	—	260
Реалізована переоцінка основних засобів	—	1	—	(1)	—
Перерахування до бюджету	—	(131)	—	—	(131)
Залишок на 31 грудня 2002 року	10	1487	1129	66	2692

Статистична звітність грошового та банківського характеру має такі напрями: загальнобанківська статистика; монетарна статистика; статистика банківського нагляду; статистика операцій з іноземною валютою; емісійно-кредитна статистика; статистика готівково-грошового обігу.

Міжнародним валютним фондом створений Спеціальний стандарт поширення даних (ССПД) як керівництво для країн-членів, що мають доступ до міжнародних ринків капіталів чи прагнуть його отримати. Цей стандарт визначає оптимальні

методи поширення даних стосовно розвитку чотирьох секторів економіки. ССПД забезпечує прозорість цих даних і сприяє прийняттю користувачами зважених рішень на підставі якісних і достовірних статистичних показників. Стандарт охоплює дані щодо розвитку реального, податково-бюджетного, фінансового та зовнішньоекономічного секторів економіки. Показники фінансового і зовнішньоекономічних секторів економіки складає Національний банк України. Система статистичних показників розвитку фінансового сектору, які готує НБУ, включає дані стосовно аналітичних рахунків банківського сектору та аналітичних рахунків центрального банку, процентних ставок, міжнародних резервів, а також індекс фондового ринку. Крім зазначених даних, НБУ складає та поширює показники щодо зовнішньоекономічного сектору, в тому числі дані стосовно платіжного балансу, міжнародної інвестиційної позиції та офіційного обмінного курсу гривні відносно іноземних валют, який установлює НБУ.

З метою забезпечення гласності з питань банківської діяльності та статистики НБУ:

1) публікує в друкованих органах Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України щорічний та квартальні баланси НБУ;

2) видає щомісячний статистичний бюлетень та журнал «Вісник Національного банку України»;

3) публікує в офіційних виданнях поточну банківську інформацію, інформацію з питань грошово-кредитної та банківської статистики, яка не належить до державної та банківської таємниці;

4) надає для опублікування інформацію з питань грошово-кредитної і банківської статистики та статистики платіжного балансу відповідно до міжнародних договорів.

2.6. Аудит Національного банку України

Контроль є складовою управління суспільним відтворенням. Будь-яке суспільство не може нормально функціонувати і розвиватися без чітко організованої системи контролю за виробництвом і розподілом суспільного продукту та іншими сферами суспільного життя.

Контроль являє собою діяльність, спрямовану на попередження, фіксацію й усунення порушень та недоліків у різних сферах суспільного життя.

Поняття контроль є багатограним, відображає різні аспекти його реалізації. Глибшому усвідомленню самого поняття «контроль» сприяє його поділ на окремі види, тобто класифікація контролю.

Залежно від організаційних форм розрізняють державний, відомчий, внутрішньогосподарський та аудиторський контроль.

Державний контроль здійснюють державні органи контролю та управління, наприклад державна контрольно-ревізійна служба, державна податкова адміністрація тощо. Згідно з Законом України «Про Національний банк України» у частині руху коштів Державного бюджету України, аналізу виконання кошторису фінансову перевірку Національного банку здійснює Рахункова палата.

Відомчий контроль здійснюють міністерства, інші центральні органи державного управління. В Україні координація та методичне забезпечення контрольно-ревізійної роботи в міністерствах, інших центральних органах виконавчої влади, їх територіальних органах, а також контроль за станом цієї роботи здійснюється органами державної контрольно-ревізійної служби. До відомчого контролю можна віднести наглядову діяльність НБУ, яка охоплює всі банки, їх підрозділи, афілійованих та споріднених осіб банків, а також інших юридичних та фізичних осіб у частині дотримання вимог законодавства щодо здійснення банківської діяльності.

Внутрішньогосподарський контроль за діяльністю структурних підрозділів здійснюється в товариствах, установах їхніми керівниками і спеціалістами, штатними контролюючими працівниками. Внутрішньобанківський контроль спрямований на перевірку дотримання спеціалістами банку встановлених процедур, правил і повноважень у ході прийняття управлінських рішень, вимог законодавства, нормативно-правових актів та внутрішніх нормативних банківських документів, а також забезпечення ефективності управління банком і ризиками, пов'язаними з банківською діяльністю.

Аудиторський контроль здійснюють незалежні особи (аудитори), аудиторські фірми, які уповноважені суб'єктами господарювання. Він може здійснюватися з ініціативи суб'єктів господарювання, а також у випадках, передбачених чинним законодавством.

Залежно від джерел інформації, що використовуються при здійсненні контролю, він поділяється на документальний та фактичний. *Документальний контроль* полягає у визначенні достовірності та відповідності чинному законодавству господарських операцій на основі первинних документів, облікових реєстрів і звітності, у яких вони знайшли своє відображення. *Фактичним* називається контроль, за якого якісний та кількісний стан об'єкта, що перевіряється, визначається за допомогою обстеження, перерахування, інвентаризації тощо. Зазначені види контролю тісно взаємозв'язані, і лише їх спільне здійснення дає змогу встановити фактичний стан об'єкта контролю.

З огляду на час здійснення контролю поділяють на попередній і наступний. *Попередній контроль* здійснюється до прийняття управлінських рішень, виконання господарських операцій і відображення їх у бухгалтерському обліку. У банках попередній контроль передує виконанню банківських операцій чи наданню послуг. У свою чергу, залежно від економічної сутності банківської операції чи послуги попередній контроль може бути тільки первинним або первинним і додатковим. Первинний контроль здійснюють, як правило, відповідальні виконавці, які отримують документи для оформлення операцій чи послуг від клієнтів і працівників банку. Додатковому контролю підлягають операції, які мають для банку важливе значення. Перелік таких операцій та порядок їх контролю визначаються банками самостійно з урахуванням вимог чинного законодавства.

Наступний контроль здійснюється після виконання господарської операції та відображення її в бухгалтерському обліку на основі даних, зафіксованих у первинних документах, облікових реєстрах і звітності. Він має на меті з'ясувати найістотніші фактори, причини, що позитивно й особливо негативно вплинули на раніше виконані банківські операції. Наступний контроль допомагає виявити недоліки попереднього контролю і з'ясувати їхні причини, а також визначити конкретні шляхи поліпшення і недопущення у подальшому виявлених недоліків та порушень.

Залежно від суб'єктів контролю розрізняють зовнішній та внутрішній контроль. *Зовнішній контроль* провадиться незалежними суб'єктами контролю, зокрема аудиторськими фірмами, державними контрольними органами тощо. *Внутрішній контроль* реалізується органами управління, спеціальними структурними підрозділами і працівниками.

Залежно від форми проведення та системи контрольних дій розрізняють перевірку, ревізію та аудит. Перевірка являє собою обстеження і вивчення окремих ділянок фінансово-господарської діяльності товариства, установи або їхніх підрозділів. Наслідки перевірки оформляються довідкою або доповідною запискою.

Ревізія — це форма документального контролю за фінансово-господарською діяльністю товариства, установи, дотриманням законодавства з фінансових питань, достовірності обліку й звітності, спосіб документального викриття недостач, розтрат, привласнень та крадіжок коштів і матеріальних цінностей, попередження фінансових зловживань. За наслідками ревізії складається акт.

Аудит, відповідно до Закону України «Про аудиторську діяльність», — це перевірка публічної бухгалтерської звітності, обліку, первинних документів та іншої інформації щодо стану фінансово-господарської діяльності суб'єктів господарювання з метою визначення достовірності їх звітності, обліку, його повноти і відповідності чинному законодавству та встановленим нормативам.

Аудит поділяється на зовнішній і внутрішній. *Зовнішній аудит* проводиться незалежним (зовнішнім) аудитором (аудиторською фірмою) для визначення стану банку на основі аналізу обліку і звітності, а також має на меті підтвердження (непідтвердження) фінансової звітності банку. Згідно з положеннями Закону України «Про Національний банк України» Рада Національного банку не пізніше 1 листопада звітного року приймає рішення про аудит НБУ і визначає аудиторську фірму, яка має відповідний досвід роботи, для перевірки річного звіту і подання аудиторського висновку. Національний банк зобов'язаний відповідно до укладеного з аудиторською фірмою договору надавати звітність та інформацію, необхідну для проведення аудиторської перевірки.

Відповідно до міжнародних стандартів аудиту зовнішній аудитор має одержати достатнє підтвердження щодо відсутності суттєвих помилок у фінансовій звітності, а також достатнє уявлення про систему внутрішнього контролю та діяльність внутрішнього аудиту в банку. З метою підвищення якості та оперативності проведення аудиту, а також зменшення витрат на його проведення зовнішні аудитори можуть координувати свою роботу з внутрішніми аудиторами, з'ясувати адекватність внутрішнього аудиту цілям зовнішнього.

За підсумками аудиту складається аудиторський висновок. Рада Національного банку, відповідно до ст. 9 Закону «Про Національний банк України», розглядає аудиторський висновок та затверджує бухгалтерський баланс Національного банку, публікує в офіційних друкованих засобах масової інформації щорічний баланс Національного банку.

Внутрішній аудит — це незалежна діяльність аудиторської служби банку з перевірки й оцінки діяльності центрального апарату та структурних підрозділів банку в його інтересах. Внутрішні аудитори здійснюють більш глибокий (ніж зовнішні аудитори) аналіз, перевірку, оцінку та вивчення різних аспектів банківської діяльності. Це пов'язано з функціями, які притаманні внутрішньому аудиту. Основні завдання внутрішнього аудиту у банках полягають у такому:

- 1) забезпечення відповідної схоронності банківських активів, документів, майна та цінностей;
- 2) перевірка та оцінка адекватності та ефективності системи внутрішнього банківського контролю;
- 3) проведення ідентифікації та управління банківськими ризиками;
- 4) перевірка дотримання структурними підрозділами банку чинного законодавства та нормативно-правових актів НБУ у процесі здійснення банківських операцій;
- 5) перевірка повноти й достовірності даних бухгалтерського обліку й звітності, відповідності правил їх ведення і складання чинному законодавству;
- 6) розроблення пропозицій щодо усунення виявлених недоліків і порушень та запобігання їх у подальшому;
- 7) оцінювання нинішніх дій банку з погляду досягнення стратегічних цілей і завдань у майбутньому;
- 8) надання працівникам функціональних підрозділів банку консультацій з різноманітних питань, пов'язаних з банківською діяльністю.

Аудит з погляду часу здійснення належить до наступного контролю. Він поєднує у собі прийоми і методи фактичного і документального контролю, що дає змогу найбільш повно і змістовно перевірити операції банку, ефективність використання ресурсів, які перебувають у розпорядженні банку. Особливості аудиту у банках обумовлені специфікою документального та облікового оформлення операцій, а також розвинутою системою внутрішньобанківського контролю.

Національний банк контролює діяльність своїх структурних підрозділів шляхом проведення внутрішнього аудиту, який здійснює Департамент аудиту НБУ. Цей Департамент є самостійним структурним підрозділом Національного банку України, який безпосередньо підпорядкований Голові Національного банку. Очолює Департамент аудиту директор, який призначається на посаду і звільняється з неї Головою Національного банку України. Департаменту підпорядковуються відділи (сектори) внутрішнього аудиту при територіальних управліннях. Ці відділи (сектори) не мають права самостійно приймати рішення про проведення будь-яких перевірок за дорученням правоохоронних органів, органів контролю та місцевого самоврядування. Отже, структура апарату аудиту НБУ побудована так, що забезпечує незалежність аудиторів від керівників об'єктів, які контролюються.

Залежно від організаційної ознаки аудит структурних підрозділів НБУ може бути плановим, що здійснюється відповідно до плану роботи служби аудиту, неплановим та раптовим, якщо вони здійснюються за необхідності та за дорученням Голови НБУ або директора Департаменту аудиту.

Аудит структурних підрозділів НБУ може мати тематичний і комплексний характер. Тематичний аудит прояснює стан справ окремих ділянок банківської діяльності. Під час комплексного аудиту перевіряються усі напрями господарсько-фінансової діяльності установ та структурних підрозділів Національного банку України, підвідомчих йому підприємств і організацій за певний проміжок часу. Він дає змогу одержати інформацію, яка відображає фактичний майновий та фінансовий стан суб'єкта, що перевіряється, та результати його діяльності за певний проміжок часу. Перелік питань комплексного аудиту затверджується НБУ і включає, зокрема: контроль за зберіганням та схоронністю готівки і цінностей у касах і сховищах та організацією емісійно-касової роботи; стан організації охорони, пропускного та внутрішньооб'єктового режиму; виконання основних функцій у сфері валютного контролю та ліцензування; виконання основних функцій у сфері банківського нагляду; перевірку організації внутрішнього контролю за дотриманням вимог нормативно-правових актів під час здійснення банківських операцій; контроль за виконанням кошторису поточних доходів та видатків; стан обліку основних засобів, нематеріальних активів; перевірку діяльності служби перевезення цінностей та організації інкасації; перевірку інформаційних систем тощо.

Залежно від повноти охоплення банківських операцій аудит може проводитися суцільно, вибірково і комбіновано.

Суцільно проводять аудит, коли необхідно перевірити лише найважливіші й найбільш складні операції, а також коли виявлені значні недоліки, порушення чи зловживання. Під час такого аудиту перевіряються за певний період усі без винятку первинні документи з банківських операцій, записи в облікових регістрах та звітності. Цей вид аудиту найефективніший, однак і найбільш трудомісткий.

Вибірковий аудит передбачає перевірку банківських операцій, первинних документів і облікових регістрів за визначені аудитором проміжки часу всередині періоду аудиту. При цьому великого значення набуває правильність відбору банківських документів та облікових регістрів для перевірки. Відбір документів та облікових регістрів робиться за більш чи менш тривалий період, протягом якого можуть повторюватися порушення, недоліки чи зловживання.

У низці випадків здійснюється комбінований аудит, який поєднує у собі ознаки суцільного і вибіркового. Банківські операції, де можливі великі зловживання і порушення, перевіряються у суцільному порядку, а всі інші — у вибіркового. Якщо під час вибіркового проведення аудиту будуть виявлені зловживання та інші серйозні порушення, то слід провести суцільну перевірку документів і записів в облікових регістрах, що стосуються відповідних банківських операцій.

Аудит структурних підрозділів НБУ здійснюється на підставі наказу про проведення аудиту. Він може проводитися групою працівників або одним працівником (аудитором). Склад робочої групи та її керівника затверджує Голова НБУ або директор Департаменту аудиту. Для проведення аудиту можуть залучатися спеціалісти структурних підрозділів центрального апарату.

Важливе місце в організації аудиту посідає планування та звітність про роботу служби аудиту. Плановий аудит структурних підрозділів здійснюється службою аудиту на основі плану роботи департаменту аудиту, який затверджує Голова національного банку за поданням директора Департаменту аудиту. При плануванні має передбачатися, щоб структурні підрозділи підлягали аудиту щорічно з тих видів господарсько-фінансової діяльності та іншої діяльності, які мають високий ступінь ризику. Аудит охоплює період починаючи з наступного місяця після попереднього аудиту з урахуванням умов, що склалися в кожному конкретному випадку.

Термін проведення аудиту визначає Голова Національного банку України або директор Департаменту аудиту. Директор Департаменту аудиту на прохання керівника структурного підрозділу, який перевіряється, може перенести початок або призупинити аудит, але не більше ніж на п'ять робочих днів.

Значна увага приділяється проведенню аудиту без направлення робочої групи до структурного підрозділу. Це робиться з метою зменшення випадків відволікання спеціалістів структурного підрозділу НБУ від виконання своїх обов'язків. У такому випадку структурний підрозділ надає Департаменту аудиту документи та підготовлені відомості за формами, у терміни та в порядку, які визначені в запиті директора Департаменту аудиту.

Аудит структурних підрозділів НБУ складається з кількох етапів, кожний з яких передбачає розв'язання конкретних завдань, а в сукупності вони спрямовані на реалізацію головної мети аудиту — аналізу та оцінювання адекватності, ефективності та достатності застосування механізмів системи внутрішнього контролю, стану управління ризиками, повноти, своєчасності та достовірності звітності, дотримання нормативно-правових актів, розв'язання інших питань, пов'язаних з діяльністю структурних підрозділів, розроблення пропозицій щодо усунення виявлених недоліків і порушень та запобігання їм у подальшому.

На **першому етапі** здійснюється підготовка до аудиту, яка пов'язана з отриманням більш повної картини про діяльність об'єкта аудиту, підготовкою програми та робочого плану аудиту, інших необхідних матеріалів. Вивчення об'єктів, що підлягають аудиту, базується на використанні різних джерел інформації, серед яких: бухгалтерські і статистичні звіти; аудиторські звіти за результатами аудиту, здійсненого у попередні періоди; накази і постанови Правління НБУ; інші офіційні матеріали Національного банку.

На основі вивчення матеріалів, які характеризують діяльність підрозділів, що будуть перевірятися, та виходячи з поставлених перед аудитом завдань визначається перелік питань аудиту структурного підрозділу.

Другий етап аудиту — безпосереднє проведення аудиту на об'єкті. Після прибуття на місце керівник робочої групи аудиту пред'являє керівникові структурного підрозділу, що підлягає перевірці, копію наказу або посвідчення про проведення аудиту. Керівник структурного підрозділу зобов'язаний створити

учасникам робочої групи аудиту відповідні умови для якісного проведення аудиту.

Оскільки кожна банківська операція оформляється відповідними документами, остільки аудиторі оцінювати достовірність та законність здійснених операцій починають насамперед із перевірки банківських документів, особливо первинних, що обґрунтовують, підтверджують господарські операції та надають юридичної сили даним бухгалтерського обліку.

Без використання методичних прийомів перевірки первинної документації, записів у облікових реєстрах і звітності неможлива ніяка контрольна діяльність. У процесі аудиту застосовуються добре відомі та надійні прийоми і методи контролю. Зокрема, можна виділити такі прийоми документального контролю, як формальну, арифметичну, хронологічну, логічну, зустрічну перевірку документів, оцінку документів на основі даних кореспонденції рахунків, перевірку по суті, спостереження тощо.

Крім методів і прийомів документального контролю, під час аудиту застосовуються прийоми фактичного контролю, особливо інвентаризація. Остання забезпечує відповідність облікових даних про обсяг коштів, грошових зобов'язань та майна їхній фактичній величині.

Наступний, **третій**, етап аудиту передбачає оформлення його результатів.

За результатами аудиту члени робочої групи складають проміжні акти окремо з кожного питання робочого плану, що перевірялося. У разі виявлення недостатчі коштів, товарно-матеріальних цінностей та необхідності вжиття термінових заходів для усунення виявлених перевіркою порушень чи зловживань, не чекаючи закінчення аудиту, може бути складений окремий (проміжний) акт. Проміжні акти складаються також за підсумками ревізії оборотної каси, каси перерахування, грошових сховищ, здійснених контрольних обмірів тощо.

На підставі проміжних актів перевірок протягом 10 днів після закінчення аудиту керівником та членами робочої групи складається аудиторський звіт. Він є єдиним офіційним документом про результати аудиту структурного підрозділу. Форма аудиторського звіту визначається директором Департаменту аудиту. У цьому звіті зазначаються висновки та пропозиції робочої групи, відображаються недоліки та порушення, що були виявлені під час перевірки, з посиланням на конкретні статті, пункти нормативно-правових актів, які було

порушено. В окремих випадках, коли за дорученням Голови Національного банку здійснювалася перевірка чи аналіз фактів невиконання рішень Ради Національного банку України, постанов Правління НБУ та наказів Національного банку, аудиторський звіт може бути складений на підставі пояснень посадових осіб, без складання актів перевірки.

Складання аудиторського звіту може відбуватися у структурному підрозділі НБУ або за місцем розташування департаменту аудиту НБУ.

Важливим етапом аудиту є реалізація його висновків та пропозицій. Основними формами реалізації висновків аудиту є:

1) усунення недоліків і порушень безпосередньо під час їх виявлення у процесі аудиту;

2) обговорення наслідків аудиту безпосередньо на об'єкті, що перевіряється;

3) складання структурним підрозділом плану заходів, що спрямовані на усунення виявлених порушень і недоліків, та приступання до його виконання;

4) розроблення пропозицій та рекомендацій щодо усунення виявлених недоліків і порушень з метою запобігання їх у подальшому;

5) подання доповідної записки Голові Національного банку за наслідками аудиту;

6) надсилання структурним підрозділам центрального апарату НБУ відповідно до їх компетенції висновків про підсумки аудиту для вжиття відповідних заходів. Ці заходи можуть включати підготовку пропозицій про внесення змін до законів України або нормативно-правових актів НБУ, роз'яснень усім структурним підрозділам НБУ, включення проблемних питань до планів навчання, семінарів та перевірок.

Ефективність аудиту значною мірою залежить не лише від якості його здійснення, а й від організації контролю за виконанням рішень, прийнятих за висновками аудиту. У практичній роботі НБУ застосовуються різні способи контролю за виконанням ухвалених за висновками аудиту рішень: одержання письмових звітів про виконання пропозицій та рекомендацій за висновками аудиту; перевірка виконання рішень, ухвалених за висновками аудиту, за даними звітності та іншими матеріалами, що надходять від структурних підрозділів, які аудитувалися; перевірка на місці, яка здійснюється працівниками служби аудиту; перевірка прийнятих рішень у ході наступного аудиту структурного підрозділу.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте створення та діяльність Українського державного банку.
2. Поясніть, чим відрізнялася діяльність Державного банку Росії і Державного банку СРСР від діяльності сучасних центральних банків?
3. Як ви розумієте право Національного банку щодо законодавчої ініціативи?
4. Розкрийте роль Національного банку України як «банку банків».
5. Охарактеризуйте механізм підзвітності Національного банку України.
6. Що означає принцип розмежування державних фінансів і коштів Національного банку України?
7. Розкрийте порядок формування Ради НБУ.
8. Назвіть основні повноваження Ради НБУ і Правління НБУ.
9. Чи може Рада НБУ застосовувати відкладальне вето щодо окремих рішень Правління НБУ?
10. Який порядок призначення Голови Національного банку України та його повноваження?
11. Які зміни відбулися в структурі Центрального апарату НБУ упродовж останніх років?
12. Охарактеризуйте статус та основні повноваження територіальних управлінь НБУ.
13. У чому полягає економічна самостійність НБУ?
14. Охарактеризуйте складові доходів та витрат НБУ.
15. Хто затверджує кошторис доходів та витрат НБУ?
16. У чому полягає особливий статус оподаткування НБУ?
17. Охарактеризуйте принципи бухгалтерського обліку в банках.
18. У чому полягають особливості організації бухгалтерського обліку в банках?
19. Охарактеризуйте План рахунків бухгалтерського обліку НБУ.
20. Дайте визначення фінансової звітності та назвіть вимоги, що ставляться до неї.
21. Охарактеризуйте складові фінансової звітності Національного банку.
22. Охарактеризуйте статистичну звітність, яку складає НБУ.
23. У чому полягають особливості проведення зовнішнього аудиту НБУ?

24. Розкрийте особливості та порядок проведення внутрішнього аудиту в НБУ.

РОЗДІЛ 3

ЕМІСІЯ ГРОШЕЙ ТА РЕГУЛЮВАННЯ ГОТІВКОВОГО ОБІГУ

Після вивчення цього розділу ви зможете:

- усвідомити роль центрального банку як емісійного центру держави;
- визначити повноваження Національного банку України як емісійного центру готівкового обігу;
- розкрити чинники, що визначають співвідношення готівки і депозитних грошей в економіці країни;
- зрозуміти рух готівки через банківську систему;
- охарактеризувати основні принципи організації обороту готівки суб'єктами господарювання;
- розкрити основні вимоги щодо проведення банками касових операцій, установлені Національним банком України;
- пояснити специфіку емісійних та касових операцій в установах Національного банку України;
- охарактеризувати зміст і призначення прогнозу касових оборотів банків;
- розкрити роль Національного банку України у забезпеченні інкасації та перевезення грошових знаків.

3.1. Центральний банк — емісійний центр держави

Емісія грошей в історичному плані — це найдавніша функція центральних емісійних банків. У ХХ ст. емісійна діяльність центральних банків зазнала істотних змін.

По-перше, як уже зазначалося, усі країни світу поступово перейшли до застосування в обороті виключно неповноцінних грошей. У сучасних умовах центральні банки емітують в оборот грошові знаки, відмовившись від зобов'язання обмінювати їх на золото за офіційною ціною. Таким чином, емісія грошей має фідучіарний характер, тобто вона основана на довірі до емітента. Забезпеченням грошових знаків виступає, на відміну від епохи золотого стандарту, не золотий запас емісійного банку, а переважно цінні папери (державні боргові зобов'язання) в портфелі центрального банку. Так, у пасивах консолідованого балансу федеральних резервних банків США стаття «Банкноти

ФРС» становить близько 90 %, приблизно таку саму частку в активах балансу становить стаття «Цінні папери Казначейства».

По-друге, у ХХ ст. настала ера депозитних грошей, які існують у вигляді певних сум, записаних на рахунках економічних суб'єктів у банках, і які використовуються для платежів у безготівковій формі.

Діяльність центрального банку, пов'язана з емісією грошових знаків — готівки (готівкова емісія), суттєво відрізняється від його діяльності, пов'язаної з емісією депозитних грошей (кредитна емісія, або безготівкова емісія).

Емісію грошових знаків — готівки — центральний банк здійснює на монопольних засадах. Він емітує готівку в обіг через комерційні банки. Центральний банк забезпечує ці банки готівкою в обмін на їхні резерви, що зберігаються на рахунках банків у центральному банку. У свою чергу, комерційні банки випускають готівку в обіг, забезпечуючи готівкою своїх клієнтів в обмін на їх депозити, що зберігаються на рахунках у банках. Цей процес відбувається і в зворотному напрямі, тобто таким самим шляхом центральний банк вилучає готівку з обігу через комерційні банки. Перевищення випуску готівки в обіг над її вилученням з обігу означає емісію готівки, на суму якої зростає маса готівки в обороті. При цьому зміна маси готівки в обороті, яка не супроводжується безготівковою емісією центрального банку, не впливає на величину грошової бази, змінюється тільки її структура, тобто співвідношення маси готівки в обороті й суми банківських резервів.

Держава зазвичай надає центральному банку повноваження не тільки стосовно емісії готівки в обіг, а й щодо організації та регулювання готівкового обігу на території країни. Готівка, що емітується центральним банком, як правило, є єдиним законним платіжним засобом на території країни. У країнах з розвинутою ринковою економікою її частка в загальній грошовій масі становить 5—10 %. Незважаючи на таку невеличку частку, готівка відіграє особливу роль у грошовій системі. Банки пропонують своїм клієнтам заміники готівки у формі депозитів (депозитних грошей), якими можна розпоряджатися з допомогою платіжних доручень, чеків, платіжних карток, переказів тощо, але в кінцевому підсумку комерційні банки залежать від центрального банку. Вкладники банків у будь-який момент можуть зажадати перетворення своїх депозитів на готівку, і в цьому разі комерційні банки змушені будуть звернутися до центрального банку з тим, щоб обміняти свої резерви, які зберігаються на рахунках у центральному банку, на готівку і в

такий спосіб підкріпити готівкою свої операційні каси й задовольнити вимоги своїх клієнтів.

Як приклад зі світової практики можна навести випадок, пов'язаний з підвищенням попиту на готівку з боку суб'єктів економіки наприкінці 1999 р. Причиною підвищеного попиту було занепокоєння світової спільноти так званою «проблемою 2000 року», а саме можливістю виникнення збоїв, відмов і некоректної роботи комп'ютерів унаслідок помилок у програмно-апаратному забезпеченні, пов'язаних з обробкою дат починаючи з січня 2000 р. Комерційні банки змушені були наприкінці 1999 р. значно розширити свої резерви у вигляді готівки в касах з метою задоволення вимог своїх клієнтів.

Готівкова емісія центрального банку є вторинною відносно його безготівкової емісії. Комерційні банки, як уже зазначалося, отримують готівку в обмін на свої резерви, що зберігаються на рахунках у центральному банку, тому первинною є безготівкова емісія, у процесі якої центральні банки створюють банківські резерви.

Емісію депозитних грошей центральний банк здійснює разом з комерційними банками. Перший імпульс емісійному процесу надає центральний банк, забезпечуючи комерційні банки додатковими резервами. Ця стадія емісійного процесу дістала назву безготівкової емісії центрального банку. Комерційні банки, використовуючи резерви, отримані від центрального банку, створюють додаткову масу депозитних грошей на рахунках суб'єктів економіки. Ця стадія емісійного процесу називається депозитною емісією комерційних банків, вона ґрунтовно висвітлена в підручнику «Гроші та кредит»¹. Приріст маси депозитних грошей, одержаних комерційними банками, перевищує суму додаткових резервів, отриманих від центрального банку, оскільки в процесі кредитно-депозитної діяльності комерційних банків відбувається мультиплікативне розширення банківських резервів. Показник, що характеризує, в якому співвідношенні банківські резерви перетворюються у депозитні гроші, називається грошово-кредитним мультиплікатором і визначається за формулою:

$$mm = \frac{cr + 1}{cr + rr},$$

---

¹ Гроші та кредит: Підручник / М. І. Савлук, А. М. Мороз, М. Ф. Пуховкіна та ін.; За ред. М. І. Савлука. — К.: КНЕУ, 2002. — Підрозд. 2.7.

де mm — грошово-кредитний мультиплікатор;

cr — коефіцієнт депонування готівки. Він визначається як співвідношення готівки в обігу і маси депозитних грошей на рахунках суб'єктів економіки в комерційних банках;

rr — коефіцієнт резервування. Він визначається як співвідношення обов'язкових та надлишкових резервів банків і маси депозитних грошей на рахунках суб'єктів економіки в комерційних банках.

На величину грошово-кредитного мультиплікатора впливають різні фактори, які визначаються поведінкою центрального банку, комерційних банків, банківських вкладників і позичальників. Так, центральний банк установлює для комерційних банків норму обов'язкового резервування частини залучених коштів. Збільшення норми резервування змінює співвідношення між обов'язковими та надлишковими резервами і відповідно зменшує можливість банків щодо надання позичок, а отже, і можливості щодо депозитної емісії, і навпаки. Розмір надлишкових резервів і характер їх використання комерційні банки визначають самостійно, але на їх рішення впливають різні чинники:

— невизначеність коливання залишків за депозитами, що залежить від поведінки вкладників. Чим мінливіший приплив і відплив депозитів, тим більше надлишкових резервів банки залишають у своєму розпорядженні;

— вартість кредиту, в якому виникає потреба у комерційних банків для задоволення обов'язкових резервних вимог, якщо резервів не вистачає. Вона визначається рівнем облікової ставки центрального банку. Зростання облікової ставки збільшує співвідношення між надлишковими та обов'язковими резервами, бо позички для поповнення резервів стають дорожчими, і навпаки;

— процентний дохід, який комерційні банки, як правило, втрачають, тримаючи резерви в центральному банку. Сума втраченого доходу визначається рівнем ринкової процентної ставки. Зростання останнього зменшує співвідношення між надлишковими та обов'язковими резервами, і навпаки;

— поведінка суб'єктів економіки — банківських позичальників і вкладників, котрі визначають попит на банківський кредит, вирішують, в якій пропорції вони триматимуть гроші готівкою та на депозитних рахунках у банках.

Для здійснення безготівкової емісії, розмір якої визначається як різниця між сумою випущених в обіг платіжних засобів і

сумою вилучених з обігу платіжних засобів, центральні банки використовують різні інструменти грошово-кредитної і валютної політики. Для випуску в обіг платіжних засобів центральні банки використовують такі методи:

- купівля цінних паперів на відкритому ринку;
- рефінансування (кредитування) комерційних банків;
- купівля іноземної валюти, золота на внутрішньому ринку для поповнення золотовалютних резервів.

За допомогою цих же методів (інструментів), але протилежної спрямованості банки вилучають з обігу платіжні засоби:

- продаж цінних паперів на відкритому ринку;
- стягнення заборгованості з банків за раніше наданими кредитами;

- продаж іноземної валюти, золота із золотовалютних резервів на внутрішньому ринку.

В Україні, як видно з наведених в табл. 3.1 даних, основним методом (інструментом) безготівкової емісії протягом 2001—2002 рр. років виступали операції Національного банку на валютному ринку, а в 2003 р. — рефінансування комерційних банків.

Центральний банк як емісійний центр країни прогнозує обсяг грошової маси, виходячи з таких макроекономічних показників, як реальний обсяг валового внутрішнього продукту, рівень цін, швидкість обігу грошей. У межах загального обсягу грошової маси центральний банк прогнозує готівкову грошову масу. Національний банк України з метою прогнозування готівкової грошової маси складає прогнозні розрахунки касових оборотів банків.

Таблиця 3.1

СТРУКТУРА ВИПУСКУ В ОБІГ ТА ВИЛУЧЕННЯ З ОБІГУ

ПЛАТІЖНИХ ЗАСОБІВ НАЦІОНАЛЬНИМ БАНКОМ УКРАЇНИ, %

Інструменти (методи, канали)	Випуск в обіг платіжних засобів			Вилучення з обігу платіжних засобів		
	2001 р.	2002 р.	2003 р.	2001 р.	2002 р.	2003 р.

Операції з цінними паперами на відкритому ринку	19,4	17,4	—	46,1	34,2	3,5
Операції з іноземною валютою на внутрішньому ринку	66,5	73,2	36,7	28,1	54,2	15,3
Рефінансування комерційних банків або погашення раніше отриманих кредитів у центральному банку	14,1	9,4	63,3	25,8	11,6	81,2

Джерело: Річний звіт НБУ за 2001 рік. — С. 50; Річний звіт НБУ за 2002 рік. — С. 42—43; Річний звіт НБУ за 2003 рік. — С. 45.

3.2. Повноваження НБУ як емісійного центру готівкового обігу

Згідно з чинним законодавством гривня (банкноти і монети) є єдиним платіжним засобом на території України. Усі фізичні та юридичні особи зобов'язані приймати гривню на території України без будь-яких обмежень за всіма видами платежів, а також для зарахування на рахунки, вклади, акредитиви та для переказів. Національний банк України має виключне право емісії грошових знаків (гривні та розмінної монети) та вилучення з обороту неплатіжних і не придатних для обігу грошових знаків. Крім того, як емісійний центр держави Національний банк має широкі повноваження щодо організації та регулювання готівкового обігу.

Національний банк України забезпечує виготовлення грошових знаків. Сьогодні Україна має замкнутий цикл з виробництва грошей, а саме: Банкотно-монетний двір і Фабрику банкотного паперу. Банкнотну фабрику Банкотно-монетного двору Національного банку України введено в експлуатацію в 1994 р. Це одне з найсучасніших підприємств у світі. Потужності Банкотної фабрики — 1,5 млрд банкнот або іншої захищеної друкованої продукції. Фабрика має змогу забезпечувати як внутрішні потреби України, так і виконувати замовлення інших держав. Продукція банкотної фабрики:

- банкноти;
- високозахищені цінні папери;
- акцизні марки;
- поштові марки.

Фабрику банкнотного паперу введено в експлуатацію у 1997 р. На фабриці виготовляється банкнотний та захищений папір з фізико-механічними показниками, які відповідають світовим стандартам.

Монетний двір Національного банку України введено в дію у 1998 р. Він має членство у впливовій міжнародній організації «Конференція директорів монетних дворів». Виробнича потужність Монетного двору дає змогу випустити за рік 1 млрд розмінних (обігових) та близько 1 млн ювілейних і пам'ятних монет, 100 тис. знаків та державних нагород. Продукція Монетного двору:

- монети масового обігу (обігові та розмінні монети)¹;
- пам'ятні та ювілейні монети з дорогоцінних металів (інвестиційні монети), зокрема найвищої колекційної якості «пруф»²;
- пам'ятні та ювілейні монети з недорогоцінних металів;
- монети типу «бікolor»;
- пам'ятні медалі;
- жетони, нагрудні значки;
- державні та відомчі нагороди.

Банкноти всіх номіналів виготовляються на спеціальному білому папері, що не флуоресцює в ультрафіолетових променях, з водяними знаками. Розмінні монети номінальною вартістю 1, 2 та 5 коп. виготовляються з металу білого кольору, вартістю 10, 25 та 50 коп., а також обігова монета 1 гривня — з металу жовтого кольору³.

Національний банк України визначає номінали банкнот і монет. Завданням НБУ є формування оптимального номінального ряду грошових знаків. В Україні номінальний ряд налічує вісім банкнот (в єврозоні сім банкнот). Згідно зі світовою тенденцією заміщення банкнот найменшого номіналу монетами відповідного номіналу⁴ НБУ у 2002 р. уперше випустив масовим

---

¹ Обігові монети — монети національної валюти номіналами 1 грн, 2 грн та 5 грн (у тому числі пам'ятні та ювілейні монети звичайної якості), що виконують функції законного платіжного засобу. Розмінні монети — монети національної валюти номіналом 1 коп., 2 коп., 5 коп., 10 коп., 25 коп. та 50 коп., які виконують функцію розміну банкнот та обігових монет і законного платіжного засобу.

² Монети, якість карбування яких «пруф» — монети, що мають вищу категорію якості карбування, а також рівну дзеркальну поверхню без видимих неозброєним оком дефектів і, як правило, матовий малюнок з випуклим рельєфом.

³ Монети номіналом 1, 2, 5 коп. виготовляються із нержавіючої сталі, а номіналом 10, 25, 50 коп. і 1 гривня — із алюмінієвої бронзи. Монети номіналом 2 коп. раніше виготовлялися з алюмінієвого сплаву.

⁴ Зазначена тенденція зумовлена чинниками, що спрямовані на:

тиражем монету номіналом 1 гривня, яка перебуватиме в обороті паралельно з банкнотами відповідного номіналу. У 2001 р. Національний банк України ввів в оборот банкноту з найбільшим номіналом — 200 грн, що пов'язано головним чином із підвищенням рівня заробітної плати. Номінальний ряд розмінних (обігових) монет налічує сім номіналів монет копійок і один номінал — гривня (в єврозоні шість номіналів монет — євроценти і два номінали 1 і 2 євро). Розмінні монети усіх країн мають нижчий номінал порівняно з номіналами банкнот. Це зумовлено тим, що з об'єктивних причин — технології карбування і матеріалу, що застосовується для виготовлення, — монета поступається грошовим білетам рівнем захищеності від підробки. Установлення найнижчого номіналу монет визначається системою ціноутворення, що склалася в країні, а точніше — порядком округлення цін.

Національний банк України регулює купюрну структуру банкнот і структуру розмінних монет, які перебувають в обороті, з метою забезпечення безперервних розрахунків, розміну банкнот високих номіналів низькими, а останніх — розмінними монетами. У вартісній структурі банкнот найбільшою є питома вага банкнот високих номіналів — 50, 100, 200 грн. Поступове зростання цього показника відбувається в міру підвищення заробітної плати та інших доходів населення і дає змогу скоротити витрати на обслуговування обороту готівки. Найбільшою в загальній кількості монет, що перебувають в обороті в Україні, є частка монет номіналом 10 коп. Взагалі монети, що перебувають в обороті, становлять 1,1 % від загальної суми готівкової грошової маси.

Національний банк України визначає дизайн грошових знаків. Значного поширення набула думка про те, що грошові знаки є візитною картою держави. Тому Україна, як і інші країни, намагається відобразити на своїх банкнотах і монетах предмети національної гордості, ознайомити зі своєю історією, культурою, природою, традиціями. На лицьовому боці банкнот розміщено портрети видатних діячів України, написи «Україна» або «Україна Національний банк України», вказано номінал банкнот словами та цифрами. На банкнотах номіналом 1 грн (1994), 50,

---

— скорочення державних витрат на виготовлення грошей — банкноти мають обмежений термін життя (від кількох місяців до кількох років залежно від номіналу);

— підвищення якості грошових знаків в обороті;

— використання монет у розрахунках за товари з допомогою автоматів.

100 та 200 грн є серійний номер і підпис Голови Правління НБУ, а на банкноті номіналом 1 грн (1992) — і рік затвердження її зразка. На зворотному боці банкнот розміщено зображення історико-архітектурних пам'яток України, вгорі над ними напис «Національний банк України». Внизу словами, а по чотирьох кутках цифрами зазначено номінал банкнот. На банкнотах друку 1992 р. номіналом 1, 2, 5, 10, 20 грн подано рік затвердження друку банкноти, серійний номер і підпис Голови правління НБУ. Дизайн банкнот як із лицьового, так і зі зворотного боку доповнюють декоративні елементи й орнаменти, розетки, стрічки, сітки, виконані багатокольорним друком із поступовим переходом одного кольору в інший.

Дизайн усіх монет (крім монет номіналом 1 грн) ідентичний. На лицьовому боці (на аверсі) монет зображено малий Державний герб України, обрамлений з обох боків фрагментом із дубових листків і двох колосків — кожний із трьома остюками. Над гербом напис «Україна», а під ним — рік карбування монети і праворуч від року карбування — логотип Монетного двору НБУ (на монетах 2001 р. виготовлення і пізніше). На зворотному боці (на реверсі) монет розміщено цифрове позначення номіналу, а під ним відповідний напис: «копійка», «копійки», «копійок», «гривня». Верхній рівень літер назви номіналу горизонтальний, а нижній — має форму опуклої донизу дуги. На монетах номіналом 1 грн і верхній і нижній рівень літер назви номіналу горизонтальний. Номінал обрамлено стилізованим вінком із листя та ягід. На монеті номіналом 1 грн з обох боків від номіналу симетрично розміщено орнамент зі стилізованого зображення гілок. По периметру лицьовий та зворотний боки монет обрамлені спеціальним випуклим написом. Зображення та написи на обох боках монет — рельєфні. Бічна поверхня монет (гурт) номіналом 1 та 2 коп. гладенька, а номіналом 5, 10, 25, 50 коп. — рельєфна. По гурту монети номіналом 1 грн вдявлені написи «одна гривня» і рік карбування, відокремлені один від одного вдявленими крапками.

Національний банк України затверджує графічний знак гривні. Він складається з двох елементів. Перший і основний елемент базується на рукописному варіанті зображення літери г (кирилиця) як першої літери у назві «гривня». Другий елемент — це дві горизонтальні паралельні прямі, які втілюють ідею стабільності гривні. Графічний знак може розміщуватися як перед номіналом, так і після нього.

Національний банк України розробляє систему захисту грошових знаків від підроблення (фальсифікації). Основні елементи захисту грошових знаків від підроблення поділяються на дві групи:

— елементи захисту, які технологічно реалізуються в процесі виготовлення паперу і розміщуються в товщі чи на поверхні паперу (водяні знаки, захисні стрічки, видимі та невидимі захисні волокна тощо);

— елементи захисту, які використовуються безпосередньо під час друкування банкнот (рельєфні елементи, плоский друк, безперервний друк, райдужний друк, орловський друк, мікротекст, суміщені малюнки, флюоресцентні захисні елементи, антисканерна сітка, латентне (приховане) зображення, знак для людей з послабленим зором та інші елементи захисту).

Характеристика основних захисних елементів банкнот номіналом 200 грн (для прикладу)¹:

- Водяний знак — помітне проти світла зображення на білій площині банкноти в різних тонах портрета Лесі Українки, яке повторює портрет, надрукований на лицьовому боці банкноти.

- Захисна стрічка — вертикальна темна смужка шириною близько 1 мм, видима проти світла, має мікротекст УКРАЇНА, який повторюється і який можна прочитати лише за допомогою збільшувального скла.

- Суміщене зображення — кільце з орнаментом розміщене в одному місці на лицьовому і зворотному боках банкноти, всі елементи якого збігаються та доповнюють один одного при розгляданні банкноти проти світла.

- Райдужний друк — спеціальний друк, що забезпечує поступовий перехід одного кольору захисної сітки, виконаної спеціальними лініями без розривів, в інший (захисні сітки з обох боків банкноти).

- Орловський інтагліо — спеціальний друк, який забезпечує точне суміщення фарб на межі двох різних кольорів без розривів та зміщення елементів дизайну (стилізована стрічка, розміщена внизу на лицьовому боці банкноти).

- Безперервний друк — спеціальний друк, що забезпечує збігання елементів малюнка верхнього та нижнього країв банкноти при їх суміщенні шляхом згинання банкноти в трубку (вертикальний орнамент на зворотному боці).

---

¹ Вісник Національного банку України. — 2001. — № 10. — С. 59—61.

- Мікротекст — написи слова УКРАЇНА, абревіатури НБУ та цифри 200, які повторюються і яких не можна розрізнити неозброєним оком і можна прочитати за допомогою збільшувального скла.

- Рельєфні елементи — елементи, виконані металографським друком і утворені фарбою, що виступає над поверхнею паперу, шершавість яких відчувається кінчиками пальців (лицьовий бік — портрет, написи — цифри номіналу, кодоване зображення, знак для сліпих).

- Приховане (латентне) зображення — цифрове зображення номіналу 200, яке стає видимим при розгляданні банкноти під гострим кутом до джерела світла (розетка сріблястого кольору у правому нижньому куті лицьового боку банкноти).

- Знак для сліпих — рельєфний елемент (дві вертикальні паралельні лінії), розміщений у лівому нижньому куті лицьового боку банкноти, який відчувається кінчиками пальців і за яким можна визначити номінал банкноти.

- Друк металізованою сріблястою фарбою — кільце навколо та круг у середині суміщеного зображення — тонка лінія з внутрішнього краю антисканерної сітки, надруковані зліва на лицьовому боці банкнот.

- У 2003 р. НБУ започаткував введення в обіг більш захищених, надійних та зручних у використанні банкнот нового покоління.

Національний банк України встановлює правила визначення платіжності банкнот і монет. Він визначає ознаки платіжності грошових знаків і відповідно до них, а також з урахуванням зовнішнього вигляду, ступеня зношеності та пошкодження поділяє грошові знаки на платіжні і неплатіжні.

Платіжні грошові знаки поділяються таким чином:

- придатні до обігу банкноти і монети (повністю відповідають зразкам, установленим НБУ)¹;

- не придатні до обігу банкноти і монети, а саме:

- зношені банкноти і монети (з певними ознаками зношення та пошкодження);

- значно зношені та пошкоджені банкноти і монети (наприклад, банкноти розірвані на кілька частин, банкноти з утраченими частинами, якщо збереглося не менше 55 %

---

¹ Зразок банкноти — це контрольний примірник банкноти, який має всі ознаки платіжності та всі захисні елементи, але на відміну від справжніх банкнот він має нульову нумерацію і на ньому написано слово (ЗРАЗОК).

початкової площі банкноти, деформовані монети). Такі грошові знаки підприємства не повинні приймати як платіж;

— банкноти і монети з дефектами виробника (наприклад, зміщення графічних зображень, нечіткість чеканки).

Установи банків повинні не придатні до обігу банкноти і монети обмінювати в установах НБУ (безкоштовно) на придатні. Вони не мають права не придатні до обігу грошові знаки видавати своїм клієнтам. Національний банк здійснює знищення та утилізацію не придатних до обігу грошових знаків. Дані про вилучені з обігу банкноти за період 2000—2003 рр. наведені в табл. 3.2.

Неплатіжні грошові знаки поділяються таким чином:

— дуже пошкоджені банкноти і монети (наприклад, від первісної площі банкноти залишилося менше 55 % первісної площі. Для визначення залишкової площі дуже пошкоджених банкнот застосовується спеціальна сітка). Такі грошові знаки не приймаються до платежів підприємствами й організаціями, а банками — до обміну на придатні до обігу банкноти і монети;

— фальшиві (підроблені) банкноти і монети;

— перероблені банкноти. Перероблення — це зміна первісного виду справжньої банкноти з метою отримання незаконного прибутку. Переробленням вважається наклеювання, малювання, друкування тексту або цифр, що змінюють номінал банкноти.

Фальшиві та перероблені грошові знаки вилучаються банками з обігу і передаються для дослідження та офіційного висновку установам Національного банку. Про виявлення підроблених грошових знаків інформують правоохоронні органи. Дані про виявлені фальшиві банкноти за період 1999—2003 рр. наведені в табл. 3.2.

Переважна кількість фальшивих банкнот — це банкноти з номіналом 10 і 20 грн. Справжність (автентичність) банкнот з високим номіналом перебуває зазвичай під більш пильною увагою населення і торговельних організацій при здійсненні розрахунків, тому переважно підробляють грошові знаки середнього номіналу.

Таблиця 3.2

ВИЛУЧЕНІ З ОБОРОТУ ЗНОШЕНІ БАНКНОТИ І ВИЯВЛЕНІ
ФАЛЬШИВІ БАНКНОТИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ВАЛЮТИ

Рік	Вилучені з обороту зношені банкноти		Виявлені фальшиві банкноти	
	Кількість, млрд шт.	Загальна сума млрд грн	Кількість, тис. шт.	Загальна сума тис. грн
1999	0,9	5,2	5,9	95,5
2000	0,8	5,6	7,8	133,2
2001	0,7	4,5	9,4	136,7
2002	0,4	2,4	7,7	98,8
2003	0,4	3,3	7,2	102,8

Джерело: Річний звіт НБУ за 1999 рік. — С. 51; Річний звіт НБУ за 2000 рік. — С. 54—55; Річний звіт НБУ за 2001 рік. — С. 54—55; Річний звіт НБУ за 2002 рік. — С. 46—47; Річний звіт НБУ за 2003 рік. — С. 49—50.

Національний банк України забезпечує підтримання готівкової грошової маси в належному стані. З метою створення умов для управління готівковим обігом Національний банк запроваджує сучасні банківські технології, зокрема швидкісні автоматизовані системи обробки готівки. Ці системи дають змогу одночасно обробити величезні обсяги готівки, а саме: здійснювати перерахування, сортування, контроль справжності, обандеролювання, пакування, облік, вилучення з обігу зношеної готівки, її утилізацію. Незважаючи на величезну швидкість обробки готівки, системи точно її рахують, здійснюють контроль справжності банкнот за багатьма ознаками, із застосуванням ряду спеціалізованих датчиків. Придатні для подальшого обігу банкноти відсортовуються, автоматично формуються в пачки та пакуються у термоусадкову плівку. Не придатні до обігу банкноти в автоматичному режимі знищує спеціальний пристрій, подріблена маса формується у пресовані брикети. Національний банк працює над створенням комплексної системи автоматизації і механізації обробки готівки в установах Національного банку з аналітичним центром управління та контролю в Департаменті готівково-грошового обігу.

Національний банк проводить дослідження щодо справжності грошових знаків. Комерційні банки повинні відправляти для дослідження вилучені ними з обігу сумнівні грошові знаки, а також грошові знаки, передані їм для дослідження підприємствами і громадянами, не рідше одного разу в три дні. Установи НБУ (територіальні управління, Центральне сховище, Департамент готівково-грошового обігу) проводять дослідження

безкоштовно протягом п'яти робочих днів з дня надходження грошових знаків. За результатами дослідження складається акт, про що інформують банки.

Національний банк України виготовляє і реалізує пам'ятні і ювілейні монети. Це монети різних номіналів, виготовлені з різних металів (золото, срібло, мельхіор, нейзильбер). Тематика пам'ятних і ювілейних монет необмежена. Це може бути історія, пам'ятки, видатні особистості, знаменні дати, культура, література, спорт, легенди, природа, релігія тощо. Слід урахувати, що тема монети становить інтерес не лише для вітчизняних, а й для іноземних колекціонерів. Особливою популярністю користуються монети з так званими універсальними образами, близькими і прийнятними для представників багатьох націй.

Першу ювілейну монету (карбувалася за кордоном) присвячену 50-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр., Національний банк випустив у 1995 р. Починаючи з 1998 р. всі українські монети карбуються на власній виробничій базі. Першою на Монетному дворі НБУ відкарбовано золоту ювілейну монету «Київський псалтир», присвячену 600-й річниці з часу створення цього унікального твору писемності і мистецтва.

У 2001 р. ювілейна срібна монета «Різдво Христове» виготовлена у 1999 р. Монетним двором НБУ у конкурсі за міжнародною програмою «Монета року» здобула перемогу у номінації «Найбільш надихаюча монета».

План випуску ювілейних і пам'ятних монет (на наступний рік і на перспективу) розробляє Департамент готівково-грошового обігу НБУ. При плануванні випуску монет Департамент розглядає пропозиції міністерств, інших органів виконавчої влади, наукових, культурно-освітніх установ і закладів, громадських об'єднань та організацій, а також окремих громадян. План випуску монет на наступний рік із визначенням металів, розмірів, номіналів, тиражів і строків випуску в оборот затверджується Правлінням НБУ. Кількісний склад і тиражі монет у плані випуску визначаються з урахуванням можливостей їх реалізації на внутрішньому і зовнішньому ринках. Уведення в оборот пам'ятних і ювілейних монет також здійснюється на підставі постанови правління НБУ. Цією ж постановою затверджується відпускна ціна на монети. За три дні до випуску монети в оборот Департамент готівково-грошового обігу подає прес-службі НБУ офіційне повідомлення про випуск монети та її

фотознімки для оприлюднення засобами масової інформації. Одночасно текст повідомлення про випуск монети в оборот надсилається територіальним управлінням НБУ, комерційним банкам України та редакції журналу «Вісник Національного банку України».

Департамент готівково-грошового обігу розподіляє пам'ятні та ювілейні монети по територіальних управліннях і установах НБУ, які здійснюють реалізацію монет комерційним банкам, товариствам нумізматів, ювелірним магазинам, іншим торговельним організаціям. На зовнішньому ринку НБУ реалізує монети через нумізматичні фірми (дистриб'ютори), з якими укладаються відповідні договори (табл. 3.3).

Таблиця 3.3

РЕАЛІЗАЦІЯ ПАМ'ЯТНИХ І ЮВІЛЕЙНИХ МОНЕТ НБУ

Рік	Обсяг реалізації		Обсяг реалізації пам'ятних і ювілейних монет іноземними дистриб'юторами НБУ, млн грн
	тис. шт.	млн грн	
2000	206,9	6,6	Немає даних
2001	135,5	8,5	0,6
2002	93,2	8,7	0,8
2003	117,3	15,5	0,1

Джерело: Річний звіт НБУ за 2000 рік. — С. 54; Річний звіт НБУ за 2001 рік. — С. 55; Річний звіт НБУ за 2002 рік. — С. 47; Річний звіт НБУ за 2003 рік. — С. 50.

Національний банк України організовує інкасацію¹ і перевезення банкнот і монет та інших цінностей. Він розробляє нормативну базу, що регламентує порядок інкасації та перевезення цінностей, видає письмові дозволи банкам на право здійснення цієї діяльності. У структурі Національного банку є підрозділи, які здійснюють перевезення готівки від центрального сховища до територіальних управлінь НБУ, вивезення надлишків та зношених грошових знаків у зворотному напрямку, доставку готівки за заявками комерційних банків, координують та контролюють діяльність підрозділів інкасації в комерційних банках та Державної служби охорони при МВС України.

Національний банк України регулює і прогнозує готівковий обіг у країні.

¹ Инкасація — збирання та транспортування спеціалізованими структурами грошової готівки і цінностей, доставка їх від підприємств і організацій до банків, і навпаки.

Система регулювання складається з двох основних організаційних рівнів.

По-перше, це регламентація обороту готівки на підприємствах, в організаціях та установах, тобто у позабанківській сфері (підрозд. 3.3).

По-друге, це регламентація обороту готівки в установах банків (підрозд. 3.4; 3.5).

Національний банк України здійснює аналіз стану, структури та динаміки готівкового обігу і розробляє заходи щодо його вдосконалення. Основні об'єкти аналізу:

— показники готівкового обігу в ув'язці з показниками, що характеризують економічний стан країни та тенденції її економічного розвитку;

— джерела надходження готівки у каси банків і цільова спрямованість їх видач з кас банків;

— швидкість повернення готівки у каси банків (рівень осідання готівки в обороті);

— чинники, що визначають зміну обсягів готівки у позабанківській сфері;

— територіальне розміщення готівки та її вилучення з обороту;

— рівень інкасації готівкової виручки;

— стан і розвиток безготівкових розрахунків між підприємствами і громадянами тощо.

Як видно з даних, наведених у табл. 3.4, у 2003 р. й у сфері готівкового обігу намітилися позитивні тенденції. Уповільнилися темпи збільшення готівки в обороті. Позитивні зміни сталися і в структурі грошової маси. Питома вага готівки у загальному обсязі грошової маси порівняно з початком 2003 р. знизилася на 6 процентних пунктів. Темпи зростання надходження готівки в каси банків перевищили темпи збільшення її видачі на 2,4 процентного пункту.

Результати аналізу готівкового грошового обігу Національний банк використовує для прогнозування потреби в готівці на перспективу, для планування її виробництва, а також для розроблення і здійснення спільно з установами банків заходів щодо удосконалення готівкового обігу.

Таблиця 3.4

ПОКАЗНИКИ, ЩО ХАРАКТЕРИЗУЮТЬ
СФЕРУ ГОТІВКОВОГО ОБІГУ В УКРАЇНІ

Показник	2000 р.	2001 р.	2002 р.	2003 р.
Темпи зростання готівки, % до попереднього року	134	152	136	125
Питома вага готівки в загальній грошовій масі	40	43	41	35
Покриття видач готівки з кас банків за рахунок емісії готівки, %	3,7	6,1	5,2	3,5
Темпи збільшення видачі готівки з кас банків, % до попереднього року	136,6	126,5	123,2	141,3
Темп зростання надходжень готівки з кас банків, % до попереднього року	136,7	123,4	124,5	143,7

Джерело: Річний звіт НБУ за 2000 рік. — С. 52—53; Річний звіт НБУ за 2001 рік. — С. 53—54; Річний звіт НБУ за 2002 рік. — С. 45—46; Річний звіт НБУ за 2003 рік. — С. 48—49.

3.3. Регулювання готівкового обігу у позабанківській сфері

У розвинутій ринковій економіці сфера застосування готівки як засобу обігу, платежу і нагромадження вартості дуже обмежена. Переважна частина розрахунків і платежів здійснюється без участі готівки, шляхом переказування грошових коштів у формі депозитних грошей з рахунка платника (покупця) в установі банку на рахунок одержувача (продавця). Грошові нагромадження і заощадження також зберігаються головним чином у формі депозитних грошей на рахунках у банках. Про використання переважно депозитних грошей свідчить і структура грошової маси, в якій частка готівки становить 5—10 %.

Співвідношення готівки і депозитних грошей формується під впливом багатьох чинників, а саме:

— рівень довіри до банківської системи, тобто рівень ризику, пов'язаного з розміщенням коштів на рахунках у банках. Банкрутство банку може призвести до повної або часткової втрати вкладниками своїх коштів (депозитних грошей);

— рівень очікуваних доходів від розміщення грошей на рахунках у банках, який визначається рівнем депозитної

процентної ставки. Підвищення ставки стимулює приплив готівки в банки, а отже, впливає і на структуру грошової маси;

— масштаби незаконного (злочинного) і тіньового (незареєстрованого) секторів економіки, підґрунтям яких є спроба уникнути контролю з боку держави за законністю бізнесу і платіжних операцій, а також спроба ухилитися від сплати податків. Незаконний і тіньовий бізнес віддають перевагу готівковим розрахункам, адже рух готівки простежити набагато складніше, ніж оборот депозитних грошей, який здійснюється на банківських рахунках, не виходячи за межі банківської системи;

— рівень доходів суб'єктів економіки. Готівка широко використовується суб'єктами економіки з низькими доходами. Зростання доходів (багатства) веде до активнішого використання безготівкових розрахунків, зокрема з допомогою платіжних карток;

— рівень розвитку банківських технологій. Сучасні висококомп'ютеризовані банківські технології дають можливість здійснювати розрахунки переважно у безготівковій формі, що, звичайно, обмежує обслуговування грошового обороту готівкою.

В Україні готівковий обіг продовжує відігравати в грошовій і платіжній системах значну роль, пов'язану здебільшого з обслуговуванням населення в процесі формування і реалізації його грошових доходів. Тенденції розвитку готівкового обігу відбивають економічні процеси, що мають місце в Україні. Ситуація на готівковому ринку грошей розвивається нерівномірно і характеризується нестабільністю (табл. 3.5).

ДИНАМІКА ТА СТРУКТУРА

Показники	Роки		
	1993	1994	1995
Готівка М0, млн грн	128	793	2623
Темп зростання до попереднього періоду, %	25,6 разів	6,2 разів	331
Грошова маса М3, млн грн	482*	3216*	6990
Темп зростання до попереднього періоду, %	19,2 р.	6,7 р.	215

Питома вага готівки у грошовій масі, %	27	25	38
Індекс споживчих цін, %	12,6 р.	5,0 р.	2,8 р.

Джерело: Річний звіт НБУ за 2003 рік. — С. 151, 156—159; у 1993 і 1994 рр. показник

У період зростання інфляційних процесів готівкова маса зростала високими темпами. Так, тільки за 1993 р. вона зросла у 26 раз. З початком стабілізаційних процесів і зниженням темпів інфляції намітилася позитивна тенденція скорочення темпів зростання загальної грошової маси, у тому числі готівки поза банківською сферою. Питома вага готівки у загальній грошовій масі збільшувалася до 1998 р., а потім почала поступово зменшуватися, проте все ще залишається високою. На початок 2004 р. вона становила 35 %, що значно перевищує цей показник у країнах з розвинутою ринковою економікою.

Сфера використання готівки в Україні в період трансформації економіки на ринкових засадах значно розширилася. Це пояснюється збільшенням кількості суб'єктів господарювання, зокрема приватних підприємств, особливо у сфері торгівлі і надання послуг, і відповідно зростанням кількості розрахунків готівкою між ними і населенням. Крім того, зростання потреби в готівці пов'язане також з надмірним рівнем оподаткування (до 2004 р.), який провокував розвиток тіньової економіки, з певною недовірою населення до банківських установ, породженою як знеціненням заощаджень громадян в Ощадбанку на початку 90-х років, так і нестабільністю банківської системи (непоодинокі випадки банківських банкрутств), а також неефективною системою гарантування вкладів населення (український розмір відшкодування втрат вкладників — 3 тис. грн).

Таблиця 3.5

ГРОШОВОЇ МАСИ В УКРАЇНІ

1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
4041	6132	7156	9583	12 799	19 465	26 434	33 119
154	152	117	134	134	152	136	125
9364	12 541	15 705	22 070	32 087	45 555	64 870	95 043
135	134	125	141	145	142	142	147

43	49	46	43	40	43	41	35
139,7	110,1	120,0	119,2	125,8	106,1	99,4	108,2

M3 не розраховувався, у таблиці наведено показник M2.

Перспективи оптимізації готівкової грошової сфери в Україні пов'язані зі:

— стабілізацією економіки і підвищенням рівня доходів населення;

— скороченням незаконного і тіньового секторів економіки;

— підвищенням рівня надійності банків і зростанням довіри до них. Банківські депозити повинні перетворитися у вигідний, надійний та легітимний засіб збереження грошей;

— запровадженням високоефективних банківських технологій, які дають змогу звільнити підприємства й організації від проведення касових розрахунків, пов'язаних із виплатою працівникам заробітної плати та інших соціальних платежів, і передати цю функцію банківській системі з одночасним активним розширенням системи масових електронних платежів за товари і послуги.

Оптимізація сфери готівкового обігу, вдосконалення його організації та управління мають важливе значення для досягнення фінансової та макроекономічної стабільності національної економіки в Україні, тому регулювання готівкового обігу у позабанківській сфері займає істотне місце в діяльності Національного банку.

Оборот готівки у позабанківській сфері, який проходить через каси підприємств і організацій усіх форм власності і видів діяльності (далі — підприємств), регламентується нормативними актами НБУ, які визначають основні принципи організації обороту готівки суб'єктами господарювання, установлюють єдині підходи до ведення касових операцій, передбачають забезпечення схоронності цінностей, здійснення контролю за дотриманням правил проведення касових операцій і принципів організації обороту готівки, визначають відповідальність підприємств за порушення установлених правил.

Згідно з чинним законодавством підприємства, які мають поточні рахунки в банках, повинні здавати одержану готівку, не витрачену у той самий день на поточні потреби, в установи банків для зарахування на їхні рахунки. Зберігання коштів на рахунках у банках створює передумови для концентрації

готівкових коштів у банківській сфері, що, у свою чергу, забезпечує ефективніше їх використання та схоронність за умови надійного функціонування банківської системи.

З метою максимального скорочення зустрічних оборотів готівки (тобто здавання коштів до каси банку й одночасно одержання їх з цих кас) підприємствам дозволено залишати у своїх касах на кінець робочого дня готівку в межах установлених лімітів, а також використовувати її на поточні потреби.

Ліміт каси встановлюється для кожного підприємства установою банку під час укладання договору на розрахунково-касове обслуговування на основі поданої клієнтом заявки-розрахунку установленої форми. Відповідальність за достовірність даних у заявці-розрахунку, згідно з даними касової книги та бухгалтерського обліку, несе підприємство. Проте установа банку має право вимагати від підприємства подання документів, що обґрунтовують розміри касових оборотів, наведених у заявці-розрахунку. Установлений ліміт каси може переглядатися в окремих випадках з ініціативи банку або підприємства, на підставі нової заявки-розрахунку.

За своїм економічним змістом ліміт каси — це граничний перехідний залишок грошей у касі, який має відповідати потребам і конкретним умовам фінансово-господарської діяльності підприємства, тому розмір касового ліміту визначається з урахуванням режиму і специфіки роботи підприємства, його віддаленості від установи банку, обсягу касових оборотів підприємства, установлених строків і порядку здавання готівкової виручки тощо.

Підприємствам, які мають постійну готівкову виручку (а це головним чином торговельні організації і підприємства, що надають платні послуги населенню), ліміт каси встановлюється залежно від термінів здавання ними виручки. При цьому підприємствам із щоденним здаванням готівкової виручки в банк наприкінці робочого дня ліміт встановлюється у розмірах, що забезпечують нормальну роботу наступного дня (наприклад, давати здачу покупцям). Підприємствам, що здають виручку наступного дня (наприклад, у зв'язку з пізнім часом закінчення роботи), ліміти встановлюються у межах середньоденного надходження виручки. Для підприємств, які не мають постійної готівкової виручки, ліміти кас встановлюються у межах середньоденних витрат готівки. При цьому не враховуються суми, що необхідні для виплат, пов'язаних з оплатою праці, стипендій, пенсій, дивідендів.

Деякі підприємства та організації самостійно визначають ліміт каси і повідомляють його установам банків, які здійснюють їх касове обслуговування, наприклад, підприємства поштового зв'язку, фінансові установи (кредитні спілки, ломбарди, страхові компанії тощо), селянські (фермерські) господарства.

Державне казначейство самостійно визначає порядок установа ліміту кас для територіальних органів казначейства та бюджетних установ і організацій, що обслуговуються цими органами.

Банкам та індивідуальним підприємцям ліміт каси не встановлюється.

Готівкову виручку понад установлений ліміт каси підприємства зобов'язані здавати в установи банків для зарахування на їхні поточні рахунки.

Одночасно з установа ліміту каси установи банків з метою прискорення обіговості готівкових коштів і своєчасного їх надходження до кас банків визначають підприємствам порядок і строки здавання готівки в банк за погодженням з їхніми керівниками (на підставі тієї ж заявки-розрахунку, за якою встановлюється ліміт каси).

Порядок здавання готівкової виручки, тобто спосіб інкасації, підприємства визначають самостійно, за власним вибором. Вони можуть вносити гроші у каси установ банків, здавати їх через інкасаторів Національного банку або комерційних банків, через Державну службу охорони при Міністерстві внутрішніх справ України, переказувати через підприємства поштового зв'язку. Найбільш розвинутим і перспективним способом інкасації є збирання грошової виручки банками за допомогою апарату інкасаторів, які щоденно за чітким графіком об'їжджають підприємства і приймають від них гроші на місці. Проте цей спосіб застосовується зараз переважно у містах. У сільській місцевості найбільш раціональним способом інкасації є переказування готівки через підприємства поштового зв'язку.

Внесення готівкової виручки до установи банку або переказування її через підприємства поштового зв'язку проводять звичайно у той самий день, коли вона надійшла до каси підприємства. Якщо у населеному пункті немає установ банків та підприємств поштового зв'язку, підприємствам дозволяється здавати виручку один раз на п'ять днів.

Національний банк визначає для підприємств порядок використання готівки, одержаної з кас банку і з виручки, а також

порядок здійснення готівкових розрахунків. Установи банків видають підприємствам готівку в межах наявних на рахунках коштів на підставі грошових чеків установленої форми із зазначенням цільового призначення одержаної готівки.

З метою регулювання касових ресурсів установи банків одержують від підприємств календар видачі заробітної платні. На підставі отриманої інформації вони розробляють зведений календар видачі готівки на заробітну плату по днях місяця і по окремих клієнтах, що ними обслуговуються.

Готівку, яка одержана з кас банку для виплат, пов'язаних з оплатою праці, пенсій, стипендій, дивідендів, підприємства мають право зберігати у своїх касах протягом трьох робочих днів (включаючи день одержання готівки в установі банку) понад установлений ліміт.

Кредити надаються підприємствам установами банків, як правило, у безготівковій формі за деяким винятком. Наприклад, готівкою може надаватися підприємствам кредит для розрахунків із здавальниками сільськогосподарської продукції.

Розрахунки і платежі підприємств між собою та з громадянами можуть здійснюватися як у безготівковій формі, так і готівкою, але на готівкові розрахунки встановлені певні обмеження. Сума готівкового розрахунку одного підприємства з іншим (за товари, послуги, виконані роботи) не повинна, як правило, перевищувати 10 тис. грн протягом дня за одним або кількома платіжними дорученнями. Кількість підприємств, з якими проводяться розрахунки протягом дня, не обмежується. На деякі розрахунки встановлене обмеження не поширюється, наприклад на розрахунки підприємств між собою при закупівлі сільськогосподарської продукції.

Підприємствам надано право здійснювати розрахунки готівкою, одержаною з кас банків та з виручки. Зокрема, готівку з виручки підприємства мають можливість використовувати як для оплати поточних потреб, так і для проведення розрахунків з бюджетами за податками і зборами. Проте якщо вони мають заборгованість перед бюджетом, то готівкові виплати, пов'язані з оплатою праці, здійснюються лише за рахунок коштів, одержаних з кас банків, тобто знятих із своїх рахунків.

При здійсненні готівкових розрахунків підприємств між собою та з громадянами продавці зобов'язані надавати покупцям облікові розрахункові документи (товарний або касовий чек, розрахункову квитанцію, рахунок-фактуру, акт закупівлі товарів), які

підтверджували б розрахунок готівкою за придбані товари (роботи, послуги).

У сфері торгівлі та обслуговування населення всі розрахунки з громадянами здійснюються із застосуванням реєстратора розрахункових операцій (РРО) з видачею покупцеві касового чека.

У деяких випадках дозволяється проводити розрахункові операції без застосування реєстраторів розрахункових операцій, з використанням розрахункових книжок та книг обліку доходів і витрат¹.

Приймання, зберігання і витрачання готівки здійснюється підприємствами через їх каси. Національний банк установив для всіх підприємств незалежно від їх відомчого підпорядкування і форми власності єдиний порядок приймання і видачі готівки з каси із застосуванням необхідних касових документів для оформлення цих операцій. Крім того, колишнім Міністерством статистики затверджені єдині типові форми касових документів і порядок їх заповнення.

Порядок оформлення надходження готівки до кас підприємств та її витрачання має на меті забезпечити суворий облік, збереження і правильне використання готівкових коштів, запобігти зловживанням і порушенням при проведенні касових операцій.

Касові операції на підприємстві проводить касир, який несе повну матеріальну відповідальність за збереження всіх прийнятих ним цінностей і за можливі втрати у зв'язку з неправильним їх збереженням. При прийманні на роботу керівник підприємства укладає з касиром договір про індивідуальну матеріальну відповідальність. Касир не має права передоверяти виконання своєї роботи іншим особам.

Готівка, яку підприємства одержують із своїх рахунків в установах банків та з інших джерел, має своєчасно і в повній сумі вкладатися в касу та оприбутковуватися в ній.

Приймання готівки касою підприємства проводиться за прибутковими касовими ордерами, підписаними головним бухгалтером або особою, уповноваженою керівником

---

¹ Розрахункова книжка містить номерні квитанції, які видаються покупцям, коли в розрахунках не застосовуються РРО. Вона повинна бути належним чином зброшурована, пронумерована та зареєстрована в органах Державної податкової служби. Книга обліку доходів і витрат застосовується для відображення руху готівки підприємця у процесі здійснення ним підприємницької діяльності, форма та порядок заповнення книги встановлені Державною податковою адміністрацією України.

підприємства. Приймання грошей має підтверджуватися квитанцією з цими самими підписами, а також підписом касира, і, крім того, вона має бути засвідчена печаткою (штампом) підприємства.

Видача готівки з каси підприємства проводиться за видатковими касовими ордерами або за іншими належним чином оформленими документами. Документи на видачу коштів підписуються керівником і головним бухгалтером підприємства або особами, ними уповноваженими. Касир повинен видавати гроші тільки особі, вказаній у видатковому ордері, за умови пред'явлення одержувачем паспорта (посвідчення, перепустки). В окремих випадках можлива видача грошей за дорученням, оформленим у встановленому порядку. Виплати, що пов'язані з оплатою праці, стипендій, здійснюються підприємствами, як правило, за платіжними відомостями без складання видаткового касового ордера на кожного отримувача.

Невитрачена готівка, видана під звіт, має бути повернена до каси підприємства. Особи, які одержали готівку під звіт, зобов'язані своєчасно (в установлені терміни) подати до бухгалтерії підприємства авансовий звіт про витрачені суми. Наприклад, готівка, видана на витрати, пов'язані з відрядженням, має бути повернена в касу підприємства протягом трьох робочих днів після повернення з відрядження, у цей же термін необхідно до бухгалтерії подати авансовий звіт.

Касові ордери до передання в касу реєструються бухгалтерією в журналі реєстрації прибуткових і видаткових касових документів. Реєстрація касових документів може здійснюватися за допомогою комп'ютерних засобів, які забезпечують формування і роздруковування потрібних касових документів. Виправлення в касових документах забороняється.

Приймання і видача грошей за касовими ордерами може проводитися тільки в день їх складання. Витрата грошей, яка не підтверджена відповідним документом, є незаконною. Готівка, що надійшла до каси, але не оформлена грошовим документом (прибутковим ордером), вважається надлишком каси.

Усі надходження і видачі готівки в національній валюті підприємства враховують у касовій книзі. Касова книга — це книга встановленої форми, в якій відображаються операції з готівкою і здійснюється облік готівки в касі підприємства. Кожне підприємство, що має касу, веде тільки одну касову книгу, аркуші якої мають бути пронумеровані, прошнуровані, скріплені печаткою підприємства.

Записи в касовій книзі ведуться в двох примірниках, другі примірники аркушів мають бути відривними і слугують звітом касира. Наприкінці робочого дня касир підбиває підсумки операцій за день, виводить залишок грошей у касі на наступний день. Другі відривні аркуші (копію записів у касовій книзі за день), що є звітом касира, передають до бухгалтерії разом з прибутковим і видатковим касовими документами під розписку у касовій книзі. За умови забезпечення належного зберігання касових документів касову книгу на підприємстві можна вести також в електронній формі за допомогою комп'ютерних засобів. Контроль за правильним веденням касової книги покладається на головного бухгалтера підприємства або уповноважену керівником особу.

Кожне підприємство для здійснення розрахунків готівкою повинно мати касу. *Касою* називається спеціально обладнане ізольоване приміщення, призначене для приймання, видачі і тимчасового зберігання готівки. Керівник підприємства зобов'язаний обладнати касу і забезпечити схоронність грошей під час їх зберігання у приміщенні каси, а також під час доставки їх з установи банку та здачі в установу банку і несе за це відповідальність у встановленому відповідним законодавством порядку.

Зберігання в касі готівки та інших цінностей, що не належать даному підприємству, забороняється.

З метою поліпшення схоронності готівки на кожному підприємстві у термін, встановлений керівником, проводиться інвентаризація каси з поаркушним перерахунком усіх грошей і перевіркою інших цінностей, що містяться в касі. Залишок готівки в касі звіряється з залишком за касовою книгою. У разі виявлення нестачі готівки сума її стягується з винної особи, а надлишок оприбутковується в касі та зараховується в дохід підприємства. Дотримання порядку ведення касових операцій на підприємствах перевіряють їх вищестоящі організації під час проведення документальних ревізій, аудиторські фірми, ревізійні комісії (у господарських товариствах).

На державному рівні контроль за дотриманням підприємствами принципів організації готівкового обігу та порядку ведення касових операцій здійснюють органи Державної податкової служби України, Державної контрольно-ревізійної служби України, Міністерство внутрішніх справ України, фінансові органи.

З метою поліпшення стану готівкового обігу, запобігання зловживанням під час здійснення операцій з готівкою, приховування доходів Указом Президента від 12 червня 1995 р. «Про застосування штрафних санкцій за порушення норм із регулювання обігу готівки» (зі змінами та доповненнями) передбачено застосування до суб'єктів господарювання штрафних санкцій за недотримання принципів організації готівкового обігу.

Штрафні санкції, передбачені Указом, застосовуються державними податковими органами на підставі матеріалів проведених ними перевірок, а також подань інших контрольних органів.

3.4. Регулювання касових операцій банків

Інструкцією НБУ про касові операції в банках України визначені основні вимоги щодо проведення банками касових операцій та касового обслуговування клієнтів:

— здійснення касового обслуговування клієнтів на договірних засадах;

— повне і своєчасне задоволення потреб клієнтів у готівкових коштах;

— повне і своєчасне оприбуткування готівкових коштів, що надійшли до кас банків, та зарахування їх на рахунки клієнтів;

— проведення експертизи грошових знаків на справжність та платіжність;

— обмін не придатних до обігу грошових знаків на придатні (без обмежень і безкоштовно);

— вилучення з обігу сумнівних щодо справжності грошових знаків і відправлення їх для дослідження НБУ;

— здійснення належного внутрішнього контролю за касовими операціями;

— створення безпечних умов роботи з готівкою та її збереження.

Банки мають право здійснювати касове обслуговування клієнтів після отримання ліцензії Національного банку за умови дотримання чинного законодавства і нормативних актів НБУ щодо організації готівкового обігу. Крім того, кожен банк розробляє і затверджує внутрішнє положення (інструкцію), що регламентує організацію роботи з готівкою.

Для виконання касових операцій установи банків створюють операційну касу, в якій здійснюється видача готівки, приймання її та обмін не придатних до обігу грошей на придатні. Для зберігання грошових знаків створюється спеціально обладнане приміщення — сховище цінностей.

Національний банк установлює певні вимоги щодо касових операцій банків з клієнтами, зокрема до оформлення касових документів, порядку приймання готівки та видачі її з кас банків.

Інструкцією про касові операції в банках визначені зразки касових документів, на підставі яких здійснюється приймання та видача готівки, реквізити цих документів і порядок їх заповнення. До касових документів, за якими установи банків приймають і видають готівку, належать:

- заява на переказ готівки;
- прибутковий касовий ордер;
- рахунки на оплату платежів;
- грошовий чек;
- заява на видачу готівки;
- видатковий касовий ордер;
- прибутково-видатковий касовий ордер тощо.

При проведенні касових операцій працівники банку перевіряють касові документи, зокрема повноту заповнення реквізитів, а також наявність підписів посадових осіб, уповноважених підписувати касові документи, і тотожність підписів зразкам.

Приймаючи готівку, працівники банку перевіряють грошові знаки на справжність, виявляють не придатні до обігу та підроблені і вилучають їх з обігу. Потім вони перераховують готівку — банкноти шляхом суцільного поаркушного перерахування, монети — за кружками, оприбутковують у касі і зараховують на відповідні рахунки клієнтів. На суму грошей, фактично одержаних від клієнта, банк видає йому квитанцію про внесення готівки.

При видачі готівки працівники банку перевіряють також наявність паспорта (або документа, що його замінює) і його належність одержувачу грошей, відповідність даних паспорта тим, що зазначені в касовому документі¹, наявність підпису одержувача про отримання грошей. Банкноти видаються повними пачками та корінцями, монети — в мішечках, пакетах, роликах, якщо упаковка грошових знаків не пошкоджена. Якщо

---

¹ Серія, номер і дата видачі, найменування установи, яка видала документ.

ж вона пошкоджена, а також з неповних корінців, банки видають готівку після її попереднього перерахування. Одержувач готівки має право перерахувати видану йому готівку у спеціально відведеному для цього банківському приміщенні під контролем працівника банку. Якщо клієнт, перераховуючи готівку, виявить її недостачу, вона відшкодовується йому з операційної каси банку. Надлишок виданої готівки зараховується до операційної каси.

Якщо клієнт здійснює операції з готівкою без відкриття рахунка на суму, що перевищує 50 000 грн або еквівалент цієї суми в іноземній валюті, банк вимагає від клієнта з метою ідентифікації його особи вказати додаткові реквізити в касових документах. Наприклад, якщо клієнтом виступає фізична особа-резидент, то він, крім даних свого паспорта, повинен вказати дату свого народження, місце проживання, ідентифікаційний номер згідно з державним реєстром фізичних осіб — платників податків та інших обов'язкових платежів.

Після закінчення обслуговування клієнтів працівники банку підраховують суми за касовими документами, звіряють їх з даними бухгалтерського обліку та залишком готівки.

На касових документах, за якими операції були здійснені протягом операційного часу¹, відповідальні працівники банку проставляють дату здійснення операції. На касових документах, які надійшли в післяопераційний час², проставляється не тільки дата, а й час їх приймання, або ж замість цієї інформації банки можуть обмежитись написом чи штампом «вечірня» або «післяопераційний час».

Касові операції, виконані протягом операційного часу в банках, відображаються в бухгалтерському обліку в цей самий день, а в післяопераційний час — не пізніше наступного операційного дня.

Національний банк України встановив єдині вимоги для всіх банків щодо формування і пакування грошових знаків, які передаються до територіальних управлінь НБУ³. Працівники

---

¹ Операційний день — години робочого банківського дня, відведені для приймання та обслуговування клієнтів у банках.

² Післяопераційний час — години роботи банку після закінчення операційного часу, у тому числі робота у вихідні та святкові дні.

³ Такі ж вимоги висуваються до оброблення готівки в територіальних управліннях НБУ, Центральному сховищі і на Банкотно-монетному дворі. Для касового обслуговування клієнтів банк може формувати готівку в порядку, що визначається його

банків сортують грошові знаки за номіналом і розмірами (банкноти), а кожен номінал — на придатний до обігу, зношений, значно зношений та з дефектами виробника. Розсортовані за номіналами і розмірами банкноти складаються лицьовим боком догори в одному напрямку.

Грошові знаки формуються у стандартну упаковку з єдиним для всіх банків оформленням, на якому зазначається найменування банку, його код та номер за електронною поштою, номінал та кількість грошових знаків, сума, дата формування, хто персонально формував упаковку — підпис, іменний штамп касового працівника або код бригади у разі колективної матеріальної відповідальності.

Банкноти одного номіналу і розміру формують в одну упаковку по 100 штук, яка називається корінцем і яка певним чином обандеролюється спеціальною паперовою стрічкою з кольоровими смугами. Десять корінців банкнот одного номіналу і розміру формуються в упаковку, яка називається пачкою. Сформовані пачки об'язуються стрічкою з полімерного матеріалу або шпагатом і пломбуються чи запаковуються на спеціальних пристроях в термоусадкову плівку, або пакуються в поліетиленові пакети з вакуумуванням та зварюванням країв.

Монети одного номіналу пакуються в стандартні мішечки без зовнішніх швів, зав'язуються шпагатом і пломбуються¹. Максимальна сума вкладення в один мішечок установлена для монет номіналом від 1 до 5 коп. — 50 грн, номіналом від 10 до 50 коп. — 500 грн, а номіналом 1 грн — 1000 грн.

Єдиний, чітко регламентований порядок формування і пакування грошових знаків створює зручності для подальшого їх використання, крім того, у разі необхідності дає змогу швидко виявити винних у недостачі та надлишках грошових сум. Територіальні управління Національного банку здійснюють контроль за дотриманням банками встановлених вимог щодо здійснення касових операцій та оформлення касових документів, оброблення готівки, достовірності звітів про касові обороти, визначення лімітів каси.

внутрішнім становищем, а для передавання готівки іншим банком — відповідно до договору.

¹ Монети, виготовлені Банкотно-монетним двором, можуть пакуватися у паперові ролики, які, у свою чергу, можуть поміщатися в поліетиленові пакети з вакуумуванням або в термоусадкову поліетиленову плівку.

3.5. Організація емісійно-касової роботи в системі Національного банку України

Зміст емісійно-касової роботи центрального банку полягає у безперервному забезпеченні готівкою (з оптимальним купюрним складом банкнот і монет) комерційних банків, а через них й усіх суб'єктів економіки. Діяльність центрального банку щодо проведення готівкової емісії і його касова робота тісно пов'язані між собою. Емісію готівки центральний банк здійснює шляхом продажу її комерційним банкам у процесі їх касового обслуговування. У свою чергу, комерційні банки, продаючи готівку своїм клієнтам у процесі їх касового обслуговування, випускають готівку в обіг.

Комерційні банки задовольняють потреби своїх клієнтів у готівці насамперед за рахунок залишку грошей у касі банку і поточних надходжень готівки до каси банку з різних джерел (торговельна виручка, виручка підприємств, що надають платні послуги населенню, вклади громадян тощо). Повсякденно банки випускають готівку в обіг і вилучають її з обігу. Проте у зв'язку з нерівномірністю щоденних надходжень і видач грошей у деяких банках створюється надлишок готівки в касі, а в інших виникає потреба поповнити касу. Для поповнення (підкріплення) каси готівкою комерційні банки можуть обрати один із двох шляхів:

— *купити готівку на міжбанківському ринку в інших комерційних банків.* Купівля-продаж готівки, тобто передавання готівки одним банком іншому, здійснюється на підставі укладеного між ними договору і відображається на кореспондентських рахунках комерційних банків у центральному банку.

У результаті проведеної операції збільшуються безготівкові резерви банку, котрий продав готівку, і зменшуються резерви банку, котрий її купив. Переміщення готівки між банками не змінює готівкової маси в обігу;

— *купити готівку в центральному банку.* Як і комерційні банки, центральний банк задовольняє потреби своїх клієнтів у готівці, зокрема комерційних банків, насамперед за рахунок залишку грошей у оборотній касі і поточних надходжень готівки в касу від банків та інших клієнтів. Якщо ж цих надходжень недостатньо, то центральний банк здійснює емісію готівки, тобто забезпечує банки готівкою понад суми готівки, що були вилучені

з обігу. Комерційні банки, у свою чергу, випускають цю готівку в обіг, що веде до збільшення готівкової грошової маси.

На рис. 3.1 наведена схема руху готівки через банківську систему України. Як видно з наведеної схеми, у забезпеченні економіки готівкою беруть участь (крім комерційних банків) кілька структурних підрозділів Національного банку України, а саме: Банкотно-монетний двір, Центральне сховище, територіальні управління.

Банкотно-монетний двір на замовлення НБУ виготовляє грошові знаки і забезпечує ними Центральне сховище, в якому створюються резервні фонди банкнот і монет у національній валюті¹. Запаси готівки створюються також у грошових сховищах територіальних управлінь НБУ. Розміщення запасів готівки по територіальних управліннях забезпечує своєчасне касове обслуговування комерційних банків, дає змогу регулювати купюрну будову грошової маси та її оновлення, запобігає нерациональному перевезенню грошових знаків.

---

¹Центральне сховище — це самостійний структурний підрозділ НБУ. Він зберігає резервні фонди грошових знаків, контролює якість виготовленої готівки, видає готівку територіальним управлінням та приймає від них надлишки готівки, проводить експертизу готівки, збирає не придатну до обігу готівку та здійснює її утилізацію.

Рис. 3.1. Схема руху готівки через банківську систему України

Територіальне управління може підкріпити запаси готівки у сховищі за рахунок резервних фондів Центрального сховища або за рахунок запасів готівки іншого територіального управління. Так само територіальне управління може використати і надлишки запасів готівки у сховищі. Як для підкріплення запасів готівки, так і для вивезення їх надлишків територіальне управління складає заявку і надсилає її Департаменту готівково-грошового обігу за допомогою підсистеми «Емісійний день банку». У заявці вказується загальна сума підкріплення запасів готівки або вивезення надлишків готівки з розподілом за індексами¹ і

¹ Індекс банкнот і монет — це умовне цифрове позначення банкнот і монет, за яким вони обліковуються залежно від виду грошових знаків. Наприклад, Індекс «1» — придатні банкноти зразків до 2003 р., Індекс «2» — зношені банкноти зразків до 2003 р., Індекс «20» — придатні банкноти зразка 2003—2004 рр., які були в обігу, Індекс «21» —

номіналами грошових знаків. Заявка на підкріплення готівки в наступному місяці подається до 10-го числа (включно) поточного місяця.

Департамент готівково-грошового обігу розглядає заявки територіальних управлінь й аналізує їх потребу в готівці в розрізі кожного номіналу грошових знаків. Переміщення готівки відбувається на підставі емісійного дозволу Департаменту. Це документ, який надає право підкріпити запаси готівки у сховищі територіального управління за рахунок резервних фондів Центрального сховища або за рахунок запасів готівки в сховищі іншого управління, а також надає право територіальним управлінням вивозити готівку до Центрального сховища або іншого територіального управління.

Департамент готівково-грошового обігу надсилає емісійні дозволи, завірені підписом директора Департаменту або його заступника, і відправнику й одержувачу готівки, які у день виконання емісійного дозволу повинні надіслати повідомлення Департаменту за допомогою підсистеми «Емісійний день банку».

У територіальних управліннях НБУ готівка може зберігатися лише у грошових сховищах, які зареєстровані Департаментом готівково-грошового обігу на підставі рішення Комісії з реєстрації грошових сховищ. При створенні грошового сховища оформляється його паспорт (у двох примірниках), у якому вказується місцезнаходження сховища, його параметри, вид охорони, матеріально відповідальні особи. Після реєстрації сховища один примірник паспорта з реєстраційним номером надсилається територіальному управлінню, а другий залишається в Департаменті готівково-грошового обігу.

Інструкцією з організації емісійно-касової роботи в системі Національного банку України визначені вимоги до організації приймання і видачі готівки з грошових сховищ, а також до забезпечення схоронності грошових знаків.

У грошовому сховищі окремо повинні зберігатися запаси готівки і готівка оборотної каси. Готівка зберігається у металевих шафах або на металевих стелажах за умови, що ці шафи і стелажі обладнані металевими дверима і замикаються на замок. Готівку оборотної каси в грошовому сховищі дозволяється зберігати у візках, які замикаються на ключ і пломбуються завідувачем каси. Матеріально відповідальні особи територіальних управлінь

емісійні банкноти зразка 2003—2004 рр., Індекс «5» — придатні розмінні, обігові монети, у тому числі пам'ятні та ювілейні монети звичайної якості тощо.

НБУ¹, які за своїми функціональними обов'язками відповідають за схоронність цінностей у сховищах, контролюють відповідність температури та рівня вологості повітря встановленим нормам, а також технічне забезпечення схоронності цінностей. Двері грошового сховища замикаються на два замки матеріально відповідальними особами та опечатуються їхніми печатками. Ці ж особи і відкривають сховище. Виносити ключі та печатки з установи НБУ забороняється. Усі матеріально відповідальні особи обов'язково мають перебувати у сховищі при вилученні з нього грошей, вкладенні грошей і при ревізіях грошових знаків та інших цінностей. Після кожного вилучення готівки із грошового сховища або вкладення грошей матеріально відповідальні особи зобов'язані перевірити, чи збігається фактичний залишок готівки у шафах і на стелажах, за якими відбувався рух готівки, з даними обліку.

Грошові сховища територіальних управлінь НБУ перебувають під охороною, яка забезпечується технічними засобами, тому перш ніж відкривати сховище, потрібно зняти його з-під охорони. З цією метою кожна матеріально відповідальна особа набирає індивідуальний код на пристрої керування технічними засобами. Аналогічно грошові сховища здаються під охорону технічними засобами.

Ревізія грошових знаків та інших цінностей, що містяться у сховищах і касах територіальних управлінь НБУ, а також перевірка порядку їх зберігання проводяться обов'язково за розпорядженням начальника територіального управління не менше ніж один раз на півріччя і за станом на 1 січня, а також при зміні матеріально відповідальних осіб за схоронність цінностей у сховищах.

Організація роботи з готівкою забезпечується в територіальних управліннях НБУ відділом готівкового обігу і касових операцій. До складу відділу входять, як правило, кілька секторів, у тому числі сектор касових операцій та сектор зберігання цінностей, які мають оборотну касу та грошове сховище. Термін «оборотна каса» має подвійне значення, а саме:

— комплекс кас, які здійснюють отримання готівки, її оброблення та видачу²;

---

¹ До складу матеріально відповідальних осіб входять: завідувач сховища цінностей та два працівники за посадою не нижче головних спеціалістів.

² Оборотна каса може складатися з: каси прибуткової, видаткової, прибутково-видаткової, обміну; каси приймання та видачі готівки інкасаторам; каси перерахування; кас, що виконують інші операції, наприклад реалізацію ювілейних і пам'ятних монет.

— поточний резерв готівки в касах територіального управління.

Щоденно після визначення загального залишку оборотної каси працівники територіального управління визначають потребу в готівці на наступний робочий день. У разі перевищення суми готівки в оборотній касі над поточною потребою в готівці матеріально відповідальні особи перераховують надлишок готівки до запасів готівки у сховищі. Якщо ж готівки в оборотній касі не вистачає для задоволення поточних потреб клієнтів у готівці, то за розпорядженням відділу готівкового обігу та касових операцій територіального управління здійснюється підкріплення оборотної каси за рахунок запасів готівки у сховищі.

Працівники відділу готівкового обігу і касових операцій територіальних управлінь регулюють обсяг готівки в оборотній касі на підставі узагальненої інформації, яку вони одержують від своїх клієнтів (заявки на видачу готівки, на її вивезення та обмін), а також на підставі власного аналізу насиченості обігу банкнотами і монетами всіх номіналів.

Територіальні управління здійснюють касове обслуговування комерційних банків на підставі укладених між ними договорів. Договір регламентує порядок підкріплення операційної каси банку готівкою з оборотної каси територіального управління, порядок здавання банком готівки до оборотної каси та оплату послуг касового обслуговування. Для підкріплення готівкою та здавання готівки банк надсилає завчасно до територіального управління відповідну заявку з розподілом суми у розрізі номіналів. Форма, строк і час подання заявок, а також спосіб перевезення готівки визначаються в договорі на касове обслуговування.

Уся готівка, яка надійшла за операційний день до оборотної каси, має бути у той самий робочий день оприбуткована в касі і зарахована на відповідні кореспондентські рахунки комерційних банків та на рахунки інших клієнтів.

Територіальні управління НБУ видають готівку банкам та іншим клієнтам тільки в упаковці установ Національного банку.

Територіальні управління НБУ здійснюють безкоштовно обмін не придатних до обігу грошових знаків у національній валюті України на придатні, а також безкоштовно приймають надлишки готівки від банків. На підкріплення готівкою кас банків НБУ

Усі працівники кас мають вести особисту Книгу обліку прийнятої і виданої готівки та інших цінностей.

встановив тариф — до 0,5 % від виданої суми готівки. На підкріплення кас банків, які видають готівку підприємствам зв'язку на виплату пенсій, НБУ встановив тариф — до 0,18 % від виданої суми готівки.

Територіальні управління НБУ перераховують прийняту від банків готівку. При цьому банкноти і монети перевіряють на справжність та придатність до обігу, не придатні до обігу банкноти і монети територіальні управління відправляють в упаковці до Центрального сховища, де їх перераховують і знищують.

Щомісячно департамент готівково-грошового обігу за допомогою підсистеми «Емісійний день банку» складає баланс готівки, звіти про випуск готівки в обіг та її структуру, про залишки готівки у грошових сховищах та резервних фондах за індексами та номіналами.

3.6. Прогнозування готівкового обігу

Національний банк України як емісійний центр країни прогнозує готівковий обіг з метою повного і своєчасного забезпечення потреб економіки в готівкових коштах. Ураховуючи безперервний рух готівки через каси комерційних банків, прогнозування готівкового обігу здійснюється шляхом складання прогнозів касових оборотів банків. Прогнози по регіонах складаються територіальними управліннями Національного банку, а в цілому по країні — Департаментом готівково-грошового обігу НБУ. На підставі прогнозу касових оборотів банків у цілому по країні Департамент визначає обсяг замовлення Банкнотно-монетному двору на виробництво банкнот і монет.

У прогнозі розрахунку касових оборотів банків визначаються джерела і розміри надходження готівки до кас банків, цільове спрямування і сума видач грошей з цих кас в обіг, а також обсяг випуску готівки або вилучення її з обігу. Прогнозний розрахунок складається у формі балансу оборотів готівки усіма установами НБУ за єдиною схемою (табл. 3.6).

Основою для складання прогнозу касових оборотів є прогнозні та звітні показники економічного і соціального розвитку країни, у тому числі балансу грошових доходів і видатків населення, та державного бюджету. До таких показників відносять обсяги роздрібного товарообороту і платних послуг, фонд оплати праці, видатки на

виплату пенсій і допомоги та ін. Вони служать базою, початковою економічною інформацією для прогнозування касових оборотів банків.

Таблиця 3.6

ПРОГНОЗНИЙ РОЗРАХУНОК КАСОВИХ ОБОРОТІВ БАНКІВ НА КВАРТАЛ, тис. грн

Показник	Фактичне виконання за відповідний квартал минулого року	Очікуване виконання за квартал, що передувє прогнозованому	Прогноз			
			На ___ квартал	Утому числі за місяцями		
				1	2	3
<i>Надходження готівки</i>						
Надходження торговельної виручки						
Надходження виручки від усіх видів платних послуг						
Надходження на розрахунки за вкладами фізичних осіб						
Надходження від підприємств поштового зв'язку						
Надходження за платіжними картками						

Надходження від продажу іноземної валюти						
Інші надходження						
Перерахування готівки зі сховища цінностей до оборотної каси						
<i>Видача готівки</i>						
Видача на виплати, пов'язані з оплатою праці						
Видача на закупівлю сільськогосподарської продукції						
Видача на виплату пенсій, допомоги та страхових відшкодувань						
Видача на купівлю товарів, оплату послуг і за виконані роботи						
Видача з рахунків закладами фізичних осіб						
Видача за придбану іноземну валюту						
Видача за платіжними картками						
Видача підкріплень підприємствам поштового зв'язку						
Видача на інші цілі						

Перерахування готівки з оборотної каси до сховища цінностей						
---	--	--	--	--	--	--

Територіальні управління Національного банку для складання прогнозів касових оборотів отримують від державних, обласних органів виконавчої влади та від органів статистики звітні та прогнозні дані в територіальному розрізі. Це дані про:

- загальний обсяг роздрібного товарообороту підприємств роздрібною торгівлі та ресторанного господарства;
- доходи населення;
- фонд оплати праці;
- обсяг вироблених та реалізованих послуг;
- обсяг виплати пенсій, допомоги тощо.

Крім того, для обґрунтування прогнозних розрахунків касових оборотів установи НБУ враховують тенденції, що характерні для готівкового обігу, швидкість повернення готівки в каси банків, звітність банків про фактичні касові обороти за минулі періоди тощо.

Прогнози касових оборотів складаються установами НБУ на кожний квартал з розподілом їх показників за місяцями. При цьому враховуються особливості окремих місяців у розгортанні торгівлі (наприклад, наявність і вплив святкових днів), кількість днів у кожному місяці, сезонність роботи деяких підприємств і організацій, строки сплати податків населенням, час масових відпусток тощо. Згідно з Програмою удосконалення організації готівкового обігу, розробленою Департаментом готівково-грошового обігу на 2003—2005 рр., передбачається перехід від квартального прогнозування касових оборотів до прогнозування на короткостроковий (рік) та середньостроковий (2—5 років) періоди.

Найбільшу частку у надходженнях готівки до кас банків становить торговельна виручка та виручка від усіх видів платних послуг. Так, у 2003 р. вона становила 60 % надходжень готівки до кас банків¹.

Розраховуючи суму надходжень до кас банків торговельної виручки, установи НБУ беруть за основу прогнозні та фактичні дані обсягу роздрібного товарообороту підприємств роздрібною торгівлі та ресторанного господарства, а також фактичні дані щодо надходження торговельної виручки готівкою в каси банків. Сума надходжень торговельної виручки в каси банків готівкою коригується на різницю в сумах перехідної виручки на початок і кінець кварталу.

---

¹ Річний звіт НБУ за 2003 рік. — С. 49.

У видатковій частині прогнозного розрахунку касових оборотів банків значне місце належить статті «Видача на виплати, пов'язані з оплатою праці». У розрахунках цієї статті установи НБУ беруть за основу загальний фонд оплати праці відповідно в регіоні або в країні. З цього фонду виключаються: безготівкові утримання із заробітної плати (прибуткового податку з громадян, внесків у Пенсійний фонд України, профспілкових внесків тощо): перерахування заробітної плати на рахунки за вкладями в банках. До визначеної в результаті такого розрахунку суми додають повернені до банків суми депонованої заробітної плати (не виплаченої в установлений строк окремим працівникам). Крім того, при розрахунку видачі готівки на виплати, пов'язані з оплатою праці, необхідно враховувати суми заробітної плати, що виплачуються в кварталі, на який розраховується прогноз, за рахунок фонду оплати праці наступного кварталу, а також суми заробітної плати, що виплачені у попередньому кварталі за рахунок фонду оплати праці того кварталу, на який розраховується прогноз. Остаточний результат — це сума готівки, яку треба видати з кас банків і передбачити у статті прогнозу касових оборотів «Видача на виплати, пов'язані з оплатою праці».

Видачі на виплату пенсій, допомоги і страхових відшкодувань установи НБУ розраховують на підставі прогнозних і звітних матеріалів органів Пенсійного фонду України і Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності. Із загальної суми всіх видів допомоги і страхових відшкодувань виключають податки, що утримуються при виплаті допомоги у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю, а також видатки на сплату поштового тарифу за переказ пенсій через підприємства поштового зв'язку (вони передбачаються в бюджетних асигнуваннях на виплату пенсій). Після цього установи НБУ розподіляють прогнозний загальний обсяг пенсій, допомоги і страхових відшкодувань за каналами виплат (підприємства поштового зв'язку, безготівкове перерахування на поточні рахунки фізичних осіб, каси банків) на підставі відсотків фактичних виплат за кожним каналом у звітному періоді. Остаточний результат — це сума готівки, яку треба видати з кас банків і передбачити у статті прогнозу касових оборотів банків «Видача на виплату пенсій, допомоги та страхових відшкодувань».

Упродовж 2000—2003 рр. спостерігалася стійка тенденція, по-перше, щодо зростання видач готівки з рахунків за вкладками населення, а по-друге, щодо перевищення цих видач над надходженнями готівки на вклади. Так, за 2001 р. видача готівки на зазначені цілі перевищила надходження в 4 рази, за 2002 р. — у 2,7 раза¹. Таке перевищення пов'язане зі зростанням надходжень на вклади населення в безготівковій формі, зокрема шляхом перерахування заробітної плати, пенсій тощо. У 2003 р. безготівкові перерахування заробітної плати на вклади зросли на 66,5 %, пенсій — на 58,1 %.

Складання прогнозного розрахунку за статтями, на яких відображається рух готівки за вкладками населення, а також за іншими статтями надходжень та видачі готівки здійснюється на підставі аналізу динаміки фактичних надходжень та видачі готівки за відповідними символами в минулі періоди з урахуванням чинників, що можуть вплинути на їх обсяг у кварталі, на який складається прогноз.

Певною специфікою характеризується відображення в прогнозі касових оборотів банків операцій підприємств поштового зв'язку з приймання і видачі готівки. Готівкові обороти підприємств поштового зв'язку різняться економічним змістом: реалізація послуг зв'язку населенню, надходження торговельної виручки, виплати пенсій і допомоги тощо. Для складання прогнозного розрахунку касових оборотів за операціями поштового зв'язку установи НБУ отримують від цих підприємств дані про обсяг реалізації послуг населенню (звітні та прогнозні). У результаті операцій з готівкою у підприємств поштового зв'язку створюється надлишок готівки, який має здаватися до банку, або виникає потреба в готівкових підкріпленнях, що надходять із кас банків. У прогнозі касових оборотів банків відображаються не окремі види готівкових оборотів підприємств поштового зв'язку і навіть не обороти за підсумком надходжень і видач готівки, а кінцевий, сальдовий результат оборотів готівки цих підприємств.

Завершується складання прогнозного розрахунку касових оборотів банків визначенням регулятивної статті. У разі перевищення надходжень готівки в каси банків над видатками в прогнозі касових оборотів установи НБУ передбачають

---

¹ Річний звіт НБУ за 2001 р. — С. 54; Річний звіт НБУ за 2002 р. — С. 46; Річний звіт НБУ за 2003 р. — С. 49.

перерахування готівки з оборотної каси до сховища. Якщо видатки більші за надходження, передбачається перерахування готівки зі сховища цінностей до оборотної каси.

Важливими документами для прогнозування готівкового обігу є звіти про касові обороти банків, які складаються банками і територіальними управліннями НБУ щодавно і щомісячно. Основою для складання звітів є дані бухгалтерського обліку надходжень і видачі готівки, які щоденно фіксуються установами банків у касових журналах із зазначенням символів. Облік касових оборотів ведеться на підставі первинних касових документів (заява на переказ готівки, грошові чеки, прибуткові та видаткові касові документи), в яких наводяться дані про джерела надходження готівкових коштів до кас банків і про цільове призначення грошових сум, які одержують у банку. За допомогою системи автоматизації банку (САБ) щоденно на підставі даних касових журналів формується відомість обліку касових оборотів за символами. Слід відзначити, що порівняно з прогнозами касових оборотів номенклатура статей обліку і звітів про касові обороти банків вирізняється більшою деталізацією. Так, в обліку та в звітності окремо від надходження торговельної виручки усіх торговельних систем виділяється надходження торговельної виручки неторговельних підприємств від продажу товарів. В окремих статтях, а не в складі інших надходжень, як це передбачено в прогнозному розрахунку, враховується повернення заробітної плати, надходження податків і зборів, надходження від продажу акцій та інших цінних паперів. У видатковій частині відокремлюються такі статті, як видача коштів на виплату стипендій, на викуп та погашення цінних паперів.

Звіти про касові обороти банків (декадні й місячні), крім надходження і видачі готівки за окремими статтями, містять також такі показники, як залишок готівки в касі — операційній касі банку і в оборотній касі НБУ на початок і кінець звітного періоду, переміщення готівки в касах протягом звітного періоду.

У щомісячному звіті наводяться також деякі забалансові показники. Наприклад, надходження торговельної виручки через підприємства поштового зв'язку, безготівкові зарахування грошових доходів на поточні рахунки фізичних

осіб у банках, безготівкові розрахунки з використанням платіжних карток тощо.

Крім звітів про касові обороти, територіальні управління НБУ складають ще кілька звітів, пов'язаних з готівковим обігом:

— звіт про виявлення підроблених (фальшивих) банкнот та монет гривні (місячний);

— звіт про рух готівки (у сховищі і в оборотній касі установ НБУ) (щоденний);

— звіт про реалізацію ювілейних та пам'ятних монет (місячний);

— звіт про стан перерахування банкнот територіальними управліннями НБУ (місячний);

— звіт про перерахування монет територіальними управліннями НБУ (місячний).

Національний банк України використовує дані звітності для управління готівковим обігом.

3.7. Інкасація та перевезення грошових знаків

3.7.1. Інкасація готівки

Готівка, що надійшла до кас підприємств, повинна здаватися ними до установ банків для зарахування на їхні поточні рахунки. Здавання готівки здійснюється у денні та вечірні каси установ банків самостійно (володарем готівки) або через:

— інкасаторів Національного банку або установ комерційних банків;

— Державну службу охорони при Міністерстві внутрішніх справ України;

— підприємства поштового зв'язку для переказування на поточні рахунки в установах банків.

Інкасація готівки безпосередньо в клієнтів банку здійснюється підрозділами перевезення валютних цінностей та інкасації коштів установ банків, інших названих вище структур (далі — установ банку) або службою інкасації Національного банку України.

Послуги щодо інкасації готівки банками, Державною службою охорони при Міністерстві внутрішніх справ України і підприємствами поштового зв'язку здійснюються за дозволом і ліцензією Національного банку України.

Обслуговування клієнтів службою інкасації Національного банку здійснюється на підставі тристоронніх договорів про інкасацію коштів між клієнтом, територіальним управлінням НБУ та установою банку.

У разі інкасації коштів силами підрозділу перевезення валютних цінностей та інкасації коштів установи банку укладається договір про інкасацію коштів між цією установою та клієнтом.

По клієнтах, які інкасуються установою банку, ведеться журнал обліку. По кожному клієнту складається явочна картка із присвоєнням йому номера, за яким він зареєстрований у журналі обліку. Кожному клієнту видається необхідна кількість інкасаторських сумок із зазначенням на них назви установи банку, що інкасує готівку. Клієнт подає установі банку зразки пломби, якою пломбуються інкасаторські сумки з готівковими кишками для контролю в процесі інкасації. Установа банку складає графік заїзду інкасаторів до клієнтів. Час прибуття інкасаторів погоджується з клієнтами при укладанні договору про інкасацію коштів. На кожний маршрут інкасації призначається бригада. Один із членів бригади призначається старшим, інший — збирачем. Під час збирання готівки старший бригади і водій оперативного автомобіля охороняють сумки з готівкою і спостерігають за роботою інкасатора-збирача.

Уповноважена особа (здавач) клієнта, що інкасується, під час здавання сумок з готівкою інкасаторам оформляє до кожної сумки супровідну відомість. Інкасатор-збирач перевіряє справність сумки, правильність її опломбування, тотожність пломби зразку, відповідність номера сумки, яку приймає, номеру, зазначеному в явочній картці, накладній і копії супровідної відомості, наявність дати, підписів уповноважених осіб клієнта на накладній, відповідність суми готівки, зазначеної в явочній картці, записам у накладній і копії супровідної відомості, наявність підпису касира (здавача) у явочній картці. Після цього інкасатор-збирач передає здавачу порожню сумку, розписується на копії супровідної відомості, зазначає на ній дату, ставить печатку. Сумки з готівкою інкасатори здають в установу банку. Касири банку перераховують готівку, доставлену інкасаторами, і зараховують її до каси банку. Після цього відповідна сума зараховується на поточний рахунок клієнта.

3.7.2. Перевезення грошових знаків

Перевезення грошей та спеціальних вантажів між установами НБУ, вивезення зношених банкнот і монет та їх надлишків здійснює служба інкасації НБУ за дозволом Департаменту готівково-грошового обігу або відповідно до окремих постанов, наказів НБУ. З цією метою щомісяця складаються плани перевезення грошей. У них, крім інших показників, зазначається, інкасаторами яких підрозділів служби інкасації (Департаменту НБУ чи територіального управління) виконуватимуться ці перевезення.

Для отримання грошей із каси (сховища) установи банку та доставки їх за призначенням уповноваженою особою підрозділу перевезення валютних цінностей та інкасацій коштів оформляється доручення на перевезення грошових знаків, що видається старшому бригади інкасаторів (начальнику групи інкасації).

Підкріплення та вивезення надлишків готівки зі сховищ територіальних управлінь НБУ здійснюється за емісійним дозволом Департаменту готівкового грошового обігу НБУ.

Доставляння підкріплення від територіальних управлінь НБУ до кас комерційних банків здійснюється власними силами установи банку через службу інкасації НБУ або силами інших установ банку на підставі укладених договорів.

Доставка підкріплень до власних філій банків та вивезення готівки із філій банків здійснюється в аналогічному порядку.

Відповідно до Закону України «Про банки і банківську діяльність» організацію інкасації грошей та перевезення цінностей покладено на Національний банк України. У період існування Радянського Союзу й однорівневої банківської системи функції з інкасації грошей та перевезення цінностей виконувала аналогічна структура Держбанку. Після проголошення в 1991 р. Україною незалежності і створення Національного банку України служба інкасації грошей та перевезення цінностей стала одним із його функціональних і територіальних підрозділів.

Нині у структурі всіх регіональних управлінь Національного банку України та республіканського банку Криму функціонують підрозділи інкасації та перевезення цінностей. При відділах і філіях комерційних банків організовані дільниці інкасації та перевезення цінностей відповідних регіональних управлінь Національного банку України.

Служба інкасації та перевезення цінностей має професійно підготовлений персонал. Працівники служби інкасації в повному обсязі забезпечені сучасною автоматичною і напівавтоматичною

зброєю, засобами індивідуального захисту й оперативного радіозв'язку ультракороткохвильового діапазону.

Сучасний стан інкасації дає можливість Національному банку України:

- проводити єдину державну політику у сфері грошового обігу через зміцнення грошової одиниці;

- оперативно забезпечувати інкасацію грошового виторгу, який надходить до кас торговельних та побутових підприємств, установ і організацій усіх форм власності, за умови охоплення всієї їхньої мережі без поділу на економічно вигідні та невигідні;

- повністю забезпечувати потреби Національного банку України та його установ у перевезеннях усіх видів цінностей, включаючи вивезення зношених грошей та тих, що вилучено з обігу, а також надавати послуги комерційним банкам щодо перевезення цінностей;

- забезпечувати надійну схоронність цінностей під час їх перевезення та інкасації (всі працівники служби інкасації і перевезення цінностей, що безпосередньо виконують цю роботу, є матеріально відповідальними особами);

- оперативно перевозити значні обсяги цінностей під час проведення державою: грошової реформи, організаційних заходів при впровадженні в обіг цінних паперів (сертифікатів, векселів, облігацій тощо), інших масштабних фінансових заходів;

- забезпечувати найнижчий рівень витрат під час перевезення та інкасації однієї умовної тисячі цінностей, який досягається завдяки: високому рівню раціоналізації інкасації і перевезень цінностей; вдалому поєднанню аналітичного центру в особі управління перевезення цінностей та організації інкасації Національного банку України і його технічних виконавців в особі

підрозділів інкасації та перевезення цінностей; низькій питомій вазі адмінперсоналу; централізованому технічному обслуговуванню; наявності раціонально складеної схеми використання спеціального автотранспорту (зайнятого на основних маршрутах та чергового, у разі виходу з ладу основного); забезпеченню максимального завантаження точками інкасації на одну одиницю автотранспорту.

Необхідно зазначити, що комерційні банки проводять певну політику щодо створення власних підрозділів інкасації грошового виторгу. Зауважимо, що отримання певних доходів від цієї діяльності є цілком закономірним в умовах існуючого економічного стану країни.

**Питання
самоконтролю**

для

1. Як НБУ здійснює емісію готівки?
2. Що таке кредитна емісія?
3. Охарактеризуйте основні елементи захисту грошових знаків від підробок.
4. Дайте визначення неплатіжних грошових знаків.
5. Як визначається ліміт каси для підприємств та організацій?
6. Охарактеризуйте порядок використання готівкового виторгу підприємствами та організаціями.
7. Як підприємства здійснюють розрахунки готівкою?
8. За якими касовими документами установи банків приймають і видають готівку?
9. Які структурні підрозділи Національного банку України беруть участь у забезпеченні економіки готівкою?
10. Яким чином територіальні управління НБУ підкріплюють запаси готівки у сховищах?
11. Що таке «індекс банкнот і монет»?
12. Що таке «оборотна каса» установи НБУ?
13. Охарактеризуйте зміст і призначення прогнозного розрахунку касових оборотів банків.
14. Як здійснюється інкасація готівки в Україні?
15. Яку роль відіграє Національний банк України у забезпеченні інкасації та перевезення готівки?

РОЗДІЛ 4

РЕФІНАНСУВАННЯ БАНКІВ

Після вивчення цього розділу Ви зможете:

- зрозуміти цілі і методи рефінансування центральним банком комерційних банків;
- з'ясувати етапи розвитку механізму рефінансування банків в Україні;
- отримати уявлення щодо діючого механізму рефінансування українських банків.

4.1. Цілі, методи та розвиток механізмів рефінансування банків

Центральний банк є банком банків, кредитором в останній інстанції, тобто тільки цей банк може задовольнити додаткову потребу економіки в кредитах. Якщо комерційні банки (далі — банки) використали всі можливості для збільшення, або поповнення, своєї ресурсної бази через рефінансування активів на фондовому ринку чи на ринку міжбанківських кредитів, вони звертаються до центрального банку.

У нашій країні кредитором останньої інстанції (центральним банком) є Національний банк України. Проводячи відповідну грошово-кредитну політику, він може кредитувати банки через: кредитні тендери, операції репо (купівля-продаж державних цінних паперів) і рефінансування інвестиційних операцій (вкладення коштів у векселі й облігації та акції суб'єктів підприємницької діяльності й місцевих органів влади).

Економічна сутність кредитів Національного банку на макрорівні полягає в тому, що через кредитування банків здійснюється емісія грошей в обіг і розширюється обсяг сукупної грошової маси в економіці. Це створює умови для експансії кредитної діяльності банків.

На мікрорівні кредити Національного банку сприяють підтриманню банками своєї ліквідності на необхідному рівні, зміні структури їхніх активів на користь позичкових операцій, а також розширенню, за необхідності, обсягу кредитної допомоги своїм клієнтам.

НБУ з урахуванням поточної ситуації на грошово-кредитному ринку застосовує такі механізми рефінансування банків:

- операції рефінансування;
- надання стабілізаційного кредиту;
- операції на відкритому ринку з державними цінними паперами.

Операції рефінансування НБУ здійснює через надання банкам кредитів овернайт на терміни до 14 днів і до 365 днів, а також через проведення прямого репо.

З початку створення Національного банку України (1991 р.) кредитні відносини між ним і комерційними банками мали не ринковий, а суто адміністративний характер. НБУ здійснював кредитні емісії і спрямовував кошти на завершення розрахунків шляхом заліку взаємної заборгованості між підприємствами, на покриття дефіциту державного бюджету, надання кредитної допомоги підприємствам окремих галузей державного сектору економіки. Це відбувалося або безпосереднім кредитуванням НБУ окремих суб'єктів (кредити уряду, іншим органам державного управління), або через продаж ресурсів комерційним банкам (кредити на завершення розрахунків шляхом заліку).

Між комерційними банками ресурси розподілялися з урахуванням розміру статутного фонду, мережі банківських установ тощо.

Кредитні емісії здійснювалися відповідно до постанов Верховної Ради України, указів Президента України та рішень Кабінету Міністрів України. Наприклад, у 1992 р. кредитна емісія становила 1 трлн крб. і була спрямована на забезпечення заліків взаємної заборгованості підприємств, поповнення їхніх обігових коштів, фінансування сільськогосподарських підприємств тощо. У 1993 р. обсяги кредитної емісії збільшилися в 30 разів і становили близько 30 трлн крб., 70 % яких через різні канали було спрямовано на фінансування агропромислового комплексу.

Емісійні кредити надавалися в той час за пільговими процентними ставками, які були значно нижчими, ніж темпи інфляції, що прискорювало процес обезцінення грошей.

Після 1993 р. згідно з рішенням найвищих державних органів обсяги кредитних емісій почали зменшуватися. Це дало змогу НБУ розпочати запровадження економічно обґрунтованої системи регулювання грошового ринку з відповідними інструментами і завдяки цьому стабілізувати грошово-кредитний ринок, інфляцію, а відтак — і вартість національних грошей. Поступово почали застосовуватись операції, спрямовані на підтримання ліквідності комерційних банків через кредитні аукціони, ломбардне кредитування та операції репо.

Кредити комерційним банкам для підтримання їхньої ліквідності до 1994 р. надавалися переважно опосередковано. Тобто відповідно до рішень законодавчих та виконавчих органів централізовані цільові кредити одержували безпосередньо клієнти (підприємства та організації). Такі кредити нерідко потрапляли неплатоспроможним клієнтам, які підтримувалися державою, і досить часто не поверталися. Це ускладнювало стан з ліквідністю банків і вимагало нових емісійних кредитів.

Практика надання емісійних кредитів неплатоспроможним клієнтам була припинена із запровадженням у 1994 р. кредитних аукціонів, через які ресурси надходили в комерційні банки, далі — в економіку. У 1995 р. НБУ відмовився від кредитування суб'єктів господарювання, що також сприяло зміцненню економічних відносин з комерційними банками. НБУ припинив також виділення ресурсів комерційним банкам для кредитування на пільгових умовах, тобто під пільгову процентну ставку.

З 1995 р. почали проводити цільові кредитні аукціони з продажу кредитів комерційним банкам для кредитування підприємств, що потребують державної фінансової допомоги.

У 1996 р. НБУ в механізмі кредитування комерційних банків застосував ломбардне кредитування під заставу державних цінних паперів та угод репо. Це стало можливим лише в умовах створення і розвитку ринку державних цінних паперів, який перші кроки зробив у 1995 р. Отже, з цього періоду НБУ, по суті, припинив пряме кредитування дефіциту державного бюджету і перейшов до ринкових механізмів регулювання грошово-кредитних відносин.

Про розвиток кредитів НБУ на рефінансування банків України свідчать такі дані (табл. 4.1).

Таблиця 4.1

**ВИМОГИ БАНКІВ ЗА КРЕДИТАМИ, НАДАНИМИ
НА МІЖБАНКІВСЬКОМУ РИНКУ, млн грн**

Період	Центральні кредитні ресурси НБУ (рефінансування банків України)			Кредити, надані банками			Усього
	Усього	Коротко-строкові	Довго-строкові	Усього	Коротко-строкові	Довго-строкові	
1993	112	108	4	11	—	11	123

199 5	34 9	300	49	$\frac{27}{7}$	242	35	6 2 6
199 7	82 5	819	6	$\frac{54}{5}$	292	25 3	1 3 7 0
199 9	49 8	54	444	$\frac{66}{0}$	641	19	1 1 5 8
200 1	56 2	188	374	$\frac{13}{68}$	131 0	58	1 9 3 0
200 3	84 7	431	443	$\frac{33}{35}$	321 2	12 3	4 2 0 9

Як видно з таблиці, за 10 років кредити НБУ на рефінансування банків збільшилися майже у 8 разів, хоча загальна сума міжбанківських кредитів зросла у 34 рази. До 1996 р. кредити НБУ на рефінансування банків були домінуючими серед міжбанківських кредитів. Ще одна особливість у розвитку кредитів на рефінансування банків полягає в більш високих темпах зростання довгострокових кредитів, що почалося з 1998 р.

4.2. Рефінансування банків в умовах економічного зростання

Для ефективного регулювання грошово-кредитним ринком, управління ліквідністю банківської системи, виконання

функції кредитора останньої інстанції НБУ застосовує, як уже зазначалося раніше, такі механізми рефінансування банків:

- проведення операцій рефінансування;
- надання стабілізаційного кредиту;
- операції на відкритому ринку з державними цінними паперами.

Операції рефінансування банків НБУ проводить через кількісний або процентний тендер, а також через постійно діючу лінію рефінансування (кредит овернайт).

НБУ здійснює рефінансування банків тільки під забезпечення, крім кредиту овернайт (бланкового):

— державних цінних паперів (облігації внутрішньої державної позики і облігації зовнішньої державної позики України) та інших боргових зобов'язань держави України;

— векселів суб'єктів господарської діяльності — резидентів України, що враховані банком за дисконтною ставкою не нижчою, ніж облікова ставка НБУ. Національний банк в окремих випадках може здійснювати рефінансування банків під забезпечення векселів нерезидентів, авальованих іноземними банками з рейтингом, не нижчим, ніж «інвестиційний клас»;

— подвійних складських свідоцтв, що містять складські свідоцтва та заставні свідоцтва (далі — подвійні складські свідоцтва), за умови надання банком кредиту під їх забезпечення;

— іпотечних сертифікатів із фіксованою дохідністю;

— облігацій підприємств, що вільно обертаються на ринку, або облігацій підприємств з додатковим забезпеченням;

— облігацій місцевих позик, що вільно обертаються на ринку.

Під забезпечення кредиту банк може запропонувати лише однорідну заставу (або державні цінні папери, або векселі, або подвійні складські свідоцтва, або іпотечні сертифікати із фіксованою дохідністю, або облігації підприємств, або облігації місцевих позик). Не дозволяється пропозиція різних видів забезпечення в одній заявці.

Під забезпечення кредиту рефінансування приймаються державні цінні папери (усіх випусків), строк погашення яких настає не раніше, ніж через 10 днів після строку погашення кредиту, та за умови, що вони перебувають у власності банку — клієнта депозитарію державних цінних паперів Національного банку (або депонента клієнта депозитарію) і не обтяжені будь-якими іншими зобов'язаннями, та інші боргові зобов'язання держави України.

Національний банк приймає під забезпечення кредиту враховані банком векселі, строк пред'явлення яких до платежу настає не раніше, ніж через 30 днів після строку погашення кредиту.

Умовою для прийняття врахованих банками векселів є наявність у банків достовірного вексельного досьє на векसेледавця та всіх зобов'язаних за векселем осіб.

У разі надання під час забезпечення кредиту Національного банку векселя нерезидента вексель має бути перекладений на українську мову та засвідчений нотаріально в установленому законодавством України порядку.

Векселі суб'єктів господарської діяльності, що приймаються під забезпечення кредиту рефінансування, мають відповідати вимогам законодавства України, у тому числі нормативно-правових актів Національного банку, а також таким вимогам:

— строк урахування векселя банком до дати звернення до Національного банку за рефінансуванням строком до 14 днів має бути не меншим, ніж 10 днів, а за рефінансуванням строком до 365 днів — не меншим, ніж 30 днів;

— договори за операціями банків з урахування векселів, вексель та всі написи на ньому мають складатися державною мовою;

— сума, що підлягає утриманню на користь банку як дисконт (процентний дохід), має розраховуватися за ставкою, не нижчою, ніж облікова ставка Національного банку;

— строк платежу за векселем, що надається під забезпечення кредиту рефінансування строком до 14 днів, не повинен перевищувати 365 днів з дати складання векселя;

— строк платежу за векселем, що надається під забезпечення кредиту рефінансування строком до 365 днів, не повинен перевищувати 430 днів з дати складання векселя;

— вексель повинен мати не менше двох індосаментів, у тому числі бланковий індосамент банку, який урахував вексель;

— вексель повинен мати певний строк платежу;

— клієнт банку, від якого очікується платіж за векселем (векселедержатель за операціями врахування, векसेледавець або акцептант за операціями безоборотного врахування або інші зобов'язані особи за векселем), обслуговується в цьому самому банку не менше одного року;

— вексель має бути оригіналом, що виданий в одному примірнику, і не повинен мати будь-яких застережних написів;

— переказний вексель має бути акцептований.

Кредит рефінансування під забезпечення подвійних складських свідоцтв може надаватися банку лише за умови, що банк надав кредит позичальникові під забезпечення подвійного складського свідоцтва, виданого зерновим складом як підтвердження прийняття зерна на зберігання та не більше ніж на строк зберігання зерна.

Кредит рефінансування під забезпечення іпотечних сертифікатів із фіксованою дохідністю може надаватися банку лише за умови, що банк надав кредит позичальнику під забезпечення іпотечних сертифікатів із фіксованою дохідністю, які оформлені відповідно до законодавства України.

Національний банк здійснює рефінансування банків у таких розмірах від застави:

— під забезпечення державних цінних паперів у розмірі до 100 % від балансової вартості державних цінних паперів з урахуванням процентів за користування кредитом та пені;

— під забезпечення векселів, подвійних складських свідоцтв строком до 14 днів у розмірі до 80 % від балансової вартості врахованих векселів або подвійних складських свідоцтв, строком до 365 днів — у розмірі до 70 % з урахуванням процентів за користування кредитом, пені та збитків;

— під забезпечення іпотечних сертифікатів із фіксованою дохідністю строком на 14 днів у розмірі до 30 % від суми кредиту, наданого банком позичальнику, строком до 365 днів — у розмірі до 20 % з урахуванням процентів за користування кредитом, пені та збитків;

— під забезпечення облігацій підприємств, облігацій місцевих позик строком до 14 днів у розмірі до 70 % від їх балансової вартості, строком до 365 днів — у розмірі до 60 % з урахуванням процентів за користування кредитом, пені та збитків.

Територіальні управління НБУ мають перевіряти правильність визначення банками справедливої вартості та корисності цінних паперів, які надані під забезпечення кредитів Національного банку, відповідно до нормативно-правових актів Національного банку, а також у разі необхідності вимагати від банків приведення у відповідність наданих цінних паперів до суми одержаного кредиту рефінансування Національного банку.

НБУ може кредитувати через відповідні механізми рефінансування, якщо банк дотримується таких вимог:

- має ліцензію Національного банку на здійснення відповідних банківських операцій і письмовий дозвіл, у тому числі за операціями з валютними цінностями та з цінними паперами за дорученням клієнтів або від свого імені;

- строк діяльності — не менше ніж один рік після отримання ліцензії Національного банку на здійснення банківських операцій і відповідного письмового дозволу;

- має активи, які можуть бути прийняті Національним банком у заставу (крім кредиту овернайт (бланкового));

- виконує такі нормативи: мінімального розміру регулятивного капіталу (Н1), адекватності основного капіталу (Н3), максимального розміру кредитного ризику на одного контрагента (Н7);

- сформував резерв для відшкодування можливих втрат за кредитними операціями в повному обсязі відповідно до встановлених вимог;

- здійснює своєчасне погашення одержаних від Національного банку кредитів та сплачує проценти за користування ними;

- є учасником інформаційної системи міжбанківського кредитного ринку.

Національний банк може встановлювати додаткові вимоги до банків залежно від інструментів та строків рефінансування, а також виду забезпечення кредиту рефінансування.

Банки, які не дотримуються наведених вище вимог, можуть одержати від Національного банку кредит овернайт або кредит строком до 14 днів лише за умови надання в забезпечення кредиту рефінансування державних цінних паперів, урахованого векселя, авальованого іншим банком, або надання відповідно до законодавства України гарантії іншого банку, що визначений у переліку Генерального департаменту банківського нагляду Національного банку, в обсязі наданої гарантії. Про отримання гарантії або врахованого векселя, авальованого іншим банком, територіальне управління повідомляє Департамент монетарної політики НБУ засобами електронної пошти. Кошти банку перераховуються лише після отримання повідомлення територіального управління про наявність гарантії іншого банку або врахованого векселя, авальованого іншим банком.

Національний банк здійснює рефінансування банків за процентною ставкою, що не нижча облікової ставки Національного банку і протягом дії кредитного договору не підлягає коригуванню. Одержані кредити рефінансування пролонгації не підлягають. Для нарахування процентів строк користування кредитом згідно з умовами кредитного договору між Національним банком та банком починається з дня надходження коштів на кореспондентський рахунок банку і закінчується в день, який передує даті повернення коштів. Базовою кількістю днів для обрахування процентів за користування кредитом вважається 365 днів.

Рефінансування банків на строк до 14 днів та на строк до 365 днів здійснюється через кількісний або процентний тендер.

НБУ проводить тендери з рефінансування щосереді з такою періодичністю: три середі підряд — рефінансування на строк до 14 днів; одна середа — на строк до 365 днів.

У повідомленні про проведення тендера НБУ зазначаються такі умови:

- дата;
- тип тендера (кількісний або процентний);
- строк користування кредитом;
- загальна сума кредиту, що пропонується НБУ (або без оголошення такої);
- мінімальна сума заявки для одного банку;
- вид забезпечення кредиту тощо.

Умови проведення тендера визначаються залежно від стану грошово-кредитного ринку та ліквідності банківської системи.

Залежно від ситуації на грошово-кредитному ринку та стану ліквідності банків Національний банк може змінювати періодичність та черговість проведення тендерів, а також визначати додаткові вимоги до їх учасників, про що повідомляється банкам засобами електронної пошти. Банк, який на підставі прогнозу своєї ліквідності планує взяти участь у тендері з пропозицією надати під забезпечення кредиту рефінансування враховані векселі, подвійні складські свідоцтва, іпотечні сертифікати із фіксованою дохідністю, облігації підприємств чи облігації місцевих позик, орієнтуючись на терміни проведення Національним банком тендерів, має

заздалегідь надавати територіальному управлінню відповідні документи для їх перевірки. Територіальне управління до розгляду бере лише ті документи, які дають змогу зробити висновок щодо можливого прийняття запропонованого виду забезпечення, та не менше ніж за один робочий день до оголошення про проведення чергового тендера повідомити банк щодо прийнятності забезпечення.

Один банк не може одержати більше як 50 % запропонованого на тендері обсягу кредитів.

Сума заборгованості за кредитами Національного банку (крім кредиту овернайт), у тому числі за кредитами з урахуванням поданої заявки на участь у тендері, не повинна перевищувати 50 % розміру регулятивного капіталу банку, розрахованого за даними останнього балансу.

Кредит рефінансування строком до 14 днів може надаватися банку під забезпечення гарантії іншого банку в обсязі наданої гарантії або врахованого векселя, авальованого іншим банком, але не більше ніж 50 % розміру регулятивного капіталу банку-позичальника, розрахованого за даними останнього балансу.

У разі звернення за кредитом рефінансування строком до 365 днів банк, крім вимог, викладених вище, має дотримуватися таких додаткових вимог:

— у кредитному портфелі банку кредити (крім кредитів строком понад один рік), що отримані ним на міжбанківському ринку та надані іншим банкам, не перевищують 20 % від загальної суми зобов'язань банку на останню звітну дату, що передує даті звернення;

— прострочені та сумнівні кредити в портфелі банку (відповідно до визначених у нормативно-правових актах Національного банку з питань банківського нагляду критеріїв їх класифікації) становлять до 10 % від суми кредитного портфеля;

— сума заборгованості за кредитами Національного банку (крім кредиту овернайт), у тому числі за кредитами з урахуванням поданої заявки на участь у тендері, не повинна перевищувати 50 % розміру регулятивного капіталу банку, розрахованого за даними останнього балансу.

До заявки на одержання кредиту рефінансування строком понад 14 днів додається інформація Генерального

департаменту банківського нагляду НБУ щодо фінансового стану банку та дотримання ним вимог нормативно-правових актів Національного банку з висновком щодо доцільності такого рефінансування. Територіальні управління, Генеральний департамент банківського нагляду постійно здійснюють моніторинг фінансового стану банку, який має кредит, наданий на строк понад 14 днів, і щокварталу його фінансовий стан розглядається на засіданні Комітету з управління активами і пасивами Національного банку. На засідання можуть бути запрошені керівники банку.

Протягом понеділка банк, який потребує підтримання своєї ліквідності, узгоджує з відповідним територіальним управлінням свою участь у тендері, перевіряється застава, що надається під забезпечення кредиту рефінансування, готується заявка.

Банк за допомогою засобів програмно-технологічного забезпечення «Кредитний тендер» може подати лише одну заявку на участь у тендері до Департаменту монетарної політики, яка має містити перелік державних цінних паперів, урахованих банками векселів, подвійних складських свідоцтв, іпотечних сертифікатів із фіксованою дохідністю, облігацій підприємств або облігацій місцевих позик, без будь-яких подальших змін до неї. Заявки, які надійшли пізніше встановленого для участі в тендері часу, не приймаються, за винятком, якщо це сталося з причин технічного характеру.

За умови надання кредиту рефінансування під забезпечення державних цінних паперів Національний банк перевіряє наявність у банку на рахунку в цінних паперах вільних від зобов'язань державних цінних паперів та строки їх погашення, і Департамент монетарної політики передає копію заявки до відповідного територіального управління для подальшої перевірки кредитоспроможності банку.

У разі надання кредиту рефінансування під забезпечення облігацій підприємств, облігацій місцевих позик Національний банк перевіряє через уповноважений банк-зберігач на підставі виписки з рахунка в цінних паперах у Відкритому акціонерному товаристві «Міжрегіональний фондний союз» або в іншому уповноваженому суб'єкті фондового ринку наявність у банку-позичальника облігацій, які передаються під забезпечення кредиту рефінансування, і

надсилає заявку територіальному управлінню для подальшої перевірки кредитоспроможності банку.

Департамент монетарної політики без перевірки передає заявку відповідному територіальному управлінню для здійснення подальшої перевірки, а саме:

— урахування векселів, їх обліку на відповідному рахунку бухгалтерського обліку згідно з вимогами нормативно-правових актів Національного банку;

— подвійних складських свідоцтв та іпотечних сертифікатів із фіксованою дохідністю відповідно до вимог законодавства України.

Відповідне територіальне управління після розгляду заявки на участь у тендері, перевірки кредитоспроможності банку, запропонованого забезпечення та дотримання ним інших вимог за допомогою засобів програмно-технологічного забезпечення «Кредитний тендер» повідомляє Департамент монетарної політики про можливу участь банку в тендері та надійність запропонованого банком забезпечення.

У разі проведення кількісного тендера розподіл кредитів здійснюється згідно з поданими заявками до закінчення суми, яка запропонована на цей тендер. Якщо запропонованої кількісний тендер суми недостатньо для задоволення всіх заявок банків, то кредитні кошти за однією тендерною ціною розподіляються між усіма банками пропорційно до поданих заявок.

Під час проведення НБУ процентного тендера банки самостійно пропонують процентну ставку, за якою вони погоджуються одержати кошти, але не нижчу за облікову. На процентному тендері заявки задовольняються відповідно до зниження запропонованої в них процентної ставки, починаючи з найвищої і надалі поступово знижуючи її до закінчення запропонованого обсягу кредитів або задоволення всіх заявок банків.

Якщо неможливо задовольнити заявки усіх банків — учасників процентного тендера, які пропонують однакову процентну ставку, у зв'язку з недостатністю кредитів, кошти, що залишилися, розподіляються пропорційно між цими банками.

Про результати тендера повідомляються банки — учасники тендера і відповідні територіальні управління НБУ. Банки, чії заявки задоволені, укладають кредитний договір та договір застави з відповідним територіальним управлінням НБУ, яке має повідомити засобами програмного забезпечення «Кредитний тендер» Департамент монетарної політики НБУ про укладення договору.

Департамент монетарної політики в середу відповідно до укладених кредитних договорів та договорів застави забезпечує перерахування коштів банкам, що надали під забезпечення враховані векселі, подвійні складські свідоцтва, іпотечні сертифікати із фіксованою доходністю, облігації підприємств та облігації місцевих позик.

Перерахування коштів банкам, що надали під забезпечення кредиту рефінансування державні цінні папери, забезпечується Департаментом монетарної політики з одночасним блокуванням цих цінних паперів у депозитарії державних цінних паперів Національного банку в порядку, установленому нормативно-правовими актами Національного банку з питань депозитарної діяльності. У разі часткового задоволення заявок кількість кожного коду випуску державних цінних паперів, запропонованих під забезпечення кредиту, пропорційно перераховується та округляється до більшого цілого, про що надсилається повідомлення банку-позичальнику та відповідному територіальному управлінню.

Перерахування коштів банкам, що надали під забезпечення кредиту рефінансування державні цінні папери (облігації зовнішньої державної позики), забезпечується після отримання Департаментом монетарної політики виписки з рахунків у цінних паперах відповідної депозитарної системи, заблокованих на користь Національного банку.

Перерахування коштів банкам, що надали під забезпечення кредиту рефінансування облігації підприємств, облігації місцевих позик, здійснюється тільки після отримання Національним банком від уповноваженого банку-зберігача виписки з рахунків у цінних паперах про блокування на користь Національного банку облігацій підприємств, облігацій місцевих позик у кількості, визначеній у кредитному договорі та договорі застави.

У кредитному договорі між НБУ і банком-позичальником як основні умови зазначаються:

- строк дії договору;
- сума, на яку укладається договір;
- процентна ставка та порядок її обрахування (базовою кількістю днів для нарахування процентів за користування кредитом вважається 365 днів);
- застосування заходів впливу до банку в разі прострочення виконання зобов'язань за наданим кредитом рефінансування;
- перелік і характеристика державних цінних паперів, що надані під забезпечення;
- балансова вартість державних цінних паперів;
- балансова вартість урахованих векселів, подвійних складських свідоцтв, іпотечних сертифікатів із фіксованою дохідністю, прийнятих під забезпечення;
- перелік і характеристика облігацій підприємств, облігацій місцевих позик, що надані під забезпечення, їх балансова вартість;
- порядок надання гарантії банку;
- черговість погашення заборгованості за кредитом і процентів за користування ним;
- здійснення протягом дії кредитного договору відповідним територіальним управлінням перевірок банку щодо правильності проведення операцій з урахування векселів, подвійних складських свідоцтв, з обліку облігацій підприємств, облігацій місцевих позик, що пропонуються банком під забезпечення кредиту рефінансування;
- застосування Національним банком переважного і безумовного права задовольняти вимогу, за якою настав строк погашення, відповідно до статті 73 Закону України «Про Національний банк України»;
- реалізація Національним банком права продажу активів, що перебувають у заставі як забезпечення вимог Національного банку, та задоволення вимог за рахунок коштів від їх продажу;
- звернення до гаранта.

У кредитному договорі між банком і Національним банком передбачається, що в разі недостатності в банків коштів для одночасного погашення заборгованості за кредитом у першу чергу погашається заборгованість за кредитом, у другу — проценти за користування ним та пеня, а потім відшкодовуються витрати, пов'язані з одержанням виконання.

Національний банк України може ініціювати дострокове розірвання кредитного договору за коштами, наданими на строк понад 14 днів, за умови виявлення фактів надання банком недостовірної інформації (у тому числі звітної), яка мала істотний вплив на прийняття рішення щодо підтримання заявки банку про надання кредиту рефінансування.

Банк повертає кредити рефінансування, одержані від Національного банку, у строки відповідно до укладеного договору. Банк може достроково повернути кредит і проценти за користування ним повністю або частково, письмово повідомивши, але не пізніше ніж за один робочий день до настання строку погашення кредиту, відповідне територіальне управління та Департамент монетарної політики.

У разі невиконання банком умов кредитного договору щодо своєчасного погашення заборгованості за наданим кредитом шляхом рефінансування та/або процентів за користування ним Департамент монетарної політики повідомляє відповідному територіальному управлінню, в якому обслуговується кореспондентський рахунок банку-позичальника, про застосування переважного і безумовного права щодо списання в безспірному порядку всієї заборгованості з кореспондентського рахунка цього банку.

Якщо через відсутність коштів на кореспондентському рахунку неможливо стягнути суму заборгованості, то протягом 10 днів з дня виникнення простроченої заборгованості Національний банк має право також реалізувати предмет застави. Порядок та/або черговість застосування конкретного виду задоволення вимог Національного банку мають передбачатися в кредитному договорі, що укладається з банком.

З метою вирівнювання тимчасових коливань ліквідності банківської системи, «тонкого» регулювання грошово-кредитного ринку НБУ запроваджує постійно діючу лінію рефінансування, що є гнучким механізмом короткострокового (миттєвого) підтримання ліквідності банку. Кредит через лінію рефінансування надається строком на один робочий день — кредит овернайт.

Кредити овернайт надаються за щоденно оголошеною НБУ процентною ставкою і за умови укладення між банком і НБУ

генеральної кредитної угоди. Кошти від кредиту перераховуються в день отримання НБУ заявки від банку.

НБУ може надавати банкам кредит овернайт під забезпечення державними цінними паперами та без забезпечення (бланковий).

Генеральна кредитна угода про використання лінії рефінансування НБУ укладається банком з відповідним територіальним управлінням НБУ на календарний рік незалежно від періодичності користування цією лінією за умови, що банк має стійку репутацію кредитно спроможного банку і дотримується умов, які діють щодо тендерного кредитування.

Банки можуть подавати заявки до Національного банку на одержання кредиту овернайт під забезпечення державних цінних паперів за умови, що вони перебувають у власності банку — клієнта депозитарію державних цінних паперів (або депонента — клієнта депозитарію Національного банку) і не обтяжені будь-якими зобов'язаннями.

Заявку на одержання кредиту овернайт (бланкового) банк може подавати до Національного банку за умови дотримання таких додаткових вимог:

— отримав комплексну рейтингову оцінку «1» або «2» за рейтинговою системою CAMELS (інформація щодо рейтингової оцінки надається Генеральним департаментом банківського нагляду НБУ за результатами останньої комплексної інспекційної перевірки);

— у кредитному портфелі банку кредити (крім кредитів строком понад один рік), отримані банком на міжбанківському ринку, не перевищують 20 %, а ті, що надані іншим банкам, — 15 % від загальної суми зобов'язань банку на останню звітну дату, яка передє дати звернення.

Національний банк може встановлювати згідно зі своїми розпорядчими документами частоту звернень та максимальний розмір кредиту овернайт (бланкового) на певний період диференційовано залежно від:

— комплексної рейтингової оцінки («1» або «2») за рейтинговою системою CAMELS;

— групи банків, визначеної відповідно до рішення Комісії Національного банку з питань нагляду та регулювання діяльності банків.

Для перевірки розрахунку суми максимального розміру кредиту овернайт (бланкового) територіальні управління можуть використовувати дані про стан кореспондентського рахунка в Національному банку, обороти за ним, участь банку на ринку міжбанківських кредитів, виконання нормативу обов'язкового резервування.

Національний банк щоденно (у робочі дні) до 17-ї години оголошує банкам засобами електронної пошти розмір процентної ставки за кредитами овернайт, що діятиме наступного робочого дня. Розмір процентної ставки за кредитами овернайт оголошується окремо за кредитом овернайт під забезпечення державними цінними паперами та кредитом овернайт (бланковим). Розмір процентної ставки за кредитом овернайт під забезпечення державними цінними паперами має бути не нижчим облікової ставки Національного банку плюс один процентний пункт. Розмір процентної ставки за кредитом овернайт (бланковим) устанавлюється не нижчим, ніж облікова ставка Національного банку плюс два процентні пункти.

Генеральний кредитний договір має передбачати обов'язкові умови щодо:

— безспірного списання Національним банком заборгованості (суми основного боргу та процентів за користування кредитом) з кореспондентського рахунка банку відповідно до статті 73 Закону України «Про Національний банк України» у разі неповернення банком кредиту та процентів за користування ним до 14-ї години наступного після отримання кредиту робочого дня;

— перерахування коштів за умови надання/повернення кредиту овернайт під забезпечення державних цінних паперів з одночасним блокуванням/розблокуванням відповідних державних цінних паперів на рахунках у цінних паперах банків згідно з порядком, визначеним нормативно-правовими актами Національного банку з питань депозитарної діяльності;

— задоволення вимог за рахунок отриманої гарантії або врахованого векселя, авальованого іншим банком.

У генеральному кредитному договорі між банком і Національним банком передбачається, що в разі недостатності коштів на кореспондентському рахунку банку для одночасного погашення заборгованості за кредитом, процентів за користування ним, пені та збитків, завданих Національному банку простроченням виконання зобов'язання, у першу чергу погашається заборгованість за кредитом, у другу — проценти за користування кредитом та пеня, а потім відшкодовуються витрати, пов'язані з одержанням виконання.

Відповідні територіальні управління за допомогою засобів електронної пошти надають Департаменту монетарної політики інформацію про укладені з банками генеральні кредитні договори та додаткові угоди до них щодо використання лінії рефінансування протягом двох робочих днів після їх укладення. У разі виникнення потреби підтримання миттєвої ліквідності банк може в будь-який робочий день тижня відповідно до режиму, встановленого в розпорядчих документах Національного банку, подати до Департаменту монетарної політики та відповідного територіального управління заявку на отримання кредиту овернайт.

Відповідне територіальне управління перевіряє виконання банком встановлених вимог (залежно від виду кредиту овернайт), оперативно розглядає можливість надання банку кредиту овернайт, вивчає кредитоспроможність банку, імовірність повернення кредиту та за допомогою електронної пошти протягом дня відповідно до встановленого режиму в день звернення банку повідомляє про своє рішення Департамент монетарної політики.

Департамент монетарної політики спільно з Генеральним департаментом банківського нагляду оперативно аналізують отриману інформацію і готують пропозиції керівництву Національного банку для прийняття рішення.

Департамент монетарної політики надсилає банку повідомлення і на підставі генерального кредитного договору та задоволеної заявки до закінчення операційного часу Національного банку забезпечує перерахування банку коштів за наданим кредитом овернайт. У разі часткового задоволення заявки Департамент монетарної політики

повідомляє банку-позичальнику та відповідному територіальному управлінню суму наданого кредиту.

Якщо банк отримує кредит овернайт під забезпечення державних цінних паперів протягом трьох робочих днів підряд, то, починаючи з четвертого, кожний наступний кредит овернайт під забезпечення державних цінних паперів надається за оголошеною процентною ставкою для цього виду кредиту овернайт плюс два процентні пункти.

Повернення банком кредиту овернайт здійснюється до 14-ї години наступного робочого дня одночасно з процентною платою. У разі неповернення банком кредиту овернайт і процентів за користування ним Департамент монетарної політики повідомляє відповідне територіальне управління, у якому обслуговується кореспондентський рахунок банку-позичальника, про застосування переважного і безумовного права щодо списання в безспірному порядку заборгованості за кредитом та процентів за користування ним з кореспондентського рахунка цього банку.

НБУ може надавати стабілізаційний кредит банку, який переведений у режим фінансового оздоровлення або який взяв на себе борг банку, що перебуває у режимі фінансового оздоровлення, за наявності його клопотання та висновків відповідного територіального управління НБУ. Стабілізаційний кредит може надаватися банку лише за умови його забезпечення заставою: високоліквідними активами банку-позичальника або гарантією чи порукою іншого фінансово стабільного банку чи фінансової установи. Стабілізаційний кредит НБУ має цільове призначення і для кредитних операцій комерційного банку не використовується.

Для отримання стабілізаційного кредиту банк подає до територіального управління НБУ клопотання і затверджену Радою банку програму фінансового оздоровлення. Після здійснення аналізу фінансового стану банку та його програми фінансового оздоровлення територіальне управління НБУ надсилає пропозиції Генеральному департаменту банківського нагляду НБУ. Цей департамент готує пропозиції Правлінню НБУ щодо можливості надання банку, що перебуває у режимі фінансового оздоровлення або який узяв на себе борг банку, який перебуває в режимі фінансового оздоровлення, стабілізаційного кредиту.

Стабілізаційний кредит надається банкам терміном до трьох років, а якщо програма фінансового оздоровлення забезпечує достатні грошові потоки, то банку може надаватися короткостроковий кредит терміном до одного року. Рішення про надання стабілізаційного кредиту банку приймає Правління НБУ на підставі висновку територіального управління НБУ та пропозицій Генерального департаменту банківського нагляду НБУ. У цьому рішенні визначається строк користування кредитом, порядок його погашення і сплати процентів за користування стабілізаційним кредитом. Прийнявши позитивне рішення про надання стабілізаційного кредиту, відповідне територіальне управління НБУ вживає організаційних заходів щодо укладення з банком договору і договору-застави про надання кредиту. Банк-позичальник повинен розробити графік погашення стабілізаційного кредиту і дотримуватися його строків.

Інструментом оперативного управління ліквідністю банківської системи та регулювання обсягів грошової маси в обігу, який використовує НБУ при здійсненні грошово-кредитної політики, є операції репо. НБУ може проводити з банками операції «прямого» і «зворотного» репо на визначену суму і на відповідний строк.

«Пряме» репо — це кредитна операція, що ґрунтується на двосторонній угоді між НБУ та банком про купівлю НБУ державних цінних паперів із портфеля банку або іноземної валюти з подальшим зобов'язанням банку викупити ці державні цінні папери або іноземну валюту за обумовленою ціною на обумовлену дату.

«Зворотне» репо — це депозитна операція, що ґрунтується на двосторонній угоді між НБУ та банком про продаж НБУ зі свого портфеля державних цінних паперів з одночасним зобов'язанням зворотного їх викупу в банків з обумовленою ціною на обумовлену дату.

Банки, які потребують підтримання своєї короткострокової ліквідності, можуть звертатися до НБУ щодо здійснення операцій «прямого» репо. Для участі в операціях репо банки повинні дотримуватись умов щодо їх рефінансування НБУ.

Залежно від потреби оперативного підтримання ліквідності банків або нейтралізації надлишкової грошової маси в обігу

НБУ може здійснювати операції з купівлі/продажу державних цінних паперів як шляхом безпосередньої домовленості з банками, так і через проведення тендера заявок банків на участь в операціях репо. У разі проведення тендера щодо участі банків в операціях репо НБУ надсилає банківській системі відповідне повідомлення про проведення тендера із зазначенням його умов та строку операції репо.

Банки подають до НБУ заявки на участь у тендері, в яких пропонують свої умови щодо ціни купівлі/продажу державних цінних паперів. Якщо НБУ є покупцем державних цінних паперів, то заявки банків задовольняються залежно від потреби в підтриманні їх ліквідності, а якщо НБУ є продавцем державних цінних паперів, то заявки банків задовольняються виходячи з потреби вилучення відповідної надлишкової суми коштів із грошового обігу на певний період.

Залежно від строку НБУ може здійснювати такі види операцій «прямого» і «зворотного» репо:

— відкрите репо (строк операцій у договорі не визначається, кожна із сторін договору може вимагати виконання операцій репо в будь-який час, але з обов'язковим повідомленням про дату завершення дії цього договору);

— строкове репо (термін операції чітко визначений).

У разі досягнення згоди на проведення операцій репо між банком і НБУ укладається договір за формою, встановленою НБУ. У договорі, крім інших умов, має передбачатися блокування

державних цінних паперів, що є предметом договору, на відповідних рахунках депо-обліку в депозитарії. Після отримання від депозитарію довідки про блокування державних цінних паперів на відповідних рахунках депо-обліку НБУ здійснює перерахування коштів банку-позичальнику.

При здійсненні операцій «прямого» репо в договорі має бути передбачено, що в разі несвоєчасного виконання банком зобов'язання щодо зворотної купівлі державних цінних паперів НБУ може застосувати примусове безспірне стягнення відповідної суми коштів з кореспондентського рахунка банку.

**Питання
самоконтролю**

для

- 1. У чому полягають цілі і методи рефінансування центральним банком комерційних банків?*
- 2. Які етапи розвитку механізму рефінансування банків існували в Україні?*
- 3. У чому полягає механізм рефінансування банків через операції рефінансування?*
- 4. Як здійснюються надання і погашення стабілізаційного кредиту?*
- 5. Розкрийте сутність порядку рефінансування банків через постійно діючу лінію овернайт.*
- 6. Який порядок здійснення операцій репо.*

РОЗДІЛ 5

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА РЕГУЛЮВАННЯ ПЛАТІЖНИХ СИСТЕМ

Після вивчення цього розділу Ви зможете:

- зрозуміти сутність платіжних систем і роль центрального банку в їх організації та регулюванні;
- отримати уявлення щодо організації і проведення міжбанківських розрахунків;
- з'ясувати процес становлення і розвитку платіжних систем в Україні;
- уявити сутність системи електронних платежів (СЕП);
- отримати знання щодо сутності національної системи масових електронних платежів (НСМЕП)

5.1. Платіжні системи та роль центрального банку в їх організації та регулюванні

Загальні засади функціонування платіжних систем в Україні, відносини у сфері переказування грошей регулюються Конституцією України, законами України «Про Національний банк України», «Про банки і банківську діяльність», «Про зв'язок», «Про платіжні системи та переказ грошей в Україні», іншими актами законодавства України та нормативно-правовими актами НБУ, а також Уніфікованими правилами та звичаями для документарних акредитивів Міжнародної торгової палати, Уніфікованими правилами з інкасо Міжнародної торгової палати, Міжнародними правилами щодо договірних гарантій Міжнародної торгової палати та іншими міжнародно-правовими актами з питань переказування грошей.

Обробка та передання в межах України електронних і паперових документів на переказ грошей, документів за операціями із застосуванням спеціальних платіжних засобів і документів на відкликання можуть здійснюватися за допомогою як внутрішньодержавних, так і міжнародних платіжних систем, що діють в Україні.

В Україні можуть створюватися внутрішньодержавні банківські та небанківські платіжні системи. До внутрішньодержавних банківських платіжних систем відносять

системи міжбанківських розрахунків, системи масових платежів та внутрішньобанківські платіжні системи.

Система міжбанківських розрахунків призначена для переказування грошей у межах України між банками на виконання зобов'язань їх клієнтів, а також власних зобов'язань цих банків.

Система масових платежів призначена для переказування грошей за операціями, що здійснюються юридичними та фізичними особами із застосуванням платіжних інструментів (крім міжбанківських розрахунків).

Небанківські платіжні системи мають право здійснювати діяльність, пов'язану із переказуванням, виключно після їх реєстрації в НБУ та отримання відповідного дозволу НБУ.

Безготівкові платежі між суб'єктами підприємницької діяльності здебільшого не можуть бути завершені в межах одного банку, тобто без розрахунків між установами, що їх виконують. Отже, всі розрахунки за угодами суб'єктів підприємницької діяльності, рахунки яких відкриті в різних банках, є міжбанківськими розрахунками. Міжбанківські розрахунки являють собою систему організації та здійснення платежів за грошовими вимогами та зобов'язаннями, що виникають між банківськими установами.

Частина міжбанківських розрахунків призначена для здійснення економічних зв'язків між кредитними та фінансовими установами, зокрема для:

- розміщення грошових коштів у формі депозитів і кредитів;
- переобліку векселів;
- отримання кредитів центрального банку в порядку рефінансування;
- купівлі та продажу цінних паперів, включаючи державні.

Міжбанківські розрахунки обслуговують також різноманітні зовнішньоекономічні зв'язки, що виникають у процесі експорту-імпорту товарів та послуг, капіталів і міграції робочої сили. Саме тому чітка і збалансована їх організація — запорука ефективного функціонування економічних процесів.

У сучасній банківській системі платіжно-розрахункова функція нарівні з прийняттям депозитів і наданням позик належить до найважливіших банківських операцій. На здійснення розрахунків витрачається не менше двох третин операційного часу банківського персоналу.

В умовах ринкової економіки придбання товарів та послуг оплачується грошима, що перебувають або в обігу, або у формі

депозитів на банківських рахунках, іноді використовується кредит. При цьому численні учасники економічного процесу — приватні особи, фірми, що діють на фінансових ринках та в інших секторах економіки, — мусять враховувати проблему невизначеності терміну надходження та виконання їхніх платежів. Ця невизначеність зумовлена низкою чинників:

— швидкістю, з якою боржник вживає заходів з метою здійснення платежу;

— вибором засобу платежу та результативністю цього засобу з погляду своєчасності та ефективності його оброблення;

— кількістю посередників, що беруть участь у платіжній операції;

— наявністю і вартістю кредиту, який використовується для компенсації тимчасового дефіциту готівкових коштів у платника.

Будь-якому учасникові економічного процесу недоцільно тримати великі суми готівкою або у вигляді банківського депозиту до запитання для виконання своїх зобов'язань за платежами на випадок можливого несвоєчасного надходження коштів. Суб'єктам господарювання вигідніше користуватися платіжними послугами банків, які можуть надати позики у разі нестачі коштів, що виникає внаслідок їх несвоєчасного надходження. Зі свого боку банки завжди мають бути спроможними виконати платіжні доручення своїх клієнтів.

Однак і в банках може виникнути тимчасова нестача коштів, спричинена несвоєчасним їх надходженням, і через це банки змушені звертатися до міжбанківського ринку або до центрального банку за короткостроковими позиками для погашення своїх зобов'язань за міжбанківськими розрахунками. Найкращим способом здійснення остаточних міжбанківських розрахунків вважається переказування залишків коштів, що перебувають на рахунку у центральному банку, комерційним банкам — отримувачам коштів.

Системи міжбанківських розрахунків різних країн помітно різняться. У світі не існує єдиної платіжної моделі, однак є загальні принципи і характеристики, що визначають функціонування національних платіжних систем. Водночас є й загальні проблеми, які автоматично переносяться на платіжні механізми.

Перша проблема стосується розмежування функцій між центральним і комерційними банками. Цілком зрозуміло, що на комерційні банки покладаються відповідальність за обслуговування рахунків клієнтів та надання спеціалізованих

платіжних послуг, необхідних у міжбанківських стосунках. Однак на сьогодні немає єдиної думки щодо таких питань:

— Яку роль має відігравати центральний банк в експлуатації різних компонентів фізичної інфраструктури платіжного механізму?

— Наскільки активно центральний банк має надавати послуги щодо здійснення міжбанківських платежів?

Платіжні послуги центрального банку можуть бути пов'язані з обробленням безлічі окремих платежів, що проходять через банківську систему. Ці платежі потім можуть зазнати взаємного заліку і погашення на міжбанківській основі.

Вважається, що ринкові сили визначають оптимальне поєднання участі центрального банку і комерційних банків на ринку платіжних послуг. Наприклад, у платіжній системі США Федеральна резервна система як постачальник платіжних послуг установлює ціну на дані послуги на такому рівні, щоб повністю відшкодувати виробничі витрати, включаючи постійні, змінні та тимчасові витрати. У деяких країнах операційні послуги центрального банку субсидуються, і роль його в платіжному механізмі вважається різновидом суспільного блага.

Друга проблема полягає у виборі самої моделі міжбанківських платежів із використанням валових розрахунків у реальному часі або чистих розрахунків (тобто розрахунків з елементом взаємозаліку) і засобів контролю в цих системах для забезпечення їх цілісності та надійного функціонування. У засобах контролю за кредитними ризиками і ризиками ліквідності, що виникають за багатостороннього взаємозаліку, зацікавлені всі учасники платіжного процесу. Однак і в розвинутих країнах з ринковою економікою, з відносно сталими концепціями платіжних систем і систем розрахунків немає згоди щодо витрат на здійснення такого контролю.

Третя проблема пов'язана з вибором оптимального складу технічних засобів, що забезпечують функціонування міжбанківських розрахунків. Потрібні великі витрати для підтримування в автоматизованих системах операційного взаєморозуміння і дублювання на рівні, необхідному для функціонування платіжної системи навіть у разі несправності центральних систем комп'ютерів або стихійного лиха. Питання щодо технічної реалізації та розміру витрат на дублювання інформації вирішується кожною країною окремо.

5.2. Організація міжбанківських розрахунків

Системи міжбанківських розрахунків і платіжні системи в розвинутих країнах з ринковою економікою функціонують відповідно до загальних моделей, що базуються на трьох основних видах міжбанківських розрахунків:

1) розрахунки через організацію кореспондентських відносин між комерційними банками, їх називають лоро-ностро;

2) розрахунки через кореспондентські рахунки, що відкриваються в установах центральних банків. Як правило, це повні розрахунки, які виконуються індивідуально, на валовій основі, їх можна характеризувати як платежі брутто;

3) розрахунки через клірингові установи. Це розрахунки або платежі нетто.

Розглянемо кожен із цих видів детальніше.

Міжбанківські кореспондентські відносини. Ці відносини включають різні форми співробітництва банків на засадах коректності, чесності та узгодженості щодо виконуваних операцій. Хоча банки конкурують за сфери впливу з метою залучення клієнтів та ділових партнерів на ринку, вони можуть бути і кореспондентами, тобто клієнтами один одного.

Необхідність у кореспондентських відносинах виникає, коли банк не може запропонувати певні послуги своїм клієнтам, або коли відомо, що інший банк зробить це швидше, краще та дешевше. З огляду на це й обирають банки-кореспонденти.

Кореспондентські відносини між банками можуть виникати не лише в межах однієї країни, а й з іноземними банками. Цей вид кореспондентських відносин в основному використовується для міждержавних розрахунків. Для встановлення кореспондентських відносин з іноземним банком комерційному банку необхідно отримати ліцензію в центральному банку.

Організація кореспондентських відносин між банками передбачає відкриття рахунків один у одного.

Кореспондентський рахунок являє собою рахунок, на якому відображаються розрахунки однієї кредитної установи за дорученням та за рахунок іншої кредитної установи. Він є різновидом депозитного рахунка до запитання і виконує ту саму роль, що й поточний рахунок підприємства, але з урахуванням специфіки діяльності банку. Отже, кореспондентський рахунок банку в іншому банку — це пасивний рахунок у балансі банку-кореспондента. Якщо при цьому кореспондентський рахунок

відкривається в установі центробанку, то на ньому зберігаються власні кошти комерційного банку, статутний, резервний, страховий та інші фонди банку.

Рахунок одного банку в іншому має дві назви, залежно від того, йдеться про нього з погляду банку, що надає послугу за рахунком, чи з погляду банку, що користується цією послугою, хоча це — той самий рахунок. Припустимо, що банк *X* користується послугою банку *V*, який відкрив кореспондентський рахунок для банку. Банк *X* є власником коштів на цьому рахунку. Для банку, що користується послугою (банк *X*), рахунок має назву ностро, а банк називається банком-ностро, або банком-респондентом. Для банку, що надає послугу (банк *V*), рахунок має назву лоро, а банк називається банком-лоро, або банком-кореспондентом.

Рахунок-лоро — «Ваш рахунок у нас». Рахунок-ностро — «Наш рахунок у Вас».

Основні записи здійснюються на рахунку-лоро. Вони є вирішальними для забезпечення своєчасності платежу, для виконання, якщо йдеться про запис у кредит рахунка. Банк-респондент може давати доручення про переказування коштів зі свого рахунка. З огляду на це банк-лоро є адміністратором платіжних доручень банку-ностро. Банк-лоро, однак, визначає умови використання рахунка-ностро, а саме:

—установлює розцінки комісійних зборів за платіжні послуги, що ним надаються;

—визначає вимоги щодо мінімального рівня залишків;

—здійснює контроль розміру кредиту, що надається банку-ностро за рахунком, через обмеження обсягу овердрафтів протягом одного робочого дня чи до початку наступного.

Після відкриття рахунків визначаються операції, які виконуватимуть банки-кореспонденти один для одного. Основною формою кореспондентських відносин є надання послуг клієнтам банків, насамперед обслуговування їхніх платіжних оборотів на основі документарних операцій. Останні означають платежі, що виконуються на основі документів, які засвідчують факт перевезення товару, його оцінку, страхування і стан.

Перевагами цього виду розрахунків є обмеженість кола учасників розрахунків, оскільки два банки завжди краще і швидше домовляться про умови проведення розрахунків, ніж ширше коло учасників, а також конфіденційність, точність, акуратність виконання розрахунків. Як правило, банки не

відкриють кореспондентських рахунків за відсутності взаємної довіри і без всебічного обґрунтування встановлення кореспондентських відносин. До переваг можна віднести і те, що банк бачить стан свого кореспондентського рахунка після виконання кожної операції.

Недоліками цього виду розрахунків можна вважати велику трудомісткість і великі витрати на їх здійснення та, що найголовніше, погіршення стану ліквідності банку.

У складній банківській системі, що об'єднує велику кількість учасників, банкам не вигідно встановлювати численні двосторонні зв'язки і мати безліч рахунків-ностро. Ці рахунки поглинають великі суми ліквідних коштів. Отже, банк може відкрити обмежену кількість рахунків-ностро в банках-кореспондентах, що стимулюватиме конкуренцію між останніми. Щоправда, у країнах з розвинутою економікою великі банки нерідко відкривають значну кількість кореспондентських рахунків, деякі з них і за межами своєї країни — від 300 до 500 і більше. При цьому, звичайно, використовується найновіша комп'ютерна та організаційна техніка. Так, один з найбільших банків ФРН — Дойче Банк АГ — має 4 тис. кореспондентів у 184 країнах світу і тільки у Франкфурті-на-Майні веде близько 5 тис. поточних рахунків іноземних банків.

У країнах, де банківська система не є стабільною та збалансованою, зазначені незручності двосторонніх розрахунків посилюються зі збільшенням мережі розрахунків даного комерційного банку. Їх можна подолати установленням численних кореспондентських відносин між банками країни, але з єдиною централізованою установою.

Розрахунки через кореспондентські рахунки, що відкриваються в установах центральних банків. Потреба в централізованій установі, що надає розрахункові послуги практично всім учасникам банківської системи, може бути задоволена через установлення ще однієї функції центрального банку країни, тобто останній може бути централізованою установою, що відкриває кореспондентські рахунки для комерційних банків.

Перелік операцій, здійснюваних за кореспондентськими рахунками, відкритими в установах центробанку, у вітчизняній практиці досить широкий. Це операції:

— з кредитно-розрахункового, касового та іншого обслуговування клієнтів самого комерційного банку, що передбачає переказування та стягнення коштів, пов'язаних з

реалізацією продукції та наданням послуг об'єктами господарювання, розрахунками з бюджетом, позабюджетними фондами, а також із прийманням та видачею клієнтам готівки для виплати заробітної плати і премій та для деяких адміністративно-господарських витрат;

— на міжбанківському ринку цінних паперів, міжбанківських кредитів і депозитів та касові операції з емісійним банком;

— за господарськими угодами самого банку, наприклад за платежами в бюджет та в позабюджетні фонди.

Перевагою рахунків-ностро, які відкриваються комерційними банками в центральному банку, є те, що останній може надавати короткострокові кредити для погашення їхніх зобов'язань за міжбанківськими розрахунками. Платіж із використанням кредиту центрального банку є унікальною формою платежу, бо вимога здійснити такий платіж надсилається установі, яка не може збанкрутувати і яка завдяки своїм повноваженням щодо емісії грошей ніколи не відчуватиме нестачі ліквідних коштів.

Центральний банк, відкриваючи рахунки-лоро для банків і створюючи централізовану систему розрахунків, здійснює витрати і мусить відшкодувати їх. Тому за цими рахунками:

— як правило, не сплачуються проценти;

— у деяких країнах установлюється мінімальний резерв залишків на рахунках;

— стягуються комісійні за платіжні послуги.

Комерційні банки, що мають рахунки-ностро в центральному банку, можуть бути розділені на дві групи:

1) банки, що мають право на використання кредитів центрального банку, коли на рахунку-ностро банку-кореспондента недостатньо коштів для всіх термінових платежів. Ця ситуація називається овердрафтом. Банки, що мають право доступу до кредитів центрального банку, обмежуються у свободі користування такими кредитами адміністративним шляхом;

2) банки, що не мають права отримувати короткострокові кредити центрального банку, не можуть допускати дебетового сальдо на кореспондентському рахунку. У деяких країнах певні категорії банківських установ не мають прямого доступу до кредитів центрального банку. Це, наприклад, ощадні банки, які не можуть тримати резерви. Зауважимо, що моделі централізованих розрахунків та інші види міжбанківських розрахунків, які використовуються на Заході, ґрунтуються на безпаперових технологіях «електронних грошей» з високим рівнем використання комп'ютерних та телекомунікаційних

систем і систем захисту інформації. Для захисту інформації від несанкціонованого доступу застосовуються методи криптографування — кодування інформації за певними алгоритмами з системою складних ключів для накладення і зняття електронного підпису. Відомо два основні методи криптографування: з відкритими ключами і закритим алгоритмом кодування (ОЕ5) та, навпаки, із закритими ключами і відкритим алгоритмом (К.8А). Використання електронних технологій і систем захисту інформації виключає можливості виникнення помилок і несанкціонованого доступу, обмежуючи тим самим економічні злочини.

Розрахунки через клірингові установи. З метою полегшення управління міжбанківськими розрахунками, зниження їхніх ризиків та зменшення потреби тримати великі резерви в центральному банку вдаються до клірингу, тобто заліку взаємних вимог.

Кліринг — це система безготівкових розрахунків, що базується на заліку взаємних вимог і зобов'язань фізичних та юридичних осіб.

Система клірингових заліків може використовуватися як для розрахунків між банками всередині країни, так і для міжнародних розрахунків. Організація міжбанківського заліку залежить від того, чи є банки-учасники самостійними юридичними особами, чи вони входять до системи того самого банку. У першому випадку банки обмінюються чеками, векселями та іншими борговими зобов'язаннями клієнтів, доплачуючи лише різницю за заліком. Це — міжбанківський кліринг. У другому — йдеться про внутрішньобанківський кліринг. Для цього всередині системи банку, у його головній установі, створюється кліринговий відділ, який і виконує залікові операції для клієнтів цього банку.

Залежно від сфери застосування міжбанківський кліринг може бути:

- локальним — між банками якогось регіону чи між банками певної банківської групи та (або) між філіями одного банку;
- загальнодержавним — між кредитно-фінансовими установами всієї країни. У західних країнах кліринг виконується через банки або спеціально створені розрахункові центри — клірингові палати. В останньому випадку банки домовляються не здійснювати негайного розрахунку за кожним окремим платіжним дорученням, а накопичувати свої вимоги і зобов'язання за певний період — кліринговий цикл. Після завершення циклу вхідні та вихідні платежі заліковуються, а банки беруть до оплати лише суму своїх чистих зобов'язань.

Залік платежу здійснюють на рахунках банку, який виконує розрахунки. Зазвичай ним є центральний банк країни. Однак чисті розрахунки можна виконувати також на рахунках-ностро в комерційному банку.

Важливою функцією клірингової палати є її участь у підготовці розрахункових документів для своїх учасників після кожного циклу клірингу. За його результатами складається звіт про платіжні операції з визначенням нетто-позиції кожного учасника з допомогою взаємної компенсації загальної грошової суми платіжних доручень, чеків і платіжних вимог, поданих йому іншими учасниками. Звіт про операцію з нетто-позиціями передається до центрального банку, де здійснюється розрахунок на кореспондентських рахунках учасників.

Практично всі клірингові палати в західних країнах є добровільними асоціаціями фінансових установ. Здебільшого вони утворюються на некомерційній кооперативній основі, частково — під керівництвом адміністрації. Членство обмежується певним географічним регіоном, наприклад містом, графством, адміністративною областю. Однак існують організації і в національному масштабі. Як правило, організаційна структура клірингової палати складається з представників великих фінансових установ, які сплачують основну частку витрат клірингової палати і є учасниками з правом голосу, та дрібних фінансових установ, що не мають права голосу і є асоційованими учасниками. Великі асоціації мають постійний штат працівників для проведення операцій клірингової палати, але більшість клірингових палат виконують свої функції, користуючись послугами співробітників банків-учасників.

Клірингова палата виконує численні функції для полегшення процесу клірингу між банками-учасниками. Регламент клірингової палати визначає термін, до якого мають бути подані платіжні документи, з тим щоб вони були включені до взаєморозрахунків того самого дня. Регламент визначає штрафи та інші покарання за недотримання терміну подання документів. Центральному банку надані всі привілеї щодо пред'явлення документів. Перевагою цього виду міжбанківських платежів є їх концентрація. Це дає змогу значно зменшити баланс платежів й обороти за платіжними коштами, полегшити управління безготівковим оборотом. За допомогою клірингу спрощуються, здешевлюються і прискорюються розрахунки, зберігається готівка, а завдяки цьому підвищується рівень прибутковості та ліквідності банків, що беруть участь у розрахунках.

Система заліків взаємних вимог і зобов'язань дістала назву чистих розрахунків, або платежів-нетто. Принцип клірингових розрахунків широко використовується в західних країнах. Багатий досвід використання чистих розрахунків, накопичений, зокрема, у Великобританії. Тут функціонують 13 розрахункових палат, що перебувають під контролем Банку Англії. Особливе місце серед них посідає Лондонська розрахункова палата, яка в середньому обробляє 7 млн чеків на суму понад 27 млн фунтів стерлінгів та 2,35 млн інших платежів на суму 790 млн фунтів стерлінгів.

Членами палати є Банк Англії і так звані клірингові банки. Вони мають особливий статус, оскільки згідно із законодавством усі розрахунки в країні здійснюються лише через ці банки. Для виконання розрахунків кожний банк має у своєму розпорядженні певний резерв коштів. Розміри резерву визначаються банками в різних країнах самостійно, в Англії це становить 3 % активів комерційних банків.

Крім того, у Великобританії функціонують три електронні системи чистих розрахунків. Серед них — Check&Credit Clearing Co, що здійснює переважно операції з цінними паперами, та дві інші системи. Усі банки — учасники електронних систем є кліринговими банками.

У США кожний федеральний резервний банк є водночас і розрахунковою палатою свого округу. Усього тут налічується 32 палати ФРС, а також розрахункова палата Нью-Йорка. Крім ФРС, подібні послуги надають і приватні мережі, наприклад Deluxe Date Systems, VISA Chase Manhattan Bank. У США функціонує система електронних взаємозаліків міжбанківських платежів CHIPS — Clearing House InterBank Payments Systems.

5.3. Становлення та розвиток міжбанківських розрахунків в Україні

Щоб краще зрозуміти нинішній стан платіжної системи України як екс-радянської республіки, важливо розглянути її історичне коріння. З 1930 р. до недавніх реформ єдина банківська система обслуговувала весь Радянський Союз.

Держава володіла всіма коштами підприємств, платіжні операції здійснювалися через внутрішньобанківські перекази. При цьому основною вимогою до системи розрахунків та її

відмітною рисою був контроль, а не оперативність, зручність або надійність.

Внутрішньобанківські розрахунки між установами Держбанку СРСР здійснювалися за системою міжфілійних оборотів (МФО), яка була запроваджена в 1933 р. У цю саму систему були включені й установи Зовнішторгбанку («Внешторгбанка») СРСР. Щорічно за міжфілійними оборотами в СРСР здійснювалося до 200 млн операцій.

Розрахунки через систему міжфілійних оборотів здійснювалися переказуванням сум за рахунками у різних установах однієї системи банку. У міжфілійних оборотах брали участь усі філії банку, однак у кожній конкретній операції — дві філії, що кореспондували між собою. Одна з них видавала доручення, тобто починала операцію і здійснювала початкове проведення, її умовно називають «філією А». Друга виконувала доручення та відповідала першій, виконуючи відповідний оборот, її умовно називають «філією Б». Кожна установа могла виступати як в одній, так і в іншій ролі.

Засобом міжфілійних розрахунків були авізо за МФО, які склалися та спрямовувалися в розрахунково-касові центри (РКЦ) при центральному банку або в процесингові центри головного банку. Авізо зазвичай пересилалися засобами спецпошти (паперові поштові авізо) або телеграфом (телеграфні авізо). Платежі здійснювалися незалежно від наявності коштів на кореспондентських субрахунках, однак загалом у межах кредитового сальдо на кореспондентському рахунку банку.

Цей механізм розрахунків передбачав централізований порядок їх регулювання та контролю за своєчасним, коректним завершенням (тобто своєчасним отриманням філією Б та відображенням платіжної операції в обліку). Операції з обліку та контролю МФО за ручного оброблення документів мали значну питому вагу в загальному обсязі обліково-операційної роботи, і тільки застосування комп'ютерів та відповідного програмного забезпечення скоротило час та зменшило трудомісткість операцій.

Перевагою системи розрахунків через МФО було те, що вона була добре організована і дисциплінувала бухгалтерський апарат банків, оскільки вимагала особливо чіткої організації та суворого контролю всіх етапів проходження платіжних документів.

Основним недоліком цієї моделі була відсутність ресурсного обмеження діяльності установ банку, бо платіж здійснювався в будь-якому разі, а не лише в межах кредитового сальдо. При

цьому неможливо було чітко розмежувати ресурси банків. Крім того, нерідко траплялися помилки під час складання документів. Якщо працівник РКЦ не помічав помилок, то дефектний документ брався до оброблення. Це призводило до повторних запитів філії «А» до РКЦ і вимагало повторних відповідей, що збільшувало час оброблення. Типовою помилкою було також неповне оформлення авізо. Унаслідок зазначених вад моделі розрахунків через МФО в них «зависали» величезні суми.

Як показав багаторічний досвід діяльності Держбанку, розрахунки в межах одного банку успішно здійснювалися за умов централізовано керованої економіки. Централізоване керування як Держбанком, так і його клієнтами-підприємствами забезпечувало відносну стабільність такої схеми розрахунків, незважаючи на згадані її вади. У деяких країнах аналогічна система розрахунків успішно застосовується між філіями та відділеннями одного банку.

Політичні зміни, що відбулися на території Радянського Союзу, спричинили істотні зміни і в системі банківських розрахунків. Ці зміни були зумовлені передусім дезінтеграцією радянської платіжної системи. Монобанківська система зникла наприкінці 80-х років і поступилася місцем дворівневій банківській системі.

Загалом в еволюції міжбанківських розрахунків в Україні можна вирізнити три етапи, що відповідають етапам реорганізації банківської системи в цілому.

Першим етапом (1988—1991 рр. — ще за часів входження України в СРСР) можна вважати розвиток елементів ринкової економіки в господарському механізмі. У державних банках почала з'являтися нова клієнтура — приватні підприємці. Але механізми розрахунків не змінювалися. Був збережений порядок розрахунків за МФО. Він поширювався на установи всіх державних спеціалізованих банків. Ці установи як суб'єкти господарювання мали всі атрибути юридично самостійних осіб, але при цьому включалися в єдину державну банківську мережу. Вони керувалися зведеними кредитними та касовими планами Держбанку СРСР, виконували фінансово-кредитні та розрахунково-касові операції, вели облік за загальними правилами. Надалі передбачалося забезпечити фінансову самостійність банків. Однак це завдання було нереальним, зокрема і через механізм міжбанківських розрахунків: позаплановий перерозподіл готівки між банками в процесі МФО

створював неявні та неоформлені кредити за рахунок Держбанку. Ці кредити були за характером знеособленими, безстроковими та безкоштовними, що не можна вважати нормальним явищем.

Як наслідок, Держбанк був позбавлений можливості регулювати грошовий обіг та контролювати діяльність спеціалізованих банків, а також застосовувати на фінансовому ринку економічні методи регулювання банківської системи, зокрема змінювати норми обов'язкових резервів і процентних ставок за активними та пасивними операціями. Це звело нанівець спроби проведення грошово-кредитної політики, і саме «монобанк» в особі Держбанку як основи однорівневої банківської системи був заінтересований у переході до дворівневої банківської системи.

Ключовим моментом другого етапу (1991—1994 рр.) реформування банківської системи була реструктуризація мережі банків:

- створення Національного банку України (НБУ);

- формування Національним банком України власної мережі регіональних управлінь;

- перетворення установ державних спеціалізованих банків у самостійні комерційні банки. Державні банки (Промінвестбанк, «Україна», Укрсоцбанк) акціонуються персоналом банків, а також окремими клієнтами цих банків;

- утворення нових комерційних банків. Створюються банки «нової хвилі» із залученням значного приватного капіталу (подальший розвиток спільних підприємств, малих підприємств, акціонерних товариств) і коштів новостворюваних державних бюджетних та позабюджетних фондів.

Діяльність комерційних банків будувалася на власних та залучених ресурсах, їм була надана самостійність у визначенні об'єктів кредитування, строків депозитів і кредитів, процентних ставок за пасивними та активними операціями. Починаючи з 1992 р. взаємні розрахунки між комерційними банками стали здійснюватися на основі встановлення кореспондентських відносин з відкриттям кореспондентських рахунків один у одного або через рахунки, відкриті в Національному банку України.

У 1992—1993 рр. в Україні використовувалася модель міжбанківських розрахунків за кореспондентськими рахунками, відкритими в регіональних управліннях Національного банку України. Для здійснення міжбанківських розрахунків використовувалися спеціалізовані підрозділи НБУ — розрахунково-касові центри (РКЦ) при регіональних

управліннях. Саме там відкривалися кореспондентські рахунки для комерційних банків, розташованих у відповідному регіоні України.

Після безпосереднього переказування коштів на адресу банку-кореспондента така модель розрахунків передбачала відображення цих коштів на рахунках, відкритих у РКЦ. Це призводило до того, що значні суми коштів, які перебували в міжбанківському обігу, несвоєчасно відбивалися на кореспондентських рахунках, що знижувало дієвість контролю НБУ за станом міжбанківських розрахунків.

Механізм розрахунків не передбачав елементів заліку, тобто вони відбувалися в повній сумі платежів між суб'єктами господарювання.

Контроль за станом міжбанківських розрахунків здійснювався залежно від стану комерційного банку в цілому як юридичної особи за «консолідованими» кореспондентськими рахунками.

У 1992 р. в Україні оброблялося в середньому 1 млн 600 тис. платіжних документів за день.

Недоліки паперової технології було усунуто на третьому етапі становлення банківської і платіжної систем України. У 1992 р. було розроблено «Концепцію створення системи електронного грошового обігу». Ця концепція передбачає впровадження в народне господарство України нової технології обслуговування банків, організацій та фізичних осіб, заснованої на виконанні різноманітних платіжних операцій за безпаперовою комп'ютерною технологією. Така система має назву «система електронного переказу фінансових послуг або електронного грошового обігу» (СЕГО). Вона є розвитком традиційних видів платіжних послуг на основі нової методології.

Комерціалізація державних банків, поява мережі нових комерційних банків, збільшення кількості суб'єктів підприємницької діяльності сприяли зростанню суспільної заінтересованості у створенні загальнодержавної автоматизованої системи, яка прискорила б міжбанківські розрахунки та підвищила їхню надійність і безпеку.

З огляду на недостатній рівень інформатизації України, відсутність у комерційних банків власних систем міжбанківських розрахунків та відсутність з їхнього боку ініціативи щодо створення єдиної мережі електронних взаєморозрахунків, марно було сподіватися на створення подібної системи «знизу», через поступове добровільне об'єднання банків у єдину мережу електронних

взаєморозрахунків. Національний банк України був змушений нав'язувати комерційним банкам свою політику та свою технологію в галузі створення електронної системи міжбанківських розрахунків. Водночас необхідно було враховувати різні фінансові можливості банків та рівень кваліфікації їхнього персоналу, а також обмеженість коштів самого Національного банку.

Отже, реальністю були обумовлені такі основні риси розробленої системи електронних міжбанківських розрахунків:

1) невисока вартість розроблення та експлуатації (включаючи витрати на технічне обладнання);

2) надійність та уніфікованість програмних і апаратних засобів системи;

3) стислі строки впровадження;

4) простота експлуатації програмно-технічних засобів, особливо засобів, призначених для комерційних банків;

5) невеликі витрати часу та коштів на навчання персоналу.

Базовими рішеннями під час створення системи були:

— цілковита відмова від паперових носіїв інформації;

— використання персональних комп'ютерів;

— ієрархічно-мережева побудова системи.

У процесі створення системи використовувалися принципово нові програмні, методичні та організаційні рішення.

Запроваджена система не має аналогів у країнах колишнього Радянського Союзу і наближається до рівня відповідних систем розвинутих країн Європи і світу.

Програмне забезпечення та засоби захисту інформації системи електронних міжбанківських розрахунків Національного банку України (або «системи електронних платежів» — «СЕР») були розроблені фахівцями Національного банку. На 1 січня 1994 р. практично всі філії комерційних банків були підключені до системи електронних міжбанківських платежів. Це дало змогу відмовитися від використання поштових і телеграфних авізо та значно підвищити швидкість, якість і надійність проведення платежів, безпеку та конфіденційність банківської інформації.

Упровадження системи електронних платежів України дало змогу досягти таких принципових результатів:

— прискорення виконання розрахунків та обігу коштів;

— зменшення документообороту;

— зменшення вірогідності фальсифікації міжбанківських розрахункових документів, завдяки чому знизилася прихована

емісія, пов'язана з надходженням до обігу коштів, отриманих за підробленими документами;

—вивільнення грошової маси;

—посилення контролю за станом грошової маси у державі, поява нових можливостей впливу з боку Національного банку на цей стан;

—підвищення можливостей НБУ контролювати здійснення платежів;

—значне зниження збитків держави та підприємств, які виникали раніше внаслідок високих темпів інфляції, низької швидкості виконання розрахунків та використання підроблених платіжних документів.

Можна без перебільшення зробити висновок, що впровадження СЕП підняло банківську індустрію України на якісно новий рівень.

Існуюча система електронних міжбанківських розрахунків цілком задовольняє сьогоденні потреби економіки України. Це, зокрема, довів і досвід проведення грошової реформи в серпні-вересні 1996 р., коли у зв'язку з упровадженням нової національної валюти обсяг міжбанківських розрахунків збільшився у 2—3 рази і висувалися підвищені вимоги до швидкості та регламенту виконання платежів. СЕП успішно виконала поставлені перед нею в цей час завдання. Так, 30 серпня 1996 р. СЕП було оброблено платежів на суму понад 500 трлн крб. Це стало переконливим підтвердженням правильності стратегічного вибору НБУ щодо створення електронної платіжної системи країни.

СЕП постійно розвивається з метою підвищення надійності її функціонування, розширення спектра послуг банкам — учасникам СЕП, розвитку бухгалтерської моделі.

Одночасно зі створенням СЕП комерційні банки активно розробляли й упроваджували системи автоматизації внутрішньобанківської діяльності (так звані програмні комплекси «Операційний день банку» (ОДБ)). Це — програмне забезпечення, що обслуговує поточну внутрішньобанківську діяльність (бухгалтерський облік, обслуговування рахунків клієнтів тощо). Одним із завдань таких систем є, зокрема, автоматизація обігу платіжних документів усередині банку та обмін електронними платіжними документами з СЕП.

Оскільки СЕП дала змогу практично уникнути затримання платежів на міжбанківському рівні, для комерційних банків та

їхніх клієнтів стало доцільним використання систем «клієнт—банк» для розрахунків у електронній формі між клієнтом банку та банком.

Деякі банки, що мають розгалужену систему філій, для здійснення розрахунків у електронній формі між своїми філіями створювали власні платіжні системи, так звані внутрішньобанківські платіжні системи (ВПС). Це — програмно-технічний комплекс з власними засобами захисту інформації, який експлуатується комерційним банком або об'єднанням банків і здійснює розрахунки між установами цього банку (об'єднання) та, можливо, іншими банківськими установами поза межами СЕП.

Створення ОДБ та ВПС відбувалося паралельно зі створенням та розвитком СЕП. Національний банк України практично не обмежував діяльності комерційних банків щодо створення таких систем, контролюючи лише узгодження їх функціонування з СЕП.

Ще одним способом виконання міжбанківських розрахунків в Україні є встановлення між комерційними банками прямих кореспондентських відносин з метою прискорення розрахунків. Ураховуючи, що на території України діє система електронних міжбанківських розрахунків НБУ, учасниками якої є всі комерційні банки та яка практично задовольняє потреби банків у цій сфері, прямі кореспондентські відносини між банками України встановлюються як виняток. Цей виняток може бути пов'язаний зі специфікою проведення банківських операцій, що мають постійний характер. Наприклад:

— під час здійснення операцій з продажу та купівлі валютних коштів на Міжбанківській валютній біржі;

— під час розрахунків між банками за операціями, що мають постійний характер та великі обсяги.

Щоразу дозвіл на встановлення прямих кореспондентських відносин надає Національний банк України, за наявності обґрунтування банками доцільності цього.

Платіжна система України складається на поточний момент з таких компонентів:

— система електронних міжбанківських розрахунків Національного банку України;

— системи автоматизації роботи банків (програмні комплекси САБ);

— внутрішньобанківські платіжні системи;

Міжбанківські розрахунки можуть здійснюватися:

— засобами системи електронних платежів Національного банку України (СЕП НБУ);

— засобами власної внутрішньобанківської платіжної системи (ВПС);

— через установа прямих кореспондентських відносин між комерційними банками.

Система електронних платежів Національного банку України — це загальнодержавна платіжна система, яка забезпечує здійснення розрахунків в електронній формі між: банківськими установами (та їхніми філіями) як за дорученнями клієнтів банків, так і за зобов'язаннями банків один перед одним на території України.

Система електронних платежів НБУ виконує такі функції:

— здійснення розрахунків між банками України в національній валюті України та в низці іноземних валют;

— ефективне використання тимчасово вільних ресурсів банків;

— забезпечення контрольних функцій Національного банку за станом кореспондентських рахунків комерційних банків;

— надання інформаційних послуг учасникам розрахунків;

— обмін екстреною інформацією стосовно проведення розрахунків;

— забезпечення надійності розрахунків;

— багатоступеневий контроль вірогідності даних на всіх стадіях розрахунків;

— багаторівневий захист інформації від несанкціонованого доступу, використання, викривлення та фальсифікації на всіх стадіях оброблення;

— створення механізму впливу НБУ на порушників чинного законодавства та норм банківської діяльності методом обмеження їх обслуговування в СЕП.

Розрахунки за допомогою СЕП регламентуються відповідними документами Національного банку України. Це інструкції НБУ «Про міжбанківський переказ грошей в Україні в національній валюті» та «Про безготівкові розрахунки в Україні в національній валюті».

Порядок виконання міжбанківських розрахунків через внутрішньобанківські платіжні системи регулюється нормативними документами банків.

СЕП побудована як деревоподібно-мережна структура.

На її нижньому рівні містяться банки — учасники

електронних розрахунків. Середній рівень СЕП представлений мережею регіональних розрахункових палат (РП). Це підрозділ регіонального управління Національного банку, який обслуговує банки, що є учасниками СЕП відповідного регіону.

Центральна розрахункова палата (ЦРП) — установа НБУ, яка забезпечує функціонування системи електронних міжбанківських переказів (СЕМП) у цілому, а також здійснює функції РП для банківських установ м. Києва і Київської області та забезпечує віртуальні банківські регіони. СЕМП складається із системи електронних платежів (СЕП) та системи термінових переказів (СТП).

Система електронних платежів складається з:

- прикладного програмного забезпечення;
- телекомунікаційного середовища;
- засобів захисту інформації.

До прикладного програмного забезпечення входять:

- програмно-технічні комплекси автоматизованих робочих місць (АРМ) СЕП, призначені для виконання власне розрахунків;
- системи резервування роботи СЕП, призначені для забезпечення поновлення її роботи у разі збоїв, відмов обладнання або інших надзвичайних ситуацій;
- інформаційно-пошукова система, призначена для одержання довідкової інформації про проходження платежів.

Програмне забезпечення СЕП складається із програмно-технічних комплексів — автоматизованих робочих місць (АРМ), що відповідають трьом рівням структури СЕП: ЦРП, РП і банківська установа.

Рівень Центральної розрахункової палати. На цьому рівні застосовується програмно-технічний комплекс АРМ-1 і АРМ ПС. Він призначений для керування роботою РП у масштабах України. АРМ-1 виконує:

- перевірку правильності та узгодженості функціонування РП;
- синхронізацію роботи СЕП, тобто визначає час виконання учасниками основних операцій;
- контроль та балансування міжрегіональних оборотів;
- захист системи від несанкціонованого втручання;
- надання звітної інформації в цілому по системі;
- виявлення аварійних ситуацій та спроб несанкціонованого доступу.

Рівень регіональних розрахункових палат. На даному рівні використовується програмно-технічний комплекс АРМ-2. Це

— комплекс програмних та технічних засобів, призначений для обслуговування банків регіону та організації взаємодії з іншими розрахунковими палатами. АРМ-2 здійснює:

— обмін електронними розрахунковими документами та технологічною інформацією між РП і банками цього регіону — учасниками СЕП;

— ведення технічних кореспондентських рахунків банків регіону;

— обмін електронними розрахунковими документами з АРМ-2 інших РП;

— синхронізацію роботи учасників СЕП у межах регіону;

— бухгалтерський та технологічний контроль за проходженням платежів;

— захист електронних розрахункових документів від несанкціонованого втручання;

— застосування санкцій до порушників технології;

— передавання результатів розрахунків на кінець робочого дня до САБ регіонального управління Національного банку для відображення проходження коштів через СЕП на реальних коррахунках;

— обмін з АРМ-1 ЦРП інформацією контрольного, технологічного та звітного характеру;

— надання звітних документів за підсумками проходження платежів на рівні АРМ-1, АРМ-2, АРМ-НБУ;

— довідкові функції.

Рівень банків — учасників СЕП. На цьому рівні використовується програмно-технічний комплекс АРМ-НБУ. Це — комплекс програмних і технічних засобів, призначений для передавання, приймання та перевірки файлів СЕП між банком — учасником розрахунків і регіональною розрахунковою палатою. АРМ-НБУ виконує:

— перевірку коректності пакетів електронних розрахункових документів, підготовлених банком;

— обмін пакетами платіжних документів та службовою (технологічною) інформацією з РП;

— передавання електронних розрахункових документів від/до САБ банку;

— захист документів від несанкціонованого втручання;

— довідкові функції.

Електронні платіжні документи, що приймаються в СЕП, готуються в САБ банківської установи. САБ має забезпечувати

коректне формування і захист електронних розрахункових документів та службових повідомлень СЕП відповідно до вимог Національного банку.

Компоненти системи (програмне забезпечення АРМ СЕП, програмні та апаратні засоби захисту, програмні засоби електронної пошти НБУ) надаються учасникам СЕП відповідними РП. РП і ЦРП отримують їх від структурних підрозділів Національного банку, у функції яких входить розроблення і впровадження нових версій компонентів системи.

З метою підвищення надійності та ефективності роботи СЕП Національний банк може змінювати технологічну структуру системи та шляхи програмно-технічної реалізації її компонентів і вимагати від учасників відповідної адаптації їх програмно-технічних засобів САБ та технології роботи банків у СЕП. Терміни інформування учасників розрахунків про необхідність внесення змін до програмно-технічного забезпечення визначаються Національним банком. Заміна програмно-технічних засобів і технології електронних розрахунків відбувається за розпорядженням ЦРП у разі потреби після дослідної експлуатації системи у нових технологічних умовах. Учасниками СЕП є банківські установи України.

Безпосереднє обслуговування клієнтів банків цією системою не здійснюється.

Права та обов'язки учасників СЕП регулюються двосторонніми угодами банків-учасників з регіональними управліннями НБУ — на ведення кореспондентських рахунків та на здійснення розрахунків у мережі розрахункових палат. Передбачена типова форма угоди.

СЕП забезпечує розрахунки між банківськими установами в національній валюті України. Вона є системою типу «брутто», тобто кожний платіжний документ безпосередньо впливає на кореспондентські рахунки учасників СЕП. Це — замкнута система, тобто грошові кошти циркулюють у замкненому фінансовому просторі та перебувають під суворим емісійним контролем з боку Національного банку.

СЕП базується на повністю безпаперовій технології. Основним режимом роботи є обмін електронними платіжними документами та службовими повідомленнями.

Платіжні трансакції в СЕП є безвідкличними, тобто трансакцію, ініційовану відправником платіжного документа і

взяту до виконання в системі, не може відмінити ані її відправник, ані будь-хто інший.

Ініціатива проведення трансакцій належить банку, який дебетує власний рахунок. Право дебетувати рахунок іншого учасника СЕП надане тільки підрозділам Національного банку України для обмежених типів трансакцій.

Пріоритетів оброблення трансакцій за будь-якими ознаками, крім черговості надходження в систему, не існує. Обмеження на суми трансакцій не обумовлені. Технологічно сума кредитової трансакції обмежена поточним значенням залишку рахунка банку — ініціатора трансакції.

Трансакції відображаються в режимі реального часу на технічних рахунках банківських установ. Унаслідок цього:

— учасники розрахунків мають необхідну інформацію для прогнозування ліквідності;

— платіжні трансакції приймаються до системи за умови відсутності овердрафту кореспондентського рахунка платника.

Обмін платіжними документами організований у пакетному режимі, технологічними циклами приймання-передавання, довжина яких варіюється залежно від поточних потреб.

Здійснюється транзитний рахунок для відображення трансакцій, які були ініційовані, але не завершені протягом одного банківського дня. Це дає змогу організувати асинхронну роботу учасників СЕП з урахуванням специфіки можливостей кожного з них (наприклад нестійкої роботи каналів зв'язку).

Система електронних платежів є власністю Національного банку України.

Для участі в СЕП комерційний банк установлює з регіональним управлінням НБУ кореспондентські відносини, тобто укладає угоду «про відкриття кореспондентського рахунка». Цей рахунок призначений:

— для зберігання власних коштів комерційного банку (зі статутного, резервного та інших фондів);

— для проведення міжбанківських розрахунків цього банку з іншими банками — як платежів клієнтів, так і операцій самого банку.

Кореспондентським називається рахунок, що відкривається комерційному банку — юридичній особі та його філіям у територіальному управлінні НБУ.

Коррахунки ведуться в електронній формі. Раніше вони здійснювалися в підрозділі регіонального управління, що

називається «розрахунково-касовий центр». Зараз розрахунки здійснюються через СЕП (яку обслуговують окремі підрозділи регіональних управлінь). Ведення коррахунків банків покладено на операційні відділи регіональних управлінь НБУ (або на операційні управління, залежно від структури відповідного регіонального управління НБУ).

На коррахунку відображаються кошти, фактично наявні у банку, для виконання міжбанківських розрахунків у СЕП. Програмні комплекси, що виконують обмін платіжними документами в системі електронних міжбанківських розрахунків (АРМ-2 СЕП), відокремлені від тих, що ведуть коррахунки САБ. Вони обмінюються інформацією один з одним лише кілька разів на добу. Тому в СЕП введено поняття технічного коррахунка (технічного субкоррахунка). Технічний коррахунок банку — це інформація в електронній формі, яка зберігається безпосередньо в тому програмному комплексі СЕП, котрий виконує обмін платіжними документами з цим банком (АРМ-2). Стан технічного коррахунка поновлюється безпосередньо в момент оброблення платіжних документів банку і фактично відображає стан коррахунка в режимі реального часу. Початкові платежі в СЕП від банку приймаються лише в межах поточного значення залишку на технічному коррахунку цього банку. Відтак гарантується, що банк може використовувати для розрахунків у СЕП лише ті ресурси, які реально у нього є.

У кінці банківського дня АРМ-2 надає учасникам СЕП інформацію про стан їх технічних рахунків на початок та кінець банківського дня, а також перелік усіх міжбанківських електронних розрахункових документів, що оброблялися ними протягом цього дня. Одночасно АРМ-2 передає до територіального управління інформацію про розрахунки, здійснені через СЕП для відображення їх на коррахунках учасників СЕП та інших рахунках у САБ територіального управління.

Під час прийняття в СЕП початкового платежу від банку коррахунок дебетується (зменшується) на суму цього платежу. Під час отримання банком відповідного платежу від СЕП коррахунок кредитується (збільшується) на суму цього платежу.

Комерційний банк повинен відображати у своєму САБ значення свого коррахунка за своєю інформацією про відправлені/прийняті з СЕП платіжні документи (тобто обчислювати внутрішнє значення коррахунка, дзеркально

відображати його стан) і порівнювати його з технологічною інформацією про стан коррахунка, яка надається СЕП.

Між моментами прийняття в СЕП платіжного документа від банку «А» та отримання цього документа банком «Б» минає певний час. Зокрема, цей документ може бути отриманий банком «Б» і наступного банківського дня. Для відображення сум платіжних документів, що надійшли через СЕП на адресу банку «Б», але не отримані ним, в САБ ОПЕРУ паралельно з кожним коррахунком відкривається відповідний йому «Транзитний кореспондентський рахунок для сум, що не були підтверджені протягом робочого дня».

Цей рахунок банку «Б» кредитується наприкінці банківського дня на суму тих платіжних документів, які надійшли протягом цього дня на адресу банку «Б», але не отримані ним, і дебетується в той день, коли банк «Б» отримує платіжні документи, що надійшли на його адресу в попередні банківські дні, але не були отримані (тобто були «зараховані» на транзитний рахунок у попередні банківські дні).

Зауважимо, що кошти банку «Б», які перебувають на транзитному рахунку, ще не можуть бути використані банком (для зарахування на рахунок клієнта, виконання початкових платежів на цю суму тощо).

Якщо коррахунки банків «А» та «Б» ведуться в одному й тому самому регіональному управлінні НБУ, то платежі між цими банками називаються внутрішньорегіональними. Тоді виконуються такі бухгалтерські проведення під час переказування коштів з банку «А» в банк «Б».

Рахунок, з якого «виходить» документ, дебетується; рахунок, на який передається документ, кредитується.

Для інформаційних документів (як дебетових, так і кредитових) зберігається схема руху документів, але зміна значень рахунків за цією схемою не відбувається.

Для реальних дебетових документів зберігається схема руху документів, але порядок дебетування/кредитування рахунків протилежний порядку для кредитових документів. А саме: рахунок, з якого «виходить» документ, кредитується, а рахунок, на який передається документ, дебетується.

Якщо коррахунки банків «А» та «Б» ведуться в різних регіональних управліннях НБУ, то платежі між цими банками називаються міжрегіональними. В САБ кожного регіонального управління (назвемо його регіон 1) ведеться по три рахунки для кожного з інших регіонів (назвемо їх регіон 2... регіон М) — для

обліку початкових, початкових непідтверджених та зворотних міжрегіональних оборотів.

Комерційний банк, розташований в одному з регіонів України, має коррахунок у національній валюті в регіональному управлінні НБУ, що відповідає місцю розташування банку, і може мати кілька коррахунків у різних іноземних валютах у ЦМР НБУ.

Кожний банк — учасник СЕП має свій номер (код) за системою МФО. Система позначень банківських установ за допомогою таких номерів склалася історично на терені СРСР та пострадянських країн. У реквізитах платіжних документів «МФО банку-відправника» та «МФО банку-отримувача» визначається, між якими банківськими установами має передаватися цей документ. МФО банку (або кількох банків) містяться практично в усіх розрахункових документах. Тому номер за системою МФО — це ключове позначення банківської установи, що є унікальним у межах України і не змінюється протягом існування цієї установи.

Розрахункові палати на відміну від банківських установ не мають власного МФО. Тому для СЕП не можна використовувати МФО як ідентифікатор для всіх абонентів.

Кожний вузол електронної пошти НБУ має свою адресу — ідентифікатор, що складається з чотирьох символів — букв латинського алфавіту та цифр. Кожний банк — учасник СЕП, Центральна та кожна з регіональних розрахункових палат користуються одним із вузлів електронної пошти НБУ. Саме на цей вузол доставляються всі файли СЕП для даного адресата. Кілька АРМ СЕП можуть бути розташовані на одному й тому самому вузлі електронної пошти (наприклад, АРМ-1 та АРМ-2, що обслуговують Київський регіон). Ідентифікатор вузла електронної пошти називається фізичною (або поштовою) адресою учасника СЕП.

Зважаючи на те, що за однією фізичною адресою може бути кілька абонентів СЕП, а також унаслідок можливих фізичних переміщень та змін у підпорядкованості банківських установ, фізична адреса не може бути однозначною ідентифікацією учасника СЕП. Тому для однозначної ідентифікації всіх абонентів системи електронних платежів введено електронний ідентифікатор банку (або розрахункової палати) в СЕП. Цей ідентифікатор складається з чотирьох символів — букв латинського алфавіту та цифр. Він є унікальним для кожного з

абонентів СЕП. Правила побудови електронного ідентифікатора дають змогу за його змістом зробити деякі висновки щодо типу та місцезнаходження адресата.

Інформація, що використовується в системі СЕП, передається між АРМ СЕП у вигляді файлів. Файл — це сукупність записів визначеної структури і змісту, що зберігається на носії електронної інформації (магнітний диск, жорсткий диск ПЕОМ тощо) та може передаватися каналами зв'язку. Передавання файлів каналами зв'язку розглядатиметься пізніше.

Виконання платежів у СЕП здійснюється за допомогою програмно-технічних засобів під назвою «електронна пошта НБУ». До цієї пошти мають доступ усі банківські установи України та деякі урядові й комерційні організації. АРМ СЕП обмінюються один з одним файлами за допомогою електронної пошти НБУ.

СЕП заснована на пакетному способі передавання інформації. Тобто порція інформації, яка має бути передана від одного АРМ до іншого, оформляється АРМ-відправником у вигляді файла та надсилається електронною поштою АРМ-одержувачу. З моменту відправлення файла з АРМ-відправника та до моменту отримання його на АРМ-одержувачі минає певний час. Крім того, унаслідок ненадійного функціонування ліній зв'язку, розбіжностей у розкладі функціонування окремих учасників СЕП та інших зовнішніх чинників деяка відправлена інформація може:

- не дійти до одержувача взагалі;
- бути пошкодженою;
- потрапити до одержувача двічі.

Тому, крім передавання власне платіжних документів, АРМ СЕП обмінюються один з одним та з САБ банку різноманітною технологічною інформацією. Основна мета таких технологічних файлів (або «службових повідомлень») — забезпечити надійний контроль за станом розрахунків на всіх стадіях проходження платіжних документів через СЕП.

Клієнти комерційних банків не є безпосередніми учасниками системи електронних платежів. Вони виконують свої платежі лише через комерційні банки, які їх обслуговують і які є абонентами СЕП найнижчого рівня.

Комерційний банк готує початкові платіжні документи одним із таких способів:

—операціоніст банку отримує паперові документи від клієнтів і створює на їх основі електронні документи за допомогою програми САБ;

—банк отримує електронні платіжні документи від філій засобами внутрішньобанківської платіжної системи;

—банк отримує електронні документи засобами системи «клієнт—банк» від клієнта-відправника.

Усі ці способи передбачають проходження платіжних документів через САБ банку — учасника СЕП. САБ банківських установ є єдиним джерелом надходження електронних розрахункових документів у СЕП.

Початкові платіжні документи для передавання в СЕП оформляються в САБ у вигляді файла типу А — пакета початкових платіжних документів. Кожний інформаційний рядок файла А містить один платіжний документ. У файлі може бути від 1 до 1000 платіжних документів. В одному файлі А згруповані документи тільки в одній валюті, причому перша буква найменування файла визначає цю валюту.

САБ передає сформовані пакети початкових документів в АРМ-НБУ СЕП, установлений у банку. АРМ-НБУ перевіряє їх на відповідність вимогам, прийнятим у системі електронних платежів, і в разі задоволення всіх умов відправляє пакет платіжних документів електронною поштою в РП, що обслуговує цей банк.

Не дозволяється надходження пакетів платіжних документів та інших файлів СЕП від банків-учасників у СЕП будь-якими іншими шляхами, крім передавання через АРМ-НБУ банку-учасника. У банку одержувача електронні розрахункові документи для кожного клієнта оформляються у вигляді паперового документа під назвою «Реєстр електронних розрахункових документів», який завіряється підписом та печаткою банку. Реєстр замінює паперові документи, що підтверджують зарахування коштів на рахунок клієнта, і видається як додаток до витягу. Для клієнтів, що обслуговуються системою «клієнт—банк», відповідні платіжні документи передаються їм в електронній формі через цю систему.

Комерційний банк зобов'язаний здійснювати оброблення всіх відповідних електронних розрахункових документів у день їх одержання від СЕП у порядку черговості їх надходження і незалежно від змісту. Документи, що не можуть бути коректно оброблені банком (наприклад, не існує рахунка клієнта, котрому призначений документ), мають бути занесені на спеціальний

рахунок «сум до з'ясування». Ці кошти повертаються їхньому відправникові також через СЕП окремим документом.

Ведення кореспондентських рахунків банків — учасників СЕП здійснюється так. На початку робочого дня кожна РП отримує від відповідного регіонального управління Національного банку інформацію про стан кореспондентських рахунків банківських установ регіону. АРМ-2 приводить стан технічних коррахунків банків у відповідність до стану їхніх реальних коррахунків. Ця інформація негайно надається банкам регіону — учасникам розрахунків.

Протягом робочого дня розрахунки банку, які здійснюються через СЕП, відображаються на технічному коррахунку цього банку так:

— у момент отримання пакета початкових документів (А), якщо АРМ-2 приймає його успішно і формує квитанцію Т з нульовим кодом помилки, технічний коррахунок зменшується на суму кредитових документів цього пакета — «банк відправив гроші» (зауважимо: якщо банк відправив початковий дебетовий документ, то технічний коррахунок, навпаки, збільшується на суму цього документа; інформаційні ж документи, що містяться в пакеті, не впливають на стан технічного коррахунка);

— під час формування на АРМ-2 і відправлення в банк пакета відповідних документів (В) технічний коррахунок не змінюється. Відповідні платежі відображаються на коррахунку лише тоді, коли АРМ-2 отримує квитанцію 8 про те, що банк успішно прийняв пакет В. У момент приймання на АРМ-2 квитанції 5 про успішне отримання пакета В банком коррахунок збільшується на суму кредитових документів цього пакета — «банк одержав гроші» (зауважимо: якщо банк отримав дебетовий документ, то технічний коррахунок, навпаки, зменшується на суму цього документа; інформаційні ж документи, що містяться в пакеті, не впливають на стан технічного коррахунка);

— якщо АРМ-2 відхиляє пакет початкових документів (А) або не може нормально прийняти квитанцію 8, або ж квитанція 8 містить ненульовий код помилки (банк не прийняв пакет В), то технічний коррахунок не змінюється.

Якщо немає інших, крім системи електронних розрахунків, джерел надходження або знімання коштів з коррахунка банку, то технічний коррахунок збігається з реальним значенням коррахунка. Тобто СЕП практично підтримує актуальне значення коррахунка банку-учасника в режимі реального часу.

Початкові платежі від банків (файли А) приймаються лише в межах поточної суми на технічному коррахунку. Тобто файл А

не буде прийнятий від банку, якщо в результаті цього технічний коррахунок набуде від'ємного значення. Це гарантує, що банк під час виконання міжбанківських розрахунків розпоряджається лише фактично наявними у нього коштами.

Ситуації, коли банк не має змоги виконувати початкові платежі через відсутність коштів на рахунку, називаються «червоним» та «жовтим» сальдо. «Червоне» сальдо — ситуація, коли банк має від'ємний залишок коштів на коррахунку.

Програмні засоби СЕП (за умови коректного дотримання технології роботи в САБ регіональним управлінням та РП) запобігають виникненню такої ситуації. Виникнення «червоного сальдо» розцінюється як надзвичайна ситуація. Але якщо з певних причин (термінові штрафи, стягнені з банку з порушенням рекомендованої технології стягнення штрафів у СЕП) така ситуація все-таки виникла, то банк не має змоги виконувати початкові платежі доти, доки через приймання відповідних платежів він не забезпечить наявності коштів на своєму технічному коррахунку.

«Жовте» сальдо виникає, коли банк спробував надіслати в СЕП файл початкових платежів А на суму, що перевищує наявний залишок коштів на технічному рахунку. Такий пакет А не приймається в СЕП, АРМ-2 повертає квитанцію з кодом помилки «жовте сальдо». Але при цьому банку надається можливість переглянути свої плани щодо порядку відправлення початкових платежів у СЕП. До кінця цього сеансу АРМ-2, навіть не розглядаючи змісту пакетів А від цього банку, відхиляє їх з кодом помилки «Ви на жовтому сальдо». Це дає змогу банку у разі отримання першої ж квитанції про те, що виникла ситуація «жовте сальдо», припинити відправлення платежів у СЕП, переглянути платежі у відхилених пакетах і в черзі до відправлення та, проаналізувавши величину залишку на коррахунку, вибрати найтерміновіші з них у межах поточного значення залишку коштів. Ці платежі слід відправити пізніше, після оброблення їх АРМ-2, в одному з наступних сеансів.

Наприкінці дня АРМ-2 передає результати розрахунків за поточний робочий день у САБ регіонального управління НБУ для відображення їх на реальних кореспондентських рахунках банків.

За стандартною технологією роботи в СЕП банківська установа може виконувати початкові платежі протягом усього часу, визначеного регламентом роботи СЕП, і єдиним

обмеженням на виконання початкових платежів є величина залишку коштів на її технічному коррахунку.

До банківських установ, що перебувають у скрутному фінансовому становищі, застосовується переведення їх у режим «фінансового оздоровлення». Це виконується за рішенням Правління Національного банку та державних органів. Одним із елементів режиму фінансового оздоровлення є обмеження виконання банком міжбанківських розрахунків. СЕП надає такі можливості обмеження виконання початкових розрахунків:

— блокування початкових кредитових платежів. Блокування може бути як повним (забороняється виконувати всі платежі, незалежно від їх змісту), так і вибірковою (дозволяються лише платежі, спрямовані в установи Національного банку, тобто платежі в бюджет, штрафи тощо);

— установа ліміту значення технічного коррахунка. За звичайних умов банк може виконувати початкові платежі у такий спосіб, щоб на коррахунку в підсумку залишилася сума, більша або рівна 0. У разі встановлення ліміту на якусь суму «X» банк може виконувати початкові платежі так, щоб на коррахунку в підсумку залишилася сума, яка більша від згаданого «X» або дорівнює йому. Це обмеження використовується для випадків, коли на коррахунку слід накопичити суму, потрібну, наприклад, для стягнення штрафу тощо;

— відправлення початкових платежів до СЕП під наглядом спеціальної комісії Національного банку. Такий режим роботи установи призначений для перевірки уповноваженими особами Національного банку кожного окремого платіжного доручення з метою виявити, є цей конкретний платіж першочерговим та терміновим, чи його слід відкласти (або взагалі заборонити), щоб використати наявні кошти банку на більш нагальні потреби (наприклад сплату боргових зобов'язань). Для забезпечення роботи комісії створено спеціальне програмне забезпечення — «АРМ юридичної особи» (АРМ-Ю), що є допоміжною складовою СЕП.

Якщо необхідно повністю заборонити міжбанківські розрахунки для установи, її тимчасово виключають зі складу учасників СЕП.

Діяльність банківської установи в СЕП може обмежуватися і з інших причин. Так, у разі виникнення підозри на несанкціонований доступ від імені банку — учасника СЕП, початкові платежі від цього банку негайно блокуються. Дозвіл на поновлення роботи дає Національний банк після того, як буде

проведено розслідування обставин та вжито заходів для уникнення підробних платежів.

Для установ, що навмисне порушують технологію роботи в СЕП, можуть застосовуватися такі санкції, як штрафування, блокування початкових платежів, аж до тимчасового виключення із СЕП.

Метою НБУ у сфері розвитку СЕП є надання максимально широкого спектра послуг учасникам СЕП відповідно до їхніх потреб з одночасною мінімізацією системних ризиків. Тому однією з вагомих переваг СЕП є надання групі установ (головному банку та його філіям) засобів проведення міжбанківських розрахунків з урахуванням підпорядкованості банківських установ одна одній. Різні способи взаємодії головного банку з його філіями під час виконання міжбанківських розрахунків через СЕП мають назву «моделей обслуговування консолідованого коррахунка в СЕП».

Виходячи зі специфіки роботи конкретних комерційних банків у системі міжбанківських розрахунків та їхніх потреб у СЕП розроблені і впроваджені вісім моделей обслуговування консолідованого коррахунка, яким у тій чи іншій комбінації властиві як позитивні, так і негативні риси, а також різні способи розподілу системних ризиків, відповідальності та загальносистемних витрат між учасниками розрахунків (до яких належить і Національний банк як їх організатор).

Це дає змогу учасникам розрахунків урахувати як сьогоденні потреби, так і тенденції їхнього розвитку та обирати ту з моделей, яка сьогодні є найзручнішою для них. Нині більшість банківських установ працюють за тією чи іншою моделлю консолідованого коррахунка, і тенденція до практично повного переходу банків на обслуговування консолідованого коррахунка (за тією чи іншою моделлю) зберігається.

Усі моделі обслуговування консолідованого коррахунка використовуються лише під час виконання міжбанківських розрахунків у національній валюті України, бо робота банків у СЕП з іншими валютами має принципово відмінний характер.

Організація роботи філій через внутрішньобанківську платіжну систему (ВПС). Найнадійнішим, з погляду головного банку, способом керування роботою філій (у сфері міжбанківських та внутрішньосистемних розрахунків) є створення внутрішньобанківської платіжної системи. За такою схемою прямим учасником (абонентом) СЕП є лише головний банк. Він має номер МФО та електронний ідентифікатор у СЕП,

має АРМ-3 СЕП і засоби захисту інформації СЕП, виходить на зв'язок безпосередньо з РП. Головний банк має консолідований коррахунок у регіональному управлінні НБУ та технічний коррахунок у РП.

Філії головного банку мають власні номери МФО та електронні ідентифікатори в СЕП, зазначені в довіднику банків — учасників СЕП, але не мають безпосереднього зв'язку з СЕП (своїх програмно-технічних комплексів для виходу в СЕП). Філії відправляють засобами ВПС усі міжбанківські документи (призначені головному банку, іншим його філіям та іншим банкам України) у головний розрахунковий центр банку — підрозділ головного банку, який здійснює експлуатацію ВПС.

Головний розрахунковий центр здійснює сортування надісланих до нього від філій початкових платіжних документів (на міжфілійні та власне міжбанківські). Доставка документів у філії головного банку здійснюється засобами ВПС головного банку, і ці документи не розглядаються в СЕП. Документи, одержувачами яких є інші банки (що не входять до абонентів ВПС), оформляються розрахунковим центром у вигляді файлів початкових платежів СЕП та відправляються ним у СЕП через АРМ-3 головного банку. СЕП приймає пакети початкових платіжних документів «А» лише від головного банку. В одному файлі «А» містяться початкові платежі як від головного банку, так і від будь-яких його філій.

У головному розрахунковому центрі може виконуватися аналіз початкових платежів філій за багатьма ознаками. Залежно від поточних потреб головного банку в правах філій щодо здійснення початкових платежів можуть бути обмеження, наприклад, на:

- загальні суми початкових платежів від філії;
- платежі, спрямовані конкретним учасникам СЕП;
- платежі конкретного призначення (наприклад, великі кредити);
- виконання платежів від імені конкретного клієнта (аж до заборони);
- перегляд призначення кожного конкретного платежу.

Тому в головному розрахунковому центрі може бути реалізований практично будь-який механізм перевірки та дозволу виконання конкретних платежів від філій, зручний для головного банку.

Аналогічно всі платежі, надіслані від інших банків на головний банк та його філії, доставляються СЕП в АРМ головного банку у вигляді файлів відповідних платежів «В» (у

яких є, без спеціального розподілу за адресатами, платежі, адресовані і головному банку, і філіям). Сортуння документів за філіями-одержувачами та доставляння їх до відповідних філій здійснюються засобами ВПС головного банку.

Обмін пакетами платіжних документів із СЕП відображається на технічному коррахунку головного банку в РП та на консолідованому коррахунку головного банку в регіональному управлінні НБУ.

Для відображення міжбанківських розрахунків філій головний розрахунковий центр ВПС веде субкоррахунки філій. На них відображаються відправлені та прийняті філіями документи, незалежно від того, проходили вони за ВПС між філіями чи транспортувалися через розрахунковий центр далі в СЕП. Цей спосіб дає головному банку змогу практично повністю контролювати свої філії. Проте створення власної ВПС потребує великих капіталовкладень та значного часу на втілення такого проекту. Для невеликих банків це може виявитися нерентабельним. Робота банку з філіями через ВПС може бути доцільною тільки тоді, коли ВПС забезпечить рівень оперативності розрахунків, надійності і безпеки не нижчий, ніж СЕП.

Другий спосіб організації взаємодії головного банку з філіями не вимагає від них побудови складних програмних комплексів взаємодії. І головний банк, і його філії, зазначені в довіднику банків — учасників СЕП, мають окремі номери МФО, електронні ідентифікатори в СЕП, кожний із них має свій АРМ СЕП та персональні засоби захисту інформації СЕП. Кожний із них обмінюється електронними розрахунковими документами та іншою технологічною інформацією з СЕП незалежно від інших. Як наслідок, НБУ повністю відповідає за збереження та достовірність інформації на ділянці «філія — РП» (на відміну від схеми роботи з ВПС, де відповідальність за збереження та достовірність платежу на ділянці від філії до розрахункового центру ВПС несе ВПС, і тільки на ділянці «головний банк — РП» — СЕП).

У регіональному управлінні НБУ відкривається один консолідований коррахунок — для головного банку. Але і головний банк, і кожна філія мають окремі технічні коррахунки в РП. На цих технічних коррахунках відображаються розрахунки кожної філії окремо.

Основним обмеженням є те, що і головний банк, і філії мають обслуговуватися в одному і тому самому АРМ-2 СЕП.

Взаємодія головного банку та філій складається з таких механізмів:

1. *Ведення технічних коррахунків головного банку та філій.* Значення технічного коррахунка філії на початок кожного банківського дня вважається рівним 0, а протягом банківського дня відображає денний залишок (тобто різницю відповідних та початкових оборотів) цієї філії.

Стан технічного коррахунка для головного банку — це стан його реального коррахунка на початок дня з урахуванням денних залишків банку та всіх його філій за цей банківський день.

Приймання платіжних документів від банків та отримання ними платежів негайно й одночасно відображаються на технічному коррахунку головного банку та на технічному коррахунку тієї філії, яка надіслала/отримала ці платежі. Головний банк за підсумками кожного сеансу АРМ-2 отримує допоміжний технологічний файл «Р» із розширенням «Т» + «номер сеансу», який містить перелік усіх підпорядкованих йому філій та значень їхніх технічних коррахунків. Відтак одночасно відстежуються:

— реальна сума залишку на консолідованому коррахунку;

— реальний внесок кожної з філій у змінення консолідованого коррахунка протягом банківського дня.

Наприкінці банківського дня для відображення на реальному консолідованому коррахунку підсумовуються результати розрахунків як головного банку, так і всіх його філій.

2. *Інформування головного банку про роботу філій.* Головний банк отримує контрольну інформацію про роботу філій. У файлах «К» він отримує, крім інформації про свої пакети платіжних документів, також інформацію про пакети платіжних документів філій. У файлі «V» він отримує як власні платіжні документи, так і платіжні документи філій. Отже, він відображає залишки на субрахунках філій протягом банківського дня і приблизний зміст платіжних документів філій за підсумками дня.

3. *Керування філіями за допомогою механізму лімітів.* Головний банк може виконувати платежі в межах значення свого (тобто всього консолідованого) коррахунка.

Головний банк визначає межі, в яких філії можуть виконувати платежі, за допомогою механізму розподілу лімітів.

«Ліміт» — це величина, яка визначає обмеження на максимальну суму початкових платежів, що їх філія може виконати в конкретний момент. Обмеження діє у такий спосіб:

— філія може відправити в СЕП пакет початкових платежів на суму, що не перевищує значення свого технічного коррахунка, до

якого додана величина ліміту. При цьому сума пакета не повинна перевищувати поточного значення консолідованого коррахунка;

—головний банк установлює величину ліміту для кожної своєї філії окремо.

Механізм розподілу лімітів складається з двох частин.

Протягом банківського дня головний банк може виходячи зі своїх потреб та планів неодноразово змінювати ліміти своїм філіям, надсилаючи до РП допоміжний технологічний файл «Р» з розширенням «Ь» + «номер». Цей файл є завданням для РП установити для філій нові значення лімітів. У момент оброблення цього файла на АРМ-2 значення лімітів для філій, що вказані в цьому файлі, змінюються.

На початку банківського дня ліміти для філій установлюються на АРМ-2 автоматично одним із перелічених нижче способів за вибором головного банку:

—повна заборона роботи філії до надходження інформації з головного банку про встановлення лімітів на поточний банківський день;

—установлення значення ліміту, що дорівнює нулю (тобто дозвіл філії виконувати початкові платежі тільки на суму прийнятих цього дня відповідних платежів);

—перенесення на новий банківський день значення ліміту, встановленого для згаданої філії за станом на кінець попереднього банківського дня;

—робота філії без ліміту (тобто повне право користуватися всім залишком на коррахунку головного банку);

—автоматичне коригування ліміту таким чином, щоб платоспроможність філії на початок нового банківського дня не змінювалася порівняно зі станом на кінець попереднього дня.

Спосіб установлення лімітів обирається головним банком.

Безумовна заборона приймання початкових платежів («блокування» банку в СЕП) може бути встановлена незалежно як для головного банку, так і для будь-якої з його філій.

5.4. Національна система масових електронних платежів

У процесі грошових розрахунків поряд із суб'єктами господарювання, банками та установами активну участь беруть фізичні особи. Більшість їхніх грошових розрахунків (платежі та одержання грошей) здійснюється в готівковій формі. Це

призводить до надмірного розбухання готівкового обороту, утворення значних залишків грошей поза банками, збільшення суспільних витрат, пов'язаних з організацією грошового обігу, сприяє тінізації економіки. Тому виникла потреба в запровадженні безготівкових розрахунків у сферу економічних відносин і насамперед тієї їх частини, де учасниками виступають фізичні особи. Щоб надати цьому процесу більш організованого і динамічного характеру, НБУ і Уряд України прийняли рішення створити національну систему масових електронних платежів (НСМЕП).

Відповідно до статті 40 Закону України «Про Національний банк України» з метою нормативної підтримки пілотного проекту НСМЕП НБУ у квітні 2000 р. затвердив Тимчасове положення про НСМЕП. При цьому враховувалися Закони України «Про банки і банківську діяльність», «Про захист інформації в автоматизованих системах», «Положення про порядок емісії платіжних карток і здійснення операцій з їх застосуванням», інші законодавчі акти України та нормативно-правові акти НБУ.

До складу НСМЕП входять: платіжна організація, члени і учасники платіжної системи.

Платіжною організацією НСМЕП на етапі впровадження та функціонування пілотного проекту є НБУ. Загальне управління НСМЕП здійснює Рада платіжної організації. Вона виконує такі функції: вирішує питання прийняття до НСМЕП нових і виключення діючих членів; установлює ліміти НСМЕП для кожного платіжного інструменту; установлює загальносистемні комісії; приймає стратегічні рішення щодо подальшого розвитку НСМЕП; виконує арбітражні функції в межах НСМЕП.

Після завершення пілотного проекту керівництво платіжною системою здійснюватиме нова платіжна організація, що буде створена за ініціативи членів НСМЕП як юридична особа. До створення цієї юридичної особи платіжною організацією НСМЕП є НБУ.

Членами НСМЕП можуть бути банки, які одержали банківську ліцензію НБУ та уклали договір з Платіжною організацією про вступ до НСМЕП.

Учасниками НСМЕП є юридичні або фізичні особи — суб'єкти відносин, що виникають при здійсненні розрахункових операцій за допомогою платіжних карток НСМЕП (розрахунковий банк, Головний процесінговий центр (ГПЦ), Регіональний процесінговий центр (РПЦ), держателі платіжних карток, підприємства торгівлі та

послуг, банки — члени НСМЕП. Функції розрахункового банку НСМЕП виконує Операційне управління НБУ.

Платіжна організація визначає організації — учасниці НСМЕП, яким надається право виконувати функції процесінгових центрів, і наділяє їх відповідними повноваженнями. Оперативне керування НСМЕП у межах повноважень, визначених платіжною організацією, виконує ГПЦ. РПЦ управляє частиною НСМЕП, яка перебуває в нього на обслуговуванні (підприємства торгівлі та послуг, банки).

ГПЦ через свої підрозділи (центри генерації ключової інформації, системної ініціалізації та системної персоналізації) виконує також функції управління системними ключами та системної підготовки карток для подальшої їх емісії в банках.

Взаємозв'язки між учасниками НСМЕП будуються на договірних засадах.

На етапі впровадження та функціонування пілотного проекту допускається укладення банками з платіжною організацією одного загального договору, якщо платіжна організація, розрахунковий банк, Головний процесінговий центр є однією юридичною особою.

Під час роботи в НСМЕП банки укладають такі договори:

— з фізичними та юридичними особами — про відкриття рахунків, видачу карток та умови здійснення операцій за ними;

— з підприємствами торгівлі та сфери послуг — про обслуговування платіжних карток НСМЕП (у разі виконання банками функцій еквайра¹);

— з іншими банками (агентами) щодо емісії або еквайрингу платіжних карток НСМЕП.

Розрахунки в НСМЕП відбуваються з використанням автоматизованої карткової системи (АКС), терміналів, банкоматів, електронних контрольно-касових апаратів (ЕККА), комп'ютерно-касових систем (ККС), які відповідають вимогам НСМЕП. Банки самостійно купують програмно-технічні комплекси, що мають відповідні свідоцтва.

Для вступу в НСМЕП банк надає до платіжної організації заяву і копію банківської ліцензії, виданої НБУ.

Після позитивного рішення з боку платіжної організації банк укладає договори:

---

¹ Діяльність банківської установи з виконання розрахунків з підприємствами торгівлі (послуг) за операціями, здійснюваними із застосуванням платіжних карток, та операцій з видачі готівки держателям платіжних карток — клієнтам інших банківських установ.

—з платіжною організацією — про вступ до НСМЕП;
—з розрахунковим банком — про проведення взаєморозрахунків у НСМЕП;
—з головним або з регіональним процесінговими центрами — про обслуговування розрахунків платіжними картками в НСМЕП. Після цього ГПЦ вносить інформацію про нового члена НСМЕП у власну базу даних. Банки м. Києва та Київської області укладають цей договір з ГПЦ.

Після включення до НСМЕП банк самостійно проводить емісію платіжних карток і розширює мережу еквайрингу (у разі потреби збільшує кількість терміналів і банкоматів).

Картки, що використовуються в НСМЕП, поділяються на дві групи — платіжні та службові.

Платіжні картки призначені для здійснення їх держателями таких операцій:

- платежів за товари та послуги;
- одержання готівки;
- проведення операцій завантаження;
- перерахування коштів з відповідного рахунка (карткового або рахунка завантаження) на певний рахунок одержувача коштів;
- одержання інформації щодо стану рахунків (у тому числі виписок з рахунків).

Службові картки залежно від їх призначення поділяються на такі типи:

- модулі безпеки терміналів;
- трансфертні;
- картки доступу.

Модулі безпеки терміналів зберігають системні кріптографічні ключі, проводять перевірку та авторизацію платіжних карток для операцій у режимі офф-лайн¹, накопичують інформацію про платежі, що здійснені за допомогою електронного гаманця, забезпечують захист зв'язку з банком чи процесінговим центром в он-лайн² режимі, авторизують службові картки.

Трансфертні картки використовуються для передавання інформації з торговельного терміналу в еквайр чи процесінговий центр та передавання службової інформації від них у

---

¹ Це операція з використанням платіжної картки, технологічна схема виконання якої не потребує безперервного зв'язку в режимі реального часу з емітентом під час виконання операції.

² Це операція з використанням платіжної картки, технологічна схема використання якої передбачає наявність безперервного зв'язку в режимі реального часу між учасником НСМЕП під час виконання операції.

торговельний термінал, якщо термінал не може забезпечити зв'язку іншим шляхом.

Картки доступу призначені для розмежування прав доступу окремих осіб до торговельних і банківських терміналів, а також функцій НСМЕП. У свою чергу, за правами доступу картки поділяються на такі типи:

- картки доступу торговця;
- картки доступу працівників банку та процесінгових центрів;
- картки доступу сервісних службовців.

Платіжні картки можуть бути особистими та корпоративними. Держателем особистої платіжної картки є фізична особа, а корпоративної — довірча особа юридичної особи.

Емісія платіжних карток у банку відбувається у три етапи: персоналізація, персоніфікація та видача картки клієнту. При емісії платіжних карток у банку-емітенті відкривають (або пов'язують з емітованою картокою вже відкриті) один або кілька рахунків:

- рахунок завантаження;
- чековий картахунок для електронного чека;
- консолідований рахунок гаманців.

Перші два рахунки відкриваються кожному клієнту окремо, а консолідований рахунок гаманців відкривається перед початком емісії платіжних карток для всіх клієнтів.

У НСМЕП використовуються платіжні картки з такими платіжними документами, як електронний гаманець та електронний чек.

Платіж та отримання готівки електронним гаманцем виконуються на автономному терміналі (без он-лайн зв'язку з банком) шляхом списання суми платежу з балансу гаманця та занесення її в термінал (торговельний або банківський) у вигляді одиночних трансакцій (для операцій видачі готівки та адресного платежу) або в термінальний модуль безпеки (для операцій платежу) для подальшого відправлення через еквайра до емітента, де відбувається списання коштів з консолідованого рахунка електронних гаманців.

Платіж електронним чеком (отримання готівки) виконується на автономному терміналі (без он-лайн зв'язку з банком) шляхом списання з суми платежу з балансу чека та занесення її в термінал у вигляді одиночних трансакцій для подальшого відправлення через еквайра до емітента, де відбувається списання коштів з карткового рахунка електронного чека держателя картки.

За допомогою електронного гаманця та електронного чека виконуються такі офф-лайн операції:

- оплата товарів та надання послуг;
- одержання готівки;
- адресний платіж;
- відновлення незавершеного платежу;
- блокування платіжної картки;
- перегляд залишку коштів на картці;
- перегляд журналу платежів;
- перегляд журналу завантажень.

До он-лайн операцій із застосуванням персоніфікованого електронного гаманця та електронного чека належать такі операції:

- перегляд стану рахунка завантаження;
- завантаження платіжної картки з рахунка завантаження;
- завантаження готівкою;
- платіж з рахунка завантаження;
- одержання готівки з рахунка завантаження.

За допомогою електронного неперсоніфікованого гаманця в режимі он-лайн здійснюються тільки операції завантаження його готівкою.

Усі офф-лайн та он-лайн операції з платіжними інструментами можуть проводитись у будь-якому банку — члені НСМЕП за наявності відповідного устаткування.

Для зменшення ризиків членів та учасників НСМЕП та забезпечення ефективного використання банками залучених коштів у НСМЕП передбачені відповідні ліміти. Величина всіх карткових лімітів визначається платіжною організацією та повідомляється членам НСМЕП.

Взаєморозрахунки в НСМЕП здійснюються за кліринговою схемою. Виняток становлять лише адресні платежі, виконані за допомогою платіжних карток. Після завершення сеансів поточного дня регіональні процесінгові центри розраховують нетто-позиції кожного з банків регіону, звіряють з нетто-позиціями, що розраховуються самими банками, і передають їх до Головного процесінгового центру, який уводить і вивіряє кліринг, формуючи остаточні нетто-позиції членів НСМЕП окремо за електронним гаманцем, електронним чеком і комісійними.

Ці дані передаються до розрахункового банку, який об'єднує клірингові нетто-позиції в одну для кожного банку і через систему електронних платежів НБУ (СЕП) проводить

дебетування транзитних і, відповідно, кореспондентських рахунків банків (згідно з умовами договору з банком — членом НСМЕП, що мають дебетову клірингову позицію) і після цього кредитує банки, що мають кредитову позицію. Усі розрахунки між банківськими установами — членами НСМЕП виконуються лише в банківські дні в СЕП.

Для зменшення ризиків невиконання зобов'язань у разі неплатоспроможності емітентів або еквайрів у НСМЕП створюється й постійно підтримується страховий фонд.

У разі недостатності коштів страхового фонду з метою проведення своєчасних розрахунків члени НСМЕП можуть укладати з НБУ кредитні договори щодо їх рефінансування.

Питання для самоконтролю

1. Що таке платіжна система?
2. Які платіжні системи функціонують в Україні?
3. Як здійснюються міжбанківські розрахунки?
4. У чому полягає сутність СЕП?
5. Розкрийте сутність НСМЕП.

РОЗДІЛ 6

РЕГУЛЮВАННЯ

ДІЯЛЬНОСТІ БАНКІВ

Після вивчення цього розділу ви зможете:

- усвідомити необхідність регулювання діяльності банків з боку держави в особі уповноважених органів;
- розкрити основні повноваження органів банківського регулювання;
- зрозуміти порядок державної реєстрації банків в Україні та порядок ліцензування банківської діяльності;
- дізнатися, за допомогою яких економічних нормативів центральні банки, в тому числі й Національний банк України, регулюють капітальну базу банків; їх ліквідність; допустимий рівень кредитного, інвестиційного та валютного ризику;
- визначити та оцінити фактичний рівень кожного економічного нормативу, що регулює ту чи іншу сферу банківської діяльності;
- зрозуміти взаємозв'язок та відмінності між фінансовим капіталом банку та його регулятивним капіталом;
- визначити складові та розмір регулятивного капіталу комерційного банку;
- оцінити рівень капіталізації комерційного банку;
- визначити вид, мету та порядок створення комерційними банками резервів за активними операціями;
- ознайомитись із загальними умовами формування та використання спеціальних резервів;
- засвоїти методики створення спеціальних резервів вітчизняними комерційними банками відповідно до вимог НБУ;
- з'ясувати порядок віднесення кредитних та інших активних операцій до тієї чи іншої категорії за рівнем ризику;
- визначити розрахункову суму резервів, що створюються за активними операціями банків, та відкоригувати фактично створені відповідні резерви;
- зрозуміти порядок гарантування банківських вкладів в Україні;
- усвідомити особливості методичного забезпечення НБУ організації банківського кредитування і розрахунків;
- зрозуміти основи організації бухгалтерського обліку в банках та роль НБУ у цьому;
- усвідомити особливості методичного забезпечення складання звітності в банках;
- зрозуміти роль НБУ в регулюванні функціонування служби внутрішнього аудиту в банках України.

6.1. Сутність та необхідність регулювання діяльності банків

Регулювання діяльності банків — це важлива функція держави, яку вона виконує з метою забезпечення стабільності банківської системи.

Під *регулюванням діяльності банків* розуміють насамперед створення відповідної правової бази. По-перше, це розроблення та ухвалення законів, що регламентують діяльність банків (наприклад, закон про центральний банк країни, закон про банки і банківську систему). По-друге, це ухвалення відповідними установами, уповноваженими державою, положень, що регламентують функціонування банків, у вигляді нормативних актів, інструкцій, директив. Вони базуються на чинному законодавстві і конкретизують, роз'яснюють основні положення законів. Законодавчі і нормативні положення визначають такі межі поведінки банків, які сприяють надійному й ефективному функціонуванню банківської системи.

Важливою і специфічною складовою процесу регулювання діяльності банків є нагляд за банками, під яким розуміють насамперед моніторинг процесів, що мають місце у банківській сфері на різних стадіях функціонування банків, а саме:

- створення нових банків та їхніх установ;
- діяльності банків;
- реорганізації та ліквідації банків.

З метою здійснення банківського нагляду регулятивно-наглядові органи, уповноважені державою, мають широкі повноваження, а саме:

- отримання необхідної інформації про стан як окремого банку, так і всієї банківської системи;
- перевірка дотримання банками законодавчих і нормативних актів, що регламентують їхню діяльність;
- оцінювання якості управління банківськими ризиками;
- застосування до банків адекватних заходів реагування.

У країнах з ринковою економікою держава в особі центрального банку та відповідних уповноважених органів ставить за мету впровадження пруденційного¹ регулювання діяльності банків, тобто регулювання, спрямованого на забезпечення стабільності та надійності банків, їхньої обачливої

---

¹ Термін «пруденційний» запозичено із зарубіжної практики, він означає «розумний», «обережний».

та розважливої поведінки, виконання банками вимог фінансової безпеки.

Ефективне використання можливостей пруденційного банківського регулювання передбачає необхідність чіткого законодавчого визначення змісту таких понять, як «банк» і «банківська діяльність». Неоднозначне їх тлумачення може мати негативні наслідки для економічної практики. Чітке визначення цих понять насамперед допоможе економічним суб'єктам легко орієнтуватися на грошовому ринку, знати, які посередницькі операції належать до банківської діяльності та які наслідки (правові й економічні) може мати заняття цією діяльністю. Критерієм віднесення фінансових посередників грошового ринку до банківських установ може бути комплекс із трьох посередницьких операцій, що є базовими для банківської діяльності:

- приймання грошових коштів від клієнтів у вклади;
- надання клієнтам кредитів і створення нових платіжних засобів;
- здійснення розрахунків між клієнтами.

В умовах ринкової економіки банки мають надзвичайно великі можливості впливати на економічні процеси як позитивно, так і негативно, що зумовлює необхідність регламентації їхньої діяльності. Дослідження ролі банків у сучасній економіці дає можливість з'ясувати причини, які примушують державу брати на себе функцію регулювання діяльності банків. Розглянемо основні з цих причин.

Держава в особі центрального банку покликана, як уже зазначалося, регулювати грошовий оборот з метою забезпечення стабільності національної валюти, що неможливо без регулювання діяльності банків, а саме без обмеження здатності банків створювати платіжні засоби — гроші. У гонитві за прибутком банки здатні створити й запропонувати більше грошей, ніж у них є підстав для цього, і більше, ніж потребує ринок. Інструментом регулювання діяльності банків виступає механізм обов'язкового резервування певної частини ресурсів банків (у межах заздалегідь визначеної центральним банком норми обов'язкових резервів). У цих умовах здійснення банками платежів, надання позичок обмежується обсягом банківських ресурсів, що перевищують суму зарезервованих ресурсів. Якщо ж банк не дотримується встановлених правил, тобто порушує норму обов'язкових

резервів, регулятивно-наглядові органи застосовують до нього певні заходи.

Важливим призначенням банків є збереження грошових заощаджень суспільства. Банки — це довірчі установи, тобто в основі їхньої діяльності лежить довіра до них з боку суспільства. Для того щоб економічні суб'єкти розміщували в банках свої заощадження, вони повинні мати певні *гарантії*, що ці заощадження можна буде отримати в наперед домовлені строки і з обіцяними процентами. У цих умовах суспільство розглядає виконання державою функції банківського регулювання як свого роду гарантію розумної та обачливої політики банків. Крім того, з метою підвищення довіри до банківської системи у більшості ринкових економік функціонують спеціальні колективні фонди (корпорації) страхування (гарантування) депозитів. Вони гарантують вкладникам у разі банкрутства банку повернення їхніх заощаджень у певних межах.

Банки на відміну від інших економічних суб'єктів ринку містять у собі підвищену загрозу дестабілізації власної діяльності і провокування загальноекономічної кризи, що пояснюється самою природою банків, специфікою їхньої діяльності. Так, власний капітал банків становить невелику частку у їхніх сукупних ресурсах, оскільки банки працюють головним чином за рахунок залучених коштів великої кількості вкладників. У зв'язку з цим платоспроможність і ліквідність банків є поняттями відносними, вони базуються на допущенні, що вкладники не вилучать свої кошти з банків одночасно. Проте економічна ситуація в країні може скластися у такий спосіб, що ймовірність вилучення коштів значної кількості вкладників з банків стане реальністю, і банки, що опинились у цій ситуації, можуть збанкрутувати. Банки-банкрути, тісно пов'язані з іншими банками через систему міжбанківських зв'язків, будуть не здатні виконати свої зобов'язання перед вкладниками, перед іншими банками, що потягне за собою цілий ланцюг банківських крахів. Наслідком цього може стати порушення грошового обороту з ризиком перейти у кризу банківського сектору, а потім і в загальноекономічну кризу країни.

Ще один приклад. Банківська система виконує життєво важливу роль фінансового посередника на грошовому ринку. Банки акумулюють заощадження економічних суб'єктів і водночас надають позички іншим суб'єктам ринку. Кредитування неминуче пов'язано передусім з ризиком неповернення позичених коштів і, як наслідок, з ризиком для

банків втрати ліквідності і платоспроможності. У світовій банківській практиці *управління кредитним ризиком* розглядається як проблема, що має державне значення. У зв'язку з цим держава в особі уповноважених регулятивно-наглядових органів зобов'язує банки створювати резерви для відшкодування можливих втрат за позиками. Розмір резервів визначається загальною сумою всіх наданих позичок та ступенем їхнього ризику. Отже, банки відіграють ключову роль в економіці і водночас їм притаманна підвищена фінансова вразливість, що зумовлює необхідність розроблення та ухвалення державою заходів стосовно регулювання діяльності банків.

Банки формують платіжну систему країни. На банківських рахунках зосереджені кошти, що становлять основу для безготівкових розрахунків, і саме банки здійснюють їх. Надійна й ефективна платіжна система — це важливий компонент розвинутої економіки. З огляду на наявність тісного взаємозв'язку сучасної платіжної і виробничої систем порушення в платіжній системі можуть негативно позначитися на розвитку економіки. Зауважимо, що міжбанківський ринок і платіжний оборот у сучасних умовах мають міжнародний характер. У зв'язку з цим проблеми, що виникають на національних банківських ринках, перестають бути локальними й експортуються на світовий ринок, що також є аргументом для обґрунтування необхідності регулювання діяльності банків.

Важливою є й така зовнішня обставина. Банківська система будь-якої країни не може сприйматися світовою спільнотою як повноцінна за відсутності системи банківського регулювання, що відповідає міжнародно визнаним стандартам.

Ефективна система регулювання діяльності банків потрібна і самим банкам, тому що успіх їхньої діяльності залежить від довіри до них з боку суспільства. Втрата довіри вкладників до одного банку може викликати ланцюгову реакцію, перекинутися на всю банківську систему і призвести до втрати довіри до всієї банківської системи.

Отже, необхідність регулювання діяльності банків з боку держави визначається квазісуспільною природою банків. Банки функціонують головно як недержавні, приватні структури, мета діяльності яких — отримання максимального прибутку. Водночас, як уже зазначалося, вони займаються суспільно корисною й необхідною діяльністю, що і робить регулювання цієї діяльності обґрунтованим і необхідним завданням держави.

Ефективність банківського регулювання залежить значною мірою від того, наскільки чітко визначені завдання, що стоять перед відповідними регулятивно-наглядовими органами, наскільки добре ці завдання розуміють і підтримують органи, що розробляють економічну політику держави і несуть відповідальність за реалізацію цієї політики.

Основні завдання регулювання діяльності банків:

— підтримання стабільності та надійності банківської системи з метою сприяння економічному піднесенню;

— захист інтересів вкладників, що розміщують свої кошти в банках, від неефективного управління банками і від шахрайства. Інтереси вкладників потребують захисту, тому що в усіх країнах рівень інформованості вкладників про фінансовий стан банків вельми недостатній і вони не мають можливості самостійно оцінити, який ризик беруть на себе, розміщуючи свої кошти в тому чи іншому банку;

— створення конкурентного середовища у банківському секторі, адже саме це середовище є найсприятливішим для клієнтів банків. Завдяки банківській конкуренції знижуються процентні ставки за позичками, підвищуються процентні ставки за депозитами, розширюється спектр банківських послуг, запроваджуються новітні банківські технології тощо;

— забезпечення відкритості (прозорості) політики і діяльності банківського сектору в цілому і кожного банку окремо. Підвищення відкритості базується на удосконаленні системи обліку і звітності в банках і наближенні їх до вимог, що випливають із досвіду міжнародної банківської практики;

— підтримування необхідного рівня стандартизації і професіоналізму в банківському секторі, забезпечення ефективної діяльності банків і запровадження технологічних нововведень в інтересах споживачів банківських послуг.

Необхідність і значущість банківського регулювання в умовах ринкової економіки не виключають саморегуляції банківського сектору через ринкові механізми. Ці дві форми регулювання мають доповнювати одна одну. Банки повинні діяти, керуючись принципами комерційного розрахунку та надійності. У свою чергу, органи банківського регулювання мусять діяти, керуючись принципами розумного, обачливого ставлення до банків, тобто вони не повинні вимагати від банків здійснення операцій, які могли б послабити їхній фінансовий стан, посягати на свободу підприємницької діяльності банків.

В Україні в умовах планово-централізованої економіки та існування системи державних банків не було потреби у створенні системи банківського регулювання. Напрями й умови діяльності банків визначалися урядом, він же і контролював їхню діяльність.

В умовах трансформації економіки в Україні одним із найважливіших компонентів цього процесу є створення ефективної системи пруденційного банківського регулювання. Проблема створення цієї системи має для України особливе значення, зважаючи на такі фактори:

— нестабільний характер економіки;

— ризикована практика банківської діяльності, зокрема кредитування, що виявляється у високому рівні простроченої, пролонгованої та безнадійної до повернення кредитної заборгованості, а також у надмірному кредитуванні інсайдерів, у концентрації кредитного ризику;

— недостатній рівень банківського капіталу та резервів на покриття ризиків з огляду на потреби економіки та якість активів банків;

— неефективність системи управління ризиками, яку застосовують банки. Про це свідчить хоча б той факт, що протягом останніх років постійно приблизно 12—14 % від загальної кількості зареєстрованих банків перебувають у стадії ліквідації;

— неадекватність системи банківського нагляду та аудиту стану банківської системи (зокрема, 90 % збанкрутілих банків мали позитивні аудиторські висновки).

У світовій практиці спочатку десятиріччями, століттями формувалася банківська система, а потім уже система банківського регулювання. В Україні ці процеси відбуваються паралельно, що є, безумовно, ускладнювальним фактором. Водночас Україна має й деякі переваги — вона може і повинна скористатися накопиченим світовим досвідом у галузі банківського регулювання.

6.2. Організація системи банківського регулювання

В усіх країнах з ринковою економікою в тому чи іншому вигляді функціонує система банківського регулювання. В окремих із них вона існує вже понад століття. Так, у США ця

система почала створюватися ще в 60-х роках XIX ст. В останні десятиріччя XX ст. відбувалося реформування банківського сектору в постсоціалістичних країнах, і невід'ємним компонентом цього процесу було становлення системи банківського регулювання. Одночасно і в деяких країнах зі сталими банківськими традиціями відбуваються суттєві зміни у концепції побудови цієї системи, передусім у напрямі активізації її діяльності, що пов'язано з глобалізацією банківської справи, підвищенням ризику діяльності банків, які освоюють нові фінансові інструменти і нетрадиційні для банків операції, зі створенням фінансових конгломератів.

У світовій банківській практиці не існує єдиного підходу до інституційної побудови системи банківського регулювання. У більшості ринкових економік законодавчі й нормативні акти, що регламентують діяльність центрального банку, покладають на нього повноваження щодо регулювання банківської діяльності. Причому в деяких країнах, наприклад у Нідерландах, Росії, винятково центральний банк має повноваження щодо банківського регулювання (в тому числі і банківського нагляду). У США, Німеччині, Франції та в деяких інших країнах існує змішана система банківського регулювання, в межах якої центральний банк розподіляє регулятивно-наглядові повноваження з іншими спеціальними органами, які можуть створюватися під егідою центрального банку, міністерства фінансів, казначейства або бути взагалі незалежними органами, підзвітними законодавчій владі.

Наприклад, у Німеччині до недавнього часу функціонувало під егідою Міністерства фінансів Федеральне відомство з нагляду за банками, яке тісно співпрацювало з центральним банком (Німецьким федеральним банком, або Бундесбанком). З 1 травня 2002 р. у Німеччині почала діяти нова система нагляду за фінансовими посередниками грошового ринку. Згідно з Законом про нагляд за сектором фінансових послуг органи банківського, страхового і біржового нагляду були об'єднані в нове Федеральне відомство фінансового нагляду. Із створенням цього відомства було конкретизовано розподіл повноважень між ним і Бундесбанком. Основні повноваження Федерального відомства фінансового нагляду у сфері банківського регулювання: видає банкам ліцензії, приймає рішення щодо застосування санкцій до них, відкликає ліцензії. Німецький федеральний банк (Бундесбанк) здійснює безвиїзний нагляд за банками на підставі

аналізу банківської звітності, аналізує аудиторські висновки, проводить інспекційні перевірки на місцях.

У Франції функціонують три спеціальні структури під егідою Банку Франції і Міністерства фінансів та економіки — Комітет банківської регламентації, Комітет кредитних установ і Банківська комісія з розподілом регулятивно-наглядових повноважень між ними і Банком Франції.

Прикладом банківської регулятивно-наглядової структури, незалежної від центрального банку й уряду, є Федеральна корпорація страхування депозитів у США, підзвітна законодавчому органу державної влади.

Інституційна побудова системи банківського регулювання визначається особливостями історичного та економічного розвитку тієї чи іншої країни, традиціями і значною мірою характером банківської системи. Так, у Великобританії завдяки відсутності антимонопольного законодавства і жорсткого контролю за злиттям банків був досягнутий високий ступінь концентрації банківського капіталу. Утворилися великі банківські об'єднання з розвинутою мережею філій у країні і за кордоном, які сконцентрували значну частку ресурсів, операцій, безготівкового грошового обороту. Концентрація банківської системи зумовила зосередження повноважень щодо банківського регулювання в єдиній установі — Банку Англії. Причому центральний банк (Банк Англії) традиційно здійснював банківське регулювання, у тому числі нагляд за діяльністю банків на неформальній основі, тобто через безпосередні контакти з банками та шляхом морального переконання. У 70—80-ті роки ХХ ст. ця система зазнала серйозних випробувань у зв'язку з фінансовими кризами. Поступово британські власті надали перевагу більш формальному підходу до регулювання банківської діяльності та нагляду і створили з цією метою у 80-ті роки спеціальні підрозділи у структурі Банку Англії.

У 1998 р. у Великобританії було створено новий регулятивно-наглядовий орган з повноваженнями здійснювати нагляд за діяльністю всіх фінансових посередників грошового ринку, тобто банків, страхових та інвестиційних компаній, будівельних товариств тощо.

Інша ситуація склалась у США. Особливості банківського законодавства в цій країні¹ сприяли збереженню

---

¹ Обмеження концентрації капіталу і підтримування конкуренції на грошовому ринку шляхом установлення територіальних обмежень на відкриття банками філій.

децентралізованої і роздробленої банківської системи. На відміну від Великобританії у США збереглося багато дрібних безфілійних банків. Протягом багатьох років створювалася розгалужена система банківського регулювання як на федеральному рівні, так і на рівні окремих штатів. Основні структури цієї системи: Федеральна резервна система, Служба контролера грошового обігу, Федеральна корпорація страхування депозитів і банківські департаменти в урядах штатів.

Отже, у світовій практиці існують різні моделі інституційної побудови системи банківського регулювання, проте для всіх їх дуже важливо, щоб регулятивно-наглядові органи мали всі необхідні повноваження для ефективного виконання поставлених перед ними завдань. Крім того, ці повноваження мають бути передбачені на законодавчому рівні.

До основних повноважень органів банківського регулювання належать такі:

- регулювати доступ до банківської системи. Це означає, по-перше, можливість визначати певні вимоги й умови, що є обов'язковими для отримання ліцензії на право здійснювати банківську діяльність, і, по-друге, здійснювати нагляд за дотриманням цих вимог та умов;

- установлювати для банків економічні нормативи, що регламентують капітальну базу, ліквідну позицію та ризики у діяльності банків;

- вимагати від банків формування резервів для покриття ризиків від проведення активних операцій, а також вимагати резервування частини залучених депозитів у межах установленої норми обов'язкових резервів;

- ініціювати створення системи гарантування банківських депозитів та забезпечувати ефективність її функціонування;

- установлювати для банків принципи та стандарти ведення бухгалтерського обліку, правила складання статистичної звітності та порядок проведення внутрішнього аудиту;

- здійснювати методичне забезпечення організації банківського кредитування та організації грошових розрахунків;

- регулярно отримувати від банків звітність і на базі аналізу цієї звітності проводити безвізний нагляд, тобто дистанційний моніторинг діяльності окремих банків і банківської системи в цілому. Безвізний нагляд використовується як система раннього застереження, що дає змогу регулятивно-наглядовим органам ухвалювати рішення про застосування до банків коригувальних

заходів до загострення ситуації в банках або до проведення інспекційної перевірки на місці;

— проводити інспекційні перевірки банків на місцях. Порівняно з безвиїзним наглядом інспекційні перевірки надають регулятивно-наглядовим органам більше можливостей щодо виявлення реальної якості банківських активів, якості управління банком і взагалі якості управління банківськими ризиками. Оптимальний варіант банківського нагляду передбачає координацію зусиль безвиїзного нагляду та інспектування, тому що ці наглядові методи є взаємодоповнювальними;

— застосовувати заходи примусового впливу щодо проблемних банків, зокрема забороняти оголошення і виплату дивідендів, накладати штрафи тощо;

— брати неплатоспроможні банки під контроль, призначати тимчасову адміністрацію в такі банки, призупиняти їхню діяльність, організувати реорганізацію та ліквідацію банків.

Протягом останніх років продовжується пошук шляхів підвищення ефективності, «продуктивності» банківського регулювання, що пов'язано зі змінами у банківському бізнесі, а саме:

— глобалізацією банківського бізнесу. Усуваються бар'єри між внутрішнім національним грошовим ринком і світовим ринком, створюється єдиний загальносвітовий простір;

— розширенням спектра банківських операцій і послуг. У практику банків все частіше входять нетрадиційні операції: торговельні, страхові, операції з нерухомістю тощо. Глобальна комп'ютеризація, розширення мережі інтернет-технологій сприяють впровадженню зовсім нових банківських послуг, наприклад internet-banking.

Зазначені зміни призвели до концентрації ризиків у банківській діяльності і відповідно до розроблення нових підходів і взагалі нової філософії щодо банківського регулювання. В основу нової філософії покладені:

— оцінка здатності банків своєчасно виявляти ризики й усувати їх або мінімізувати;

— перехід від формального оцінювання поточного стану банків до якісної діагностики, пов'язаної з їх майбутнім;

— активне застосування в процесі регулювання не тільки внутрішньої інформації (звітність банків), а й зовнішньої (звіти зовнішніх аудиторів, оцінка рейтингових компаній, зустрічі з керівниками банків);

— удосконалення техніки аналізу та оцінювання діяльності банків. Використання методів моделювання процесів, зокрема стрес-тестування, тобто оцінювання стійкості банку при заданих несприятливих умовах його функціонування;

— введення інституту кураторів банку. Сутність «кураторства» полягає у створенні спеціальної групи (команди), якій доручають нагляд за конкретним банком і надають право приймати рішення з наглядового реагування;

— перехід до ризик-орієнтованого (ризик-сфокусованого) нагляду, який передбачає концентрацію нагляду на таких аспектах, як:

- виявлення сфер діяльності банків, що пов'язані з найбільшими ризиками;
- виявлення слабких банків і здійснення нагляду за ними у більш інтенсивному режимі;
- запровадження системи раннього реагування, метою якої є виявлення на ранніх стадіях імовірних проблем у діяльності банків.

Характерною рисою розвитку системи банківського регулювання на рубежі століть є посилення вимог до банків щодо забезпечення прозорості (транспарентності) їхньої діяльності, що пов'язано значною мірою з проблемою відмивання грошей та фінансування тероризму.

Із середини 1980-х років міжнародна спільнота повела активну боротьбу з відмиванням (легалізацією) доходів, здобутих злочинним шляхом. Згідно з рекомендаціями FATF — незалежної міжнародної організації, створеної у 1989 р. спеціально з метою розроблення і вдосконалення методів боротьби з відмиванням грошей — однією з передумов ефективної боротьби з відмиванням грошей є створення в кожній країні незалежного державного органу фінансового моніторингу. Основні завдання цього органу полягають у збиранні та аналізі інформації про значні й/або сумнівні фінансові операції і за наявності достатніх підстав про одержану інформацію необхідно повідомити правоохоронні органи. Рекомендації FATF передбачають також, що регулятивно-наглядові органи повинні забезпечувати застосування у банках програм захисту від відмивання грошей, від фінансування тероризму та здійснювати нагляд за дотриманням вимог цих програм.

В останні десятиріччя у світовій банківській практиці спостерігається тенденція до поступової уніфікації регулятивних вимог до банків. Певною мірою ця тенденція пов'язана з діяльністю Міжнародного комітету з банківського регулювання

та нагляду, який називається Базельським (за місцем його базування у Швейцарії у м. Базелі при Банкові міжнародних розрахунків). Базельський комітет є найавторитетнішою організацією у світі щодо визначення політики в галузі банківського регулювання та нагляду. До комітету входять представники центральних банків і органів банківського регулювання та нагляду дев'яти європейських країн, а також США, Канади і Японії. Комітет було створено в 1974 р. у зв'язку з глобалізацією банківської системи з метою координації зусиль національних регулятивно-наглядових банківських органів. Комітет не є директивною структурою. Мета його діяльності — надати можливість кожній країні користуватися його досвідом і рекомендаціями в галузі банківського регулювання та нагляду з урахуванням особливостей національної економіки.

У ЄС тенденція уніфікації регулятивних вимог до банків пов'язана, крім того, зі створенням єдиного євrorинку та Європейської системи центральних банків. Нагляд за діяльністю банків єврозони здійснюють уповноважені регулятивно-наглядові органи, утворені згідно з законодавством тієї чи іншої країни, тобто наглядова діяльність не делегована Європейському центральному банку і не створено наднаціонального органу банківського нагляду. Разом з тим Директива 2000/12/ЄС Європейського парламенту та Ради Європи від 20 березня 2000 р. «Щодо започаткування та подальшого здійснення діяльності кредитних установ» визначає єдині для всіх держав-членів вимоги щодо можливості відкриття та здійснення діяльності кредитних установ, єдині принципи та технічні інструменти пруденційного нагляду. При Комісії ЄС створено Банківський консультативний комітет органів банківського нагляду держав-членів.

Ще однією загальносвітовою тенденцією розвитку системи банківського регулювання є об'єднання органів, які здійснюють нагляд за діяльністю фінансових посередників грошового ринку, у єдиний наглядовий орган. Є певний сенс у створенні такого органу, адже визначальна ознака всіх фінансових посередників — єдиний характер їхньої діяльності, а саме: акумуляція вільного грошового капіталу та розміщення його серед позичальників-витратників. Водночас слід зауважити, що банки є особливими посередниками, адже тільки вони спроможні створювати депозитні гроші і впливати на пропозицію грошей. Ця обставина визначає стабільність банківської системи як принципово важливу передумову стійкості грошової системи. Виходячи з

призначення центрального банку здійснення саме ним банківського регулювання, і в тому числі нагляду за банками, видається економічно доцільним.

В Україні згідно із Законом «Про Національний банк України», а також із Законом «Про банки і банківську діяльність» регулювання діяльності банків здійснює Національний банк України. Крім того, відповідно до Закону «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» були розподілені повноваження державних органів у сфері регулювання різних секторів грошового ринку. Розподіл повноважень був здійснений у такий спосіб:

- регулювання ринку банківських послуг здійснює Національний банк України;

- регулювання ринків цінних паперів та їх похідних здійснює Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку;

- регулювання інших ринків фінансових послуг здійснює Державна комісія з регулювання ринків фінансових послуг.

Наприкінці 2003 р. керівники державних органів, що здійснюють регулювання грошового ринку, підписали меморандум про співпрацю та координацію дій зі здійснення нагляду за учасниками ринку.

Повноваження Національного банку України щодо банківського регулювання на рівні центрального апарату покладені на різні департаменти з урахуванням їх функціонального призначення. Так, діяльність комерційних банків на валютному ринку регулює Департамент валютного регулювання, Департамент готівково-грошового обігу регламентує порядок роботи банків із готівкою, а також готівковий обіг у позабанківській сфері, Департамент бухгалтерського обліку визначає порядок бухгалтерського обліку і звітності в банках тощо.

Значну роль у регулюванні банківської діяльності відіграє система банківського нагляду, що функціонує як єдиний механізм у складі центрального апарату та територіальних управлінь НБУ. На рівні центрального апарату НБУ ця система представлена Комісією з питань нагляду і регулювання діяльності банків та Генеральним департаментом банківського нагляду, до якого входять:

- Департамент стратегічного розвитку банківського нагляду;
- Департамент державної реєстрації та ліцензування банків;
- Департамент роботи з проблемними банками;
- Департамент безвізного нагляду та інспекційних перевірок.

Система банківського нагляду на рівні територіального управління НБУ також представлена Комісією з питань нагляду і регулювання діяльності банків і відповідними структурними підрозділами (зокрема, відділ реєстрації та ліцензування банківських установ, відділ інспектування та моніторингу діяльності банків, відділ інформаційно-аналітичної роботи).

6.3. Державна реєстрація банків

Вступний контроль, що здійснюється на стадії реєстрації нових банків та їх філій, дає змогу ще до вирішення питання про відкриття банку впевнитися в його майбутній надійності.

Головна мета цього контролю — допустити на ринок фінансових послуг України лише ті банки, умови діяльності яких відповідають установленим НБУ обов'язковим вимогам та діяльність яких не загрожує інтересам їх клієнтів.

Вступний контроль передбачає:

- перевірку обсягу капіталу, джерел внесків до статутного капіталу банків та складу їх учасників;
- перевірку кваліфікаційних та професійних якостей працівників вищої і середньої ланки управління банками;
- розгляд оптимального бізнес-плану діяльності банків на найближчі один-два роки;
- перевірку мережі установ банків;
- визначення політики та напрямів діяльності банків;
- розгляд питання щодо іноземних акціонерів (учасників) і кандидатів на керівні посади;
- розгляд відповідних технічних питань;
- визначення умов, за яких НБУ відмовляє у наданні ліцензій на проведення банківських операцій.

Вступний контроль здійснює Департамент

державної реєстрації та ліцензування

банків, до функцій якого належить:

- реєстрація банків, представництв банків нерезидентів, які створюються на території України;
- реєстрація змін та доповнень, внесених банками до установчих документів;
- ведення Державного реєстру;
- ліцензування банків, зареєстрованих НБУ, які діють на території України;
- підготовка пропозицій щодо надання, розширення або відкликання ліцензії на здійснення банківських операцій;
- ведення Книги реєстрації наданих ліцензій.

Реєстрація банків здійснюється Національним банком відповідно до Положення про порядок створення і державної реєстрації банків, відкриття їх філій, представництв, відділень, затвердженого Постановою Правління Національного банку України від 31 серпня 2001 р. № 375, зі змінами шляхом внесення відповідного запису до Державного реєстру банків. Після цього банк набуває статусу юридичної особи. Банки створюються у формі акціонерного товариства, товариства з обмеженою відповідальністю або кооперативного банку.

Банки можуть функціонувати як універсальні або як спеціалізовані. За спеціалізацією банки можуть бути:

- ощадними;
- інвестиційними;
- іпотечними;
- розрахунковими (кліринговими).

Банк набуває статусу спеціалізованого банку (крім ощадного) у разі, якщо більше 50 % його активів є активами одного типу:

для інвестиційного банку — емісія та розміщення цінних паперів, що здійснюються за рахунок грошових коштів приватних інвесторів;

для іпотечного банку — активи, розміщені під заставу землі чи нерухомого майна;

для розрахункового (клірингового) банку — активи, що розміщуються на клірингових рахунках.

Банк набуває статусу спеціалізованого ощадного банку у разі, якщо більше 50 % його пасивів є вкладками фізичних осіб.

Державний банк засновується за рішенням Кабінету Міністрів України після отримання позитивного висновку Національного банку про намір заснування державного банку. Статут державного банку затверджується відповідною

постановою Кабінету Міністрів України і має відповідати вимогам Закону України «Про банки і банківську діяльність» (далі — Закон), інших законів України та нормативно-правових актів Національного банку. Банк має право додавати до свого найменування слово «державний», використовувати зображення Державного Герба України, Державного Прапора України.

Місцевий кооперативний банк створюється юридичними і фізичними особами відповідно до вимог Закону та чинного законодавства України про кооперацію. Мінімальна кількість учасників місцевого кооперативного банку має бути не менше ніж 50 осіб, кожна з яких незалежно від розміру своєї участі в капіталі банку (паю) має право одного голосу.

Найменування банку має містити слово «банк», а також вказівку про організаційно-правову форму банку. Не дозволяється використовувати для найменування банку назву, що повторює вже існуючу назву іншого банку або вводить в оману щодо видів діяльності, які здійснює банк. Уживання в найменуванні банку слів «Україна», «державний», «центральный», «національний» та похідних від них можливе лише за згодою Національного банку.

Учасниками банку можуть бути юридичні і фізичні особи, резиденти та нерезиденти, а також держава в особі Кабінету Міністрів України або уповноважених ним органів. Власники істотної участі в банку повинні мати бездоганну ділову репутацію та задовільний фінансовий стан. Учасниками банку не можуть бути:

юридичні особи, в яких банк має істотну участь, об'єднання громадян, релігійні та благодійні організації;

юридичні особи, щодо яких неможливо встановити їх власників і джерела коштів, за рахунок яких такі юридичні особи здійснюють внески до статутного капіталу або купують акції банків.

Місцеві кооперативні банки та центральный кооперативний банк можуть залучати вклади (депозити, у тому числі на поточні рахунки) тільки від своїх учасників.

Вимоги щодо статутного капіталу

Мінімальний розмір статутного капіталу на час реєстрації банку має бути повністю сплачений та не може бути меншим:

— для місцевих кооперативних банків, що діють у межах однієї області, — 1 млн євро;

— для банків, що здійснюють свою діяльність на території однієї області (далі — регіональні), у тому числі спеціалізованих ощадних та іпотечних банків, — 3 млн євро;

— для банків, що здійснюють свою діяльність на території всієї України (далі — міжрегіональні), у тому числі спеціалізованих інвестиційних, розрахункових (клірингових), ощадних та іпотечних, центрального кооперативного, — 5 млн євро.

Національний банк установлює вимоги щодо мінімального розміру статутного капіталу банку тільки на час створення і реєстрації банків для забезпечення стабільної діяльності банку та виконання ним банківських операцій. Формування та збільшення статутного капіталу банку може здійснюватися виключно шляхом грошових внесків учасників. Грошові внески для формування та збільшення статутного капіталу банку резиденти України здійснюють у гривнях, а нерезиденти (юридичні особи, фізичні особи-іноземці) — в іноземній вільно конвертованій валюті або в гривнях.

Статутний капітал банку не повинен формуватися за рахунок коштів, джерела походження яких не підтверджені. Забороняється використовувати для формування статутного капіталу банку бюджетні кошти, якщо такі кошти мають інше цільове призначення, а також банківські метали. Розподіл прибутку з метою збільшення статутного капіталу може здійснюватися шляхом нарахування дивідендів учасникам банку та прийняття ними рішення про їх направлення до статутного капіталу. Банкам забороняються зустрічні інвестиції у статутні капітали один одного та зустрічні інвестиції в статутні капітали їх учасників.

Порядок подання документів

для державної реєстрації банку

Для державної реєстрації банку уповноважена його засновниками особа або голова спостережної ради подає до територіального управління Національного банку за місцем створення банку такі документи:

а) *заяву про реєстрацію банку*, засвідчену підписом уповноваженої особи або голови спостережної (наглядової) ради;
б) *установчий договір*, підписаний засновниками (учасниками) банку та засвідчений відбитком їх печатки. Підписи фізичних осіб — засновників (учасників) засвідчуються в нотаріальному порядку.

Для реєстрації державного та кооперативного банків установчий договір не подається.

В установчому договорі зазначаються:

- організаційно-правова форма;
- напрями діяльності та спеціалізація (у разі її наявності);
- мета діяльності;
- склад засновників (учасників), їх найменування та місцезнаходження (телефон, платіжні реквізити, паспортні дані фізичних осіб);
- склад і компетенція органів управління банку та порядок прийняття ними рішень, порядок унесення змін до установчих документів;
- особа, уповноважена укладати договори та діяти від імені засновників (учасників);
- розмір, порядок і строки формування статутного капіталу банку;
- відповідальність сторін за невиконання взятих на себе зобов'язань;
- порядок розподілу прибутків і покриття збитків банку;
- порядок реорганізації та ліквідації банку;
- кількість та розмір часток кожного з учасників і порядок унесення ними вкладів (для товариств з обмеженою відповідальністю);

в) *статут банку*, затверджений установчими зборами (зборами учасників) і підписаний головою правління банку. Статут державного банку затверджується постановою Кабінету Міністрів України і має відповідати вимогам Законів України «Про банки і банківську діяльність», «Про господарські товариства» та інших законодавчих актів. У ньому зазначаються:

- повна і скорочена назва банку та його місцезнаходження;
- організаційно-правова форма;
- перелік основних законів, на підставі яких створюється і діє банк;
- положення про те, що банк набуває статусу юридичної особи з часу реєстрації його Національним банком у Державному реєстрі банків;

— положення про те, що банк виконує вимоги нормативно-правових актів Національного банку, користується єдиними правилами бухгалтерського обліку в банках на базі комплексної автоматизації й комп'ютеризації, подає Національному банку звітність та інформацію в установлених ним обсягах і формах;

— напрями діяльності та спеціалізація (у разі її наявності);

— перелік видів діяльності, банківських та інших операцій, які має намір здійснювати банк на підставі банківської ліцензії та письмового дозволу Національного банку;

— порядок і строки формування статутного капіталу банку;

— кількість часток, паїв у статутному капіталі, розмір часток кожного з учасників (якщо банк створено як товариство з обмеженою відповідальністю, кооперативний банк). Статут банку, заснованого як акціонерне товариство, має містити також відомості про види акцій, що випускаються, їх номінальну вартість, форми випуску акцій (документарна чи бездокументарна), кількість акцій, що купуються засновниками й акціонерами, строк і порядок виплати частки прибутку (дивідендів), яка проводиться один раз на рік за підсумками року. Привілейовані акції не можуть бути випущені на суму, що перевищує 10 % статутного капіталу акціонерного товариства;

— розмір і порядок формування резервів та загальних фондів банку;

— порядок розподілу прибутків і покриття збитків;

— положення про аудиторську перевірку банку;

— положення про органи внутрішнього аудиту банку;

— положення про структуру управління банку, органи управління, їх компетенцію та порядок прийняття ними рішень, включаючи перелік питань, щодо яких потрібна одностайність або кваліфікована більшість голосів (загальні збори акціонерів, збори учасників банку, спостережна рада банку, правління (рада директорів) банку);

— положення про органи контролю за діяльністю банку, порядок їх діяльності (ревізійна комісія);

— порядок реорганізації або ліквідації банку відповідно до Закону;

— порядок унесення змін до статуту банку;

— інші положення, що не суперечать чинному законодавству України;

г) *протокол установчих зборів* (зборів учасників), підписаний головою та секретарем зборів, у якому зазначаються місце та дата проведення зборів, їх правочинність, порядок денний, порядок голосування. Протокол має містити: рішення про створення банку, прийняття статуту, обрання спостережної ради банку і ревізійної комісії, призначення голови правління (ради директорів), головного бухгалтера та членів правління банку (ради банку) та уповноваженої особи, відповідальної за реєстрацію банку в Національному банку, інші положення відповідно до чинного законодавства України. У разі створення державного банку подається постанова Кабінету Міністрів України про створення державного банку;

г) *бізнес-план, що визначає види діяльності, які банк планує здійснювати*, на поточний рік і стратегію діяльності на наступні три роки (на кожен рік окремо), що засвідчений підписами засновників банку та/або головою спостережної ради й має містити:

- мету створення банку;
- перелік і докладний опис видів діяльності, що планує здійснювати банк (які саме операції відповідно до статті 47 Закону), їх економічну доцільність;
- коло клієнтів, яких банк має намір залучити з метою обслуговування;
- розрахунок прибутковості всієї діяльності банку та кожного виду діяльності окремо на кінець перших трьох фінансових років;
- прогностичний розрахунковий баланс (за формою № 11-КБ) і розрахунок звіту про фінансові результати банку (за формою № 2-КБ) на кінець кожного фінансового року;
- економічне обґрунтування прогностичних показників розрахункового балансу і розрахунку звіту про фінансові результати (опис джерел залучення та спрямування коштів, фінансових результатів діяльності, формування фондів і резервів у розмірах, потрібних для покриття можливих збитків, прогностичний розрахунок дотримання економічних нормативів, заходи, що сприяють успішній конкуренції та враховують потенційний вплив конкуренції на проведення банківських операцій);
- опис і відомості про управлінську та організаційну структури банку (підрозділи, їх підпорядкованість, порядок прийняття рішень, положення про правління (раду директорів) банку).

Бізнес-план має бути підготовлений банком з урахуванням сценаріїв сприятливого та несприятливого розвитку ринку

операцій, які банк планує здійснювати; стану ринків, що обслуговуватимуться банком; обґрунтування припущень, на підставі яких його побудовано;

д) *відомості про склад спостережної (наглядової) ради, правління (ради директорів), ревізійної комісії;*

е) *документи, що дають змогу зробити висновок про бездоганну ділову репутацію голови, його заступників та членів спостережної (наглядової) ради банку, у тому числі:*

— довідки банків, у яких отримано кредити, про стан виконання зобов'язань щодо їх повернення;

— анкету.

Для реєстрації державного банку подаються документи, що дають змогу зробити висновок про професійну придатність голови, його заступників та членів наглядової ради, кандидатури яких відповідають установленим вимогам.

Державна реєстрація банку

Акціонери та учасники банку повинні до дня скликання установчих зборів та державної реєстрації банку сплатити кошти в розмірі не менше 30 % (для закритих акціонерних товариств — 50 %) номінальної вартості акцій/часток, але не менше розміру, передбаченого статтею 31 Закону та нормативно-правовими актами Національного банку, й оплатити повну вартість акцій/часток у строки, передбачені установчими документами, але не пізніше 12 місяців з часу державної реєстрації банку.

Територіальне управління Національного банку за місцезнаходженням банку в місячний термін з дати отримання від банку повного пакета документів готує висновок про:

— загальну оцінку фінансового стану, платоспроможність учасників банку і ділову репутацію учасників банку, які матимуть істотну участь у банку, наявність власних коштів для внесення до статутного капіталу банку і підтвердження внесення на накопичувальний рахунок банку коштів до статутного капіталу кожним учасником у передбачених Законом розмірах;

— наявність приміщення, придатного для розміщення банку та будівництва касового вузла (перевіряється на місці);

— ділову репутацію голови, його заступників та членів спостережної ради банку; голови, його заступників та членів

правління (ради директорів) банку і головного бухгалтера та його заступників;

— професійну придатність голови, його заступників та членів правління (ради директорів) банку і головного бухгалтера та його заступників;

— відповідність установчих документів банку вимогам чинного законодавства України.

Документи для реєстрації банку розглядаються Генеральним департаментом банківського нагляду та у разі потреби іншими департаментами і подаються Комісії Національного банку з питань нагляду та регулювання діяльності банків.

Національний банк приймає рішення про державну реєстрацію банку або про відмову в державній реєстрації банку не пізніше ніж за три місяці з часу подання повного пакета документів. Рішення про державну реєстрацію банку приймає Правління Національного банку України.

Комісія Національного банку приймає рішення про професійну придатність і ділову репутацію кандидатів на посади голови, його заступників та членів правління (ради директорів), головного бухгалтера та його заступників з урахуванням загальної оцінки всіх поданих документів та ділових якостей рекомендованого кандидата.

Протягом трьох робочих днів після прийняття Національним банком відповідного рішення банку видається свідоцтво про державну реєстрацію банку. Реєстрація банку здійснюється шляхом унесення відповідного запису до Державного реєстру банків. Рішення про реєстрацію банку надсилається листом уповноваженій особі банку та територіальному управлінню Національного банку за місцезнаходженням банку.

Після реєстрації банку в територіальному управлінні Національного банку за його місцезнаходженням відкривається кореспондентський рахунок, на який не пізніше наступного дня після його відкриття із накопичувального рахунка перераховуються зібрані кошти, що утворюють статутний капітал банку.

Національний банк може відмовити в державній реєстрації банку в разі:

— порушення порядку створення банку;

— невідповідності установчих документів, потрібних для реєстрації банку, чинному законодавству України;

- подання неповного пакета документів або невідповідності поданого пакета вимогам чинного законодавства України, в тому числі нормативно-правовим актам Національного банку;
  - незадовільного фінансового стану принаймні одного із засновників, які мають істотну участь у банку;
  - відсутності бездоганної ділової репутації принаймні одного із власників істотної участі в банку;
  - професійної непридатності чи відсутності бездоганної ділової репутації голови та/або членів правління (ради директорів), головного бухгалтера банку.
- У разі відмови в державній реєстрації банку Національний банк приймає мотивоване рішення. Засвідчена Національним банком копія рішення про відмову в реєстрації банку надсилається уповноваженій особі рекомендованим листом або вручається під розписку. При цьому кошти з накопичувального рахунка повертаються учасникам банку за їх заявою протягом трьох робочих днів.

Надання попереднього дозволу

на створення банку з іноземним капіталом

Для створення банку з іноземним капіталом його засновники зобов'язані отримати попередній дозвіл Національного банку. Для набуття діючим банком статусу банку з іноземним капіталом за попереднім дозволом до Національного банку звертається правління банку (рада директорів). Попередній дозвіл для набуття діючим банком статусу банку з іноземним капіталом надається правлінню (раді директорів) за умови надання необхідної інформації щодо юридичної особи (нерезидента України) або фізичної особи (іноземця), яка має намір придбати акції (паї, частки) банку як при первинному розміщенні, так і на вторинному ринку, незалежно від того, за угодами з банком, торговцем цінними паперами чи попереднім власником акцій вони придбаватимуться.

Одночасно з наданням попереднього дозволу на створення банку з іноземним капіталом або набуттям діючим банком статусу банку з іноземним капіталом Національний банк надає попередній дозвіл на придбання істотної участі в банку юридичній особі (нерезиденту України) або фізичній особі

(іноземцю). Для отримання дозволу на придбання істотної участі в банку юридична особа — нерезидент та фізична особа — іноземець подають відповідні документи.

Для отримання попереднього дозволу на створення банку з іноземним капіталом або набуття діючим банком статусу банку з іноземним капіталом за рахунок коштів юридичних осіб — нерезидентів України до Національного банку подаються такі документи:

а) клопотання про надання попереднього дозволу за підписом уповноваженої особи або клопотання правління банку (ради директорів) для діючого банку. Клопотання від імені юридичної особи — нерезидента України або правління банку (ради директорів) має бути оформлене на фірмовому бланку;

б) інформація про склад засновників, їх ділову репутацію;

в) анкета, засвідчена підписом уповноваженої особи та відбитком печатки юридичної особи;

г) нотаріально засвідчена за місцем видачі легалізована копія висновку аудиторської фірми про можливість здійснення заявленого внеску до статутного капіталу банку за рахунок власних коштів (власного капіталу). Якщо висновок про наявність потрібних коштів іноземного інвестора надається іноземною аудиторською організацією, яка не входить до переліку іноземних аудиторських організацій, визнаних Національним банком, то такий висновок має бути підтверджений українською аудиторською організацією (з обов'язковим розрахунком власних коштів (власного капіталу));

г) письмова згода (дозвіл) контрольного органу країни, резидентом якої є іноземний учасник, що видана державним або іншим уповноваженим органом країни, в якій зареєстровано головний офіс іноземного учасника, на створення або перетворення банку України в банк з іноземним капіталом, якщо це передбачено законодавством країни іноземного учасника, або письмове запевнення іноземного засновника про відсутність у законодавстві країни його походження вимог щодо отримання такого дозволу;

д) повідомлення центрального банку іноземної держави або уповноваженого органу про здійснення достатнього контролю за діяльністю банку (якщо особа, яка має придбати або збільшити істотну участь у банку, — іноземний банк), і згоду на придбання або збільшення істотної участі в банку на території України, якщо законодавство країни його походження вимагає отримання зазначеної згоди.

Для отримання попереднього дозволу на створення банку з іноземним капіталом або набуття діючим банком статусу банку з іноземним капіталом за рахунок коштів фізичних осіб — іноземців до Національного банку подаються такі документи:

а) клопотання про надання попереднього дозволу за підписом уповноваженої особи, засвідчене в нотаріальному порядку. Клопотання від імені правління банку (ради директорів) має бути оформлене на фірмовому бланку для діючого банку;

б) анкета. Підпис особи, яка підписала анкету, засвідчується нотаріально;

в) письмова згода на участь іноземного інвестора в банку в Україні, видана державним або іншим уповноваженим контрольним органом країни його перебування, якщо законодавство цієї країни вимагає отримання зазначеного дозволу або письмове запевнення іноземного інвестора про відсутність вимог законодавства країни його перебування щодо попередньої згоди на здійснення інвестиції за кордон. Письмова згода має бути легалізована в консульській установі України, якщо інше не передбачено чинним міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України;

г) інші документи.

Документи, що подаються до Національного банку для створення банку з іноземним капіталом або для набуття діючим банком статусу банку з іноземним капіталом, розглядають Генеральний департамент банківського нагляду та Юридичний департамент. Рішення про надання попереднього дозволу на створення банку з іноземним капіталом або набуття діючим банком статусу банку з іноземним капіталом приймає Правління Національного банку України у місячний строк із дня отримання всіх документів.

Попередній дозвіл на створення банку з іноземним капіталом або для набуття діючим банком статусу банку з іноземним капіталом є дійсним протягом трьох місяців із дня його видачі.

Особливості державної реєстрації банків з іноземним капіталом та внесення змін до статуту банку

Для реєстрації банку з іноземним капіталом засновники банку, які отримали попередній дозвіл Національного банку на створення банку з іноземним капіталом, не пізніше ніж за три місяці з дня його отримання подають до територіального управління Національного банку за місцем створення банку документи, що зазначені в Положенні, а також:

а) нотаріально засвідчену за місцем видачі копію легалізованого рішення уповноваженого органу управління іноземного інвестора про участь у банку в Україні (для юридичних осіб);

б) нотаріально засвідчений за місцем видачі легалізований витяг з торговельного (банківського) реєстру або інший офіційний документ, що підтверджує реєстрацію іноземного учасника в країні, у якій зареєстровано головний офіс іноземного інвестора (для юридичних осіб);

в) нотаріально засвідчену за місцем видачі легалізовану копію висновку іноземної аудиторської організації про фінансовий стан іноземного інвестора на кінець останнього повного календарного року (для юридичних осіб). Якщо зазначений висновок надається іноземною аудиторською організацією, яка не входить до переліку іноземних аудиторських організацій, визнаних Національним банком, то такий висновок має бути підтверджений українською аудиторською організацією;

г) копію платіжного документа про внесення плати за державну реєстрацію банку.

Реєстрація банку з іноземним капіталом здійснюється не пізніше ніж за три місяці з часу подання повного пакета документів.

Рішення про реєстрацію змін до статуту банку з іноземним капіталом у зв'язку зі збільшенням статутного капіталу за рахунок коштів нерезидентів, а також у зв'язку зі збільшенням частки юридичних осіб — нерезидентів України та фізичних осіб — іноземців у статутному капіталі банку приймається Комісією Національного банку.

Реєстрація змін, що вносяться до статуту банку

Зміни, що вносяться до статуту банку, набирають чинності після внесення відповідного запису до Державного реєстру банків. Банк зобов'язаний у місячний термін після прийняття

загальними зборами акціонерів, зборами учасників або пайовиків рішення про внесення змін до статуту подати до Національного банку пакет документів, потрібних для їх реєстрації.

Територіальному управлінню Національного банку за місцезнаходженням банку подаються:

а) клопотання про реєстрацію змін до статуту банку за підписом голови правління (ради директорів) банку;

б) рішення зборів банку про збільшення статутного капіталу банку, а також про внесення змін до статуту. Банк, створений як відкрите акціонерне товариство, додатково подає рішення зборів банку про затвердження результатів відкритої підписки на акції банку;

в) зміни до статуту банку, засвідчені підписом голови правління (ради директорів) банку або уповноваженої особи та відбитком печатки банку, у чотирьох примірниках;

г) висновки аудиторських фірм (аудиторів) щодо учасників банку — юридичних осіб, що ввійшли до складу 20 найбільших акціонерів (учасників) банку, у разі здійснення ними додаткових внесків до статутного капіталу банку або придбання акцій (паїв, часток) на вторинному ринку за рахунок власних коштів (власного капіталу);

г) довідки Державної податкової адміністрації України про наявність доходів у фізичних осіб — учасників, які увійшли до складу 20 найбільших акціонерів (учасників) банку та внесли кошти до статутного капіталу банку в розмірі, що перевищує 200 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, установлених на день сплати коштів, та здійснили додаткові внески в рахунок сплати оголошеної кількості акцій (паїв, часток) до статутного капіталу банку або придбали акції (паї, частки) на вторинному ринку;

д) фінансова звітність юридичних осіб — учасників, які матимуть істотну участь у банку та здійснили внески в рахунок сплати оголошеної кількості акцій (паїв, часток) до статутного капіталу банку або придбали акції (паї, частки) на вторинному ринку, за останні чотири звітні періоди (квартали) та за станом на перше число місяця, у якому здійснюється внесок до статутного капіталу банку. У разі порушення банком строків подання вищезазначених документів для реєстрації змін до статуту додатково подається фінансова звітність юридичних осіб — учасників банку за станом на перше число місяця, в якому подано документи до територіального управління Національного банку за його місцезнаходженням;

е) копії платіжних документів про здійснення кожним учасником банку, який увійшов до складу 20 найбільших акціонерів (учасників), сплати за акції (паї, частки) банку у розмірі, визначеному чинним законодавством України;

е) копія свідоцтва про реєстрацію попереднього випуску акцій, що видана Державною комісією з цінних паперів і фондового ринку та засвідчена в нотаріальному порядку;

ж) копія звіту про наслідки підписки на акції (для банку, що створюється у формі відкритого акціонерного товариства), зареєстрованого Державною комісією з цінних паперів та фондового ринку з доданням переліку акціонерів банку, які увійшли до складу 20 найбільших акціонерів (учасників) банку. У переліку зазначаються повне найменування акціонера, його місцезнаходження, платіжні реквізити, паспортні дані (для фізичних осіб) та кількість акцій, на які він підписався, їх загальна вартість і частка у статутному капіталі банку;

з) установчі документи нових учасників банку, які увійшли до складу 20 найбільших акціонерів (учасників), а також тих учасників, в установчі документи яких унесено зміни (нотаріально засвідчену копію);

и) нотаріально засвідчені копії установчих документів власників (акціонерів, учасників) істотної участі в нового учасника, який матиме істотну участь у банку, а також їх фінансову звітність за останні чотири звітні періоди (квартали) та висновки аудиторських фірм (аудиторів) про підтвердження їх звітності за останній звітний період (квартал).

Якщо в учасника, який на час унесення змін до статуту банку вже мав істотну участь у банку, змінилися власники (акціонери, учасники), то подаються нотаріально засвідчені копії установчих документів нових власників (акціонерів, учасників) істотної участі в цьому банку, а також їх фінансова звітність за останні чотири звітні періоди (квартали) та висновки аудиторських фірм (аудиторів) про підтвердження їх звітності за останній звітний період (квартал);

і) копії свідоцтв про державну реєстрацію нових учасників банку;

ї) копія ліцензії Державної комісії з цінних паперів і фондового ринку на здійснення діяльності зберігача або торговця цінними паперами (якщо вони здійснюють таку діяльність), засвідчена в нотаріальному порядку;

й) копія платіжного документа про внесення плати за реєстрацію змін до статуту банку.

Якщо банк збільшує свій статутний капітал за рахунок нарахованих учасникам банку дивідендів у вигляді акцій (паїв, часток) банку, то ним подається виписка з протоколу зборів учасників про прийняте рішення, копії платіжних документів про нарахування дивідендів і направлення відповідних сум до статутного капіталу банку, реєстр нарахованих дивідендів за підписами керівника і головного бухгалтера учасникам, які увійшли до складу 20 найбільших акціонерів (учасників) банку.

Кошти, внесені учасниками в рахунок сплати акцій (паїв, часток) банку, перераховуються на кореспондентський рахунок банку, який відкрито в Національному банку (або відповідному територіальному управлінні Національного банку). Національний банк приймає рішення про реєстрацію змін до статутів банків, перелік яких визначає Комісія Національного банку України з питань нагляду та регулювання діяльності банку. Територіальні управління Національного банку приймають рішення про реєстрацію змін до статутів банків у межах своєї компетенції, яку визначає Комісія Національного банку.

У разі прийняття Національним банком рішення про реєстрацію змін до статуту банку територіальне управління Національного банку подає до Національного банку пакет документів та висновок про відповідність поданих змін вимогам чинних законодавчих актів України і нормативно-правових актів Національного банку. Висновок має бути підготовлений у двотижневий строк із часу отримання від банку повного пакета документів, разом із таблицею збільшення статутного капіталу банку.

Зміни до статуту банку набувають чинності після внесення відповідного запису до Державного реєстру банків. Запис здійснюється згідно з датою прийняття територіальним управлінням Національного банку рішення про реєстрацію змін до статуту банку. Про здійснення запису щодо реєстрації змін до статуту банку Національний банк повідомляє банк і територіальне управління Національного банку листом за підписом директора Генерального департаменту банківського нагляду.

Відкриття філій і представництв банків

Банки можуть створювати відокремлені структурні підрозділи (філії, представництва) згідно з вимогами Закону, цього Положення та внутрішньобанківських положень. Реєстрація філій і представництв банків здійснюється шляхом унесення відповідної інформації до Державного реєстру банків. Для створення відокремлених структурних підрозділів банк зобов'язаний розробити внутрішньобанківську систему реєстраційної кодифікації цих підрозділів та надати кожній філії, представництву внутрішньобанківські реєстраційні коди. Про зміни в системі внутрішньобанківської реєстраційної кодифікації цих підрозділів або зміну внутрішньобанківського реєстраційного коду підрозділу банк повинен інформувати Національний банк і територіальні управління Національного банку за місцезнаходженням банку та відповідних його підрозділів за один місяць до часу введення змін. Операції філії банку мають відображатися на окремому балансі. Філія може самостійно брати участь у системі міжбанківських електронних розрахунків та мати окремий кореспондентський рахунок або працювати за консолідованим кореспондентським рахунком банку.

У разі відкриття філії банк зобов'язаний забезпечити:

- щоденне формування операційної (формування документів операційного дня) та звітної інформації в розрізі філій (у тому числі за територіальною ознакою) і доступ до цієї інформації Національного банку, що підтверджується інформацією банку про відповідні технічні можливості його програмного забезпечення;
- своєчасне, повне та достовірне відображення всіх операцій на балансі філії згідно з нормативно-правовими актами Національного банку;
- своєчасне складання первинних документів та реєстрів бухгалтерського обліку;
- дотримання вимог облікової політики банку, у тому числі процедури вивірення та контролю за звітністю, операціями філії;
- порядок формування та зберігання первинних документів, облікових реєстрів і звітів відповідно до вимог чинного законодавства України (у тому числі щодо правил та інструкцій з архівної справи) тощо.

Філії банку діють від імені банку на підставі положення про філію. Вони мають право здійснювати банківські та інші операції, передбачені положенням про філію та на підставі дозволу, наданого банком, у межах отриманих ним банківської ліцензії та письмового дозволу, за винятком операцій, для

проведення та обліку яких у філії немає належних умов (у тому числі відповідного програмного забезпечення і приміщення, спеціального банківського обладнання, комп'ютерної техніки, комунікаційних засобів, спеціалістів відповідної кваліфікації тощо) або яких філії не мають права здійснювати згідно з вимогами чинного законодавства України. Філії банків не мають права відкривати рахунки банкам та в банках, у тому числі укладати кореспондентські відносини. Керівник філії банку діє на підставі довіреності, виданої банком.

Якщо мінімальний розмір регулятивного капіталу банку становить не менше 3 млн євро (за офіційним курсом гривні до іноземних валют, установленим Національним банком на дату прийняття рішення про відкриття філії), то цей банк може відкривати філії на території області місцезнаходження юридичної особи; якщо мінімальний розмір регулятивного капіталу банку становить не менше 5 млн євро (за офіційним курсом гривні до іноземних валют, установленим Національним банком на дату прийняття рішення про відкриття філії), то цей банк може відкривати філії на території всієї України, але за умови дотримання банками таких вимог:

а) банк не має фінансових або правових проблем, у тому числі:

— стан формування резервів банку відповідає вимогам чинних законодавчих актів України, у тому числі нормативно-правових актів Національного банку, статуту банку та відповідних внутрішньобанківських положень;

— банк дотримується економічних нормативів і нормативу обов'язкового резервування протягом шести місяців, що передують його зверненню до Національного банку про відкриття філії;

— наявність прибутку за даними річного звіту про фінансові результати, а також беззбиткова діяльність банку не менше ніж протягом шести місяців, що передують його зверненню до Національного банку;

— відсутність протягом шести місяців, що передують зверненню до Національного банку, фактів подання недостовірної звітності, неподання або несвоєчасного подання звітності та фактів застосування до банку заходів впливу відповідно до статті 73 Закону України «Про банки і банківську діяльність» за порушення ним вимог чинного законодавства (а саме щодо обмеження, зупинення чи припинення здійснення окремих видів операцій);

б) наявність технічних та інших умов, потрібних для забезпечення функціонування філії, здійснення нею відповідних операцій та забезпечення їх належного обліку відповідно до вимог чинних законодавчих актів України і нормативно-правових актів Національного банку (у тому числі відповідне приміщення і програмне забезпечення, технічні можливості якого забезпечують щоденне формування операційної та звітної інформації в розрізі філій та доступ до цієї інформації Національного банку, спеціальне банківське обладнання, комп'ютерна техніка, комунікаційні засоби тощо).

Реєстрація філій банків здійснюється за рішенням територіального управління Національного банку за місцезнаходженням філії на підставі згоди територіального управління Національного банку за місцезнаходженням банку — юридичної особи або згоди Генерального департаменту банківського нагляду Національного банку (щодо банків, кореспондентський рахунок яких відкрито в Операційному управлінні Національного банку). Нагляд за діяльністю філії здійснює територіальне управління Національного банку за місцезнаходженням цієї філії.

Банк для отримання згоди на відкриття філії подає територіальному управлінню Національного банку за місцезнаходженням банку або Генеральному департаменту банківського нагляду (щодо банків, кореспондентський рахунок яких відкрито в Операційному управлінні Національного банку) такі документи:

а) клопотання банку про надання згоди на відкриття філії із зазначенням її місцезнаходження і письмовим підтвердженням банку щодо дотримання умов відкриття. У клопотанні мають зазначатись інформація про внутрішньобанківський реєстраційний код та перелік операцій, які може здійснювати філія;

б) рішення компетентного органу банку про відкриття філії (протокол або витяг з протоколу, засвідчений відбитком печатки банку). Не приймається до розгляду рішення компетентного органу, що ухвалено більш ніж за один рік до подання клопотання про відкриття філії;

в) затверджене компетентним органом та підписане головою правління (ради директорів) положення про філію в чотирьох примірниках;

г) відомості про кандидатів на посади керівника та головного бухгалтера (або виконуючих їхні обов'язки) філії разом з відповідними документами.

Після отримання всіх потрібних документів територіальне управління Національного банку за місцезнаходженням банку (або Генеральний департамент банківського нагляду) перевіряє відповідність банку умовам, визначеним Положенням, а також відповідність положення про філію законодавчим актам України, нормативно-правовим актам Національного банку та внутрішнім документам банку, що регламентують його діяльність і діяльність філії.

У разі дотримання банком умов та відповідності положення про філію законодавчим актам України, нормативно-правовим актам Національного банку та внутрішнім документам банку, що регламентують його діяльність і діяльність філії, відповідності приміщення та обладнання філії встановленим вимогам, а також професійної придатності та ділової репутації кандидатів на посади керівника (виконуючого його обов'язки) і головного бухгалтера (виконуючого його обов'язки) філії, територіальне управління Національного банку за місцезнаходженням філії протягом місяця з дня отримання повного пакета документів приймає рішення про реєстрацію філії і повідомляє про прийняте рішення банк, територіальне управління Національного банку за місцезнаходженням банку та Генеральний департамент банківського нагляду спецв'язком. У повідомленні про прийняте рішення про реєстрацію філії зазначаються: повна та скорочена назва філії, її внутрішньобанківський реєстраційний код, відомості про кореспондентський рахунок (у разі самостійної участі філії в системі міжбанківських електронних розрахунків), місцезнаходження філії, телефони, прізвища керівника та головного бухгалтера, а також інформація про їх освіту і стаж роботи в банківській системі.

Філія є зареєстрованою після внесення відповідного запису до Державного реєстру банків.

Представництва, що відкриваються банком, діють на підставі окремого положення та від імені банку і ним фінансуються, не мають права здійснювати банківську діяльність.

Банк відкриває представництвом поточні рахунки відповідно до законодавчих актів України та нормативно-правових актів Національного банку. Для внесення до Державного реєстру банків інформації про відкриття представництва банк подає до

територіального управління Національного банку за місцезнаходженням банку такі документи:

- клопотання банку про реєстрацію представництва із зазначенням його внутрішньобанківського реєстраційного коду;
- копію протоколу (або витяг з протоколу) компетентного органу банку, засвідчений відбитком печатки банку, про відкриття представництва, що прийняте не раніше ніж за три місяці до часу подання клопотання;
- положення про представництво, затверджене компетентним органом банку та підписане головою правління (ради директорів) у чотирьох примірниках;
- копію довіреності керівникові представництва, засвідчену відбитком печатки банку, на здійснення представницьких функцій від імені банку.

Територіальне управління Національного банку відмовляє в реєстрації представництва, якщо банк значно недокапіталізований або критично недокапіталізований.

Реєстрація представництва здійснюється протягом десяти робочих днів із дня отримання територіальним управлінням Національного банку за місцезнаходженням банку всіх потрібних документів. Представництво вважається зареєстрованим після внесення відповідного запису до Державного реєстру банків. Про здійснення запису щодо реєстрації представництва Генеральний департамент банківського нагляду повідомляє листом територіальне управління Національного банку за місцезнаходженням представництва, територіальне управління Національного банку за місцезнаходженням банку і банк з доданням положення про представництво з реєстраційним номером, яке засвідчене підписом директора Департаменту реєстрації та ліцензування банків.

Про зміни повної і скороченої назви представництва, керівника, місцезнаходження, телефонів банк зобов'язаний протягом трьох робочих днів повідомляти територіальні управління Національного банку за своїм місцезнаходженням і за місцезнаходженням представництва та Генеральний департамент банківського нагляду.

Особливості відкриття відділення банку

З метою поліпшення обслуговування клієнтів та виконання функцій, визначених банком, банк може відкривати структурні

одиниці (відділення, власні обмінні пункти). У разі відкриття структурних одиниць банк зобов'язаний присвоїти кожному відділенню та власному обмінному пункту внутрішньобанківські реєстраційні коди згідно з внутрішньобанківською системою реєстраційної кодифікації. Про зміну внутрішньобанківського реєстраційного коду відділення або власного обмінного пункту банк повинен інформувати територіальне управління Національного банку за місцезнаходженням цих структурних одиниць за один місяць до часу введення змін.

Відділення має право виконувати операції після погодження його відкриття територіальним управлінням Національного банку за місцезнаходженням відділення. Відкриття та функціонування власних обмінних пунктів банку здійснюється згідно з нормативно-правовими актами Національного банку.

Якщо мінімальний розмір регулятивного капіталу банку становить не менше ніж 3 млн євро (за офіційним курсом гривні до іноземних валют, установленим Національним банком на дату прийняття рішення про відкриття відділення), то цей банк може відкривати відділення лише на території області за місцезнаходженням юридичної особи. Якщо мінімальний розмір регулятивного капіталу банку становить не менше ніж 5 млн євро (за офіційним курсом гривні до іноземних валют, установленим Національним банком на дату прийняття рішення про відкриття відділення), то цей банк може відкривати відділення на території всієї України. Операції відділення залежно від його підпорядкованості відображаються на балансі банку або філії.

Банк може відкривати відділення (як на балансі банку, так і на балансі філії) у разі виконання таких умов:

- а) банк не має фінансових або правових проблем, у тому числі:
  - стан формування банком резервів відповідає вимогам чинних законодавчих актів України, у тому числі нормативно-правових актів Національного банку, статуту банку та відповідних внутрішньобанківських положень;
  - банк дотримується економічних нормативів і нормативу обов'язкового резервування протягом шести місяців, що передують його зверненню до Національного банку про відкриття відділення;
  - наявність прибутку за даними річного звіту про фінансові результати, а також беззбиткова діяльність банку не менше ніж протягом шести місяців, що передують його зверненню до Національного банку;

- відсутність протягом шести місяців, що передують зверненню до Національного банку, фактів подання недостовірної звітності, неподання або несвоєчасного подання звітності та фактів застосування до банку заходів впливу відповідно до статті 73 Закону України «Про банки і банківську діяльність» за порушення ним вимог чинного законодавства (а саме щодо обмеження, зупинення або припинення здійснення окремих видів операцій);

б) наявність у банку та/або філії і новостворюваного відділення технічних та інших умов, потрібних для забезпечення функціонування відділення, здійснення ним відповідних операцій і забезпечення їх належного обліку відповідно до вимог чинних законодавчих актів України та нормативно-правових актів Національного банку (у тому числі відповідне приміщення і програмне забезпечення, технічні можливості і характеристики якого забезпечують щоденне формування операційної та звітної інформації в розрізі відділень та доступ до цієї інформації Національного банку, спеціальне банківське обладнання, у тому числі для виконання операцій з дорогоцінними металами, комп'ютерна техніка, комунікаційні засоби тощо).

У разі відкриття відділення банк (філія) зобов'язаний забезпечити:

а) щоденне формування операційної (формування документів операційного дня) та звітної інформації в розрізі відділень (у тому числі за територіальною ознакою) та доступ до цієї інформації Національного банку, що підтверджується інформацією банку (філії) про відповідні технічні можливості його програмного забезпечення;

б) своєчасне, повне та достовірне відображення всіх операцій відділення на балансі банку (філії) згідно з нормативно-правовими актами Національного банку;

в) своєчасне складання первинних документів та регістрів бухгалтерського обліку;

г) дотримання вимог облікової політики банку, у тому числі процедури вивірення та контролю за звітністю, операціями відділення;

г) порядок формування та зберігання первинних документів, облікових регістрів і звітів відповідно до вимог чинного законодавства України (у тому числі правил та інструкцій з архівної справи) тощо.

Відповідальність за організацію бухгалтерського обліку та відображення всіх операцій відділення на балансі банку (філії), збереження протягом установленого строку оброблених документів, регістрів бухгалтерського обліку та звітності несуть керівники

банку та філії, які здійснюють керівництво банком (філією) відповідно до чинного законодавства України та установчих документів банку.

Відділення банків виконують функції та операції, передбачені положенням про відділення та на підставі дозволу, наданого компетентним органом банку на право проведення відділенням окремих операцій, у межах отриманих банком банківської ліцензії та письмового дозволу (у тому числі в межах отриманого філією, якій підпорядковується відділення, дозволу банку, погодженого Національним банком), за винятком операцій, для проведення та обліку яких у відділення немає належних умов (у тому числі відповідного програмного забезпечення і приміщення, спеціального обладнання, комп'ютерної техніки, комунікаційних засобів, спеціалістів відповідної кваліфікації тощо) або відділення не мають права здійснювати їх згідно з вимогами законодавства України.

Погодження відкриття відділення здійснюється за рішенням Комісії Національного банку при територіальному управлінні за місцезнаходженням відділення протягом одного місяця з дня отримання повного пакета документів.

Банки, що мають відділення та/або власні обмінні пункти, повинні щокварталу надавати Національному банку інформацію про наявність та кількість цих відділень або власних обмінних пунктів із зазначенням їх внутрішньобанківського реєстраційного коду, місцезнаходження та структурну підпорядкованість (банку або філії) за формою, установленою Національним банком. Нагляд за діяльністю відділень здійснює територіальне управління Національного банку за місцезнаходженням цього відділення.

Реєстрація представництв іноземних банків

Для реєстрації представництва банку-нерезидента уповноважена особа подає до Національного банку такі документи:

- клопотання про реєстрацію представництва, засвідчене підписом уповноваженої особи та відбитком печатки банку;
- витяг із банківського (торговельного) реєстру або інший офіційний документ, що підтверджує реєстрацію банку;
- положення про представництво в чотирьох примірниках;

— доручення іноземного банку керівникові представництва на право здійснення представницьких функцій.

Документи для реєстрації представництва розглядаються Генеральним департаментом банківського нагляду, Юридичним департаментом (у разі потреби — іншими департаментами) і подаються на розгляд Комісії Національного банку. Після прийняття відповідного рішення представництву видається свідоцтво про державну реєстрацію.

Національний банк може відмовити в реєстрації представництва іноземного банку в разі:

- порушення порядку реєстрації;
- невідповідності поданих документів чинному законодавству України;
- недостовірності інформації або перевищення представництвом своїх повноважень (комерційна діяльність, виконання банківських операцій).

Для забезпечення своєї діяльності представництво відкриває поточний рахунок в уповноваженому банку. Банк, у якому відкрито поточний рахунок представництва, під час проведення операцій з обслуговування рахунка дотримується вимог законодавства України.

Представництво не може здійснювати банківські операції.

6.4. Ліцензування банківської діяльності

З метою підвищення надійності та стабільності банківської системи України, забезпечення захисту інтересів кредиторів, вкладників банків, а також згідно із законами України «Про банки і банківську діяльність», «Про Національний банк України» та іншими законами і нормативно-правовими актами України Національний банк України визначає порядок видачі банкам та банківським корпораціям банківських ліцензій, письмових дозволів і ліцензій на виконання окремих операцій.

Банківська ліцензія — документ, який видається Національним банком України в порядку і на умовах, визначених Законом, на підставі якого банки мають право здійснювати банківську діяльність.

Порядок і умови видачі банкам і банківським корпораціям банківських ліцензій на здійснення банківських операцій та письмових дозволів на здійснення інших операцій і банківським корпораціям — ліцензій на виконання окремих операцій

регулюється Положенням про порядок видачі банкам банківських ліцензій, письмових дозволів та ліцензій на виконання окремих операцій, затвердженим Постановою Правління Національного банку України від 17 липня 2001 р. № 275 (зі змінами).

Ліцензія на виконання окремої операції для банківської корпорації — документ, який видає Національний банк банківській корпорації в порядку і на умовах, визначених Законом України «Про банки і банківську діяльність» і Положенням, виходячи з розміру зведеного (консолідованого) регулятивного капіталу банків — учасників банківської корпорації, та на підставі якого банківська корпорація має право на виконання окремої операції.

Крім ліцензії, Національний банк має право видавати **письмовий дозвіл**, тобто документ, на підставі якого банки мають право здійснювати окремі банківські операції, передбачені статтею 47 Закону України «Про банки і банківську діяльність».

Банк має право здійснювати банківську діяльність лише після отримання банківської ліцензії. Без отримання банківської ліцензії не дозволяється одночасно здійснювати діяльність із залучення вкладів та інших коштів, що підлягають поверненню, і надання кредитів, а також вести рахунки. Особи, винні у здійсненні банківської діяльності без банківської ліцензії, несуть кримінальну, цивільну чи адміністративну відповідальність згідно із законодавством України.

Національний банк надає єдиний письмовий дозвіл на здійснення операцій, визначених пунктами 1—4 частини другої та пунктами 1—6 частини четвертої статті 47 Закону України «Про банки і банківську діяльність», на підставі якого банки мають право здійснювати одну, кілька або всі операції згідно з переліком цих операцій, зазначеним у письмовому дозволі, за умови дотримання банком вимог Положення про порядок видачі ліцензій.

Після отримання банківської ліцензії банк зобов'язаний протягом усього часу дії банківської ліцензії дотримуватися ліцензійних вимог, у тому числі щодо розміру регулятивного капіталу.

На підставі банківської ліцензії банки мають право здійснювати такі банківські операції:

- приймання вкладів (депозитів) від юридичних і фізичних осіб;
- відкриття та ведення поточних рахунків клієнтів і банків-кореспондентів, у тому числі переказ грошових коштів з цих

рахунків за допомогою платіжних інструментів та зарахування коштів на них;

- розміщення залучених коштів від свого імені, на власних умовах та на власний ризик.

За наявності банківської ліцензії банки мають право без отримання письмового дозволу здійснювати такі операції та угоди:

- надання гарантій і поручительств та інших зобов'язань від третіх осіб, які передбачають їх виконання у грошовій формі;

- придбання права вимоги на виконання зобов'язань у грошовій формі за поставлені товари чи надані послуги, беручи на себе ризик виконання таких вимог та приймання платежів (факторинг);

- лізинг;

- послуги з відповідального зберігання та надання в оренду сейфів для зберігання цінностей та документів;

- випуск, купівлю, продаж і обслуговування чеків, векселів та інших оборотних платіжних інструментів;

- випуск банківських платіжних карток і здійснення операцій з використанням цих карток;

- надання консультаційних та інформаційних послуг щодо банківських операцій.

За наявності банківської ліцензії та за умови отримання письмового дозволу Національного банку банки мають право здійснювати такі операції:

- 1) операції з валютними цінностями:

- а) неторговельні операції з валютними цінностями;

- б) ведення рахунків клієнтів (резидентів та нерезидентів) в іноземній валюті та клієнтів-нерезидентів у грошовій одиниці України;

- в) ведення кореспондентських рахунків банків (резидентів і нерезидентів) в іноземній валюті;

- г) ведення кореспондентських рахунків банків (нерезидентів) у грошовій одиниці України;

- г) відкриття кореспондентських рахунків в уповноважених банках України в іноземній валюті та здійснення операцій за ними;

- д) відкриття кореспондентських рахунків у банках (нерезидентах) в іноземній валюті та здійснення операцій за ними;

- е) залучення та розміщення іноземної валюти на валютному ринку України;

е) залучення та розміщення іноземної валюти на міжнародних ринках;

ж) операції з банківськими металами на валютному ринку України;

з) операції з банківськими металами на міжнародних ринках;

и) інші операції з валютними цінностями на міжнародних ринках;

2) емісію власних цінних паперів;

3) організацію купівлі та продажу цінних паперів за дорученням клієнтів;

4) здійснення операцій на ринку цінних паперів від свого імені (включаючи андеррайтинг);

5) здійснення інвестицій у статутні фонди та акції інших юридичних осіб;

б) здійснення випуску, обігу, погашення (розповсюдження) державної та іншої грошової лотереї;

7) перевезення валютних цінностей та інкасацію коштів;

8) операції за дорученням клієнтів або від свого імені:

а) з інструментами грошового ринку;

б) з інструментами, що базуються на обмінних курсах та відсотках;

в) фінансовими ф'ючерсами та опціонами;

9) довірче управління коштами та цінними паперами за договорами з юридичними та фізичними особами;

10) депозитарну діяльність і діяльність з ведення реєстрів власників іменних цінних паперів.

Діяльність, що регулюється нормативно-правовими актами Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку і на здійснення якої потрібно мати її ліцензію, може здійснюватися банком лише після отримання ліцензії цієї комісії, що видається у порядку, визначеному чинним законодавством України.

Банкам забороняється діяльність у сфері матеріального виробництва, торгівлі (за винятком реалізації пам'ятних та ювілейних монет) і страхування, крім виконання функцій страхового посередника.

Національний банк *видає* банку *банківську ліцензію* у разі дотримання ним таких обов'язкових умов:

а) на час звернення банку з клопотанням про видачу банківської ліцензії зареєстрований підписний капітал банку повинен бути повністю сплачений:

для місцевих кооперативних банків, що діють у межах однієї області, — 1 млн євро;

для банків, які здійснюють свою діяльність на території однієї області (за винятком місцевих кооперативних банків), у тому числі: спеціалізованих ощадних та іпотечних банків, — 3 млн євро;

для банків, які здійснюють свою діяльність на території всієї України, у тому числі: спеціалізованих інвестиційних та розрахункових (клірингових), центрального кооперативного банку і банківської корпорації, — 5 млн євро.

Перерахування розміру статутного капіталу в гривні здійснюється за офіційним курсом гривні до іноземної валюти, установленим Національним банком на день укладення установчого договору;

б) банк має бути забезпечений належним банківським обладнанням, комп'ютерною технікою, програмним забезпеченням та комунікаційними засобами, потрібними для здійснення банківських операцій, ведення бухгалтерського обліку та складання щоденного балансового звіту і відповідної статистичної звітності, а також якісного проведення розрахунків та участі в системі електронних платежів Національного банку, що відповідають вимогам нормативно-правових актів Національного банку;

в) наявність у банку приміщення, яке відповідає вимогам, передбаченим нормативно-правовими актами Національного банку;

г) наявність як мінімум трьох осіб, призначених членами правління (ради директорів) банку, які мають відповідну освіту та досвід, необхідний для управління банком, кандидатури яких відповідають кваліфікаційним вимогам.

Керівники банку повинні мати бездоганну ділову репутацію. На зазначені посади не можуть бути призначені особи, які були керівниками банків, що визнані відповідно до чинного законодавства України банкрутами або щодо яких Національний банк прийняв рішення про ліквідацію чи про відкликання банківської ліцензії, та особи, які притягувалися до кримінальної відповідальності або були звільнені на вимогу Національного банку.

Національний банк може відмовити у видачі банківської ліцензії, якщо зазначені умови не виконані банком протягом одного року з дати його державної реєстрації. У такому разі державна реєстрація банку скасовується і банк ліквідується.

Письмовий дозвіл на здійснення окремих операцій видається банку за таких умов:

а) наявність банківської ліцензії;
б) рівень регулятивного капіталу банку відповідає вимогам Національного банку, що підтверджується незалежним аудитором;

в) банк не є об'єктом застосування заходів впливу: протягом усього періоду діяльності — для банків, які отримали банківську ліцензію менше ніж за шість місяців до часу звернення до Національного банку з клопотанням про видачу письмового дозволу;

протягом шести місяців, що передують зверненню банку до Національного банку з клопотанням про видачу письмового дозволу, — для банків, які здійснюють банківську діяльність на підставі банківської ліцензії більше ніж шість місяців;

г) банк подав план (бізнес-план) щодо певних видів операцій, на право здійснення яких банк бажає отримати письмовий дозвіл, і цей план схвалено Національним банком. Процедура схвалення плану (бізнес-плану) вважається виконаною у разі відсутності зауважень з боку Національного банку при прийнятті відповідного рішення про видачу банку письмового дозволу на здійснення операцій;

г) банк має достатні фінансові можливості для здійснення такої діяльності;

д) наявність підрозділів, які виконуватимуть відповідні операції згідно з поданим банком планом (бізнес-планом), служби внутрішнього аудиту, а також підрозділу з питань аналізу та управління ризиками, що має відповідати за встановлення лімітів щодо окремих операцій, лімітів ризиків контрагентів, країн контрагентів, структури балансу відповідно до рішень правління (ради директорів) з питань політики щодо ризикованості та прибутковості діяльності банку;

е) наявність керівників підрозділів банку, кандидатури яких відповідають кваліфікаційним вимогам та спеціальним вимогам.

Кандидати на посади керівників служб внутрішнього аудиту банків обов'язково проходять співбесіду та погодження на засіданні Комісії з питань нагляду та регулювання діяльності банків Національного банку або Комісії з питань нагляду та регулювання діяльності банків при територіальному управлінні Національного банку за умов, визначених Комісією Національного банку. Результати співбесіди враховуються при вирішенні питання про видачу банку письмового дозволу.

є) наявність комітетів, а саме: кредитного, тарифного, з питань управління активами і пасивами та відповідних положень про них, що відповідають вимогам чинного законодавства України;

ж) наявність відповідних внутрішніх положень банку, що регулюють політику управління активами і пасивами, кредитну, інвестиційну, облікову політику банку та проведення ним діяльності, на яку він бажає отримати в Національному банку письмовий дозвіл, що відповідають вимогам чинного законодавства України.

Якщо банк, який має письмовий дозвіл, бажає *розширити* перелік операцій, то обов'язковими вимогами для цього є:

- банк не є об'єктом застосування заходів впливу (а саме щодо обмеження, зупинення чи припинення здійснення окремих видів операцій) протягом шести місяців, що передують зверненню банку до Національного банку з клопотанням про розширення переліку операцій у письмовому дозволі;

- відповідність регулятивного капіталу банку вимогам чинних законодавчих актів України та нормативно-правових актів Національного банку;

- відповідність формування фондів та резервів вимогам чинних законодавчих актів України та нормативно-правових актів Національного банку;

- наявність підрозділу, який виконуватиме зазначені операції;

- наявність керівника підрозділу, відповідального за виконання зазначених операцій, кандидатура якого відповідає кваліфікаційним вимогам;

- наявність внутрішнього положення банку, що регулює здійснення зазначених операцій та відповідає вимогам чинного законодавства України;

- обов'язкова відповідність показників діяльності банку умовам видачі письмових дозволів;

- відсутність протягом трьох місяців, що передують зверненню до Національного банку, фактів подання недостовірної звітності, неподання або несвоєчасного подання звітності;

- дотримання банком економічних нормативів протягом трьох місяців, що передують його зверненню до Національного банку про розширення переліку операцій;

- дотримання банком нормативу обов'язкового резервування протягом шести місяців, що передують його зверненню до Національного банку про розширення переліку операцій;

- відповідний технічний стан та організація охорони приміщень банку, у тому числі касового вузла, забезпеченість банківським обладнанням, комп'ютерною технікою, програмним забезпеченням та комунікаційними засобами, що потрібні для

здійснення нових операцій і відповідають вимогам нормативно-правових актів Національного банку;

- наявність плану (бізнес-плану), що визначає діяльність банку (у цілому та окремо за кожним її видом) на поточний рік і стратегію діяльності на наступні три роки, з урахуванням сценаріїв сприятливого та несприятливого розвитку ринку нових операцій, які банк має право проводити в разі розширення переліку операцій, що здійснюються на підставі письмового дозволу.

Розширення чи зміна переліку операцій, які банки здійснюють на підставі письмового дозволу, здійснюється шляхом відкликання попереднього письмового дозволу та заміни його на новий.

Спеціальні вимоги щодо певного виду діяльності

Банк має бути забезпечений відповідними спеціалістами, а також належним спеціальним (профільним) банківським обладнанням, комп'ютерною технікою, програмним забезпеченням та комунікаційними засобами, що відповідають вимогам чинних законодавчих актів України та нормативно-правових актів Національного банку і потрібні для здійснення відповідних окремих операцій/угод та їх обліку.

Письмовий дозвіл видається Національним банком на здійснення окремих операцій за умови виконання банком спеціальних вимог.

Письмовий дозвіл на здійснення операцій з валютними цінностями є генеральною ліцензією на здійснення валютних операцій згідно з Декретом Кабінету Міністрів України «Про систему валютного регулювання і валютного контролю» від 19.02.1993 р. за № 15—93 та може видаватися за умови дотримання банком відповідних спеціальних вимог щодо одного чи кількох напрямів діяльності, зокрема таких:

- неторговельні операції з валютними цінностями;
- ведення рахунків клієнтів (резидентів та нерезидентів) в іноземній валюті та клієнтів-нерезидентів у грошовій одиниці України;
- ведення кореспондентських рахунків банків (резидентів і нерезидентів) в іноземній валюті;
- ведення кореспондентських рахунків банків (нерезидентів) у грошовій одиниці України;

- відкриття кореспондентських рахунків в уповноважених банках України в іноземній валюті та здійснення операцій за ними;
- відкриття кореспондентських рахунків у банках (нерезидентах) в іноземній валюті та здійснення операцій за ними;
- залучення та розміщення іноземної валюти на валютному ринку України;
- залучення та розміщення іноземної валюти на міжнародних ринках;
- операції з банківськими металами на валютному ринку України;
- операції з банківськими металами на міжнародних ринках;
- інші операції з валютними цінностями на міжнародних ринках.

Для отримання письмового дозволу на здійснення неторговельних операцій з валютними цінностями банк має відповідати таким спеціальним вимогам:

а) рівень регулятивного капіталу банку відповідає вимогам Національного банку та становить не менше ніж еквівалент 1 млн євро — для місцевого кооперативного банку, 3 млн євро — для банку, який здійснює свою діяльність на території однієї області, 5 млн євро — для банку, який здійснює свою діяльність на території всієї України;

б) наявність фахівців відповідної кваліфікації.

Для отримання письмового дозволу на здійснення операцій з валютними цінностями в частині ведення рахунків клієнтів (резидентів та нерезидентів) в іноземній валюті та клієнтів-нерезидентів у грошовій одиниці України банк має відповідати таким спеціальним вимогам:

а) рівень регулятивного капіталу банку відповідає вимогам Національного банку та становить не менше ніж еквівалент 1 млн євро — для місцевого кооперативного банку, 3 млн євро — для банку, який здійснює свою діяльність на території однієї області, 5 млн євро — для банку, який здійснює свою діяльність на території всієї України;

б) наявність фахівців відповідної кваліфікації.

Для отримання письмового дозволу на здійснення операцій з валютними цінностями в частині ведення кореспондентських рахунків банків (резидентів і нерезидентів) в іноземній валюті банк має відповідати таким спеціальним вимогам:

а) наявність письмового дозволу на здійснення операцій з валютними цінностями в частині відкриття кореспондентських

рахунків в уповноважених банках України в іноземній валюті та здійснення операцій за ними;

б) рівень регулятивного капіталу банку відповідає вимогам Національного банку та становить не менше ніж еквівалент 3 млн євро — для банку, який здійснює свою діяльність на території однієї області, 5 млн євро — для банку, який здійснює свою діяльність на території всієї України. Банк, що здійснює свою діяльність на території однієї області і має регулятивний капітал у розмірі не менше ніж еквівалент 3 млн євро та менше 5 млн євро, має право вести кореспондентські рахунки банків-резидентів в іноземній валюті та не більше ніж три кореспондентські рахунки (по одному коррахунку для розрахунків у країнах СНД, Європи, Америки, крім офшорних зон) банків-нерезидентів, у яких відкрито прямі кореспондентські рахунки, у валюті країни місцезнаходження банку-нерезидента.

Для отримання письмового дозволу на здійснення операцій з валютними цінностями в частині ведення кореспондентських рахунків банків (нерезидентів) у грошовій одиниці України банк повинен мати:

рівень регулятивного капіталу згідно з вимогами Національного банку не менше ніж еквівалент 5 млн євро.

Для отримання письмового дозволу на здійснення операцій з валютними цінностями в частині відкриття кореспондентських рахунків в уповноважених банках України в іноземній валюті та здійснення операцій за ними банк має відповідати таким спеціальним вимогам:

а) рівень регулятивного капіталу банку відповідає вимогам Національного банку та становить не менше ніж еквівалент 1 млн євро — для місцевого кооперативного банку, 3 млн євро — для банку, який здійснює свою діяльність на території однієї області, 5 млн євро — для банку, який здійснює свою діяльність на території всієї України;

б) є письмове підтвердження одного банку (резидента) про згоду на відкриття коррахунку в іноземній валюті.

Для отримання письмового дозволу на здійснення операцій з валютними цінностями в частині відкриття кореспондентських рахунків у банках (нерезидентах) в іноземній валюті та здійснення операцій за ними банк має відповідати таким спеціальним вимогам:

а) рівень регулятивного капіталу банку відповідає вимогам Національного банку та становить не менше ніж еквівалент 3 млн євро — для банку, який здійснює свою діяльність на території однієї області, 5 млн євро — для банку, який здійснює свою

діяльність на території всієї України. Банк, що здійснює свою діяльність на території однієї області і має регулятивний капітал у розмірі не менше ніж еквівалент 3 млн євро та менше 5 млн євро, має право відкривати не більше ніж три прямі кореспондентські рахунки в банках-нерезидентах (по одному коррахунку для розрахунків у країнах СНД, Європи, Америки, крім офшорних зон) у валюті країни місцезнаходження банку-нерезидента;

б) письмове підтвердження банку-нерезидента, який має рейтинг не нижче ніж «інвестиційний клас» (крім країн СНД), про згоду на відкриття в нього кореспондентського рахунка;

в) підключення до електронної міжнародної системи платежів в іноземній валюті (S.W.I.F.T. тощо) і відповідність технічного стану та організації охорони приміщення, в якому розміщується технічне обладнання цієї системи, вимогам нормативно-правових актів Національного банку.

Для отримання письмового дозволу на здійснення операцій з валютними цінностями в частині залучення та розміщення іноземної валюти на валютному ринку України банк повинен мати:

рівень регулятивного капіталу згідно з вимогами Національного банку не менше ніж еквівалент 1 млн євро — для місцевого кооперативного банку, 3 млн євро — для банку, який здійснює свою діяльність на території однієї області, 5 млн євро — для банку, який здійснює свою діяльність на території всієї України. Місцеві кооперативні банки не мають права здійснювати операції із залучення та розміщення іноземної валюти на міжбанківському ринку (крім операцій, з центральним кооперативним банком).

Для отримання письмового дозволу на здійснення операцій з валютними цінностями в частині залучення та розміщення іноземної валюти на міжнародних ринках банк має відповідати таким спеціальним вимогам:

а) наявність письмового дозволу на здійснення операцій з валютними цінностями в частині відкриття кореспондентських рахунків у банках (нерезидентах) в іноземній валюті та здійснення операцій за ними;

б) рівень регулятивного капіталу банку відповідає вимогам Національного банку та становить не менше ніж еквівалент 3 млн євро — для банку, який здійснює свою діяльність на території однієї області, 5 млн євро — для банку, який здійснює свою діяльність на території всієї України. Банк, що здійснює свою діяльність на території однієї області та має регулятивний капітал

в розмірі не менше ніж еквівалент 3 млн євро, має право тільки на розміщення іноземної валюти в банках-нерезидентах, у яких відкриті кореспондентські рахунки;

в) підключення до міжнародних інформаційних систем типу REUTERS, DOW JONES TELERETE, BLOOMBERG тощо (ця вимога не поширюється на банки, які здійснюють свою діяльність на території однієї області та мають регулятивний капітал у розмірі не менше ніж еквівалент 3 млн євро).

Для отримання письмового дозволу на здійснення операцій з валютними цінностями в частині здійснення операцій з банківськими металами на валютному ринку України банк має відповідати таким спеціальним вимогам:

а) наявність письмового дозволу на здійснення операцій з валютними цінностями в частині відкриття кореспондентських рахунків в уповноважених банках України в іноземній валюті та здійснення операцій за ними;

б) термін роботи банку не менше двох років;

в) рівень регулятивного капіталу банку відповідає вимогам Національного банку та становить не менше ніж еквівалент 5 млн євро;

г) наявність експерта, підготовленого відповідно до вимог чинного законодавства України (рівень кваліфікації експерта має відповідати вимогам, зазначеним у дод. 1).

Для отримання письмового дозволу на здійснення операцій з валютними цінностями в частині здійснення операцій з банківськими металами на міжнародних ринках банк має відповідати таким спеціальним вимогам:

а) наявність письмового дозволу на здійснення операцій з валютними цінностями в частині здійснення інших операцій з валютними цінностями на міжнародних ринках;

б) термін роботи банку з банківськими металами на валютному ринку України не менше одного року;

в) рівень регулятивного капіталу банку відповідає вимогам Національного банку та становить не менше ніж еквівалент 10 млн євро;

г) наявність експерта, підготовленого відповідно до вимог чинного законодавства.

Для отримання письмового дозволу на здійснення операцій з валютними цінностями в частині здійснення інших операцій з валютними цінностями на міжнародних ринках банк має відповідати таким спеціальним вимогам:

а) наявність письмового дозволу на здійснення операцій з валютними цінностями в частині відкриття кореспондентських рахунків у банках (нерезидентах) в іноземній валюті та здійснення операцій за ними;

б) строк роботи банку не менше ніж три роки (вимоги щодо строку роботи не поширюються на банки, у яких банки-нерезиденти з рейтингом не нижче ніж «інвестиційний клас» мають істотну участь — більше 50 % статутного капіталу чи права голосу придбаних акцій (паїв) в органах управління банку, у частині здійснення інших операцій з валютними цінностями з материнським банком у грошовій одиниці країни його місцезнаходження);

в) рівень регулятивного капіталу банку відповідає вимогам Національного банку та становить не менше ніж еквівалент 10 млн євро;

г) підключення до міжнародних інформаційних систем типу REUTERS, DOW JONES TELERETE, BLOOMBERG тощо;

г) обладнання спеціального операційного залу (дилерської кімнати, бек-офісу, приміщення міжнародних телекомунікаційних систем) з організацією охорони і системою допуску, що відповідають вимогам нормативно-правових актів Національного банку).

Для отримання письмового дозволу на перевезення валютних цінностей та інкасацію коштів банк має відповідати таким спеціальним вимогам:

а) наявність каси перерахунку цінностей, вечірньої каси, що відповідають вимогам Інструкції № 1 з організації емісійно-касової роботи в установах банків України, затвердженої постановою Правління Національного банку від 07.07.1994 р. № 129 (зі змінами);

б) наявність атестованого особового складу служби перевезення та інкасації, який має спеціальну підготовку;

в) наявність спеціального автотранспорту, забезпеченого засобами радіотехнічного зв'язку з частотами, наданими відповідною установою, кольорографічними схемами, спеціальними світловими та звуковими сигналами, погодженими з Міністерством внутрішніх справ України;

г) наявність вогнепальної нарізної зброї або наявність договору, укладеного з відповідною службою, яка має право здійснювати охорону цінностей, що перевозяться та інкасуються, і який передбачає відшкодування збитків, спричинених унаслідок неналежного виконання обов'язків.

Для отримання письмового дозволу на здійснення інвестицій у статутні фонди та акції інших юридичних осіб банк має відповідати таким спеціальним вимогам:

а) строк діяльності банку не менше ніж один рік;

б) рівень регулятивного капіталу банку відповідає вимогам Національного банку та становить не менше ніж еквівалент 1 млн євро — для місцевого кооперативного банку, 3 млн євро — для банку, який здійснює свою діяльність на території однієї області, 5 млн євро — для банку, який здійснює свою діяльність на території всієї України.

Банк має право здійснювати інвестиції у статутні фонди та акції інших юридичних осіб без письмового дозволу Національного банку, якщо:

а) інвестиція у будь-яку юридичну особу становить не більше ніж 5 % регулятивного капіталу банку і регулятивний капітал банку повністю відповідає вимогам для інвестицій, установленим нормативно-правовими актами Національного банку;

б) юридична особа, в яку здійснюється інвестиція, здійснює діяльність виключно з надання фінансових послуг і регулятивний капітал банку повністю відповідає вимогам для інвестицій, установленим нормативно-правовими актами Національного банку.

Для отримання письмового дозволу на довірче управління коштами та цінними паперами за договорами з юридичними та фізичними особами банк має відповідати таким спеціальним вимогам:

а) строк діяльності банку не менше ніж два роки;

б) рівень регулятивного капіталу банку відповідає вимогам Національного банку та становить не менше ніж еквівалент 1 млн євро — для місцевого кооперативного банку, 3 млн євро — для банку, який здійснює свою діяльність на території однієї області, 5 млн євро — для банку, який здійснює свою діяльність на території всієї України.

Для надання послуг з відповідального зберігання та надання в оренду сейфів для зберігання цінностей та документів банк має відповідати такій спеціальній вимозі:

наявність сховища для розміщення індивідуальних сейфів, технічний стан якого відповідає вимогам нормативно-правових актів Національного банку.

Банк для отримання банківської ліцензії подає до територіального управління Національного банку за його місцезнаходженням такі документи:

а) клопотання банку про видачу банківської ліцензії за підписом голови правління банку;

б) інформацію про керівників банку;

в) відомості про забезпеченість банку належним банківським обладнанням, комп'ютерною технікою, програмним забезпеченням та комунікаційними засобами, що відповідають вимогам Національного банку, потрібним для здійснення банківських операцій;

г) документ на право власності на приміщення (свідоцтво про власність, цивільно-правові угоди, що підтверджують право власності) або договір оренди на приміщення, в якому буде розміщено банк на строк не менше ніж п'ять років;

г) відомості про відповідність технічного стану та організації охорони приміщень банку вимогам нормативно-правових актів Національного банку.

Для отримання банківської ліцензії банк подає територіальному управлінню за його місцезнаходженням такі спеціальні документи:

- план (бізнес-план), що визначає види діяльності згідно з банківською ліцензією на поточний рік та стратегію діяльності на наступні три роки (у розрізі кожного року окремо), який має містити:

- розрахунок балансового звіту (за формою № 11 (місячна) на кінець кожного фінансового року за підписом голови правління і головного бухгалтера банку;

- розрахунок звіту про фінансовий результат (за формою № 2-КБ) усієї діяльності банку та окремо за кожним видом діяльності на кінець кожного фінансового року за підписом голови правління і головного бухгалтера банку;

- опис банківських операцій з обґрунтуванням їх економічної доцільності (економічного ефекту);

- коло клієнтів, які банк має намір залучити з метою обслуговування;

- розрахунок прибутковості всієї діяльності банку та за кожним видом діяльності окремо на кінець перших трьох років за підписом голови правління і головного бухгалтера;

- економічне обґрунтування прогностичних показників розрахунку балансового звіту та розрахунку звіту про фінансовий результат (опис джерел залучення та спрямування коштів, фінансових результатів діяльності, формування фондів та

резервів у розмірах, потрібних для покриття можливих збитків, прогнозний розрахунок дотримання економічних нормативів);

- опис і дані про управлінську та організаційну структуру банку (підрозділи, у тому числі підрозділи внутрішнього аудиту та з питань аналізу й управління ризиками, їх підпорядкованість, порядок прийняття рішень);

- внутрішні положення про правління (раду директорів) банку. Також відповідні внутрішні положення, що регулюють виконання ним операцій, право на здійснення яких надає йому банківська ліцензія Національного банку. У разі внесення змін до внутрішніх положень, які надавалися банком при отриманні банківської ліцензії, змінені положення банк має подавати до територіального управління за його місцезнаходженням та до Генерального департаменту банківського нагляду в двотижневий строк з дня внесення змін до них.

- Банк для отримання **письмового дозволу** подає до територіального управління за його місцезнаходженням такі документи:

- клопотання банку про видачу письмового дозволу за підписом голови правління банку;

- висновок незалежного аудитора про підтвердження відповідності рівня регулятивного капіталу банку встановленим вимогам Національного банку в складі позитивного висновку про діяльність банку за звітний рік або окремий висновок, що підтверджує відповідність рівня регулятивного капіталу банку встановленим вимогам Національного банку на дату прийняття уповноваженим органом банку рішення про отримання письмового дозволу;

- план (бізнес-план), що визначає види окремих операцій, які банк планує здійснювати, на поточний рік та стратегію діяльності на наступні три роки (у розрізі кожного року окремо), який має містити;

- розрахунок балансового звіту (за формою № 11 (місячна) на кінець кожного фінансового року за підписом голови правління і головного бухгалтера банку;

- розрахунок звіту про фінансовий результат (за формою № 2-КБ) усієї діяльності банку та окремо за кожним видом діяльності, які планується здійснювати, на кінець кожного фінансового року за підписом голови правління і головного бухгалтера банку;

- перелік та докладний опис видів операцій, які планує здійснювати банк, з обґрунтуванням їх економічної доцільності (економічного ефекту);

- розрахунок прибутковості всієї діяльності банку та за кожним видом діяльності окремо на кінець перших трьох років за підписом голови правління і головного бухгалтера;
- економічне обґрунтування прогнозних показників розрахунку балансового звіту та розрахунку звіту про фінансовий результат (опис джерел залучення та спрямування коштів, фінансових результатів діяльності, формування фондів та резервів у розмірах, потрібних для покриття можливих збитків, прогнозний розрахунок дотримання економічних нормативів);
- відомості про забезпеченість банку належним банківським обладнанням, комп'ютерною технікою, програмним забезпеченням та комунікаційними засобами, що відповідають вимогам Національного банку, потрібним для здійснення операцій;
- інформацію про керівників підрозділів та окремих спеціалістів;
- копію рішення Комісії Національного банку або Комісії при територіальному управлінні Національного банку про погодження кандидатури на посаду керівника служби внутрішнього аудиту банку;
- опис та дані про управлінську й організаційну структуру підрозділів банку, які здійснюватимуть операції, їх підпорядкованість, порядок прийняття рішень;
- відповідні внутрішні положення банку, що регулюють виконання ним операцій, право на здійснення яких надає йому письмовий дозвіл Національного банку (у тому числі про облікову політику). Внутрішні положення про службу внутрішнього аудиту, кредитний комітет, комітет з питань управління активами та пасивами, тарифний комітет і підрозділ аналізу та управління ризиками. У разі внесення змін до внутрішніх положень, які надавалися банком при отриманні письмового дозволу, змінені положення банк має подавати до територіального управління за його місцезнаходженням та до Генерального департаменту банківського нагляду в двотижневий строк з дня внесення змін до них.

Особливості видачі банківській корпорації

банківської ліцензії, письмового дозволу та

ліцензій на виконання окремих операцій

Клієнтами банківської корпорації можуть бути банки та інші фінансові установи. Вимоги Національного банку щодо видачі банківській корпорації банківської ліцензії встановлено на рівні загальних вимог для банків. Згідно з банківською ліцензією банківська корпорація обслуговує банки та інші фінансові установи й не має права обслуговувати інших юридичних і фізичних осіб.

Письмовий дозвіл видається банківській корпорації лише на ті операції, які вона має право виконувати відповідно до вимог Закону України «Про банки і банківську діяльність» та на які їй передано повноваження від банків, що увійшли до банківської корпорації, оформлені відповідно до чинного законодавства України. Письмовий дозвіл видається банківській корпорації виходячи з розміру регулятивного капіталу самої банківської корпорації за умови отримання нею вимог Положення. Згідно з письмовим дозволом банківська корпорація обслуговує банки та інші фінансові установи й не має права обслуговувати інших юридичних і фізичних осіб.

Банківська корпорація за умови отримання банківської ліцензії та письмового дозволу на відповідні операції має право виконувати окремі операції у межах показників економічних нормативів та інших обмежень, установлених чинними законодавчими актами України та нормативно-правовими актами Національного банку, розрахунок яких здійснюється на базі зведеного (консолідованого) регулятивного капіталу банків — учасників банківської корпорації, та за умови отримання від банків-учасників відповідних повноважень, а також від Національного банку ліцензії на виконання окремої операції. Ліцензія Національного банку на виконання окремої операції видається банківській корпорації виключно під конкретний договір щодо проведення такої операції.

Банківська корпорація для отримання ліцензії на виконання окремої операції подає територіальному управлінню за її місцезнаходженням такі документи:

- клопотання банківської корпорації про видачу ліцензії на виконання окремої операції за підписом голови правління банківської корпорації (форма клопотання аналогічна формі, наведеній у додатку 3, з урахуванням вимог цього підпункту);
- докладний опис операції, яку планує виконувати банківська корпорація;

- економічне обґрунтування доцільності виконання цієї операції (техніко-економічне обґрунтування);
- проекти документів/угод, згідно з якими буде виконана ця операція;
- розрахунок прибутковості за певною операцією на період її виконання за підписом голови правління і головного бухгалтера;
- розрахунок зведеного (консолідованого) балансу банків — учасників банківської корпорації на дату звернення до Національного банку;
- розрахунок зведеного (консолідованого) регулятивного капіталу банків — учасників банківської корпорації на дату звернення до Національного банку;
- розрахунок економічних нормативів на базі зведеного (консолідованого) регулятивного капіталу банків — учасників банківської корпорації на дату звернення до Національного банку;
- економічне обґрунтування прогностичних показників розрахунку балансового звіту та розрахунку звіту про фінансовий результат (опис джерел залучення та спрямування коштів, фінансових результатів діяльності, формування фондів та резервів у розмірах, потрібних для покриття можливих збитків, прогностичний розрахунок показників економічних нормативів на базі зведеного (консолідованого) регулятивного капіталу).

При отриманні від банку пакета документів та інформації територіальне управління розглядає їх та перевіряє наявність усіх документів. У разі відсутності хоча б одного з документів територіальне управління протягом трьох днів із часу отримання документів повинно повернути банку пакет документів із супровідним листом з обґрунтуванням причин його повернення.

Протягом 10 робочих днів з дня отримання повного пакета документів територіальне управління розглядає його щодо дотримання банком умов, перевіряє достовірність інформації, викладеної у поданих документах, та (у разі потреби) проводить співбесіду з керівними особами. За результатами розгляду пакета документів територіальне управління готує висновок б) про дотримання банком вимог, готовність банку до здійснення операцій, зазначених у плані (бізнес-плані), а також обґрунтовані пропозиції щодо можливості видачі банку банківської ліцензії, письмового дозволу, ліцензій на виконання окремих операцій.

За якість, достовірність викладеної у висновку інформації та її відповідність вимогам цього Положення й інших нормативно-

правових актів Національного банку, своєчасність його підготовки, персональну відповідальність несе керівник територіального управління.

У разі позитивного рішення після розгляду пакета документів банку на отримання банківської ліцензії, письмового дозволу та ліцензій на виконання окремих операцій, але не пізніше двотижневого строку з дня його отримання територіальне управління разом із своїм висновком та клопотанням банку надсилає пакет документів поштою Генеральному департаменту банківського нагляду Національного банку. У разі негативного рішення територіальне управління надсилає банку письмову відмову із зазначенням причин та повертає пакет документів.

Порядок розгляду Національним банком

пакета документів на видачу

банківської ліцензії, письмового дозволу,

ліцензій на виконання окремих операцій

Генеральний департамент банківського нагляду Національного банку розглядає отримані документи банку та висновок територіального управління щодо їх відповідності вимогам чинних законодавчих актів України і нормативно-правових актів Національного банку та готує висновок про можливість видачі банку банківської ліцензії, письмового дозволу, ліцензій на виконання окремих операцій і подає проект відповідного рішення на розгляд Комісії Національного банку. Рішення про видачу банківської ліцензії, письмового дозволу та ліцензій на виконання окремих операцій чи про відмову в їх наданні приймає Комісія Національного банку протягом одного місяця з дня отримання повного пакета документів, зазначених у цьому Положенні.

Якщо на момент звернення банку до Національного банку з клопотанням про видачу письмового дозволу чи розширення переліку операцій у ньому або якщо під час розгляду Національним банком наданих банком відповідних документів розглядається питання про застосування до цього банку заходів

впливу, то Національний банк може відкласти вирішення питання про видачу письмового дозволу чи розширення переліку операцій у ньому до часу прийняття рішення щодо застосування/незастосування до банку заходів впливу.

У разі прийняття рішення про видачу банківської ліцензії, письмового дозволу та ліцензій на виконання окремих операцій Генеральний департамент банківського нагляду надсилає територіальному управлінню за місцезнаходженням банку оформлені

в установленому порядку банківську ліцензію, письмовий дозвіл, ліцензії на виконання окремих операцій із супровідним листом для видачі представникові банку. Банківська ліцензія, письмовий дозвіл, ліцензії на виконання окремих операцій видаються голові правління банку або уповноваженому представникові банку на підставі належно оформленої довіреності та за наявності копій платіжних доручень, що підтверджують оплату за видачу банківської ліцензії, письмового дозволу та ліцензій на виконання окремих операцій і за бланк банківської ліцензії, письмового дозволу, ліцензій на виконання окремих операцій. Національний банк може відмовити банку у видачі банківської ліцензії, письмового дозволу, ліцензій на виконання окремих операцій, якщо за результатами розгляду поданого пакета документів встановлено, що надано недостовірну або неповну інформацію.

Про відмову у видачі банківської ліцензії, письмового дозволу або ліцензій на виконання окремих операцій Національний банк України повідомляє банк у письмовій формі із зазначенням причин відмови протягом одного місяця з дня отримання повного пакета документів.

Банківська ліцензія, письмовий дозвіл та ліцензії на виконання окремих операцій набувають чинності з дня прийняття Комісією Національного банку відповідного рішення.

Умови для здійснення філіями банків

банківських та інших операцій

Філії банків мають право здійснювати операції після реєстрації їх Національним банком та згідно з

внутрішньобанківським положенням про філію та за умови видачі банком філії письмового дозволу на здійснення визначеного ним переліку операцій. Банки мають право надавати письмовий дозвіл своїм філіям на здійснення операцій у межах отриманих банківських ліцензій, письмових дозволів та згідно з вимогами цього Положення, за винятком операцій, для здійснення яких у філій немає технічних можливостей або які філії не мають права здійснювати відповідно до вимог чинних законодавчих актів України та нормативно-правових актів Національного банку України. Такий письмовий дозвіл має бути виписаний на підставі рішення ради та правління банку на бланку банку, підписаний головою правління банку або його заступником і засвідчений відбитком печатки банку. У дозволі мають зазначитися реквізити банківської ліцензії та письмового дозволу, на підставі яких здійснює свою діяльність банк. Використання факсиміле при здійсненні підпису не дозволяється. Якщо банк вважає за потрібне надати письмовий дозвіл філії на здійснення банківської або іншої операції з обмеженням, то назва цієї операції в письмовому дозволі має відповідати повній назві банківської чи іншої операції, а назва частини цієї банківської або іншої операції, на здійснення якої банк надає філії письмовий дозвіл, має зазначитися як доповнення або продовження назви банківської чи іншої операції.

Банк протягом трьох робочих днів з дня прийняття правлінням банку рішення про надання філії письмового дозволу на здійснення банківських та інших операцій подає територіальному управлінню за місцезнаходженням філії пакет документів для розгляду питання про погодження дозволу, який має містити три оригінали письмового дозволу, клопотання про погодження, копію письмового дозволу банку, копії документів на право власності на приміщення філії або договору оренди приміщення. Територіальне управління за місцезнаходженням філії протягом 10 робочих днів з дня отримання пакета документів перевіряє можливість філії для здійснення нею операцій і погоджує письмовий дозвіл шляхом засвідчення оригіналу письмового дозволу підписом керівника територіального управління та відбитком печатки територіального управління.

Філія банку має право розпочати здійснення банківських та інших операцій, які зазначені у письмовому дозволі, з дати погодження письмового дозволу на їх здійснення, виданого банком, з територіальним управлінням за місцезнаходженням

філії. Унесення банком змін у письмовий дозвіл філії (розширення або обмеження) здійснюється шляхом відкликання попереднього та надання нового письмового дозволу і його погодження територіальним управлінням за місцезнаходженням філії.

Надання банками додаткової інформації

Банки зобов'язані повідомити про всі структурні та кадрові зміни в складі керівників банку протягом трьох робочих днів після змін, а в строк до п'яти робочих днів подати пакет документів територіальному управлінню Національного банку за їх місцезнаходженням (Генеральному департаменту банківського нагляду). Територіальне управління протягом 15 календарних днів надсилає Генеральному департаменту банківського нагляду Національного банку інформацію про такі зміни та про результати розгляду зазначених документів.

У разі зміни назви банк у тижневий строк після реєстрації змін Національним банком подає до Національного банку клопотання про заміну банківської ліцензії, письмового дозволу, ліцензій на виконання окремих операцій. Клопотання про заміну письмового дозволу, наданого філії, банк подає територіальному управлінню Національного банку за місцезнаходженням філії у місячний строк з дати отримання нової банківської ліцензії та письмового дозволу.

Усі внутрішні положення (зі змінами та доповненнями), що подає банк Національному банку для отримання банківської ліцензії, письмового дозволу та ліцензій на виконання окремих операцій, використовуються працівниками Національного банку під час проведення інспекційних перевірок банків та вважаються діючими.

За невиконання вимог Положення до банку, керівників банку, власників істотної участі застосовуються заходи впливу згідно зі статтею 73 Закону України «Про банки і банківську діяльність» та відповідними нормативно-правовими актами Національного банку.

6.5. Регулювання діяльності комерційних банків за допомогою економічних нормативів

У світовій практиці банківської справи спостерігається стійка тенденція до уніфікації системи банківського регулювання та нагляду. Ця тенденція передусім пов'язана з діяльністю

Міжбанківського комітету з банківського нагляду (Базельський комітет з банківського нагляду). Комітет на базі власного досвіду розробляє рекомендації щодо регулювання банківської діяльності, які не мають директивного характеру, але активно використовуються центральними банками більшості країн світу з метою зближення національних та створення уніфікованої системи банківського регулювання та нагляду.

Одним із основних напрямів банківського регулювання та нагляду Базельський комітет визначає необхідність установа та контроль за дотриманням банками економічних нормативів, що регулюють банківську діяльність.

Закон України «Про банки і банківську діяльність» передбачає необхідність дотримання комерційними банками економічних нормативів, що їх встановлює Національний банк України. Національний банк України як орган регулювання та нагляду за банківською діяльністю дотримується рекомендацій Базельського комітету з урахуванням національної специфіки розвитку банківської системи та економіки. Відповідно до чинного законодавства та інструкції «Про порядок регулювання діяльності банків в Україні», затвердженої постановою Правління НБУ від 28 серпня 2001 р. № 368, НБУ встановив ряд обов'язкових економічних нормативів, які за напрямом регулювання групують таким чином:

- група 1 — нормативи капіталу;
- група 2 — нормативи ліквідності;
- група 3 — нормативи кредитного ризику;
- група 4 — нормативи інвестування;
- група 5 — нормативи відкритої валютної позиції.

До групи нормативів, що регулюють капітальну базу банків, включено три нормативи: норматив мінімального розміру регулятивного капіталу Н1, норматив адекватності регулятивного капіталу або норматив платоспроможності Н2 та норматив адекватності основного капіталу Н3.

Через норматив мінімального розміру регулятивного капіталу Н1 центральний банк реалізує вимоги до обсягу банківського капіталу на момент створення банку, а далі — протягом усього періоду їх функціонування. Причому регулюванню підлягає не фінансовий капітал банку, який відображає залишковий інтерес банку в його активах за вирахуванням зобов'язань, а регулятивний. Призначення регулятивного капіталу — покриття негативних наслідків різноманітних ризиків, забезпечення захисту інтересів вкладників, фінансової стійкості та стабільності

діяльності банків. Саме тому при розрахунку регулятивного капіталу за установленою методикою враховують не всі позиції або неповну вартість фінансового капіталу банку. З цією метою банківський капітал залежно від стабільності вартості окремих його складових поділяють на дві частини: основний і додатковий.

Основний капітал, або капітал першого рівня, — це найбільш стабільна частина фінансового капіталу банку, яка не підлягає передаванню, перерозподілу. Додатковий капітал, або капітал другого рівня, — це та частина фінансового капіталу банку, обсяг якої, навпаки, піддається змінам.

Розмір регулятивного капіталу розраховується за формулою:

$$\text{Регулятивний капітал (РК)} = \text{Основний капітал (ОК)} + \\ + \text{Додатковий капітал (ДК)} - \text{Кошти, вкладені (КВ)}.$$

За методикою НБУ до складу основного капіталу включають фактично сплачений зареєстрований статутний капітал, розмір якого може бути змінений лише за рішенням вищої управлінської ланки банку, та розкриті резерви. Розкритими резервами вважаються оприлюднені банком у фінансовій звітності резерви, що створені за рахунок нерозподіленого прибутку. Це можуть бути:

- емісійний дохід;
- реінвестовані дивіденди;
- кошти резервного фонду;
- прибутки минулих років.

Обсяг усіх перерахованих складових фінансового капіталу може бути змінений лише за результатами фінансового року, саме тому об'єктивним є їх урахування у складі основного капіталу.

Основний капітал зменшується на суму нематеріальних активів за вирахуванням зносу та на суму капітальних вкладень у нематеріальні активи; на величину збитків поточного та минулих років, а також на суму недосформованих резервів під можливі втрати за активними операціями.

Додатковий капітал, на відміну від основного, має менш постійний характер і до його складу включають:

- резерви під стандартну заборгованість за кредитними операціями інших банків та клієнтів;
- результати переоцінки основних засобів;
- прибуток поточного року;
- субординований капітал.

Комерційні банки створюють ряд резервів для покриття можливих втрат за активними операціями. Резерв за всіма кредитними операціями за специфікою використання коштів поділяється на резерв під стандартну та резерв під нестандартну заборгованість за такими операціями. Ймовірність одномоментного переходу стандартних кредитних операцій у категорію безнадійних є низькою. Саме тому цей резерв використовується для нарощування капітальної бази банку і враховується за методикою НБУ в складі додаткового капіталу при розрахунку регулятивного капіталу.

Результат переоцінки основних засобів може бути як позитивним, так і негативним, що прямо впливає на обсяг фінансового капіталу банку. Тому із зменшенням реальної вартості статутного капіталу чи основних засобів зменшується розрахункова вартість регулятивного капіталу.

Фінансовий результат діяльності банку за звітний період теж може бути як позитивним (прибуток), так і негативним (збиток). При розрахунку регулятивного капіталу виходять з того, що збитки повинні покриватись основним капіталом. Позитивний фінансовий результат минулих років, тобто частина прибутків минулих років, яка за згодою власників банку залишається нерозподіленою і використовується для нарощування капітальної бази, об'єктивно включаються до основного капіталу, а прибуток поточного року включають у додатковий капітал.

Субординованим капіталом вважаються кошти, залучені банком на умовах субординованого боргу. Борг перед інвесторами, який виникає у банку, вважається субординованим, якщо кошти залучаються на підставі довгострокових угод на строк не менше п'яти років і не можуть бути вилучені з банку раніше цього строку. У випадку банкрутства чи ліквідації банку кошти повертаються інвестору після погашення претензій усіх інших кредиторів.

У розрахунок величини регулятивного капіталу додатковий капітал включається у розмірі, що не перевищує основного капіталу, а субординований капітал — у розмірі, що не перевищує половини основного капіталу. Крім того, первинний розмір субординованого капіталу за угодою останні п'ять років до настання терміну погашення боргу щорічно зменшується на 20 % при включенні його вартості у додатковий капітал.

Підрахована вартість регулятивного капіталу зменшується на кошти, вкладені в балансову вартість таких активів:

• акції та інші цінні папери з нефіксованим прибутком емітовані банками у торговому портфелі банку та портфелі на продаж;

- інвестиції в дочірні та асоційовані компанії;
- істотна участь у статутному капіталі інших установ;
- кошти, вкладені в інші банки на умовах субординованого боргу.

Вкладення в акції інших банків виключаються із суми основного й додаткового капіталу з метою уникнення ситуації, коли банки купуватимуть акції один одного для штучного збільшення статутного капіталу. Відрахування вартості боргових цінних паперів проводиться з метою упередження ланцюгового банкрутства банків. Інвестиції в дочірні та асоційовані компанії та істотна участь у статутному капіталі інших установ вважаються найбільш ризикованими інвестиціями. Тому регулятивний капітал розраховується виходячи із припущення, що вони є збитковими. Це спонукає банки залучати більше капіталу для проведення таких операцій.

Мінімальний розмір регулятивного капіталу Н1 за Законом «Про банки і банківську діяльність» має перевищувати розмір статутного капіталу банку. Вимоги НБУ до мінімального розміру регулятивного капіталу комерційних банків України встановлено диференційовано, залежно від сектору ринку, який охоплює діяльність банку, а саме:

- 1 млн євро — для місцевих кооперативних банків;
- 3 млн євро — для регіональних банків;
- 5 млн євро — для міжрегіональних банків.

Регулювання достатності капіталу банків для захисту інтересів вкладників, кредиторів та інвесторів здійснюється за допомогою двох нормативів: адекватності регулятивного капіталу Н2 та адекватності основного капіталу Н3.

Норматив адекватності регулятивного капіталу відображає платоспроможність банку, яка залежить від якості його активів. Цей норматив встановлено для запобігання надмірному перекладанню банком ризику неповернення його активів на вкладників, кредиторів та інвесторів. Адже несвоєчасне погашення активів прямо впливає на здатність банку виконувати свої зобов'язання. Саме тому при розрахунку Н2 активи та позабалансові зобов'язання банку за активними операціями зважуються на ризик, тобто кожна позиція активів перемножується на притаманний їй коефіцієнт ризику (коефіцієнт зважування). Класифікація банківських активів за рівнем їх ризику здійснюється за методикою НБУ, згідно з якою всі банківські

активи поділено на п'ять груп. До першої групи входять активи із мінімальним ризиком їх несвоєчасного повернення чи повернення із втратою вартості. Це передусім грошові кошти; депозити розміщені на строк і до запитання в НБУ, а також вкладення в державні боргові цінні папери. Коефіцієнт зважування таких активів (k) прирівнюється до нуля ($k_1 = 0$).

До другої групи віднесено активи з мінімальним ризиком, коли ризик втрати вартості активів становить не більше 10 %. До таких активів належать: кредити, надані центральним органам державного управління ($k_2 = 0,1$). До третьої групи віднесено активи із максимальним ризиком втрати вартості 20 %: вкладення в боргові цінні папери місцевих органів державного управління, депозити (строкові і до запитання), а також короткострокові кредити, розміщені в банках з рейтингом не нижчим, ніж інвестиційний клас ($k_3 = 0,2$).

До четвертої групи входять активи, розміщення яких пов'язане із ризиком неповернення чи втрати вартості на рівні 50 % ($k_4 = 0,5$), а саме: депозити (строкові та до запитання), а також короткострокові кредити, розміщені в банках, що не належать за рейтингом до інвестиційного класу; зобов'язання з кредитування, надані банкам і клієнтам; кредити, надані місцевим органам державного управління, а також валюта та банківські метали, куплені, але не отримані.

Кошти, розміщені в інші види активних операцій, що віднесені до п'ятої групи, вважаються високоризикованими і коригуються з коефіцієнтом $k_5 = 1,0$.

Норматив адекватності регулятивного капіталу (платоспроможності) H_2 розраховується за формулою:

$$H_2 = \frac{PK}{A_p - P_{\text{факт}}} \cdot 100\%,$$

де A_p — активи та певні позабалансові зобов'язання банку, зважені за ступенем ризику за шкалою НБУ;

$P_{\text{факт}}$ — фактично створені резерви за активними операціями.

В алгоритмі розрахунку нормативу H_2 використовується підсумок усіх зважених попередньо активів:

$$A_p = A_1 \cdot k_1 + A_2 \cdot k_2 + A_3 \cdot k_3 + A_4 \cdot k_4 + A_5 \cdot k_5,$$

де A_1, A_2, A_3, A_4, A_5 — балансова вартість активів відповідно першої, другої, третьої та четвертої груп ризику;

k_1, k_2, k_3, k_4, k_5 — відповідні коефіцієнти зважування вартості активів за ризиком.

Вартість зважених на ризик активів банку зменшується на величину фактично сформованих резервів на покриття можливих втрат за активними операціями, оскільки саме за рахунок цих резервів буде списана відповідна частина безнадійних щодо повернення активів.

Вимоги до мінімальної платоспроможності комерційних банків НБУ встановив диференційовано, залежно від строку функціонування банку:

- для діючих банків на рівні не менше 10 %;
- для новостворених банків протягом першого року діяльності — не менше 15 %, протягом другого року — не менше 12 %, а з третього року діяльності — не менше 10 %.

Отже, активи, зважені за ризиком і з урахуванням створених банком відповідних резервів на покриття збитків за ними, повинні не більше ніж у 10 разів перевищувати за обсягом регулятивний капітал діючого банку. Звичайно діяльність новоствореного банку є більш ризикованою, тому протягом перших двох років його функціонування вимоги до платоспроможності є більш високими.

З метою визначення спроможності банку захистити інтереси вкладників, кредиторів та інвесторів від непередбачених збитків встановлено норматив адекватності основного капіталу.

Норматив адекватності основного капіталу НЗ розраховується за формулою:

$$НЗ = \frac{ОК}{ЗА} \cdot 100 \%,$$

де ОК — основний капітал;

ЗА — загальна сума активів банку за балансом.

Рівень адекватності основного капіталу комерційного банку має бути не меншим 4 %, тобто загальна вартість активів, зменшених на величину фактично створених відповідних резервів для покриття збитків, повинна не більше ніж у 25 разів перевищувати вартість основного капіталу.

Чим вище значення нормативів адекватності регулятивного та основного капіталів, тим більший ризик беруть на себе власники банку, тим більшою мірою захищені інтереси вкладників, кредиторів та інвесторів банку.

У зв'язку з низьким загальним рівнем капітальної бази вітчизняних банків Національним банком України передбачена п'ятирічна програма нарощування капіталу до 2007 р. як діючих, так і новостворених банків. Вимоги до мінімального розміру регулятивного капіталу діючих банків наведені у табл. 6.1.

Таблиця 6.1

**ВИМОГИ НАЦІОНАЛЬНОГО БАНКУ УКРАЇНИ
ДО МІНІМАЛЬНОГО РОЗМІРУ РЕГУЛЯТИВНОГО
КАПІТАЛУ ДІЮЧИХ БАНКІВ, млн євро**

Дата					
Банки	З 17.03.2003 р.	На 01.01.2004 р.	На 01.01.2005 р.	На 01.01.2006 р.	На 01.01.2007 р.
Місцеві кооперативні	1	1,15	1,3	1,4	1,5
Регіональні	3	3,5	4,0	4,5	5,0
Міжрегіональні	5	5,5	6,0	7,0	8,0

Усі новостворені банки повинні нарощувати регулятивний капітал до визначеного НБУ розміру протягом п'яти років з моменту реєстрації згідно з вимогами, наведеними у табл. 6.2.

Таблиця 6.2

**ВИМОГИ НАЦІОНАЛЬНОГО БАНКУ УКРАЇНИ
ДО МІНІМАЛЬНОГО РОЗМІРУ РЕГУЛЯТИВНОГО
КАПІТАЛУ ЗНОВУ СТВОРЕНИХ БАНКІВ, млн євро**

Банки	Період діяльності					
	На момент реєстрації	До одного року діяльнос- ті	До двох років діяльнос- ті	До трьох років діяльнос- ті	До чотирьох років діяльнос- ті	З п'ятого року діяльнос- ті
Місцеві кооперативні	1	1	1,1	1,2	1,35	1,5
Регіональні	3	3	3,5	4,0	4,5	5,0
Міжрегіональ- ні	5	5	5,5	6,0	7,0	8,0

Для забезпечення реальної капіталізації всі комерційні банки поділяють за рівнем достатності капіталу (з урахуванням значень нормативів адекватності регулятивного та основного капіталу) на:

- добре капіталізовані;
- достатньо капіталізовані;
- недокапіталізовані;

- значно недокапіталізовані;
- критично недокапіталізовані.

Ознаки класифікації банків за рівнем достатності капіталу наведені в таблиці 6.3.

Контролюючи рівень капіталізації комерційних банків, центральний банк має змогу своєчасно й адекватно реагувати на негативні його зміни.

Іншим напрямом регулювання діяльності банків через економічні нормативи є регулювання ліквідності банківської системи в цілому та окремих банків. Під ліквідністю банку розуміють можливість і спроможність банківської установи безперервно в будь-який момент часу здійснювати платежі за своїми поточними та строковими зобов'язаннями за рахунок трансформації своїх активів у готівкові чи безготівкові грошові кошти. Ліквідність банку визначається збалансованістю активів і пасивів його балансу, ступенем відповідності за строками залучених і позичених ним ресурсів (пасив балансу) із розміщенням ресурсів (актив балансу).

Таблиця 6.3
КЛАСИФІКАЦІЯ БАНКІВ ЗА РІВНЕМ ДОСТАТНОСТІ КАПІТАЛУ

Класифікація банку за рівнем достатності капіталу	Н1	Н2	Н3	Обсяг активів з негативною класифікацією
Добре капіталізовані	У межах вимог	Більше 17 %	Не менше 8 %	—
Достатньо капіталізовані	У межах вимог	Більше 8 %, але менше 17%	Більше 4 %, але менше 8 %	—
Недостатньо капіталізовані	У межах вимог	Більше 6 %, але менше 10 %	Більше 3 %, але менше 4 %	—
Значно недокапіталізовані	80 % від діючої вимоги	Більше 2 %, але менше 6 %	Більше 1,3 %, але менше 3 %	45—60 % регулятивного капіталу
Критично	Менше 80 %	Менше 2 %	Менше	Більше

недокапіталізовані	від діючої вимоги		1,3 %	60 % регулятивного капіталу
--------------------	-------------------	--	-------	-----------------------------

Дотримання банком належного рівня ліквідності залежить від різних факторів, серед яких найважливішими є: наявність у банку необхідної кількості ліквідних коштів; можливість залучення ліквідних коштів шляхом їх мобілізації чи реалізації активів; залежність банку від позичених коштів; структура депозитів. Чим більші обсяги наявних у банку ліквідних активів і реальніші можливості їх залучення, тим вищий рівень банківської ліквідності. З іншого боку, чим вищий рівень залежності банку від позичених коштів та чим вищий рівень так званих «летючих» депозитів, що можуть бути в будь-який момент часу вилучені їх власником, тим ризикованіший стан ліквідності банку.

Ліквідність банківської системи регулюється центральними банками через механізми рефінансування, управління золотовалютними резервами, операції на відкритому ринку.

Для вимірювання ліквідності банку використовується, щонайменше два підходи:

- на основі фінансових коефіцієнтів, які розраховуються за балансами і відображають стан ліквідності балансу банку;
- на основі визначення потенційної потреби в ліквідних коштах для виконання своїх зобов'язань.

Ліквідність окремого банку піддається регулюванню через установлення певних вимог до ліквідності його балансу. На основі балансу можна розрахувати цілий ряд показників ліквідності, які відображають або співвідношення між активами і зобов'язаннями з однаковими строками повернення (один день, один місяць, три місяці, рік тощо) або співвідношення між активами різного рівня ліквідності (високоліквідні активи/робочі активи; активи первинної ліквідності/загальні активи тощо).

В одних країнах ці показники встановлюються лише центральними банками. За показниками ліквідності, встановленими центральними банками (нормативами ліквідності), комерційні банки повинні постійно (щомісячно або щоквартально) звітувати перед центральним банком. В інших країнах, крім обов'язкових нормативних показників ліквідності, комерційні банки контролюють ряд інших, установлених самостійно. Такі показники підлягають лише внутрішньобанківському контролю. У деяких країнах центральні

банки взагалі не встановлюють і не контролюють нормативи ліквідності.

Кількість нормативів ліквідності та їх види теж відрізняються. Так, у Росії їх п'ять, у Німеччині — чотири, в Україні — три, у Франції — один, а Федеральна резервна система США взагалі не встановлює таких нормативів.

Крім кількості та назви, нормативи ліквідності різняться і за алгоритмом розрахунку та граничними їх значеннями. Усі розглянуті відмінності обумовлені особливостями економічного розвитку окремих країн, розвитку національних фінансових ринків та банківських систем.

Національний банк України на сьогодні регулює ліквідність комерційних банків за допомогою трьох нормативів: нормативу миттєвої ліквідності (Н4), нормативу поточної ліквідності (Н5) і нормативу короткострокової ліквідності (Н6).

Норматив миттєвої ліквідності (Н4) характеризує спроможність банку погашати свої зобов'язання за поточними рахунками за рахунок активів первинної ліквідності (грошових коштів у касі банку та на кореспондентських рахунках НОСТРО) і розраховується за формулою:

$$Н4 = \frac{K_k + K_{кр}}{З_{п.р}} \cdot 100 \%,$$

де K_k — кошти в касі банку;

$K_{кр}$ — кошти на кореспондентських рахунках даного банку, відкритих в інших банках;

$З_{п.р}$ — зобов'язання банку, що обліковуються за поточними рахунками.

За вимогами НБУ граничне значення Н4 має бути не менше 20 %, тобто щонайменше п'ята частина всіх зобов'язань банку за поточними рахунками клієнтів має бути забезпечена активами первинної ліквідності.

Норматив поточної ліквідності (Н5) характеризує спроможність банку погашати свої поточні зобов'язання за рахунок активів первинної та вторинної ліквідності, до яких, крім абсолютно ліквідних активів, відносять активи зі строками повернення до одного місяця. Цей норматив розраховується за формулою:

$$Н5 = \frac{A_{пот}}{З_{пот}} \cdot 100 \%,$$

де $A_{\text{пот}}$ — поточні активи — всі активи первинної та вторинної ліквідності із кінцевим строком повернення до 30 днів;

$Z_{\text{пот}}$ — поточні зобов'язання банку з кінцевим строком повернення до 30 днів.

Вимоги НБУ щодо граничного значення Н5 протягом останніх двох років змінювалися. До 1 липня 2002 р. допускалося його значення не менше 30 %, протягом другого півріччя 2002 р. — не менше 35 %, а з 1 січня 2003 р. — не менше 40 %. Отже, на сьогодні поточні зобов'язання банку можуть не більше ніж у 2,5 раза перевищувати його поточні активи.

Норматив короткострокової ліквідності (Н6) характеризує спроможність банку погашати свої короткострокові зобов'язання за рахунок короткострокових активів. Короткостроковими вважаються активи та зобов'язання банку з кінцевим строком повернення до одного року. Розраховується норматив короткострокової ліквідності за формулою:

$$H6 = \frac{A_{\text{кк}}}{Z_{\text{кк}}} \cdot 100\%,$$

де $A_{\text{кк}}$ — короткострокові активи банку;

$Z_{\text{кк}}$ — короткострокові зобов'язання банку.

Нормативне значення короткострокової ліквідності банку встановлено на рівні не менше 20 %, тобто короткострокові зобов'язання можуть не більше ніж у 5 разів перевищувати короткострокові активи.

Постійний контроль за допустимою мірою ризику незбалансованої ліквідності дає змогу центральним банкам «тримати руку на пульсі» ліквідності банківської системи в цілому і своєчасно застосовувати ті чи інші механізми її регулювання.

Крім ризику незбалансованої ліквідності, діяльності будь-якої банківської установи притаманний кредитний ризик. Для банку найбільш уразливим є ризик несплати чи несвоечасної або неповної сплати позичальником основного боргу та процентів за ним, які належать йому як кредитору. Центральні банки регулюють рівень допустимого кредитного ризику шляхом встановлення граничних значень ряду нормативів кредитного ризику. Передусім регламентується максимальний розмір заборгованості одного позичальника перед банком (кредитний ризик на одного позичальника) і максимальний розмір великих кредитів, наданих банком усім категоріям позичальників (великі кредитні ризики). Установлення граничних значень для

кредитного ризику спонукає банки диверсифікувати власний кредитний портфель.

НБУ регулює кредитні ризики банків другого рівня за допомогою чотирьох нормативів:

- норматив максимального розміру кредитного ризику на одного контрагента (Н7);
- норматив великих кредитних ризиків (Н8);
- норматив максимального розміру кредитів, гарантій, порук, виданих одному інсайдеру (Н9);
- норматив максимального сукупного розміру всіх кредитів, гарантій, порук, виданих інсайдерам (Н10).

Норматив максимального розміру кредитного ризику на одного контрагента (Н7) розраховується за формулою:

$$H7 = \frac{3_{1к} - P}{PK} \cdot 100 \%,$$

де $3_{1к}$ — сукупна заборгованість за всіма виданими кредитними операціями щодо одного клієнта (включаючи враховані векселі, позабалансові зобов'язання та зобов'язання з кредитування) чи банку-контрагента (включаючи розміщені депозити), а також дебіторську заборгованість;

PK — регулятивний капітал.

Нормативне значення Н7 не більше 25 %, тобто видача кредитів «в одні руки» не повинна перевищувати четвертої частини його регулятивного капіталу.

Заборгованість позичальника чи банку-контрагента, яка становить 10 % регулятивного капіталу банку-кредитора, за чинним законодавством вважається в Україні великим кредитним ризиком. Норматив великих кредитних ризиків (Н8) розраховується за формулою:

$$H8 = \frac{3_{\text{всл. } 1к} - P}{PK} \cdot 100 \%,$$

де $3_{\text{всл. } 1к}$ — сукупний розмір усіх зобов'язань, що складають великий кредитний ризик одного контрагента або групи пов'язаних контрагентів (із урахуванням забалансових зобов'язань).

За вимогами НБУ сукупний розмір великих кредитних ризиків не повинен більше ніж у 8 разів перевищувати регулятивний

капітал банку, тобто нормативне значення Н8 має бути не більшим за 800 %.

Норматив максимального розміру кредитів, гарантій, порук, виданих одному інсайдеру (Н9), обмежує видачу банком внутрішніх кредитів «в одні руки». Розраховується Н9 за формулою:

$$H9 = \frac{Z_{\text{ін}} - P}{PK} \cdot 100 \%,$$

де $Z_{\text{ін}}$ — сукупний розмір кредитів, гарантій, порук, урахованих банком векселів і забалансових вимог щодо одного інсайдера.

Нормативне значення Н9 встановлено на рівні не більше 5 %.

Норматив максимального сукупного розміру всіх кредитів, гарантій, порук, виданих усім інсайдерам банку (Н10), обмежує загальний ризик за внутрішніми кредитами. Розраховується Н10 за формулою:

$$H10 = \frac{Z_{\text{ін}}}{PK} \cdot 100 \%,$$

де $Z_{\text{ін}}$ — сукупний розмір кредитів, гарантій, порук, урахованих банком векселів і забалансових вимог щодо всіх інсайдерів банку.

Світовий досвід свідчить про об'єктивність прирівнювання ризику за всіма інсайдерами до одного позичальника. Саме тому нормативні вимоги до його значення встановлюються на рівні вимог щодо допустимого ризику стосовно одного позичальника. НБУ встановив нормативне значення Н9 на рівні не більше 40 %.

Банки, які є активними інвесторами, стають уразливими щодо інвестиційного ризику — ризику несплати або несвоєчасної чи неповної сплати емітентом цінних паперів доходу та основного боргу за розміщеними цінними паперами власної емісії, які належать інвесторові. Іншими словами — це кредитний ризик за інвестиційними операціями. Допустима міра такого ризику діяльності банків регулюється Національним банком України за допомогою двох нормативів:

- нормативу інвестування в цінні папери окремо за кожною установою (Н11);
- нормативу загальної суми інвестування (Н12).

Розраховується Н11 за формулою:

$$H11 = \frac{K_{\text{ін. 1 уст}}}{PK + KB} \cdot 100 \%,$$

де $K_{\text{ін. 1 уст}}$ — кошти, які інвестовані на придбання акцій та інших цінних паперів з нефіксованим прибутком (часток, паїв) окремо за кожною установою в портфелі банку;

KB — кошти, вкладені банками у балансову вартість акцій та інших цінних паперів з нефіксованим прибутком, емітованих іншими банками, у портфелі даного банку, а також інвестиції в дочірні компанії та істотна участь у статутному капіталі інших установ.

Нормативне значення H11 встановлено на рівні не більше 15%. Отже, комерційний банк може вкладати в цінні папери однієї окремо взятої установи не більше 15% регулятивного капіталу.

Норматив загальної суми інвестування H12 розраховується за формулою:

$$H12 = \frac{K_{\text{ін. у всі уст}}}{PK + KB} \cdot 100 \%,$$

де $K_{\text{ін. у всі уст}}$ — кошти, інвестовані в акції та інші цінні папери з нефіксованим прибутком у портфелі банку, що випущені банками, фінансовими установами та іншими емітентами;

— вкладення в асоційовані та дочірні компанії.

Нормативне значення H12 встановлено на рівні не більше 60%, тобто всі інвестиції банку не можуть перевищувати 60% його регулятивного капіталу. Слід звернути увагу на те, що регулятивний капітал при розрахунку нормативів інвестування збільшується на вартість коштів, інвестованих банком в інші банківські установи, дочірні компанії та ті, що мають істотну участь. Оцінюючи ризикованість інвестицій, у розрахунок слід брати весь основний і додатковий капітал, у тому числі і ці високоризиковані позиції, які віднімалися від основного і додаткового капіталу при розрахунку регулятивного капіталу.

Валютний ризик впливає на діяльність банківських установ, які мають генеральну ліцензію і здійснюють операції з іноземною валютою чи банківськими металами. З метою мінімізації валютного ризику НБУ встановив для вітчизняних банків обов'язкові нормативи валютної позиції:

- норматив ризику загальної відкритої (довгої/короткої) валютної позиції (Н13);
- норматив загальної довгої відкритої валютної позиції (Н13/1);
- норматив загальної короткої відкритої валютної позиції (Н13/2).

Під валютною позицією розуміють співвідношення між сумою балансових та позабалансових вимог банку та сумою його балансових та позабалансових зобов'язань у певній іноземній валюті. Коли вимоги і зобов'язання в певній іноземній валюті збігаються за обсягом, валютну позицію називають закритою. Банк, який має закриту валютну позицію в певній валюті, не наражається на валютний ризик у цій валюті, оскільки незалежно від напрямку зміни курсу цієї валюти обсяги вимог і зобов'язань однакові.

Валютна позиція вважається відкритою, коли сума балансових та позабалансових вимог банку не збігається із сумою його балансових та позабалансових зобов'язань у певній іноземній валюті. Оскільки така ситуація можлива за двох умов, то розрізняють відкриту валютну позицію довгу і коротку. Валютна позиція є відкритою довгою, коли вимоги банку перевищують його зобов'язання в певній іноземній валюті. Коли ж зобов'язання в певній іноземній валюті перевищують вимоги банку у цій валюті, відкрита валютна позиція є короткою. При розрахунку відкрита довга валютна позиція позначається знаком «плюс», а коротка — знаком «мінус».

Валютним операціям притаманний валютний ризик за умов наявності відкритої валютної позиції. Якщо у банку відкрита довга валютна позиція у певній валюті, то він зазнає збитків у разі падіння курсу цієї валюти щодо національної. Якщо ж наявна коротка відкрита валютна позиція у певній валюті, то банк зазнає втрат у разі підвищення курсу цієї валюти.

Нормативи валютної позиції, встановлені НБУ, визначають верхню межу допустимого валютного ризику.

Норматив ризику загальної відкритої (довгої/короткої) валютної позиції (Н13) розраховується за формулою:

$$Н13 = \frac{ЗВВП_{грн}}{РК} \cdot 100\%,$$

де ЗВВП_{грн} — загальна відкрита валютна позиція за всіма балансовими та позабалансовими активами і зобов'язаннями банку за всіма іноземними валютами у гривневому еквіваленті.

Розраховується як алгебраїчна сума всіх довгих і коротких валютних позицій у гривневому еквіваленті без урахування знаку.

Нормативне значення величини допустимого ризику загальної відкритої валютної позиції не більше 35 %.

Норматив ризику відкритої довгої валютної позиції (Н13/1) розраховується за формулою:

$$Н13/1 = \frac{+ВВП}{РК} \cdot 100\%,$$

де +ВВП — загальна довга відкрита валютна позиція за іноземними валютами у гривневому еквіваленті.

Нормативне значення величини довгої відкритої валютної позиції не більше 30 %.

Норматив ризику відкритої короткої валютної позиції (Н13/2) розраховується за формулою:

$$Н13/2 = \frac{-ВВП}{РК} \cdot 100\%,$$

де -ВВП — загальна коротка відкрита валютна позиція за іноземними валютами у гривневому еквіваленті.

Нормативне значення Н13/2 не більше 5 %.

Контроль за дотриманням економічних нормативів здійснюється територіальними управліннями НБУ та підрозділами департаменту банківського нагляду на щоденній, щодакдній та щомісячній основі.

Дотримання вимог за щоденними розрахунками оцінюється за нормативом Н1, за групою нормативів кредитного ризику Н7, Н8, Н9, Н10; за нормативами Н2, Н5, Н6 — подекадно, за станом на 1-ше, 11-те та 21-ше число місяця, а за нормативами Н2, Н3, Н4, Н11, Н12, Н13 — виходячи із середньоарифметичного значення за звітний місяць. За порушення вимог до банків-порушників застосовуються штрафні санкції. Розміри штрафів за порушення окремих нормативів диференційовані залежно від кількості допущених порушень протягом звітного періоду.

За порушення нормативів капітальної бази банку (Н1, Н2, Н3) банк протягом одного місяця з дня виникнення порушення повинен укласти з НБУ письмову угоду про виконання плану заходів щодо порядку і строків відновлення рівня регулятивного капіталу (програма капіталізації).

За порушення нормативу Н8 штрафні санкції не застосовуються, а підвищуються вимоги до нормативу

платоспроможності Н2: якщо перевищення вимог до Н8 становить менше половини його нормативного значення, то вимоги до Н2 подвоюються, а якщо більше половини — потроюються.

6.6. Формування резервів на покриття можливих втрат за активними операціями

Резерви — це матеріальні чи грошові запаси, що створюються на випадок необхідності. Ця частина матеріальних, фінансових ресурсів тимчасово виключена з обороту і слугує джерелом, з якого використовуються ресурси у разі крайньої необхідності. У банківській справі розрізняють обов'язкові, загальні та спеціальні резерви. Обов'язкові резерви — це акумульовані комерційним банком кошти, які зберігаються на резервному рахунку у центральному банку з метою забезпечення ліквідності депозитної заборгованості чи інших пасивних операцій банків. Загальні резерви — це кошти, мобілізовані банком за рахунок прибутку банку після оподаткування для відшкодування непередбачених збитків від різних видів невизначених ризиків. Для покриття збитків від банківської діяльності в цілому за результатами фінансового року комерційні банки створюють резервний фонд, який, по суті, є загальним резервом, тобто резервом коштів для покриття збитків від статутної діяльності. Спеціальні резерви — це кошти, мобілізовані комерційним банком, на покриття сумнівних боргів, непередбачених втрат, збитків від проведення активних операцій. Формування спеціальних резервів здійснюється за рахунок витрат банку.

Отже, і обов'язкові, і спеціальні, і загальні резерви створюються для страхування ризиків: *обов'язкові* — для страхування ризику невиконання зобов'язань комерційних банків за депозитами та іншими пасивними операціями, *спеціальні* — для страхування певних ризиків невиконання зобов'язань клієнтів, контрагентів перед банком за кредитами та іншими активними операціями. *Загальні* резерви — для страхування невизначених ризиків, що притаманні діяльності банків.

Згідно з вимогами НБУ вітчизняні банки сьогодні з метою страхування ризиків від активних операцій повинні створювати такі спеціальні резерви за активними операціями:

1. Резерв для відшкодування можливих втрат за кредитними операціями.

2. Резерв за коштами, розміщеними на депозитних рахунках у банках, які визнані банкрутами або ліквідуються чи зареєстровані в офшорних зонах.

3. Резерв на відшкодування можливих збитків за простроченими понад 30 днів та сумнівними щодо їх отримання нарахованими доходами за активними операціями.

4. Резерв на відшкодування можливих збитків банків від операцій з цінними паперами.

5. Резерв для відшкодування можливих втрат від дебіторської заборгованості.

Усі зазначені резерви формуються банками шляхом віднесення на витрати. Кожен з них має свій власний напрям використання акумульованих коштів — це покриття збитків від конкретної активної операції, тобто резерв за одним видом активних операцій не може використовуватись банком для покриття збитків за іншими видами активних операцій. Саме тому резерви за активними операціями часто називають відповідними резервами. Фактично створені резерви за активними операціями не використовуються на покриття збитків від банківської діяльності в цілому. Перерахування коштів до резервів проводяться до встановленого строку подання щомісячного балансу.

Порядок формування та використання резервів за кредитними операціями, за коштами, розміщеними на депозитних рахунках у банках, які визнані банкрутами або ліквідуються чи зареєстровані в офшорних зонах, та за простроченими понад 30 днів і сумнівними щодо їх отримання нарахованими доходами за активними операціями регулюється положенням НБУ від 6 липня 2000

р. № 279 (зі змінами та доповненнями до нього).

Згідно з цим положенням вітчизняні комерційні банки формують **резерв для відшкодування можливих втрат за кредитними операціями** за всіма видами кредитних операцій у національній та іноземній валюті.

До кредитних операцій відносять усі види активних операцій банків, пов'язаних із наданням клієнтам коштів у тимчасове користування або прийняттям зобов'язань про надання коштів у тимчасове користування на певних визначених кредитним договором (угодою) умовах, у тому числі операції факторингу, фінансового лізингу, врахування векселів, репо, а також надання гарантій, порук, авалів та розміщення депозитів.

Якщо банк виступає гарантом за операціями клієнта, то існує потенційна загроза виникнення ситуації неплатоспроможності клієнта-боржника і невиконання ним своїх зобов'язань. У такій ситуації саме банк-гарант виконує зобов'язання клієнта перед його кредитором. Саме тому комерційні банки повинні створювати резерви за наданими гарантіями у будь-якій формі: за гарантіями, акцептами та аваліями, що надані банкам і клієнтам.

Банки можуть розміщувати тимчасово вільні ресурси у депозити в інших банках. Будь-який депозит має кредитну природу, йому притаманний кредитний ризик — ризик невчасного повернення чи неповернення коштів депозиту та процентів банку-вкладнику. З огляду на це комерційні банки створюють резерв і за розміщеними строковими депозитами.

Не створюється резерв за бюджетними кредитами; кредитними операціями в системі одного банку; за операціями фінансового лізингу, якщо об'єктом операцій є нерухоме майно; за коштами, що розміщені банком на умовах субординованого боргу; за позабалансовими зобов'язаннями, за якими банк не повинен надавати кошти на першу вимогу.

Уся сукупна заборгованість за кредитними операціями на певний момент часу становить кредитний портфель банку. У кредитний портфель включають як усі стандартні кредитні операції, за якими вчасно погашається борг, так і сумнівні та безнадійні щодо їх повернення кредитні операції.

Для визначення обсягу резерву комерційні банки щомісячно станом на перше число оцінюють ризикованість власного кредитного портфеля. Критеріями такої оцінки є:

- 1) фінансовий стан позичальника;
- 2) стан обслуговування позичальником кредитної заборгованості.

Оцінка фінансового стану позичальників проводиться банками за власними методиками, які розробляються самостійно і обов'язково затверджуються внутрішньобанківськими положеннями. Методика оцінки фінансового стану позичальників є обов'язковим додатком до внутрішнього банківського положення про кредитування. У розробленій банком методиці на вимогу НБУ обов'язково повинен ураховуватись ряд коефіцієнтів та додаткових суб'єктивних показників.

Так, при оцінюванні фінансового стану юридичних осіб визначаються коефіцієнти миттєвої, поточної та загальної ліквідності; коефіцієнти маневреності та незалежності; рентабельність активів та продажу; достатність грошових потоків.

Коефіцієнт миттєвої ліквідності ($K_{мл}$) характеризує здатність суб'єкта господарювання погашати поточні зобов'язання за рахунок абсолютно ліквідних активів і розраховується за формулою:

$$K_{мл} = \frac{A_{ал}}{З_{пот}},$$

де $A_{ал}$ — абсолютно ліквідні активи, що включають кошти в касі, на поточних рахунках та поточні фінансові інвестиції;

$З_{пот}$ — поточні зобов'язання, до яких відносять заборгованість за короткостроковими кредитами та кредиторську заборгованість.

Оптимальне значення цього коефіцієнта не може бути меншим 0,2, тобто всі поточні зобов'язання клієнта повинні бути перекриті не менше ніж на 1/5 абсолютно ліквідними активами.

Коефіцієнт поточної ліквідності $K_{пл}$ характеризує здатність клієнта виконувати свої поточні зобов'язання за рахунок ліквідних активів і розраховується за формулою:

$$K_{пл} = \frac{A_{л}}{З_{пот}},$$

де $A_{л}$ — ліквідні активи, до яких відносять усі абсолютно ліквідні активи, дебіторську заборгованість та векселі одержані.

Оптимальне значення коефіцієнта поточної ліквідності — не менше 0,5, тобто ліквідні активи не можуть бути меншими половини поточних зобов'язань клієнта.

Коефіцієнт загальної ліквідності ($K_{зл}$) характеризує здатність клієнта виконувати свої поточні зобов'язання за рахунок реалізації своїх оборотних активів і розраховується за формулою:

$$K_{зл} = \frac{A_{об}}{З_{пот}},$$

де $A_{об}$ — оборотні активи.

Оптимальне значення коефіцієнта — не менше 2,0, тобто всі оборотні активи клієнта повинні вдвоє покривати його поточні зобов'язання.

Коефіцієнт маневреності $K_{ман}$ характеризує мобільність використання власного капіталу підприємства та розраховується за формулою:

$$K_{ман} = \frac{ВК - A_{н.об}}{ВК},$$

де ВК — власний капітал;

$A_{н.об}$ — необоротні активи.

Оптимальне значення коефіцієнта маневреності — не менше 0,5. Перевищення цього значення означає, що підприємство має можливість вільно використовувати власний капітал при зміні виробничого процесу. Якщо значення коефіцієнта нижче за оптимальне, то підприємство, навпаки, не може вільно змінювати напрям виробництва, оскільки значна частина власного капіталу вкладена в необоротні активи.

Коефіцієнт незалежності показує, за рахунок яких джерел (власних чи залучених у вигляді кредитів та кредиторської заборгованості) сформовані активи підприємства. Розраховується коефіцієнт незалежності ($K_{нез}$) за формулою:

$$K_{нез} = \frac{З}{ВК},$$

де З — усі зобов'язання клієнта за балансом.

Оптимальне значення цього коефіцієнта не більше 1. Чим вищим є значення цього коефіцієнта, тим вищим є ризик кредиторів (банків та контрагентів за угодами), тим обережніше повинен ставитись комерційний банк до видачі нових кредитів.

Рентабельність активів та рентабельність продажу показує, яка частка чистого прибутку підприємства припадає на одиницю його активів чи на одиницю реалізованої продукції. Оцінка рівня рентабельності здійснюється в динаміці за певний період діяльності підприємства та порівняно з іншими підприємствами цієї ж галузі.

Показник достатності грошового потоку ($D_{г.п}$) характеризує достатність чистих надходжень на всі рахунки позичальника (у тому числі в інших банках) для погашення основного боргу та процентів за кредитною операцією. Цей показник розраховується за формулою:

$$D_{г.п} = \frac{N_{с.м} \cdot t - Z_{м} \cdot t - Z_{ін}}{K + ПП},$$

де $N_{с.м}$ — середньомісячні надходження на всі рахунки позичальника протягом останніх трьох місяців (за довгостроковими кредитами — протягом року);

$Z_{м}$ — щомісячні умовно-постійні зобов'язання;

$Z_{ін}$ — податкові та інші платежі, що мають бути сплачені з рахунка позичальника протягом строку дії кредитної угоди;

К — сума кредиту за кредитною угодою;

ПП — процентні платежі позичальника за кредитною угодою;

t — строк дії кредитної угоди.

Під час оцінювання фінансового стану юридичних осіб, крім основних фінансових показників, обов'язково повинні враховуватися додаткові фактори, такі як ринкова позиція; залежність від циклічних і структурних змін в економіці та галузі; наявність державних замовлень і державної підтримки; ефективність менеджменту; професіоналізм та репутація керівництва.

Фінансовий стан банків-позичальників чи банків, у яких розміщені депозити даного банку, оцінюється в результаті аналізу активів і пасивів; прибутків і збитків; дотримання економічних нормативів і нормативів обов'язкового резервування з урахуванням результатів аудиторських висновків і виконання зобов'язань у минулому.

Фінансовий стан фізичної особи оцінюється з урахуванням загального матеріального стану; соціальної стабільності; віку; інтенсивності користування кредитами та своєчасності їх погашення; ділової репутації. Одночасно з якісними характеристиками банки повинні оцінювати фінансові можливості позичальника — фізичної особи. Оцінка фінансового стану фізичної особи об'єктивно не може здійснюватись за таким широким спектром фінансових коефіцієнтів. За вимогами НБУ така оцінка має проводитись як мінімум за двома фінансовими показниками: коефіцієнт частки сукупних витрат у доходах ($K_{с.в/д}$) та коефіцієнт частки платежів за позичкою у доходах ($K_{п.п/д}$).

Коефіцієнт частки сукупних витрат у доходах характеризує спроможність фізичної особи покривати за рахунок одержаних доходів свої витрати за той же період з урахуванням погашення основного боргу та внесення процентів за ним. Розраховується $K_{с.в/д}$ за формулою:

$$K_{с.в/д} = \frac{П_{п.м} + В_{м}}{Д_{м}},$$

де $П_{п.м}$ — сума платежів за позичкою на місяць;

$В_{м}$ — витрати фізичної особи за місяць;

$Д_{м}$ — доходи фізичної особи за місяць.

Оптимальним з погляду банку є значення коефіцієнта частки сукупних витрат у доходах на рівні, що не перевищує 0,5.

Коефіцієнт частки платежів за позичкою у доходах ($K_{п.п/д}$) характеризує спроможність клієнта здійснювати щомісячні виплати банку за позичкою з урахуванням погашення частини основного

боргу і внесення процентних платежів. Розраховується за формулою:

$$K_{п.п/д} = \frac{П_{пм}}{Д_{м}}$$

Оптимальне значення коефіцієнта частки платежів за позичкою у доходах — не вище 0,24. Чим ближче частка витрат клієнта наближається до оптимальних значень коефіцієнтів, тим вищим стає ризик кредитора.

Фінансовий стан позичальників обов'язково оцінюється в динаміці: спочатку в момент укладення угоди, а далі не рідше одного разу на квартал для клієнтів юридичних осіб і одного разу на місяць — для банків. Періодичність оцінювання фінансового стану фізичних осіб залежить від стану обслуговування боргу перед банком і строку кредиту, але не рідше одного разу на рік. Якщо клієнт допускає пролонгацію чи прострочення погашення боргу, то оцінювання фінансового стану здійснюється постійно протягом усього строку існування такої заборгованості.

За фінансовим станом і перспективами розвитку всіх позичальників та контрагентів банків за розміщеними депозитами поділяють на п'ять класів «А», «Б», «В», «Г», «Д», з урахуванням рівня забезпечення кредитної операції. Так, до класу «А» відносять позичальників із прибутковою діяльністю та рівнем рентабельності вище середньогалузевого, які мають відмінну репутацію та бездоганну кредитну історію. Усі фінансові показники, що визначаються за методикою оцінювання фінансового стану, мають бути в межах установлених значень, а кредитна операція повинна мати першокласне забезпечення. Першокласним вважається таке забезпечення:

- застава майнових прав на грошові депозити;
- безумовні гарантії урядів країн та банків;
- забезпечені гарантії банків України;
- інше ліквідне забезпечення, що користується високим попиту на ринку та може бути швидко реалізоване.

Безумовними за переліком НБУ вважаються гарантії Кабінету Міністрів України; банків, які мають офіційний кредитний рейтинг не нижчий, ніж «інвестиційний клас»; урядів країн категорії «А»; міжнародних багатосторонніх банків (МБРР, ЄБРР).

Якщо фінансова діяльність позичальника є доброю чи дуже доброю, рентабельність перебуває на середньогалузевому рівні,

грошових надходжень достатньо для обслуговування боргу і забезпечення кредитної операції не викликає жодних сумнівів, але існують незначні відхилення фінансових показників від оптимальних значень, то такого позичальника відносять до класу «Б».

До класу «В» відносять позичальників із задовільною фінансовою діяльністю, рентабельністю, нижчою за середньогалузевий рівень, окремі фінансові показники не відповідають мінімальним значенням. Крім того, є проблеми із забезпеченням кредитної операції і своєчасним погашенням боргу, однак спостерігається можливість виправлення ситуації і поліпшення фінансового стану.

Для позичальників класу «Г» характерними є незадовільна фінансова діяльність протягом року, високий рівень ризику значних збитків, невідповідність фінансових показників установленим вимогам, низька ймовірність своєчасного і повного погашення боргу перед банком. Якщо за таких характеристик існують ще й проблеми із забезпеченням, то кредитні операції з таким позичальником класифікують на клас нижче.

До класу «Д» відносять позичальників із незадовільною фінансовою діяльністю, наявними збитками, у яких усі фінансові показники не відповідають вимогам, практично відсутня ймовірність своєчасного і повного погашення боргу, а забезпечення кредитної операції не є ліквідним.

Класифікація позичальників — фізичних осіб за рівнем їх кредитоспроможності здійснюється за аналогією з юридичними особами.

Другим напрямом оцінки діяльності позичальника за кредитною операцією є *стан обслуговування кредитної заборгованості*. Кредитна заборгованість клієнта включає заборгованість за основним боргом та за процентами. Тому до факторів, що впливають на оцінку стану обслуговування позичальником кредитної заборгованості, відносять:

- своєчасність сплати основного боргу;
- наявність та строк пролонгованої заборгованості;
- наявність та строк простроченої заборгованості;
- своєчасність внесення плати за кредит;
- тривалість затримки внесення плати за кредит.

Стан обслуговування кредитної заборгованості оцінюється щомісячно за тривимірною шкалою, як «добрий», «слабкий» або «недостатній».

Відповідно до оцінки фінансового стану та стану обслуговування кредитної заборгованості позичальником банк визначає категорію кредитної операції, тобто здійснює класифікацію власного кредитного портфеля за ступенем ризику. Всього виділяють п'ять категорій кредитних операцій: «стандартні», «під контролем», «субстандартні», «сумнівні» та «безнадійні».

Стандартними вважаються кредитні операції щодо позичальників класу «А» та класу «Б», стан обслуговування кредитної заборгованості яких є «добрим». До кредитних операцій під контролем відносять лише операції із позичальниками класу «А» із «слабким» станом обслуговування боргу. Пониження класу позичальника за фінансовим станом чи погіршення стану обслуговування ним кредитної заборгованості веде до підвищення ризикованості кредитної операції, а отже, і до пониження її категорії. Порядок віднесення кредитної операції до певної категорії ілюструє табл. 6.4.

Таблиця 6.4

**КЛАСИФІКАЦІЯ КРЕДИТНИХ ОПЕРАЦІЙ
КОМЕРЦІЙНОГО БАНКУ ЗА РІВНЕМ РИЗИКУ**

Фінансовий стан позичальника	Обслуговування боргу позичальником		
	«добре»	«слабке»	«незадовільне»
Клас «А»	Стандартна	Під контролем	Субстандартна
Клас «Б»	Стандартна	Субстандартна	Субстандартна
Клас «В»	Субстандартна	Субстандартна	Сумнівна
Клас «Г»	Сумнівна	Сумнівна	Безнадійна
Клас «Д»	Сумнівна	Безнадійна	Безнадійна

Загальна заборгованість за кредитними операціями вважається валовим кредитним ризиком для банку-кредитора. Однак у разі виникнення безнадійного боргу за кредитною операцією банк може покрити частково або повністю свої втрати за рахунок реалізації забезпечення. Саме тому резерв формується виходячи не з валового, а з чистого кредитного ризику. Чистий кредитний ризик — це ризик кредитора з урахуванням забезпечення за кредитною операцією. Чистий кредитний ризик визначається шляхом зменшення валового кредитного ризику, класифікованого за ступенем ризику, на вартість прийнятого забезпечення за конкретною кредитною операцією. Причому

наявне кредитне забезпечення береться в розрахунок за скоригованою вартістю з урахуванням:

- виду забезпечення;
- категорії кредитної операції.

Чим вищою є категорія кредитної операції, тим більша вартість забезпечення береться до уваги при розрахунку чистого кредитного ризику. З іншого боку, більш ліквідне забезпечення за кредитною операцією береться в розрахунок за вищою вартістю. Механізм урахування вартості кредитного забезпечення показано у табл. 6.5.

Таблиця 6.5

КОРИГУВАННЯ ВАРТОСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КРЕДИТНОЇ ОПЕРАЦІЇ ПРИ РОЗРАХУНКУ РЕЗЕРВІВ ПІД КРЕДИТНІ РИЗИКИ

	Класифіковані кредитні операції				
	стан- дартні	під контроле м	субстан- дартні	сум- нівні	безна- дійні
ГАРАНТІЇ					
Кабінету Міністрів України	100	100	50	20	0
Урядів країн категорії «А»; міжнародних багатосторонніх банків; банків з рейтингом, не нижче «інвестиційний клас»; забезпечені гарантії банків України	100	100	100	20	0
ЗАСТАВА					
Майнових прав на грошові депозити, іменних депозитних сертифікатів, випущених банком-кредитором	100	100	100	100	0
Майнових прав на грошові депозити у валюті, що не є однорідною валютою кредиту	80	80	80	80	0
Державних цінних паперів	100	80	50	20	0
Банківських металів	80	80	60	20	0

Закінчення табл. 6.5

	Класифіковані кредитні операції				
	стандартні	під контролем	субстандартні	сумнівні	безнадійні
Нерухомого майна	50	50	40	20	0
Нерухомого майна, що належить до житлового фонду:					
— за кредитами в національній валюті	70	70	40	20	0
— за кредитами в іноземній валюті					
• до п'яти років	50	50	40	20	0
• більше п'яти років	40	40	30	10	0
Майнових прав на майбутнє нерухоме майно, що належить до житлового фонду					
— у національній валюті	50	40	20	10	0
— в іноземній валюті	45	35	15	5	0
Недержавних цінних паперів, рухомого майна	50	40	20	10	0
Інших майнових прав і дорогоцінних металів	30	20	10	5	0

Розмір відрахувань до резерву встановлюється у відсотках до чистого кредитного ризику: за стандартними кредитними операціями резерв створюється у розмірі 1 % від чистого кредитного ризику, за кредитними операціями під контролем — 5 %, субстандартними — 20%, сумнівними — 50 %, а безнадійні кредитні операції резервуються у повному обсязі незалежно від виду та вартості кредитного забезпечення.

Приклад. Кредит у сумі 1000 од. видано під заставу нерухомого майна, вартість якого за договором застави — 1800 од. Станом на 01.02 поточного року кредит віднесено до категорії «під контролем».

Коефіцієнт коригування вартості застави нерухомого майна за цією категорією кредитних операцій за шкалою НБУ — 0,5, тобто в розрахунок чистого кредитного ризику береться вартість застави: $1800 \times 0,5 = 900$ од. Чистий кредитний ризик становитиме: $1000 -$

900 = 100 од. Резерв за цією категорією кредитних операцій формується на рівні 5 % і становитиме: $100 \times 0,05 = 5$ од.

Якщо кредит перейде до категорії субстандартних, то за тих же умов резерв потрібно створити на вищому рівні: $(1000 - 1800 \cdot 0,4) \times 0,2 = 56$ од.

За кредитними операціями в іноземній валюті з позичальниками, у яких немає джерел надходження валютної виручки, резерв створюється за вищим відсотком відрахування від чистого кредитного ризику: за стандартними кредитними операціями 2 %; під контролем — 7 %; субстандартними — 25 %; сумнівними — 60 %; безнадійними — 100 %.

Для врахування ризику країни при розрахунку резерву за кредитними операціями, що здійснюються на міжнародних ринках, урахується ризик країни. З цією метою використовується встановлений міжнародними рейтинговими агенціями рейтинг, який підтверджений у бюлетені однієї з провідних світових рейтингових компаній (Mood's, Standard&Poors, Fitch IBCA). Рейтинг країн, що визначається міжнародними рейтинговими агенціями, доводиться до відома банків Національним банком України. Усі банки за ризиком країни поділяються на вісім груп.

При створенні резерву за кредитними операціями, що проводяться на міжнародних ринках, відсоток відрахування обирається більший із двох: або за категорією кредитної операції, або за ризиком країни позичальника. Коефіцієнти відрахування у резерв за кредитними операціями на міжнародних ринках наведені у табл. 6.6.

Таблиця 6.6

РОЗМІР ВІДРАХУВАНЬ У РЕЗЕРВ ЗА КРЕДИТНИМИ ОПЕРАЦІЯМИ НА МІЖНАРОДНИХ РИНКАХ, КОШТАМИ, РОЗМІЩЕНИМИ НА КОРЕСПОНДЕНТСЬКИХ РАХУНКАХ «НОСТРО» ТА ДЕПОЗИТАМИ, РОЗМІЩЕНИМИ В ІНШИХ БАНКАХ, ВІДПОВІДНО ДО РИЗИКУ КРАЇНИ

Група, до якої віднесено банк	Відсоток відрахувань до резерву
1	0
2	2
3	10
4	20
5	30

6	40
7	50
8	100

Резерв за всіма кредитними операціями формується у валюті кредитної операції та поділяється на:

- резерв під стандартну заборгованість;
- резерв під нестандартну заборгованість за кредитними операціями, класифікованими як «під контролем», «субстандартні», «сумнівні», «безнадійні».

Резерв формується за кожною групою ризику відповідно до сум фактичної кредитної заборгованості станом на перше число місяця, наступного за звітним. Розрахована за наведеною методикою сума резерву зазвичай відрізняється від обсягу фактично створеного резерву, оскільки кредитний портфель банку змінюється як за обсягом, так і за якістю. З одного боку, банк видає нові кредити, позичальники погашають заборгованість за виданими кредитами, з іншого — після кожної кредитної операції може змінитися фінансовий стан позичальника, якість обслуговування ним кредитної заборгованості.

Якщо на звітну дату розрахункова сума резерву перевищує фактично створений резерв, банк повинен до встановленого терміну для подання місячного балансу привести у відповідність обсяг резерву на покриття можливих втрат за кредитними операціями до якості та обсягу кредитного портфеля — збільшити резерв до розрахункового обсягу за період. Якщо ж фактично створений банком резерв перевищує розрахункову його суму на звітну дату, коригування резерву банки не проводять.

Резерв використовується лише для покриття збитків за непогашеною позичальниками заборгованістю за кредитними операціями в частині основного боргу, стягнення якого неможливе. Безнадійна заборгованість списується банком за рішенням правління за рахунок резерву під нестандартну заборгованість.

Резерв під стандартну заборгованість використовується для нарощування капітальної бази банку і враховується в складі додаткового капіталу при розрахунку регулятивного капіталу.

Резерв за коштами, розміщеними на депозитних рахунках у банках, які визнані банкрутами або ліквідуються чи зареєстровані в офшорних зонах, формується на всю суму таких коштів. Розмір резерву визначається шляхом зважування суми

коштів, що розміщені на кореспондентському чи на депозитному рахунках окремого банку, на відповідний відсоток резервування, що наведений у табл. 6.6.

Ризики за коштами, розміщеними в банках, віднесених до груп 1, 2, вважаються стандартними, а до груп 3—8 — нестандартними. До групи 8 відносять банки (резиденти і нерезиденти), що визнані банкрутами або ліквідовуються за рішенням уповноважених органів, а також банки, які зареєстровані в офшорних зонах.

За рахунок коштів відповідного резерву списуються за рішенням Правління банку безнадійні щодо їх повернення депозити.

Резерв на відшкодування можливих збитків за простроченими понад 30 днів та сумнівними щодо їх отримання нарахованими доходами за активними операціями формується щомісячно станом на перше число місяця наступного за звітним на всю суму прострочених понад 31 день і сумнівних щодо їх отримання доходів.

Нараховані доходи за активними операціями вважаються сумнівними:

- якщо платіж за основним боргом прострочений понад 90 днів;
- якщо сплата процентів за основним боргом прострочена понад 60 днів.

Для визначення розміру відповідного резерву банки щомісяця здійснюють інвентаризацію нарахованих доходів. Якщо розрахункова сума резерву виявиться меншою за фактично створений його обсяг, банк повинен провести дорезервування.

За рахунок коштів відповідного резерву списуються за рішенням Правління банку безнадійні щодо їх отримання нараховані доходи.

Порядок формування та використання **резерву на відшкодування можливих збитків від операцій з цінними паперами** регламентується положенням НБУ «Про порядок визначення справедливої вартості та зменшення корисності цінних паперів», затвердженим постановою Правління НБУ від 17 грудня 2003 р. № 561.

У балансовий портфель цінних паперів банку включають цінні папери, що емітовані резидентами та нерезидентами. Цінні папери об'єктивно можуть втрачати свою корисність для банку, коли їх реалізація чи погашення емітентом не приносить банку економічної вигоди. Втрата економічної вигоди означає, що сума

очікування відшкодування (емітентами цінних паперів чи покупцями) є нижчою від їх балансової вартості у портфелі банку. З метою покриття можливих витрат через зниження корисності цінних паперів, які є в балансовому портфелі банку, вони зобов'язані створити цей резерв.

Для формування резерву всі цінні папери, придбані банком, класифікують таким чином:

- торговий портфель цінних паперів;
- портфель цінних паперів на продаж;
- портфель цінних паперів, що утримуються до погашення;
- інвестиції в асоційовані та дочірні компанії.

Цінні папери можуть обліковуватись у відповідному портфелі або за собівартістю, або за амортизованою собівартістю, або за справедливою вартістю. Справедливою вартістю може вважатися одне із таких значень котирування цінних паперів на активному ринку за останні п'ять робочих днів місяця:

- середньозважене котирування цінного папера на організаційно оформленому біржовому ринку;
- найменше з котирувань цінного папера на кількох біржах;
- середньозважене котирування цінного папера на організаційно оформленому позабіржовому ринку.

Справедливу вартість цінних паперів банки визначають за одним із цих рекомендованих НБУ варіантів. У випадку неможливості їх застосування може використовуватися й інша методика розрахунку справедливої вартості, але обрана методика повинна обов'язково бути затверджена внутрішньобанківським положенням про порядок оцінки справедливої вартості цінних паперів або подібних фінансових інструментів.

Не резервуються цінні папери, які не підлягають перегляду на зниження корисності, а саме:

- цінні папери, що віднесені до торгового портфеля та обліковуються лише за справедливою вартістю;
- цінні папери, що віднесені до портфеля на продаж і обліковуються за справедливою вартістю;
- інвестиції в дочірні та асоційовані компанії.

Слід зазначити, що за чинною методикою інвестиції в асоційовані компанії не підлягають резервуванню, однак банки один раз на рік за результатами фінансової звітності емітента повинні визначати зменшення корисності таких інвестицій і відповідно коригувати балансову вартість цінних паперів.

Підлягають перегляду на зменшення корисності і відповідно резервуванню цінні папери, які обліковуються за собівартістю чи амортизованою собівартістю і:

- віднесені до портфеля на продаж;
- утримуються в портфелі до погашення.

Корисність цінних паперів, наявних у цих портфелях банку, визначаються на регулярній основі щомісячно. Активи у вигляді цінних паперів, за якими банк визнає втрату корисності, вважаються нестандартними. Саме під нестандартні активи у вигляді цінних паперів, які обліковуються в портфелях банку протягом 15 і більше робочих днів, банки повинні формувати та щомісячно коригувати резерв.

Зменшення суми очікуваного відшкодування за наявними у банку цінними паперами передусім може бути спричинене зміною ринкової ставки дохідності та погіршенням фінансового стану емітентів цінних паперів.

За методикою НБУ сума очікуваного відшкодування обчислюється виходячи із оцінної суми доходу за цінними паперами та альтернативної дохідності інвестицій.

За норму альтернативної дохідності інвестицій береться середньозважена ставка міжбанківського кредитування KIBOR, яка щомісячно доводиться до відома банківської системи Національним банком України. Таким чином, зміна ринкової ставки враховується безпосередньо в алгоритмі обчислення очікуваного відшкодування за цінними паперами.

Сума очікуваного відшкодування за цінними паперами додатково зменшується на ризик емітента. Ризик емітентів цінних паперів банки оцінюють через оцінку їх фінансового стану. З цією метою банки зобов'язані розробити і затвердити внутрішньобанківське положення про порядок визначення фінансового стану і результатів роботи емітентів цінних паперів з урахуванням якісних і кількісних факторів оцінки ризику за кожним емітентом. Методика оцінювання фінансового стану емітентів цінних паперів має включати систему показників:

- для банків—емітентів цінних паперів — дотримання встановлених НБУ економічних нормативів, що регулюють діяльність комерційних банків;
- для юридичних осіб — емітентів цінних паперів — дотримання фінансових показників ліквідності, фінансової стабільності, рентабельності, ділової активності.

За аналогією з оцінкою фінансового стану позичальника кожен емітент може бути віднесений до одного з п'яти класів («А»,

«Б», «В», «Г», «Д»). Так, до класу «А» відносять емітентів, щодо яких немає жодного сумніву з питань своєчасності та повноти погашення боргових цінних паперів і сплати процентів за ними, а також щодо стабільності доходів за пайовими цінними паперами. Основними показниками таких емітентів є: строк діяльності більше п'яти років із моменту державної реєстрації, стабільна організаційна та управлінська структура, прибуткова діяльність протягом останніх трьох років; повністю позитивні аудиторські висновки за останні три роки діяльності, відсутність фактів несплати чи несвоечасної сплати нарахованих процентів за борговими зобов'язаннями та користування кредитами; розмір власного капіталу перевищує суму статутного та резервного капіталу.

До класу «Б» відносять емітентів, відносно яких немає офіційних претензій щодо своєчасного та повного погашення боргових цінних паперів, сплати процентів, а також стабільності доходів за пайовими цінними паперами. Однак певні внутрішні (передбачена реорганізація, зміна профілю чи регіону діяльності тощо) чи зовнішні фактори (загальний стан галузі) не дають змоги віднести їх до вищого класу. Основними показниками діяльності таких емітентів можуть бути: функціонування не менше трьох років з часу державної реєстрації; не менше одного року з часу останньої структурної реорганізації або змін у складі засновників чи керівництва; наявність повністю позитивних аудиторських висновків за останній рік діяльності; відсутність фактів несплати чи несвоечасної сплати нарахованих процентів за борговими зобов'язаннями; прибуткова діяльність за останній звітний рік, але має місце зменшення розміру прибутку порівняно з попереднім роком; розмір капіталу перевищує розмір статутного капіталу.

До класу «В» відносять емітентів, до яких є претензії щодо своєчасного та повного погашення боргових і пайових цінних паперів, затримки сплати процентів, а також значного скорочення рівня дохідності пайових цінних паперів. Основними показниками діяльності таких емітентів можуть бути: функціонування не менше трьох років з часу державної реєстрації; не менше одного року з часу останньої структурної реорганізації або змін у складі засновників чи керівництва; наявність повністю позитивних аудиторських висновків за останній рік діяльності; наявність фактів періодичного затримання сплати нарахованих процентів за борговими

зобов'язаннями чи оголошених дивідендів; позитивний обсяг капіталу, але менший за розмір статутного капіталу.

До класу «Г» відносять емітентів, які не зможуть у визначений строк погасити боргові цінні папери, а також емітентів, щодо яких банк не може розраховувати на повернення внеску до статутного капіталу в разі їх реорганізації. Основними показниками діяльності таких емітентів можуть бути: функціонування менше одного року з моменту державної реєстрації, з часу останньої структурної реорганізації чи змін у складі засновників, керівництва; наявність частково негативних (чи негативних) або відсутність аудиторських висновків; наявність фактів несплати нарахованих процентів за борговими зобов'язаннями; збиткова діяльність за попередній рік, негативні фінансові результати поточного року; нестабільна динаміка показників на кварталні дати, значення яких погіршується; чітка тенденція до від'ємного розміру власного капіталу на звітні дати.

До класу «Д» відносять емітентів, інвестування яких неприпустиме, придбані боргові цінні папери яких практично неможливо погасити (можливе погашення після рішення арбітражного суду чи проведення санації), а також емітентів пайових цінних паперів, за якими банк може не тільки не повернути свою частку в статутному капіталі, а й виступити правонаступником деяких боргових зобов'язань. Основними показниками діяльності таких емітентів можуть бути: функціонування менше одного року з часу державної реєстрації, з часу останньої структурної реорганізації чи змін у складі засновників, керівництва; наявність негативних або відсутність аудиторських висновків; відсутність бізнес-плану; наявність фактів непогашення або несвоєчасного погашення боргових цінних паперів; наявність фактів несплати нарахованих процентів за борговими зобов'язаннями; емітента визнано банкрутом або проти нього порушено справу про банкрутство чи кримінальну справу; збиткова діяльність протягом трьох останніх років, негативні фінансові результати поточного року; стабільно від'ємний розмір власного капіталу.

Слід зазначити, що емітент може бути віднесений до того чи іншого класу у разі, якщо принаймні половина з обов'язкових показників відповідають даному класу. Коригування ринкової вартості цінних паперів відповідно до класу емітента здійснюється за шкалою, що наведена в табл. 6.7.

Таблиця 6.7

КОРИГУВАННЯ РОЗРАХУНКОВОЇ РИНКОВОЇ ВАРТІСТІ ЦІННИХ ПАПЕРІВ ВІДПОВІДНО ДО КЛАСУ ЕМІТЕНТА

Клас емітента	Відсоток коригування
Клас А	0
Клас Б	5
Клас В	20
Клас Г	50
Клас Д	100

Приклад. Сума очікуваного відшкодування за акціями ВАТ «Ватра», що обліковуються в портфелі банку на продаж за собівартістю 180 тис. грн, становить 200 тис. грн. Якщо емітента віднесено до класу «А», то очікуване відшкодування береться до уваги в повному обсязі (200 тис. грн) і необхідності в створенні резерву немає, оскільки очікуване відшкодування за акціями перевищує їх балансову вартість. Якщо ж емітента віднесено, наприклад, до класу «В», то береться до уваги очікуване відшкодування уже в розмірі 160 тис. грн ($200 - 200 \cdot 0,2 = 160$ тис. грн), і є необхідність у створенні резерву у розмірі перевищення балансової вартості над сумою очікуваного відшкодування: 20 тис. грн (180 тис. грн – 160 тис. грн = 20 тис. грн).

Щомісячно станом на перше число за результатами оцінки корисності портфеля цінних паперів банк зобов'язаний здійснити коригування суми сформованого резерву. Дорезервування проводиться на суму перевищення балансової вартості над сумою очікуваного відшкодування, скоригованого на ризик емітента.

Формування *резерву для відшкодування можливих втрат від дебіторської заборгованості* регулюється положенням НБУ, затвердженим постановою Правління НБУ від 13 грудня 2002 р. № 505.

Комерційні банки формують резерв за всією дебіторською заборгованістю, що обліковується на балансі банку за винятком дебіторської заборгованості за операціями з грошово-речовими лотереями; за індексацією грошових заощаджень.

Для формування резерву банки щомісячно проводять інвентаризацію дебіторської заборгованості, що обліковується на балансі, станом на перше число місяця, наступного за звітним.

Уся дебіторська заборгованість ділиться на чотири групи ризику залежно від кількості днів з часу її виникнення на балансі (день виникнення заборгованості не враховується).

Дебіторська заборгованість першої групи вважається стандартною, а решта трьох груп — нестандартною. Дебіторська заборгованість четвертої групи, що обліковується на балансі 361 і більше днів, вважається безнадійною, тобто збитковою. Відрахування в резерв здійснюється за всією нестандартною дебіторською заборгованістю, тобто дебіторською заборгованістю, яка віднесена до останніх трьох груп ризику.

Розмір відрахувань до резерву диференціюється залежно від:

- виду дебіторської заборгованості;
- строку;
- кількості днів прострочення.

Розміри відрахування до резерву на покриття можливих втрат від дебіторської заборгованості залежно від цих факторів наведено у табл. 6.8.

Таблиця 6.8

**РОЗМІРИ ВІДРАХУВАНЬ ДО РЕЗЕРВУ ДЛЯ ВІДШКОДУВАННЯ
МОЖЛИВИХ ВТРАТ ВІД ДЕБІТОРСЬКОЇ ЗАБОРГОВАНОСТІ**

Група ризику згідно з класифікацією	Кількість днів з часу виникнення на балансі		Кількість днів прострочення	Розмір відрахувань до резерву, %
	дебіторської заборгованості з придбання матеріальних та нематеріальних активів	іншої дебіторської заборгованості		
1	0—180	0—90	0—7	0
2	181—270	91—180	8—90	20
3	271—360	181—360	91—180	50
4	361 і більше	361 і більше	181—360	100

Резерв під дебіторську заборгованість за відповідною групою ризику формується в установленому НБУ відсотку від фактичного її обсягу, виходячи із кількості днів прострочення, але не меншому, ніж це передбачено за загальним строком обліку її на балансі.

Приклад. Дебіторська заборгованість за придбані матеріальні цінності обліковується на балансі 275 днів, з яких 250 днів — це прострочений термін. За цих умов відрахування в резерв здійснюватимуться у розмірі 100 % від її фактичного обсягу, незважаючи на те, що дебіторська заборгованість відноситься до третьої групи ризику, за якою передбачається 50 % резервування.

Якщо прострочений термін, наприклад, становить не 250, а 50 днів, відрахування в резерв здійснюватимуться у розмірі 50 % від її фактичного обсягу, незважаючи на те, що за кількістю днів прострочення передбачене 20 % резервування.

Банки зобов'язані щомісячно коригувати розмір резерву. Якщо за результатами проведеної класифікації дебіторської заборгованості за ступенем ризику сума фактично створеного резерву виявиться меншою за розрахункову суму резерву, банк проводить дорезервування.

Якщо розрахункова сума резерву на звітну дату виявиться меншою фактично створеного резерву, то комерційний банк проводить коригування резерву на суму зменшення дебіторської заборгованості.

За рахунок створеного резерву списується безнадійна (збиткова) дебіторська заборгованість за рішенням відповідного органу управління банком. Списану за рахунок резерву дебіторську заборгованість банки мають обліковувати на позабалансових рахунках і продовжувати роботу з клієнтами щодо її погашення до закінчення строку позовної давності, після чого така дебіторська заборгованість списується з позабалансових рахунків.

6.7. Гарантування банківських вкладів

У сучасних умовах у більшості ринкових економік (більше ніж у 70 країнах) функціонують спеціальні системи (колективні фонди, корпорації) гарантування (страхування) вкладів (депозитів). Вони гарантують вкладникам банку у разі його банкрутства відшкодування (повернення) їхніх вкладів у певних межах. Основні цілі, які держава в особі законодавчих органів та регулятивно-наглядових банківських органів, зокрема центрального банку, намагається досягти при створенні системи гарантування вкладів:

— сприяння створенню і мобілізації заощаджень, що має важливе значення для забезпечення реальних інвестицій в економіку;

— підвищення ступеня довіри до банківської системи;
— забезпечення стійкості банківської системи і грошового обороту;

— захист дрібних вкладників від ризиків, які вони не спроможні оцінити і врахувати у своїх економічних рішеннях.

Гарантування вкладів певною мірою гарантує їх ліквідність, а також сприяє запобіганню масового вилучення вкладів із банків. Проте накопичений досвід функціонування систем захисту банківських вкладів у різних країнах виявив і певні проблеми. Зокрема, наявність системи гарантування вкладів, з одного боку, спонукає банки до надмірно ризикованої діяльності, а з іншого — зменшує стимули суб'єктів економіки щодо зваженого вибору банку для розміщення вкладів, аналізу діяльності банку, в якому розміщені вклади, провокує розміщення вкладів у банках, що займаються надмірно ризикованою діяльністю.

Найбільше значення, як елемент світового досвіду, має система страхування депозитів, створена у 1934 р. у США. Для страхування депозитів у комерційних банках була заснована Федеральна корпорація страхування депозитів (ФКСД)¹. Як федеральне незалежне агентство, підзвітне законодавчому органу країни, ФКСД у випадку банкрутства банку застосовує різні методи захисту інтересів вкладників:

— дає змогу банку збанкрутувати і відшкодовує кошти вкладникам банку;

— проводить реорганізацію банку шляхом його злиття з іншим банком;

— з метою збереження банку надає йому допомогу у вигляді позичок або шляхом купівлі менш надійних активів банку, тобто здійснює оздоровлення банку.

ФКСД застосовує перший метод захисту інтересів вкладників лише у крайньому випадку і відшкодовує при цьому кошти закладами до 100 тис. дол. на одного вкладника. Після ліквідації банку і реалізації його активів вкладники, які тримали в банку вклади понад 100 тис. дол., одержують, як правило, понад

---

¹ Створення Корпорації призвело до різкого зменшення кількості банкрутств банків. Під час «Великої депресії» з 1930 до 1933 р. кількість банкрутств банків становила в середньому понад 2000 на рік. З 1934 до 1981 р. число банкрутств банків становило в середньому десять на рік. З 1981 р. кількість банкрутств банків значно зросла. Див.: *Фредерік Р. Мишкін*. Економіка грошей, банківської справи, фінансових ринків. — К.: Основи, 1999. — С. 291

90 центів на кожен долар вкладу. Щоправда, процес повернення цих сум може тривати кілька років¹.

Застосування другого та третього методів захисту інтересів вкладників пов'язане із витрачанням значних коштів страхового фонду, проте це коштує ФКСД дешевше, ніж виплата відшкодувань вкладів у випадку банкрутства банку. Крім того, застосовуючи ці методи, ФКСД гарантує усі вклади, а не лише в межах

100 тис. дол.

Багато країн у тій чи іншій формі запозичили досвід США щодо гарантування (страхування) вкладів. Європейський Союз (ЄС) 30 травня 1994 р. ухвалив спеціальну директиву щодо впровадження систем гарантування вкладів країнами — членами ЄС,

а також країнами, які мають намір приєднатися в майбутньому до ЄС. Директивою встановлені такі основні вимоги до членів Союзу:

— банківська система країни повинна мати одну або кілька систем гарантування вкладів;

— участь банків у системі гарантування вкладів є обов'язковою;

— система гарантування вкладів повинна гарантувати безпеку вкладів не лише в установах банків на території своєї країни, а й в установах банків, що відкриті в інших країнах — членах ЄС;

— відшкодування коштів за вкладами здійснюється із розрахунку суми вкладів на одного вкладника банку, що збанкрутував;

— відшкодування коштів за вкладами виплачується протягом трьох місяців з того дня, коли вони стали недоступними для вкладників банку;

— мінімальна сума максимального відшкодування коштів за вкладами на одного вкладника не повинна бути меншою за 20 000 євро.

Згідно з Законом України «Про банки і банківську діяльність» Національний банк розробив і ввів у дію у 1996 р. «Тимчасовий порядок формування комерційними банками фонду страхування вкладів фізичних осіб». Фонд створювався шляхом придбання банками облігацій внутрішньої державної позики (на суму, достатню для відшкодування вкладів фізичних осіб) і передання їх на зберігання НБУ (ОВДП блокувалися на окремих рахунках у

---

¹ *Фредерік Р. Мишкін*. Економіка грошей, банківської справи, фінансових ринків. — К.: Основи, 1999. — С. 294.

Депозитарії НБУ). У разі ліквідації банку (на підставі рішення Правління НБУ, вищого керівного органу банку або Арбітражного суду України) передбачалося розблокування Національним банком державних цінних паперів і використання коштів від їх реалізації на відшкодування вкладникам суми вкладів.

У 1998 р. згідно з Указом Президента «Про заходи щодо захисту прав фізичних осіб — вкладників комерційних банків» в Україні було створено Фонд гарантування вкладів фізичних осіб. 20 вересня 2001 р. Верховна Рада України ухвалила Закон «Про Фонд гарантування вкладів фізичних осіб», а 30 серпня 2002 р. Кабінет Міністрів України і Національний банк України спільною постановою затвердили «Положення про Фонд гарантування вкладів фізичних осіб», в якому визначені організаційні та методичні засади функціонування Фонду гарантування банківських вкладів.

Фонд є державною спеціалізованою установою. Він функціонує як економічно самостійна установа, яка не ставить за мету отримання прибутку. Керівними органами Фонду є Адміністративна рада та Виконавча дирекція. Адміністративна рада координує роботу Фонду, пов'язану із захистом інтересів вкладників банків — учасників Фонду, і здійснює контроль та нагляд за його діяльністю. Рада діє у складі п'яти осіб і формується шляхом делегування до її складу двох представників Кабінету Міністрів України, двох представників Національного банку України та одного представника Асоціації українських банків. Виконавча дирекція Фонду вирішує всі питання, пов'язані з його поточною діяльністю, зокрема, вона приймає рішення про відшкодування коштів вкладникам банку, що ліквідується, і виконує усі процедури, пов'язані з виплатою відшкодування суми вкладів. Директор-розпорядник Фонду та члени Виконавчої дирекції призначаються на посаду та звільняються з посади Адміністративною радою Фонду.

Учасниками Фонду є банки, які зареєстровані НБУ в Державному реєстрі банків і які мають банківську ліцензію на право здійснювати банківську діяльність. Участь банків у Фонді, крім Державного Ощадного банку України, є обов'язковою. Вклади в Ощадбанку гарантуються безпосередньо державою, тому він не бере участі у формуванні і використанні коштів Фонду.

Фонд зобов'язаний двічі на рік за станом на 1 січня та на 1 липня публікувати в офіційних засобах масової інформації

перелік банків — учасників Фонду, а також звіт про свою діяльність.

Банки — учасники Фонду, які не виконують установлених НБУ економічних нормативів, що регламентують достатність капіталу, переводяться за рішенням Адміністративної ради Фонду до категорії тимчасових учасників Фонду. Після переведення банку до цієї категорії Фонд призупиняє гарантування сум за вкладами фізичних осіб у цьому банку. У разі поліпшення ситуації в банку Фонд приймає рішення про поновлення статусу такого банку як постійного учасника Фонду. У разі погіршення ситуації в банку і відкликання Національним банком України ліцензії на здійснення банківської діяльності банк за рішенням Адміністративної ради Фонду виключається зі складу учасників Фонду.

Основні джерела формування коштів Фонду гарантування вкладів фізичних осіб:

— початкові збори з банків — учасників Фонду у розмірі 1 % від зареєстрованого статутного капіталу;

— регулярні збори з банків — учасників Фонду — двічі на рік по 0,25 % від загальної суми вкладів, у тому числі нараховані проценти;

— спеціальні збори з банків — учасників Фонду;

— кошти, внесені Національним банком України в розмірі 20 млн грн;

— доходи, одержані від інвестування коштів Фонду в державні цінні папери України;

— кредити, залучені від Кабінету Міністрів України, Національного банку України, банків та іноземних кредиторів;

— інші джерела.

Об'єктом гарантування виступають вклади фізичних осіб в національній та іноземній валютах, у тому числі нараховані проценти, розміщені на іменних рахунках у банку — учасникові Фонду чи залучені банком у формі емітованих ощадних сертифікатів. Відшкодування вкладів в іноземній валюті здійснюється у національній валюті України. Фонд виплачує відшкодування вкладникам банку, що ліквідується, на суму вкладу і нарахованих процентів, але не більше 3 тис. грн на одного вкладника.

Фонд не відшкодовує коштів за вкладками таким категоріям вкладників:

— членам наглядової ради, ради директорів і ревізійної комісії банку, вклади в якому є недоступними¹;

— працівникам незалежних аудиторських фірм (аудиторам), які здійснювали аудиторські перевірки банку протягом останніх трьох років;

— акціонерам, частка яких перевищує 10 % статутного капіталу банку;

— вкладникам, які на індивідуальній основі отримують від банку пільгові проценти та мають фінансові привілеї, що призвело до погіршення його фінансового стану;

— вкладникам банків — тимчасових учасників Фонду, вклади яких були розміщені після переведення банку до категорії тимчасових, та деяким іншим вкладникам.

Процедура відшкодування Фондом коштів вкладникам банку, що ліквідується, передбачає такі дії:

— Національний банк України інформує Фонд про відкликання банківської ліцензії на здійснення банківської діяльності та про ліквідацію банку — учасника Фонду;

— Фонд приймає рішення про відшкодування коштів вкладникам банку, що ліквідується, і через засоби масової інформації повідомляє про порядок відшкодування коштів закладами;

— Фонд визначає одного чи кількох банків-агентів, уповноважених здійснювати виплату відшкодувань за рахунок коштів Фонду, та укладає з ним угоду²;

— ліквідатор банку протягом 20 днів з дня настання недоступності вкладів надає Фонду перелік вкладників, які мають право на відшкодування суми вкладів і нарахованих процентів;

— Фонд перераховує на рахунок, відкритий у банку-агенті, суму відшкодувань закладами банку, що ліквідується;

— банк-агент протягом трьох місяців з дня настання недоступності вкладів виплачує відшкодування коштів вкладникам банку, що ліквідується;

---

¹ Недоступність вкладів, тобто неможливість одержання вкладу вкладником банку згідно з умовами договору, настає з дня призначення ліквідатора банку — учасника Фонду.

² Фонд визначає критерії відбору банків, які можуть виступати у ролі банків — агентів Фонду. Основні вимоги до банків — агентів Фонду: вони повинні виконувати економічні нормативи, установлені НБУ, бути фінансово стійкими, належати до групи найбільших або великих банків, мати розгалужену мережу філій та відділень, володіти сучасними технологіями обслуговування грошових переказів тощо.

— Фонд протягом трьох років з дня настання недоступності вкладів розглядає звернення громадян, які не одержали відшкодувань за вкладами протягом установленого тримісячного строку.

6.8. Методичне забезпечення організації банківського кредитування і розрахунків

Кредит — це економічні відносини, що виникають між кредитором і позичальником із приводу одержання останнім позички в грошовій або товарній формі на умовах повернення у певний строк і, звичайно, зі сплатою процента.

Існують три основні види кредиту — комерційний, банківський і державний. *Комерційний кредит* надається одним підприємством іншому у вигляді продажу товарів і послуг із відстрочкою платежу, тому має товарну форму. Комерційний кредит оформляється векселем. *Державний кредит* є особливим видом економічних відносин, за якої позичальником або кредитором виступають держава чи місцеві органи влади, а кредитні відносини відбуваються через випуск облігацій, казначейських векселів, інших боргових зобов'язань. Найпоширенішим видом кредиту є *банківський кредит*. Він надається банками в грошовій формі підприємствам, населенню і державі. Кредитні відносини між названими суб'єктами виникають не тільки під час одержання ними позичок, а й при розміщенні цими суб'єктами своїх заощаджень або вільних коштів у вигляді залишків на поточних і депозитних рахунках.

Правове забезпечення кредитних відносин у країні передбачається у відповідних законах, але в Україні ще немає спеціального Закону про кредит. Тому Національний банк України в 1995 р. прийняв «Положення про кредитування», в якому окреслені певні правові й методичні параметри, що регулюють кредитні відносини між кредитором і позичальником при застосуванні різних видів кредиту.

Оскільки цей розділ присвячений методичному забезпеченню банківського кредитування, далі мова йтиме саме про банківську форму кредитних відносин. Щодо комерційного і державного кредитів, то це окремі самостійні питання, які не є прерогативою Національного банку.

Важливе значення для ефективної організації кредитних відносин між банками та іншими суб'єктами економіки мають

принципи банківського кредитування. Банківське кредитування здійснюється за такими принципами: терміновість повернення, цільовий характер, забезпеченість та платність кредиту.

Принцип терміновості повернення кредиту означає, що він має бути повернений позичальником банку в заздалегідь обумовлений строк. Від дотримання цього принципу залежить можливість надання нових кредитів, оскільки одним із ресурсів кредитування є повернені позички. Порушення даного принципу кредитування призводить до перетворення термінової заборгованості за позичками у прострочену. У разі порушення строків повернення і наявності прострочених позичок нові кредити, як правило, не надаються.

Цільовий характер кредитування припускає вкладення позикових коштів у конкретні господарські процеси, проекти, підприємства. Кредит надається позичальнику здебільшого на конкретну ціль не тому, що у нього виникла нагальна потреба в коштах. Від дотримання цього принципу значною мірою залежить своєчасність повернення позички, бо тільки реалізація цілі, на яку одержано кредит, може забезпечити необхідні грошові кошти для погашення боргу.

Принцип забезпеченості позичок має на меті захистити інтереси банку і не допустити збитків від неповернення боргу внаслідок неплатоспроможності позичальника. Він означає, що заборгованість за позичками, яка відображається в пасиві балансу клієнта-боржника, має бути забезпечена певним майном (товари або цінні папери), яке враховується в активі його балансу, або зобов'язанням третьої особи погасити борг банку (гарантії, поручительства тощо).

Деякі кредити можуть надаватися і без забезпечення, якщо банк на це дає свою згоду. Відсутність забезпечення може бути викликана як об'єктивними причинами, коли економічна природа кредиту не передбачає вкладення коштів у матеріальні цінності (наприклад, кредити на виплату заробітної плати, на виставлення акредитивів тощо), так і суб'єктивними, коли банк іде на це свідомо, страхуючи свій підвищений ризик великими позичковими процентами.

У процесі кредитування клієнтів банк не тільки вимагає повернення одержаної позички, а й сплати процента за користування нею. В умовах ринкових відносин процент є об'єктивним супутником кредиту, його складовою, оскільки кредитна операція — це акт комерційного продажу на певний строк грошових коштів. За рахунок процентів банки покривають

свої витрати й одержують прибуток. Процент є також одним із засобів управління сукупним грошовим оборотом, що застосовується Національним банком.

Кредити, які надаються банками, поділяються:

а) за строками кредитування — короткострокові — до одного року; довгострокові — понад один рік;

б) за забезпеченням — забезпечені заставою (майном, майновими правами, цінними паперами), гарантовані (банками, фінансами чи майном третьої особи), з іншим забезпеченням (поручительство, поліс страхової організації тощо), незабезпечені (бланкові);

в) за ступенем ризику — стандартні; з підвищеним ризиком;

г) за методами надання — у разовому порядку; відповідно до відкритої кредитної лінії; гарантійні;

д) за способами погашення — за один раз, у розстрочку, на вимогу кредитора або за заявкою позичальника, з регресією платежів;

е) за строками погашення — строкові (до закінчення встановленого строку погашення), відстрочені (продлонговані), прострочені.

Банківське кредитування здійснюється із застосуванням таких позичкових рахунків: простий, спеціальний, контокорентний.

Простий позичковий рахунок є найпоширенішою формою банківського строкового кредитування. На ньому може бути тільки активне (дебетове) сальдо, кожний факт видачі і погашення кредиту оформляється відповідними документами клієнта або банку (платіжне доручення, розпорядження кредитного відділу банку операційному відділу тощо).

Спеціальний позичковий рахунок застосовується банком в окремих випадках, наприклад, у разі кредитування позичальника під заставу векселів. Він є формою обліку позичок до запитання. Якщо на цьому рахунку виникає кредитне сальдо, воно в той самий день має бути зараховане на поточний рахунок позичальника. Погашення кредиту може здійснюватися як за платіжними дорученнями позичальника, так і через зарахування коштів, які надходять на його користь від боржників за вексялями, в кредит спеціального позичкового рахунка. Банк має право стягнути заборгованість за спеціальним позичковим рахунком у будь-який час без попередження клієнта, але це мусить бути передбачено кредитною угодою.

Поточний рахунок з овердрафтом, або контокорентний рахунок, — це активно-пасивний рахунок, на якому

обліковуюються всі операції банку з клієнтом. На ньому відображають, з одного боку, позички банку і всі платежі з рахунка за дорученням клієнта, а з іншого — кошти, які надходять у банк від клієнта у вигляді вкладів, повернення позичок тощо. Контокорентний рахунок поєднує в собі позичковий рахунок з поточним і може мати дебетове або кредитове сальдо. Операції по ньому здійснюються за допомогою письмових доручень клієнта.

Проведення кредитних операцій комерційних банків має відповідати певним вимогам і умовам. Кредити видаються тільки в межах наявних ресурсів, які має у своєму розпорядженні банк. Про кожний випадок надання позичальнику кредиту в розмірі, що перевищує 10 % власного капіталу (великі кредити), комерційний банк мусить повідомити Національний банк України. Сукупна заборгованість за кредитами, врахованими векселями та 100 % суми позабалансових зобов'язань, виданих одному позичальнику, не може перевищувати 25 % власних коштів комерційного банку.

Загальний розмір кредитів, наданих банком усім позичальникам, з урахуванням 100 % позабалансових зобов'язань банку, не може перевищувати восьмикратного розміру власних коштів банку.

Кредитування позичальників має здійснюватися з додержанням комерційним банком економічних нормативів регулювання банківської діяльності та вимог НБУ щодо формування обов'язкових, страхових і реальних фондів.

Позички надаються всім суб'єктам господарювання незалежно від форми власності за умови, що позичальник є юридичною особою, зареєстрованою як суб'єкт підприємництва, або фізичною особою.

Рішення про надання кредиту має ухвалюватися колегіально (кредитним комітетом відділення, філії банку) й оформлятися протоколом.

Кредитування здійснюється в межах параметрів, визначених політикою банку. Вони охоплюють:

- пріоритетні напрями в кредитуванні;
- обсяги кредитів та структуру кредитного портфеля;
- граничні розміри кредиту на одного позичальника;
- методика оцінювання фінансового стану та кредитоспроможності позичальника;
- рівень процентної ставки тощо.

Кредити надаються тільки на комерційних засадах із дотриманням таких умов:

— оцінювання установою банку кредитоспроможності позичальника, фінансової стабільності, рентабельності, ліквідності;

— кредитування тільки тих видів діяльності позичальника, які передбачені його статутом;

— позичальник повинен мати власне майно і брати участь у формуванні об'єкта, що кредитується, певною сумою власного капіталу.

Банки можуть надавати бланкові кредити (незабезпечені майном та іншими формами), але тільки в межах власних коштів і лише клієнтам зі стійким фінансовим станом та інсайдерам банку на суму, що не перевищує 50 % номінальної вартості акцій банку, котрі перебувають у їхній власності.

Банки не можуть надавати кредити:

— на покриття збитків господарської діяльності позичальника;

— на формування та збільшення статутного фонду клієнта;

— на внесення клієнтом платежів у бюджет і позабюджетні фонди (за винятком кредитування за контокорентним рахунком);

— підприємствам, щодо яких порушено справу про банкрутство;

— підприємствам, у контрактах яких не передбачено страхування можливих втрат від непоставки товарно-матеріальних цінностей;

— підприємствам, які мають прострочену заборгованість за раніше отриманими позичками і несплаченими процентами.

Для одержання кредиту позичальник звертається до банку з кредитною заявкою, яка включає певний пакет документів. Склад необхідних документів залежить від характеру кредитної операції, і для різних клієнтів він може бути різним.

Кредити надаються на підставі укладеної між банком і позичальником кредитної угоди (договору). До укладення кредитної угоди банк мусить ретельно проаналізувати кредитоспроможність позичальника, здійснити експертизу проекту чи господарської операції, що пропонується для кредитування, визначити ступінь ризику для банку та структуру майбутньої позички (сума, строк, процентна ставка тощо).

У кредиті передбачається:

— мета, сума, строк, порядок, форма видачі і погашення кредиту;

— форма забезпечення зобов'язань позичальника;

— процентна ставка;

— порядок і форма сплати процентів й основного боргу;

— права, зобов'язання, відповідальність сторін щодо надання і погашення кредитів;

— перелік відомостей, розрахунків та інших документів, необхідних для кредитування;

— періодичність надання їх банку;

— можливість проведення банком перевірок на місці наявності і стану зберігання заставного майна тощо.

Зміст кредитної угоди визначається сторонами залежно від конкретної кредитної операції. У разі виникнення у позичальника тимчасових фінансових труднощів через об'єктивні причини та неможливості у зв'язку з цим погашення кредиту у строк, установлений кредитною угодою, банк може в окремих випадках надати позичальникові відстрочення погашення боргу зі зміною кінцевого строку погашення кредиту. Пролонгація кредиту оформляється додатковою угодою до кредитного договору.

Банк здійснює контроль за виконанням позичальниками умов кредитної угоди, за цільовим використанням кредиту, своєчасним і повним його погашенням і сплатою процентів за ним. У разі виникнення певних порушень умов кредитної угоди з боку позичальника банк має право вживати економічні й правові санкції.

У разі погіршення економічного стану позичальника, використання ним кредиту не за цільовим призначенням, ухилення від контролю банку, надання недостовірної звітності й запущеності бухгалтерського обліку, несвоєчасного повернення кредиту, а також, коли наданий кредит виявляється незабезпеченим, банк має право пред'явити вимогу про дострокове стягнення кредиту і процентів за ним, у тому числі через спрямування стягнення на забезпечення в установленому законодавством порядку.

Якщо банк виявив факти використання кредиту не за цільовим призначенням, він має право достроково розірвати кредитну угоду, що є підставою для стягнення всіх коштів у межах зобов'язань позичальника за кредитною угодою.

У разі несвоєчасного погашення боргу за кредитами й процентами і ненадання банком відстрочення погашення кредиту, він має право на застосування штрафних санкцій у розмірах, передбачених кредитною угодою.

Якщо позичальник відмовляється від сплати боргів за позичками, банк стягує їх у претензійно-позовному порядку. Якщо позичальник систематично не виконує зобов'язань щодо сплати боргу відповідно до кредитної угоди, банк може звернутися у передбаченому законом порядку із заявою про порушення справи про банкрутство.

З метою прискорення розрахунків за простроченими кредитами банк може використовувати такі форми, як уступка права вимоги та переказування боргу.

Згідно зі статтею 197 Цивільного кодексу України в період дії зобов'язань може здійснюватися заміна кредитора або боржника. Кредитор (банк) може переказати свої права за зобов'язаннями іншій особі, оформивши це угодою про відступлення права вимоги. Відступлення права вимоги оформляється письмовою угодою з повідомленням про це боржника.

Переказування боргу оформляється письмовою угодою між первинним боржником і новим боржником. Укладення угоди про переказування боргу можливе тільки за згодою комерційного банку, який видав позику первинному боржнику.

Грошові розрахунки є необхідним елементом розширеного відтворення, кінцевою ланкою у процесі реалізації суспільного продукту. Грошові розрахунки можуть здійснюватися як у готівковій, так і в безготівковій формі.

Організації розрахунків із використанням безготівкових грошей надається перевага порівняно з платежами готівкою, оскільки в першому випадку досягається значна економія на витратах обігу. Широкому застосуванню безготівкових розрахунків сприяє розвинута мережа банків, а також заінтересованість держави в їх розвитку.

Безготівковими є розрахунки, які здійснюються за допомогою записів на рахунках у банках, коли гроші списуються з рахунка платника і зараховуються отримувачу.

Безготівкові розрахунки організовані за певною системою, яка складається з таких елементів:

- принципи організації розрахунків;
- вимоги щодо їх організації, які визначаються певними умовами господарювання;
- форми і способи розрахунків і пов'язаного з ними документообороту.

Національний банк України розробив інструкцію «Про безготівкові розрахунки в Україні в національній валюті», в якій знайшли відображення зазначені елементи системи безготівкових розрахунків.

В умовах розвитку ринкових відносин в Україні виникла потреба змінити ті принципи організації безготівкових розрахунків, які існували в командно-адміністративній економіці. У названій вище інструкції НБУ та в інших нормативно-правових

актах сформульовані такі принципи організації безготівкових розрахунків.

1. Розрахунки здійснюються через банківські рахунки, які відкриваються клієнтам для зберігання і переказування коштів. Це стосується як юридичних, так і фізичних осіб, тоді як в умовах планово-адміністративної економіки через банки могли розраховуватися тільки юридичні особи, бо існувало чітке законодавче розмежування сфери готівкового і безготівкового грошового обороту. Але у зв'язку з тим, що в Україні досить значного розміру набула так звана тіньова економіка, яка прагне до розрахунків готівкою поза банками, НБУ тимчасово ввів певні обмеження у використанні готівки для міжгосподарських розрахунків, які зніматимуться у міру легалізації «тіньовиків».

2. Платежі за рахунками мають здійснюватися банками за розпорядженням власників коштів у порядку встановленої ними черговості та в межах залишків коштів на рахунках платників. У цьому принципі закріплено право суб'єктів ринку визначати черговість платежів з їхніх рахунків, що підтверджує справжню економічну самостійність суб'єктів господарювання. У зв'язку з платіжною кризою, яка виникла внаслідок економічної кризи, цей принцип організації безготівкових розрахунків в Україні тимчасово порушується. Для забезпечення своєчасного надходження коштів до бюджету, розрахунків за енергоносії тощо Указом Президента України введена першочерговість цих платежів, але це тимчасові заходи, які зніматимуться у міру розв'язання кризи платежів.

3. Суб'єкти ринку мають свободу вибору форм безготівкових розрахунків і закріплення їх у господарських договорах за невтручання банків у договірні відносини. Цей принцип також має на меті забезпечення економічної самостійності суб'єктів господарювання і підвищення їхньої матеріальної відповідальності за результативність договірних відносин. Банку відведена посередницька роль у платежах.

6.9. Методичне забезпечення бухгалтерського обліку в банках, складання звітності та проведення аудиту

Регулювання питань методології бухгалтерського обліку та фінансової звітності здійснює Міністерство фінансів України, яке затверджує національні положення (стандарти)

бухгалтерського обліку, інші нормативно-правові акти щодо ведення бухгалтерського обліку та складання звітності.

Банки організують бухгалтерський облік відповідно до внутрішньої облікової політики, розробленої на підставі правил, установлених Національним банком України відповідно до міжнародних стандартів бухгалтерського обліку та положень (стандартів) України. НБУ встановлює єдині правила ведення бухгалтерського обліку та складання фінансової звітності, які є обов'язковими для всіх банків та гарантують і захищають інтереси користувачів фінансової звітності. Водночас ведення банками бухгалтерського обліку має забезпечувати своєчасне та повне відображення всіх банківських операцій та надання користувачам достовірної інформації про стан активів і зобов'язань, результати фінансової діяльності та їх зміни.

НБУ розробляє та затверджує план рахунків бухгалтерського обліку в банках, інструкції щодо його застосування, інші нормативні акти з питань бухгалтерського обліку та звітності банків, що входять до його повноважень. Нормативні документи з питань банківського бухгалтерського обліку і звітності, що використовується в державній статистиці, погоджуються з Державним комітетом статистики України.

Організуючи статистичну звітність, НБУ встановлює для банків:

1. Форми звітності та методику їх складання. Розробниками форм статистичної звітності, що подаються до НБУ, є структурні підрозділи центрального апарату Національного банку України. Координатором статистичної звітності, що подається до НБУ, є його Економічний департамент. Цей департамент один раз на квартал здійснює перегляд переліку форм статистичної звітності, їх структури, порядку і періодичності складання, термінів і способів подання до НБУ територіальними управліннями й установами Національного банку України, а також банками.

2. Періодичність та строки подання звітності. Дата надання та періодичність складання визначені у формах звітності. Якщо дата подання даних у формі файлів збігається з вихідним (святковим) днем, то файл надсилається електронною поштою першого робочого дня після вихідного (святкового) дня.

3. Структуру пояснювальної записки.

4. Мінімум відомостей, що підлягають опублікуванню, та строки їх подання.

5. Методику складання консолідованої звітності.

Нормативно-правовий акт Національного банку України — це офіційний документ, юридична форма його правотворчої діяльності. Він містить правові норми з основних питань банківської діяльності, регулює відносини в межах банківської системи та містить визначені правила її діяльності. Нормативно-правовий акт, виданий НБУ з питань, віднесених до його повноважень,

є обов'язковим для виконання органами державної влади й органами місцевого самоврядування, усіма банками, а також юридичними та фізичними особами.

Нормативно-правові акти НБУ видаються у формі постанов Правління Національного банку. Інструкції, положення, правила нормативного характеру затверджуються постановами Правління Національного банку України, вони не можуть суперечити законодавству України і не мають зворотної сили, крім випадків, коли вони згідно з законом пом'якшують або скасовують відповідальність. Нормативно-правові акти НБУ підлягають обов'язковій державній реєстрації в Міністерстві юстиції України. Набувають чинності нормативно-правові акти НБУ у визначений ним термін, але не раніше дня прийняття, крім тих, що підлягають державній реєстрації та набувають чинності в терміни, визначені законодавством України.

Нормативно-правові акти з питань бухгалтерського обліку і звітності в банках готуються Національним банком на виконання законів, постанов Верховної Ради України, указів Президента України, рішень Правління або керівництва Національного банку. При цьому значна увага приділяється впорядкуванню раніше ухвалених нормативно-правових актів з метою зменшення їх множини, а також поліпшенню правового й методологічного забезпечення бухгалтерського обліку та звітності в банківській системі.

Важливу роль у діяльності НБУ відіграють роз'яснення щодо застосування банками єдиних правил бухгалтерського обліку, порядку відображення банківських операцій у системі рахунків та фінансової звітності, правил організації статистичної звітності. Роз'яснення готуються відповідним підрозділом (Департаментом бухгалтерського обліку чи Економічним департаментом) центрального апарату НБУ і надсилаються банкам за підписом голови Національного банку або його заступників. Якщо роз'яснення стосуються діяльності інших підрозділів НБУ, то вони узгоджуються з ними.

Керівництво бухгалтерським обліком та звітністю не обмежується лише розробленням і впровадженням плану рахунків, організацією звітності, підготовленням нормативно-правових актів та роз'яснень, а й спрямоване на перевірку стану бухгалтерського обліку та звітності, операційної діяльності в банках, надання необхідної допомоги в її організації. На Національний банк України покладено обов'язки щодо розроблення форм розрахунково-грошових документів, вказівок про порядок складання річних звітів банками. НБУ щорічно подає Верховній Раді України звіт про свою роботу, баланс своєї діяльності і зведений баланс банківської системи України.

Одним із напрямів керівництва бухгалтерським обліком та звітністю є удосконалення організації обліково-операційної діяльності, а також організації звітності банків. Воно передбачає розроблення та впровадження нових форм носіїв облікової інформації, раціональних схем документообороту, порядку ведення аналітичного та синтетичного обліку, порядку проведення інвентаризації, технології рішення облікових завдань. Успішна реалізація цих напрямів переважно базується на впровадженні сучасних банківських інформаційних технологій, комплексній автоматизації та комп'ютеризації бухгалтерського обліку і звітності, створенні єдиного комплексу технічних і програмних засобів інформаційної системи банків, яка б забезпечувала накопичення, підтримання в актуальному стані і багатоцільове комплексне використання даних, які містять бухгалтерську і статистичну інформацію про фінансово-економічний стан банківських установ.

Зокрема, з метою зменшення обсягів та прискорення передання звітної інформації через електронну пошту, підвищення рівнів оперативності, достовірності та автоматизації її формування Національним банком України впроваджена технологія оброблення інформації для складання звітності, яка ґрунтується на принципі економічних показників. Ці економічні показники автоматично беруться з операційного дня банку й у вигляді стандартних форматів файлів передаються через електронну пошту до Національного банку України безпосередньо або через Центральну розрахункову палату.

Згідно з вимогами законодавства України банки зобов'язані подавати до НБУ фінансову звітність, щорічно перевірену аудитором (аудиторською фірмою). НБУ розроблено і затверджено положення про порядок подання банками до Національного банку України аудиторських звітів (аудиторських

висновків) за результатами щорічної перевірки фінансової звітності. Аудиторський звіт складають аудитори, які мають право на проведення аудиторської діяльності та відповідний сертифікат НБУ на аудиторську перевірку банків.

Аудиторський звіт (аудиторський висновок) щодо підтвердження достовірності, повноти та відповідності законодавству України фінансової звітності має бути складений згідно з вимогами законодавства України та Стандартів аудиту. Складовою аудиторського звіту (аудиторського висновку) є висновок про дійсний фінансовий стан банку та про підтвердження або аргументовану відмову від підтвердження (відмова від висловлення думки, негативна думка) аудитором (аудиторською фірмою) достовірності, повноти та відповідності законодавству України такої звітності банку:

— баланс банку;

— звіт про рахунки доходів та витрат, тобто звіт про фінансові результати;

— звіт про рух капіталу;

— таблиця строків активів та пасивів (у тому числі дохідність і ліквідність активів, якість кредитного портфеля і портфеля цінних паперів, стан дебіторської заборгованості, якість управління активами та пасивами банку);

— інформація про достатність резервів та капіталу банку (у тому числі відповідність формування капіталу банку, фондів, резервів вимогам нормативно-правових актів НБУ, у тому числі оцінки ризику банківських операцій та операцій з інсайдерами (пов'язаними особами);

— інформація про адекватність бухгалтерського обліку, процедур внутрішнього аудиту та заходів контролю банку вимогам нормативно-правових актів НБУ.

На Національний банк України покладені обов'язки щодо регулювання функціонування служби внутрішнього аудиту в банках України. Банки створюють службу внутрішнього аудиту, яка є органом оперативного контролю спостережної ради банку. Служба внутрішнього аудиту банку виконує такі функції:

1) наглядає за поточною діяльністю банку;

2) контролює дотримання законів, нормативно-правових актів Національного банку України та рішень органів управління банку;

3) перевіряє результати поточної фінансової діяльності банку;

4) аналізує інформацію та відомості про діяльність банку, професійну діяльність її працівників, випадки перевищення повноважень посадовими особами банку;

5) надає спостережній раді висновки та пропозиції за результатами перевірок;

б) інші функції, пов'язані з наглядом та контролем за діяльністю банку.

Служба внутрішнього аудиту підпорядковується спостережній раді банку та звітує перед нею, діє на підставі положення, затвердженого спостережною радою. Вона має право на ознайомлення з усією документацією банку та нагляд за діяльністю будь-якого підрозділу банку, а також уповноважена вимагати письмові пояснення від окремих посадових осіб банку щодо виявлених недоліків у роботі. Кандидатура керівника служби внутрішнього аудиту банку погоджується з НБУ.

Служба внутрішнього аудиту банку не несе відповідальності і не має владних повноважень щодо операцій, за якими вона здійснює аудит. Водночас вона несе відповідальність за обсяги та достовірність звітів, які подаються спостережній раді щодо питань, віднесених до її компетенції.

Національний банк України контролює діяльність служби внутрішнього аудиту, зокрема через звітність, що подається до НБУ, та її перевірку безпосередньо у банку. При цьому важливим моментом у роботі НБУ є сприяння встановленню тісних контактів між внутрішніми та зовнішніми аудиторами банку. Це сприяє підвищенню ефективності та якісному проведенню аудиту, як внутрішнього, так і зовнішнього.

Упровадження обліку та звітності на засадах міжнародних принципів і стандартів, якісне керівництво банківським обліком та звітністю можна забезпечити за умов наявності кваліфікованих кадрів. Тому Національний банк повинен проводити політику щодо підвищення кваліфікації працівників з бухгалтерського обліку та звітності через розроблення кваліфікаційних вимог до них та контролю за дотриманням банками цих вимог тощо. Конкретним проявом реалізації вимог до кваліфікації бухгалтерських кадрів банківської системи є узгодження з НБУ кандидатур головних бухгалтерів банків та їх заступників, контроль з його боку за дотриманням банками кваліфікаційних вимог щодо керівників та спеціалістів, які відповідають за здійснення банківських операцій, тощо.

Важлива роль відведена НБУ у підготовці аудиторів банків. Відповідно до чинного законодавства України Національним банком створений Комітет з питань сертифікації аудиторів банків. Основне призначення цього Комітету — забезпечення

сертифікації осіб, які мають намір здійснювати аудит фінансової звітності банків, та контроль за виконанням аудиторами умов сертифікації і законодавства України щодо перевірки та підтвердження фінансової звітності банків, яка подається НБУ і підлягає відкритій публікації.

Комітет з питань сертифікації аудиторів банків складається з дев'яти осіб (п'ять представників від НБУ, три представники від Аудиторської палати України, один представник від Державної комісії з регулювання ринку фінансових послуг України), а очолює його голова, який за посадою є директором Генерального департаменту банківського нагляду Національного банку і призначається наказом Голови Національного банку. Цей комітет, зокрема, визначає та подає на затвердження Правління НБУ правила проведення сертифікації аудиторів, до яких включені:

- кваліфікаційні та професійні вимоги до аудиторів;
- перелік документів, що подаються до комітету для проходження сертифікації;
- форми і порядок складання аудитором кваліфікаційних іспитів (тестів) для отримання сертифіката Національного банку на право проведення аудиту фінансової звітності банків, перелік екзаменаційних питань для складання аудитором кваліфікаційних іспитів (тестів) для визначення їх кваліфікаційної придатності;
- порядок продовження терміну чинності сертифіката.

З метою забезпечення належної якості аудиту фінансової звітності банку в разі встановлення фактів порушень аудитором, що має сертифікат, вимог законодавства України та умов сертифікації, Комітет з питань сертифікації аудиторів банків адекватно вчиненому порушенню має право прийняти рішення про застосування заходів впливу, а саме:

- письмове попередження аудитора про недопущення надалі порушень;
- тимчасове зупинення чинності сертифіката на певний строк;
- відкликання (анулювання) сертифіката.

Зазначені вище та інші напрями роботи Національного банку України свідчать про значну його роль у методологічному забезпеченні бухгалтерського обліку, складання звітності та проведення аудиту в банках.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте основні завдання регулювання діяльності банків
2. У чому полягає підвищена фінансова вразливість банків?
3. Охарактеризуйте сучасні тенденції розвитку системи банківського регулювання.
4. Які документи і ким подаються до територіального управління НБУ для державної реєстрації банку?
5. Розкрийте особливості державної реєстрації банків з іноземним капіталом.
6. Охарактеризуйте порядок реєстрації філій і представництв банку.
7. Які операції банки можуть здійснювати на підставі банківської ліцензії?
8. У разі дотримання яких умов НБУ видає банку банківську ліцензію?
9. За яких умов НБУ видає банку письмовий дозвіл на здійснення окремих операцій?
10. Назвіть п'ять груп економічних нормативів, установлених Національним банком України для регулювання банківської діяльності.
11. Назвіть складові основного та додаткового капіталу банку.
12. Якими є умови прийняття субординованого капіталу в склад додаткового та додаткового капіталу у склад регулятивного капіталу?
13. Чому при розрахунку нормативів адекватності регулятивного та основного капіталу вартість активів зменшується на вартість фактично створених відповідних резервів?
14. Які критерії лежать в основі диференціації комерційних банків Національним банком України за рівнем капіталізації? З якою метою застосовується така диференціація?
15. Як розраховуються нормативи миттєвої, поточної та короткострокової ліквідності? Якими є нормативні вимоги до їх значення?
16. Що таке великий кредитний ризик?
17. Чому при розрахунку нормативів кредитного ризику заборгованість позичальника (позичальників) зменшується на відповідні резерви?

18. Поясніть, чому при розрахунку нормативів інвестування регулятивний капітал збільшується на вартість вкладень банку в окремі цінні папери?
19. Що таке валютна позиція, відкрита та закрита валютна позиція, довга та коротка відкрита валютна позиція?
20. Які види спеціальних резервів за активними операціями створюють вітчизняні комерційні банки в обов'язковому порядку за вимогами НБУ?
21. Назвіть джерело коштів для формування спеціальних резервів.
22. Які критерії лежать в основі оцінки кредитної операції за рівнем ризику?
23. Які основні об'єктивні та суб'єктивні показники лежать в основі оцінки кредитоспроможності різних категорій позичальників?
24. У чому полягає відмінність між валовим та чистим кредитним ризиком?
25. Як визначити розрахункову суму резерву для покриття можливих втрат за кредитними операціями? Назвіть чинні норми відрахування до резерву на покриття можливих втрат за кредитними операціями.
26. Як визначити розрахункову суму резерву за коштами, розміщеними на депозитних рахунках у банках, які визнані банкрутами або ліквідуються чи зареєстровані в офшорних зонах?
27. Як визначити розрахункову суму резерву за простроченими понад 30 днів та сумнівними щодо їх отримання нарахованими доходами за активними операціями?
28. Як визначити розрахункову суму резерву, що створюється за операціями банків з цінними паперами?
29. Які критерії лежать в основі класифікації дебіторської заборгованості за ризиком?
30. Які банки переводяться до категорії тимчасових учасників Фонду гарантування вкладів фізичних осіб?
31. За рахунок яких джерел формуються кошти Фонду гарантування вкладів фізичних осіб?
32. Охарактеризуйте роль НБУ в організації методичного забезпечення бухгалтерського обліку в банках.
33. У чому полягають особливості керування НБУ звітності, що складають банки.
34. Охарактеризуйте роль НБУ в організації аудиту в банках України.

РОЗДІЛ 7

БАНКІВСЬКИЙ НАГЛЯД

Після вивчення цього розділу ви зможете:

- усвідомити сутність банківського нагляду Національного банку України;
- з'ясувати його основну мету;
- навчитися передбачати стан діяльності комерційного банку з погляду служби банківського нагляду та чітко уявляти можливі наслідки тієї чи іншої стратегії будь-якого комерційного банку; аналізувати діяльність комерційного банку, визначати його ліквідність та прибутковість; оволодіти технологією застосування заходів впливу за порушення банківського законодавства.

7.1. Принципи та методи нагляду за діяльністю банків

Ефективний нагляд за діяльністю банків є однією з основних передумов стабільності економічного середовища. Необхідність контролю за діяльністю комерційних банків зумовлена тим, що в умовах ринку відбувається жорстка конкурентна боротьба між банками, а це змушує їх дедалі підвищувати ризикованість своїх операцій, щоб задовольнити клієнта й отримати прибуток.

Підвищення ризикованості банківських операцій робить діяльність банків дедалі більш небезпечною і може призвести до загрози банкрутства.

Банкрутство банку небезпечно не тільки для його акціонерів, вкладників, кредиторів, а й для суспільства в цілому, бо підриває довіру клієнтів до всієї банківської системи, а значить і до фінансового ринку в цілому. Ось чому необхідний всебічний контроль за банківською діяльністю.

Питання реорганізації системи банківського нагляду порушено в Указі Президента України «Про заходи щодо зміцнення банківської системи України та підвищення її ролі у процесах економічних перетворень». Статтею 61 Закону України «Про Національний банк України» встановлено, що наглядові та регулятивні функції НБУ може здійснювати безпосередньо або через створений ним орган банківського нагляду.

Функціонування банківського нагляду в структурі Національного банку має свої переваги, а саме: дає змогу оперативно реагувати на виявлені порушення і застосовувати адекватні заходи впливу, а крім того, на підставі аналізу інформації, отриманої при здійсненні нагляду, оперативно вдосконалювати банківське законодавство.

У широкому розумінні слова банківський нагляд є системою, якою користується уряд з метою гарантування стабільності фінансового сектору національної економіки, його безпеки і здоров'я.

Головними цілями банківського нагляду є:

- 1) захист акціонерів і вкладників кожного конкретного банку від нефахового управління та зловживань;
- 2) підтримка стабільності на фінансовому ринку шляхом попередження «системного ризику» («системний ризик» полягає в тому, що банкрутство одного банку може призвести до банкрутств кількох банків, у результаті чого втрачається довіра до банківської системи в цілому).

Система банківського нагляду спрямована на скорочення зовнішніх та внутрішніх банківських ризиків.

Зовнішні ризики — це:

- 1) ризик ліквідності (нездатність банку забезпечити безперерйну оплату своїх зобов'язань перед клієнтами);
- 2) валютний ризик (збитки від зміни валютного курсу в умовах наявності відкритої валютної позиції);
- 3) ризик облікової ставки (збитки від зміни процентної ставки, яка встановлюється за кредитами НБУ, в умовах фіксованої процентної ставки за наданими кредитами);
- 4) ризик за цінними паперами (збитки від змін курсу цінних паперів, що перебувають у портфелі банку).

До внутрішніх ризиків належать:

- 1) ризики, пов'язані із людським фактором (класифікація персоналу та ділові якості керівників, виконавча дисципліна, якість аудиторської служби та ін.);
- 2) операційно-технічні ризики, що відображають ступінь дієздатності системи, забезпечують внутрішню роботу банку та системи безпеки, бухгалтерського обліку, матеріально-технічних засобів та засобів зв'язку і т. п.

Реєстрація банків, ліцензування, аудиторські перевірки, інспектування діяльності комерційних банків співробітниками НБУ спрямовані на зниження внутрішніх ризиків.

Отже, завдання наглядового органу полягає у гарантуванні безпеки і надійного функціонування банків. Для цього вони повинні мати у своєму розпорядженні адекватні капітал і резерви, необхідні для покриття ризиків, що виникають у процесі виконання банківських операцій. Надійний ефективний банківський нагляд — це суспільний товар, який неможливо придбати на ринку, але який, разом зі зваженою макроекономічною політикою, відіграє життєво важливу роль у забезпеченні фінансової стабільності будь-якої країни. Витрати на проведення банківського нагляду справді великі, але, як засвідчила практика, збитки, завдані внаслідок неефективності нагляду, виявляються незрівнянно більшими.

Інтернаціоналізацією банківської справи та об'єктивним процесом зміцнення взаємовідносин між банками різних країн світу пояснюється створення і подальша діяльність Базельського комітету з питань банківського нагляду, яким розроблено і затверджено Ключові принципи ефективного банківського нагляду, які покликані стати орієнтирами для наглядових органів усіх країн світу.

Ключові принципи ефективного банківського нагляду

У процесі розроблення принципів урахувалося таке:

— основна мета нагляду полягає в тому, щоб забезпечувати стабільність фінансової системи і довіру до неї з боку вкладників та інших кредиторів;

— для ефективного виконання своїх обов'язків наглядовий орган повинен мати операційну незалежність, кошти, повноваження отримувати від банків інформацію, право примусового виконання прийнятих рішень;

— наглядовий орган повинен розуміти характер ділової активності банків і вживати заходів щодо забезпечення ними адекватного управління ризиками;

— орган нагляду повинен стежити за тим, щоб банки мали у своєму розпорядженні ресурси, необхідні для покриття ризиків, достатній обсяг капіталу, надійний менеджмент, систему бухгалтерської звітності та внутрішнього контролю;

— тісне співробітництво наглядових органів різних країн є об'єктивною необхідністю.

Базельський комітет із питань регулювання діяльності банків вважає, що дотримання кожною країною зазначених вище принципів сприятиме зміцненню фінансової стабільності у національному і в міжнародному масштабі. Тому Комітет має намір активізувати взаємодію з наглядовими органами різних країн світу, надавши їм значні інвестиції на технічну допомогу та навчання персоналу.

Нині Комітет продовжує розробляти найважливіші елементи банківського нагляду, зокрема стандарти, які стосуються ключових аспектів контролю за банківськими ризиками.

Базельський комітет надалі має намір не тільки зміцнювати зв'язки з наглядовими органами всіх країн світу, а й активізувати значні інвестиції для технічного сприяння і навчання персоналу у країнах з перехідною економікою.

Свою історію служба банківського нагляду в Україні починає із травня 1992 р. У 1992 р. у Національному банку України було організовано Управління банківського нагляду, яке розпочало роботу над створенням нормативної бази для нагляду за комерційними банками. Серед перших нормативних актів — Тимчасове положення «Про порядок створення, реєстрації комерційних банків і здійснення нагляду за їх діяльністю», затверджене Правлінням Національного банку України (протокол № 16 від 17 липня 1992 р.), Положення «Про економічні нормативи регулювання діяльності комерційних банків», затверджене Правлінням Національного банку України (постанова № 114 від 21 грудня 1993 р.) та ін. Прийняття цих документів свідчило про усвідомлення ролі та значення ефективного банківського нагляду, покликаного надійно захищати інтереси вкладників і кредиторів, забезпечувати їх довіру до вітчизняної банківської системи, сприяти її вдосконаленню та зміцненню. Зауважимо, що в перші роки державної незалежності ця сфера діяльності була в Україні такою ж новою, як, власне, і банківська справа.

Статус, функції та завдання служби банківського нагляду Національного банку України було визначено Положенням «Про службу банківського нагляду Національного банку України» (затвердженим наказом Голови Правління Національного банку України від 12 липня 1994 р. № 110).

З розвитком банківської системи трансформується й інфраструктура банківського нагляду. Так, 1996 р. створено Департамент з питань роботи з проблемними банками, який

зосередив зусилля передусім на фінансовому оздоровленні ряду банків і на ліквідності всіх банківських установ.

Рішучий крок до побудови ефективної системи банківського нагляду Національний банк України зробив 7 червня 1997 р., створивши на основі одного Департаменту банківського нагляду чотири спеціалізовані департаменти та управління координації з питань банківського нагляду.

Наприкінці 1998 р. була здійснена ще одна реорганізація служби банківського нагляду. З огляду на значний обсяг банківських операцій, велику клієнтську базу та потребу в пильному й детальному нагляді за найбільшими банками України створено управління нагляду за великими банками.

Для забезпечення успішного функціонування українських комерційних банків, надійного захисту інтересів їх вкладників і кредиторів, прогнозування змін у банківській системі України та своєчасного реагування на них було створено Комісію з питань нагляду та регулювання діяльності банків і затверджено відповідне положення, яким визначено її завдання, права та регламент роботи. Крім цієї комісії, до системи банківського нагляду входять ряд департаментів та управлінь центрального апарату Національного банку України, а також відділи банківського нагляду обласних управлінь НБУ.

З метою підвищення самостійності та ефективності служби банківського нагляду, поступового наближення її до стандартів, визнаних світовим співтовариством, та на виконання Указу Президента України від 14 липня 2000 р. № 891/2000 «Про заходи щодо зміцнення банківської системи України та підвищення її ролі у процесах економічних перетворень» Національним банком України була проведена ще одна реорганізація системи банківського нагляду. Наприкінці 2000 р. створено *Генеральний департамент банківського нагляду*, який визначає єдину стратегію подальшого розвитку і політику банківського нагляду, єдині методологічні підходи тощо.

Завдяки реструктуризації банківського нагляду вдалося чіткіше визначити функції різних підрозділів нагляду. Так, макроекономічним аналізом банківської системи стало відати спеціально створене для цього управління економічного аналізу та звітності, а не управління безвійзного нагляду. Це дало змогу безвійзним аналітикам зосередитися на завданнях безпосереднього нагляду за діяльністю конкретних банків, а також отримувати повніше уявлення про стан усієї банківської системи.

Ефективність банківського нагляду Національного банку України ґрунтується на його адекватній правовій інфраструктурі, що охоплює такі три рівні:

- *чинне законодавство* — Закон України «Про банки і банківську діяльність» від 20 березня 1991 р. надає Національному банку України широкі офіційні права щодо здійснення нагляду за діяльністю комерційних банків. Ці права в удосконаленому вигляді викладені у новій редакції Закону України «Про Національний банк України», що дає змогу зробити висновок про наявність повномасштабного законодавчого процесу у зазначеній сфері;

- *регулятивні правила* — визначення службою банківського нагляду інтерпретуючих вимог або обмежень для банків відповідно до її повноважень, які затверджуються постановами Правління Національного банку України;

- *тимчасові роз'яснення*, які використовуються службою банківського нагляду стосовно деталізації своїх дій відповідно до чинного законодавства або регулятивних правил і мають вигляд листів, телеграм тощо.

Як свідчить досвід, прийняття адекватного та зваженого рішення залежить не лише від оперативного аналізу поточної ситуації, що склалася в банку, а й від системного аналізу основних показників за тривалий час, виявлення тенденцій, проблем, банківських ризиків та чинників, які їх зумовлюють, за допомогою побудови аналітичних трендів, факторних моделей, прогнозування як основних показників діяльності банків, так і наслідків управлінських рішень.

Щоб розв'язати ці складні завдання, необхідно мати сформовану згідно з цілями й завданнями банківського нагляду ефективну інтегровану базу даних, з якою в реальному режимі часу могли б працювати відповідні структурні підрозділи центрального апарату і територіальних управлінь. Вони повинні володіти однією і тією самою інформацією, мати можливість бачити не лише фінансовий стан і розвиток банку в динаміці, а й порівнювати його з іншими банками, отримувати якісні показники ефективності їх функціонування.

У Національному банку України вже почали створювати таку інформаційну систему банківського нагляду. Вона містить:

- статистичну звітність, отриману за допомогою системи «New-stat»;

- автоматизовану інформаційну систему «Досьє банків» (далі — АІС «Досьє банків»);
- реєстр кореспондентських рахунків;
- єдину інформаційну систему обліку позичальників (боржників), які мають прострочену заборгованість за банківськими кредитами (далі — ЄІС «Реєстр позичальників»).

Статистична звітність надходить до Національного банку за допомогою системи «New-stat», яка дає змогу користувачам одночасно отримувати інформацію. Службою банківського нагляду вже впроваджено 30 форм статистичної звітності, які всебічно відображають діяльність банків, а саме:

- стан кредитного портфеля (шість форм);
- регулювання діяльності банків (дев'ять форм), у тому числі:
  - дотримання нормативів (*дві форми*);
  - застосування заходів впливу (*дві форми*);
  - формування резервів (*п'ять форм*);
- валютні операції (*п'ять форм*);
- активи й пасиви за строками погашення (одна форма);
- дані щодо акціонерів, афілійованих осіб, власників істотної участі (чотири форми, три з яких упроваджені в 2001 р.);
- зобов'язання банків (чотири форми);
- інформація про роботу ліквідатора (ліквідаційної комісії) банку (одна форма).

З метою вдосконалення інформаційного забезпечення банківського нагляду протягом 2001 р. підготовлено й затверджено зміни до 25 форм звітності та впроваджено чотири нові, три з яких — у зв'язку з прийняттям Закону України «Про банки і банківську діяльність» (постанова Правління НБУ від 27 липня 2001 р. № 296, доповнення 25, 26). Підготовлені й очікують затвердження зміни до 14 діючих форм звітності, з них три — у новій редакції. Запропоновано скасувати дві форми звітності (№ 301 і № 624).

Основні шляхи поліпшення інформаційного забезпечення банківського нагляду такі:

- 1) **підвищення якості інформації щодо фінансового стану банків** з метою виявлення проблем, системних ризиків у їх діяльності на етапі раннього реагування;
- 2) **підвищення достовірності інформації**, що сприятиме прийняттю правильних управлінських рішень;

3) **оптимізація кількості форм звітності** шляхом об'єднання форм, близьких за економічним змістом, та формування їх як вихідних документів на базі існуючих файлів. При цьому обсяг інформації, кількість показників мають не скорочуватись, а навпаки — розширюватись. Зокрема, форму № 624 планується скасувати, а її показники включити до близької за економічною суттю форми № 604. Інформаційна база «New-stat» дає змогу конструювати форму № 301 із ширшим переліком показників і в подальшому скасувати її, не знизивши рівня інформаційного забезпечення банківського нагляду;

4) **уніфікація форм звітності**. Значення і методика розрахунку одного й того самого показника мають бути єдиними для всіх форм звітності;

5) **конструювання нових вихідних форм** на базі існуючих файлів. Робота у цьому перспективному напрямі вже ведеться. З'явиться можливість значно збільшити обсяг інформації щодо фінансового стану банків без запровадження нових форм звітності.

Зауважимо, що система «New-stat» не позбавлена певних недоліків. З погляду користувача її застосування має обмеження щодо форми подання даних. Робота з форматами, в яких представлена інформація, змушує і далі використовувати пакети MSOffice, що не дає можливості оперативно генерувати звіти.

Застосування так званих «клієнт-серверних систем» сприяє подальшому розвитку автоматизованих систем обробки інформації. Крім файл-сервера, вони містять спеціальний сервер бази даних, який працює з ними за запитом користувача. Запити повністю обробляються сервером бази даних. Ще одним плюсом таких систем є вмонтований механізм захисту інформації. В НБУ за цим принципом побудовано автоматизовану інформаційну систему «Досьє банків».

Упровадження АІС «Досьє банків» дає змогу:

— організувати накопичення і зберігання даних у єдиному інформаційному середовищі з використанням однакових засобів захисту, механізму доступу до даних, адміністрування бази даних, технології архівування тощо;

— забезпечити користувачів — працівників центрального апарату повнофункціональними АРМами — клієнтськими місцями АІС «Досьє банків» для введення й отримання даних безпосередньо на сервер та із сервера. Це дає змогу об'єднати інформацію з локальних баз даних у різних підрозділах банківського нагляду та уникнути її дублювання на кожному

робочому місці, створити в кожному підрозділі своє програмне забезпечення для вирішення внутрішніх завдань інформаційного забезпечення.

Способи введення вхідної інформації:

—АРМ інтерактивного введення (клієнтське програмне забезпечення встановлюється безпосередньо на робочих місцях у підрозділах);

—АРМ пакетного введення (шлюзове програмне забезпечення для завантаження інформації, що надходить від банків і територіальних управлінь Національного банку у стандартизованих форматах електронною поштою НБУ).

Способи отримання вихідної інформації:

— он-лайн (застосовується в АРМах працівників центрального апарату НБУ);

— оф-лайн (застосовується для надання вихідної інформації на підставі запиту від територіальних управлінь та банків).

Розробляти АІС «Досье банків» почали в 1995—1996 р., коли постало питання щодо поліпшення інформаційного забезпечення системи банківського нагляду. Із 1998 р. у НБУ почалася дослідна експлуатація АІС «Досье банків», підготовленої на СУБД* Informix. Вихідна інформація надається у вигляді звітів. Їх нині формується близько 160. Майже 120 працівників Національного банку України є користувачами цієї інформаційної системи.

У складі АІС «Досье банків» у повному обсязі функціонує п'ять модулів:

—«Реєстрація банків»;

—«Ліцензування банків»;

—«Інспектування банків»;

—«Узагальнена інформація по системі банків»;

—«Моніторинг банків».

Останній модуль включає такі блоки: «Фінансовий стан банку», «Найбільші кредитори банку», «Картотека великих кредитів, інсайдерських позик, кредитних ліній». Цей модуль створено на основі системи «New-stat» для забезпечення щоденного контролю за максимальними розмірами великих кредитних ризиків і ризику на одного позичальника, а також ефективного розподілу кредитних ресурсів та запобігання кримінальному використанню кредитів та їх неповерненню.

---

* СУБД — система управління банківською діяльністю.

Модуль «Фінансовий стан» містить основні показники діяльності банків у динаміці, обов'язкові економічні нормативи, показники раннього реагування, передбачає графічне зображення даних. Це сприяє здійсненню оперативного та стратегічного аналізу діяльності банків, формуванню ефективної політики нагляду за ними, вчасному застосуванню заходів впливу.

З метою подальшого розвитку АІС «Досьє банків» передбачається створення нових модулів, розширення обсягів інформації, деталізація показників і застосування їх для виявлення системних ризиків, ефективності (результативності) діяльності банків, забезпечення доступу територіальних управлінь до інформаційних ресурсів АІС «Досьє банків» та ін. Зокрема, створюються такі нові модулі:

— «Реорганізація та ліквідація банків»;

— «Звіти територіальних управлінь»;

— «Паспорт банку». Цей модуль буде інтегральним і міститиме узагальнену інформацію, яка є в інших модулях АІС «Досьє банків».

Ще одним прикладом упровадження сучасних інформаційних технологій є створення єдиної інформаційної системи обліку позичальників (ЄІС «Реєстр позичальників»), які мають прострочену заборгованість за кредитами (постанова Правління Національного банку України від 27 червня 2001 р. № 245). ЄІС «Реєстр позичальників» — єдиний апаратно-програмний комплекс, що забезпечує отримання від банківських установ вхідної інформації, її накопичення, зберігання, належне використання, захист на всіх технологічних ланках від несанкціонованого доступу, формування вихідної інформації, взаємодію з користувачами в реальному режимі часу. Цю інформаційну систему створено з метою підвищення надійності банків, зміцнення довіри до них та банківської системи в цілому, зменшення ризиків, які виникають під час обслуговування клієнтів.

Згаданою вище постановою затверджено також Положення «Про єдину інформаційну систему «Реєстр позичальників» (далі — Положення), типову форму договору на участь банку в системі, форми надання даних та отримання інформації з системи із забезпеченням необхідного рівня захисту інформації та недопущення несанкціонованого доступу до неї.

Згідно з Положенням ЄІС «Реєстр позичальників» функціонує на добровільних (договірних) засадах. Для участі в ній банки

мають укласти з НБУ договір на отримання інформаційно-довідкових послуг. ЄІС «Реєстр позичальників» забезпечує облік клієнтів комерційних банків України, які мають прострочену заборгованість за кредитами, збереження інформації про клієнтів і доступ до неї уповноважених осіб банків.

Уповноважені особи банку формують запити у затверджених форматах передавання даних і надсилають їх до програми опрацювання запитів Національного банку. Запит банку перевіряється щодо повноважень, здійснюються пошук даних і попередня обробка, після чого програмним шляхом формується стандартний звіт — електронний документ певної структури, який містить інформацію про окремого клієнта (клієнтів) банку. Цей документ передається електронними засобами зв'язку й обов'язково захищений методами криптозахисту для запобігання зовнішнього втручання.

ЄІС «Реєстр позичальників» почала функціонувати з 1 жовтня 2001 р. Договори на участь у ній надіслали близько 70 банків. Експлуатуються ця система за кошти НБУ. Звертаючись до неї, банки несуть витрати тільки на електронну пошту в разі приймання і передавання інформації. Крім того, вони за свій рахунок адаптують внутрішньобанківські інформаційні системи для роботи з ЄІС «Реєстр позичальників».

Нині для аналізу фінансового стану банку використовується багато показників. Причому немає єдиних рекомендацій щодо оптимальної їх кількості. Одні аналітики доводять, що велика кількість показників знижує точність оцінки. Інші стверджують, що чим більше показників, тим нижча чутливість оцінки, тобто значні зміни в їх динаміці не викличуть суттєвих змін рівня. Світовий досвід переконує, що показників має бути не менше шести і не більше 25.

До того ж встановлено, що оперативна пам'ять людини здатна зберігати інформацію (й оперувати нею) з обсягом показників не більше 7 ± 2 одиниці. Ураховуючи зазначене, доходимо висновку, що кількість інформативних показників, які б забезпечували ефективний аналіз і своєчасне виявлення проблем та системних ризиків у діяльності банків, має становити від 6 до 9—10.

Одним із напрямів використання автоматизованої системи фінансів (АСФ) є порівняльний аналіз ефективності роботи банків, який передбачає:

— розгляд кожного банку як складної динамічної системи, що трансформує вхідні параметри у вихідні;

— аналіз фінансового стану банку порівняно з іншими банками групи, до якої він належить, і системи банків у цілому. Причому кожному банку в багатовимірному просторі вхідних і вихідних параметрів відповідає певна точка. Множина таких точок визначає реальні або «можливі», тобто «фінансово допустимі» банки;

— побудову ефективної гіперповерхні — верхньої межі фінансових (потенційних) можливостей банків. Точки на ній відповідають банкам із найвищою на даний момент ефективністю, яка береться за 100 %;

— оцінку фінансової стійкості, надійності банку відносно ефективної гіперповерхні, яка дає змогу кількісно оцінити:

а) рівень фінансової стійкості, ефективності діяльності банку (відстань до ефективної гіперповерхні);

б) шляхи підвищення ефективності роботи банку (виходу на ефективну гіперповерхню) шляхом варіації вхідних параметрів;

в) еталонні банки, найближче розташовані до ефективної гіперповерхні й подібні за структурою, своїми характеристиками до аналізованого банку;

г) область сталості, фінансової стійкості для аналізованого банку.

Отже, щоб підвищити ефективність банківського нагляду, поглибити економічний аналіз, необхідно вдосконалювати інформаційне забезпечення шляхом створення багаторівневої автоматизованої інформаційно-аналітичної системи, яка будувалася б не на інтуїтивних та суб'єктивістських методах автоматизації локальних процедур із подальшим механічним об'єднанням у «єдину» систему, а на науково обґрунтованих методах моделювання і побудови складних інформаційних систем.

Працівники служби банківського нагляду можуть давати ефективні рекомендації і поради банкам лише за умови наявності сталого законодавства та чітких регулятивних правил.

Чітка й конкретна правова інфраструктура дає змогу всім комерційним банкам «знати правила гри». Служба банківського нагляду Національного банку України має право і необхідні владні повноваження проводити дієвий нагляд, починати швидкі та ефективні дії відносно проблемних банків.

Основними формами банківського нагляду є:

— вступний контроль (державна реєстрація та ліцензування);

— попередній контроль (безвизний нагляд та аудит);

— поточний контроль (інспекційні перевірки).

7.2. Дистанційний моніторинг діяльності банків

Попередній контроль базується на перевірці та аналізі звітності, що подають комерційні банки до НБУ (документальна ревізія).

Мета попереднього контролю — забезпечити перевірку дотримання банками встановлених вимог, розумне (з оптимальним ризиком) ведення ними власних справ. Водночас при його проведенні реалізується заборона або обмеження НБУ щодо деяких видів банківської діяльності, здійснюється відрахування до резерву для відшкодування можливих втрат за позиками комерційних банків, запроваджуються штрафні санкції щодо банків, які порушують економічні нормативи, порядок формування обов'язкових резервів тощо.

До **вимог попереднього контролю** належить:

- установа контролю з боку НБУ за дотриманням банками встановлених обмежень та вимог відповідно до розроблених періодичних форм звітності;
- проведення комплексного аналізу звітності банків та розрахунків їх економічних нормативів;
- створення інформаційної бази з метою використання її даних для прогнозування банківської діяльності та планування поточного контролю.

Попередній контроль є прерогативою Департаменту беззвізного нагляду та інспекційних перевірок, діяльність якого спрямована на впровадження інструментів документального нагляду та механізмів управління банківськими ризиками, економічний аналіз та регулювання роботи банків за допомогою контролю використання ними нормативів та оціночних показників, виявлення на ранньому етапі (за результатами проведеного аналізу й прогнозу на майбутнє) можливої кризи банків та усунення її причин за допомогою упереджувальних заходів, створення організаційної та методологічної бази для виконання контрольних-наглядових функцій регіональними управліннями Національного банку України.

При попередньому контролі проводиться робота щодо:

- вивчення діяльності комерційних банків на основі балансів, довідок і спеціальних форм статистичної звітності;

— внесення пропозицій та проектів постанов НБУ про вжиття санкцій до банків, які систематично порушують чинне законодавство України, не виконують рекомендацій Національного банку України щодо дотримання встановлених стандартів й нормативів, поліпшення фінансового стану, несвоєчасно надають звіти й інформацію, допускають недостовірність статистичної звітності;

— контроль за виконанням комерційними банками вимог Національного банку України (інструкція № 20) щодо створення і формування капіталів страхування;

— контроль за виконанням регіональними управліннями Національного банку України та комерційними банками постанов Правління Національного банку України;

— забезпечення методичної та методологічної бази для проведення регіональними управліннями НБУ та департаментами банківського нагляду роботи щодо здійснення нагляду і регулювання діяльності комерційних банків;

— разом з іншими управліннями і структурними підрозділами банку вивчення й узагальнення практики застосування в банківській системі чинного законодавства України і нормативних актів НБУ, внесення пропозицій щодо їх удосконалення;

— виявлення комерційних банків, у яких порушуються встановлені стандарти і нормативи, мають місце платіжний дефіцит, нестача власних коштів; розроблення у зв'язку з цим системи упереджувальних заходів і методики раннього реагування на діяльність комерційних банків для використання іншими Департаментами банківського нагляду і регіональними управліннями Національного банку України у практичній роботі;

— створення інформаційного банку даних, аналітичних картотек про діяльність комерційних банків, картотеки «великих кредитів», «інсайдерів», застав, статутних капіталів і розроблення нормативних документів та методик управління ризиками;

— надання консультацій і роз'яснень підрозділам банківського нагляду регіональних управлінь НБУ з питань застосування упереджувальних заходів до кожного конкретного комерційного банку, механізму та інструментарію фінансової стабілізації і недопущення операційного дефіциту платіжного балансу;

— розроблення комп'ютеризованого звіту комерційних банків і підрозділів банківського нагляду регіональних управлінь НБУ

для безвиїзного аналізу діяльності комерційних банків та використання в роботі іншими підрозділами банківського нагляду;

— підготовка аналітичних таблиць фінансового стану комерційних банків за звітний період, узагальнення результатів аналізу для інформування Правління Національного банку України, підготовка рекомендацій для прийняття управлінських рішень іншими підрозділами банківського нагляду, структурами банку, керівними особами НБУ;

— підготовка загального аналізу діяльності і тенденцій розвитку банківської системи й кожного банку окремо для інформування Правління Національного банку України та використання в роботі підрозділів банківського нагляду;

— вивчення й упровадження досвіду центральних банків зарубіжних країн з питань створення національної банківської системи, банківського нагляду, організації економічного аналізу та контролю за дотриманням економічних нормативів діяльності комерційних банків.

Для виявлення проблем на ранніх стадіях розраховуються показники, які характеризують фінансову стабільність банку. При цьому оцінка здійснюється за такими критеріями:

1. *Оцінка рівня капіталізації:*

- адекватність регулятивного капіталу;
- адекватність регулятивного капіталу без нарахованих доходів;
- проблемні активи (за вирахуванням резервів за активними операціями) до регулятивного капіталу;
- нараховані доходи до регулятивного капіталу;
- основні засоби до регулятивного капіталу;
- відповідність запланованих темпів зростання з початку року;
- балансовий капітал;
- загальні активи;
- кредитний портфель.

2. *Оцінка рівня ліквідності та платоспроможності:*

- питома вага високоліквідних активів до загальних активів;
- відсоток покриття строкових активів строковими пасивами;
- сальдо між розміщеними і залученими коштами на міжбанківському ринку;
- стан платоспроможності.

3. *Якість активів:*

- частка недохідних активів у загальних активах;
- частка недохідних та малодохідних активів у загальних активах;

- відношення резерву під кредитні операції до кредитного портфеля;
  - відношення резерву під операції з цінними паперами до загального портфеля цінних паперів;
  - частка проблемних активів у загальних активах;
  - частка проблемних кредитів у кредитному портфелі;
  - частка негативно класифікованих кредитів у кредитному портфелі;
  - відношення гарантій до кредитного портфеля.
4. *Стабільність та якість ресурсної бази:*
- частка зобов'язань у пасивах;
  - частка залучених коштів до запитання в зобов'язаннях.
5. *Стабільність ресурсної бази:*
- рентабельність активів;
  - чиста процентна позиція;
  - чиста процентна маржа;
  - **адміністративні витрати до загальних витрат;**
  - відношення нарахованих доходів до загальних доходів;
  - фінансовий результат до оподаткування;
  - чистий процентний дохід;
  - чистий комісійний дохід;
  - чистий торговельний дохід;
  - чистий непередбачений дохід;
  - дивідендний дохід;
  - результат від продажу інвестиційних цінних паперів;
  - інший операційний дохід;
  - накладні витрати;
  - відрахування в резерв та списання сумнівних активів;
  - узагальнюючий середній темп зростання основних показників.

7.3. Інспекційні перевірки банків

Інспекційні перевірки банків в Україні здійснюються на основі Положення про планування та порядок проведення інспекційних перевірок, затвердженого постановою Правління Національного банку України від 17 липня 2001 р. № 276. Дане Положення регулює процес планування та проведення інспекційних перевірок службою банківського нагляду Національного банку України банків та інших юридичних осіб, які охоплюються наглядовою діяльністю НБУ.

Першочерговим завданням інспекційних перевірок є перевірка достовірності інформації, наданої банками у звітах, та оцінка

спроможності керівництва банків дотримуватися відповідних положень, механізмів і процедур.

У результаті інспекційної перевірки, яку проводить інспектор чи інспекційна група, складається довідка про перевірку або звіт про інспектування.

Довідка про перевірку (інспектування) — документ довільної форми про результати тематичної чи спеціальної інспекційної перевірки, що складається відповідальним інспектором та не потребує затвердження.

Звіт про інспектування — документ єдиної форми про результати проведеного комплексного інспектування банку — юридичної особи, що складається керівником інспекторської групи та обов'язково затверджується керівником підрозділу інспектування.

Інспектор — службовець Національного банку, діяльність якого пов'язана з проведенням інспекційної перевірки; *інспекційна група* — група інспекторів, яким відповідно до посвідчення на перевірку доручається здійснити інспектування. Інспекційна перевірка — виїзна перевірка (інспектування) банку; комплексне інспектування (перевірка) — інспекційна перевірка банку — юридичної особи, у процесі якої перевірці підлягають усі напрями діяльності банку в розрізі компонентів рейтингової системи CAMELS та за результатами якої виставляється комплексна рейтингова оцінка.

Інспектування банків може бути:

1) плановим — інспекційна перевірка, що здійснюється відповідно до плану, затвердженого в порядку, передбаченому Положенням про планування та порядок проведення інспекційних перевірок;

2) спеціальним — інспекційна перевірка за письмовим зверненням Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Генеральної прокуратури України, Державної податкової адміністрації, Координаційного комітету з боротьби з корупцією та організованою злочинністю при Президентові України;

3) тематичним — інспекційна перевірка окремої сфери діяльності банку, його філії або іншої особи, що охоплюються наглядовою діяльністю Національного банку.

Об'єктами перевірки служби банківського нагляду Національного банку є: банки; філії банків; власники істотної участі в банку; юридичні особи, що здійснюють банківську діяльність без банківської ліцензії.

Перевірки здійснюються з метою визначення ризиків, притаманних банку, рівня безпеки і стабільності його операцій, достовірності звітності банку і дотримання банком законодавства України про банки і банківську діяльність, а також нормативно-правових актів Національного банку.

Планова інспекційна перевірка банку здійснюється не частіше одного разу на рік. Про проведення планової перевірки Національний банк зобов'язаний повідомляти банк не пізніше ніж за 10 днів до початку цієї перевірки.

Національний банк може прийняти рішення про проведення позапланової перевірки (у тому числі спеціальної перевірки) за наявності обґрунтованих підстав. Такими підставами є: виявлення під час здійснення безвиїзного нагляду фактів суттєвого погіршення фінансового стану банку та виникнення ситуації, що загрожує інтересам вкладників і кредиторів банку, фактів подання Національному банку недостовірної звітності та інші підстави, а також письмове звернення органів прокуратури України, Служби безпеки України, Міністерства внутрішніх справ України, Державної податкової служби України, Координаційного комітету з боротьби з корупцією і організованою злочинністю при Президентові України. Письмове звернення зазначених вище державних органів щодо проведення Національним банком спеціальної перевірки розглядається, якщо воно відповідає вимогам чинного законодавства України.

Комплексним інспекційним перевіркам підлягають банки, які здійснюють банківську діяльність на підставі банківської ліцензії. Філії банків підлягають тільки тематичним і спеціальним перевіркам за окремими рішеннями Національного банку. Інші особи, які охоплюються наглядовою діяльністю Національного банку, підлягають тематичним перевіркам.

Комплексні інспекційні перевірки банків здійснюються не частіше ніж один раз на рік і не рідше ніж:

- один раз на 12 місяців — незалежно від рейтингової оцінки системоутворювальні банки, державні банки та інші банки, зобов'язання кожного з яких становлять від 3 до 10 % сукупних зобов'язань банків України (далі — банки I рівня), банки, зобов'язання кожного з яких становлять від 1 до 3 % сукупних зобов'язань банків України, спеціалізовані банки, зобов'язання кожного з яких становлять від 0,7 до 1 % сукупних зобов'язань банків України, банки, які мають істотну участь іноземних інвесторів у статутному капіталі в розмірі понад 50 % та зобов'язання кожного з яких становлять від 0,7 до 1 % сукупних

зобов'язань банків України (далі — банки II рівня), які отримали рейтингову оцінку «3» за системою CAMELS, а також інші банки, які отримали рейтингові оцінки «4» або «5» за системою CAMELS;

- один раз на 18 місяців — банки II рівня, які отримали рейтингову оцінку «1» або «2» за системою CAMELS, та інші банки, які отримали рейтингову оцінку «3» за системою CAMELS;

- один раз на два роки — банки, які отримали рейтингову оцінку «1» або «2» за системою CAMELS.

Перша комплексна інспекційна перевірка банку здійснюється не раніше ніж через 12 місяців з дня отримання ним банківської ліцензії. Комплексним інспекційним перевіркам не підлягають банки, у яких Національний банк відкликав банківську ліцензію.

Під час планування комплексного інспектування банків I та II рівнів одночасно передбачається проведення інспектування їхніх філій регіонального значення. Інспекційні перевірки філій інших банків здійснюються в разі потреби в їх проведенні.

Обов'язковій перевірці підлягають філії, розміщені на території інших держав, якщо інше не передбачено двосторонніми угодами між центральними банками або відповідними органами банківського нагляду.

Перевірка інших осіб, які охоплюються наглядовою діяльністю Національного банку, здійснюється в таких випадках:

- власник істотної участі в банку підлягає перевірці, якщо за результатами виїзного чи безвиїзного нагляду або на підставі інших документів буде встановлено, що ця особа не відповідає вимогам Закону України «Про банки і банківську діяльність» і нормативно-правових актів Національного банку щодо істотної участі або негативно впливає на фінансову безпеку і стабільність банку;

- перевірці підлягає особа, що придбала істотну участь у банку без письмового дозволу Національного банку;

- перевірці підлягає особа, щодо якої є достовірна інформація про здійснення цією особою банківської діяльності без банківської ліцензії.

Порядок складання планів інспектування

Планування інспекційних перевірок здійснюється з метою недопущення дублювання та забезпечення належної координації роботи служби банківського нагляду та інших підрозділів Національного банку, а також своєчасного та рівномірного проведення планових інспекційних перевірок банків та їхніх

підрозділів. Плани інспекційних перевірок банків складаються щокварталу з урахуванням прогнозного річного плану. Річний план за встановленою формою складається на підставі прогнозних планів територіальних управлінь, служби банківського нагляду та інших підрозділів Національного банку, що мають контрольні функції з нагляду за банками. При цьому вони також подають перелік питань, що мають перевірятися.

Національний банк подає своїм територіальним управлінням Національного банку до 25 листопада поточного року прогнозний річний план на наступний рік виїзних комплексних інспекційних перевірок банків I та II рівнів та їхніх підвідомчих установ, а також план-графік залучення спеціалістів банківського нагляду територіальних управлінь Національного банку для участі в інспекційних перевірках банків I та II рівнів.

Територіальні управління та інші відповідні підрозділи Національного банку подають прогнозний річний план на наступний рік Національному банку до 10 грудня поточного року. Цей план складається з розбивкою за місяцями і є базовим для квартальних планів.

Служба банківського нагляду Національного банку для складання планів інспекційних перевірок аналізує:

- інформацію щодо безвиїзного нагляду;
- інформацію про попередні перевірки з урахуванням питань, які були перевірені під час інспекційної перевірки, про зміст виявлених порушень і результати проведеної роботи щодо їх усунення;
- інформацію про виконання банками розроблених заходів фінансового оздоровлення з урахуванням вимог і пропозицій Національного банку;
- інформацію інших підрозділів Національного банку щодо діяльності банку;
- результати перевірок діяльності банків, які здійснювалися державними контрольними та правоохоронними органами, зовнішніми аудиторами;
- звернення, скарги вкладників, кредиторів та інших юридичних і фізичних осіб;
- рішення Правління Національного банку, завдання та вказівки Національного банку.

На підставі аналізу зазначеної вище інформації Генеральний департамент банківського нагляду надсилає територіальним управлінням не пізніше 10 числа місяця, що передує кварталу, у

якому здійснюватиметься інспекційна перевірка, перелік банків, котрі обов'язково підлягають інспекційній перевірці.

Територіальні управління складають і надсилають остаточний проект плану інспекційних перевірок Національному банку не пізніше 15 числа місяця, що передує кварталу, у якому здійснюватиметься інспекційна перевірка. Квартальний план складається територіальними управліннями за встановленою формою на підставі результатів вивчення інформації про діяльність банківської установи.

Квартальний план інспекційних перевірок складається у розрізі місяців. У разі виробничої потреби територіальні управління та інші відповідні структурні підрозділи можуть самостійно вносити зміни в межах кварталу. Це стосується лише тих перевірок, які не підлягають координації за термінами їх початку та закінчення з Національним банком або відповідними територіальними управліннями за місцезнаходженням банку — юридичної особи.

Планування інспекційних перевірок банків I та II рівнів покладається на Національний банк України. При цьому територіальні управління здійснюють планування інспекційних перевірок інших установ банків самостійно з подальшим розглядом і погодженням планів з НБУ та остаточним їх затвердженням заступником Голови Національного банку. Координація планування інспекційних перевірок банків, які мають мережу філій в інших регіонах, проводиться територіальними управліннями за місцезнаходженням цих банків за погодженням з Національним банком. При цьому територіальні управління надають таку додаткову інформацію:

- вид перевірки — комплексна, тематична (з перевіркою установ у всіх регіонах чи вибірково, з перевіркою головного офісу);
- терміни перевірки — дата початку, закінчення;
- тематика перевірки.

Таку інформацію територіальне управління за місцезнаходженням банку надсилає Національному банку та відповідним територіальним управлінням не пізніше п'ятого числа місяця, що передує кварталу, у якому здійснюватиметься перевірка, для подальшого врахування при складанні проектів власних планів.

Про виконання плану інспекційних перевірок, що проведені відділом банківського нагляду за квартал, територіальні управління надсилають звіти за встановленою формою (додаток

3) на адресу Національного банку не пізніше п'ятого числа першого місяця кварталу, наступного за звітним.

До звіту додається текстова інформація, що має висвітлювати такі питання:

а) позитивні та негативні тенденції, виявлені під час інспекційних перевірок у банківській системі регіону;

б) питання, які висвітлюються під час перевірки, зокрема:

- зміни капіталу та виконання заходів щодо капіталізації;
- стан загальних активів, а також кредитного портфеля;
- загальний фінансовий стан банку;
- достовірність звітності;

• зауваження, пропозиції, рішення загальних зборів акціонерів (учасників) банку щодо поліпшення його діяльності;

в) інформація про виконання банками розроблених заходів щодо усунення порушень, виявлених під час попередніх інспекційних перевірок, з урахуванням вимог і пропозицій Національного банку;

г) найпоширеніші недоліки, виявлені під час інспекційних перевірок;

г) основні недоліки за матеріалами, поданими Координаційному комітету з боротьби з корупцією та організованою злочинністю при Президентові України щодо дотримання банками вимог чинного законодавства України, а також за матеріалами, що передані до правоохоронних органів;

д) пропозиції щодо поліпшення діяльності банківських установ регіону;

е) тривалість робочого часу, що витрачається інспекторами на перевірки за завданнями правоохоронних органів;

є) тривалість робочого часу, що витрачається спеціалістами банківського нагляду на перевірки банків I та II рівнів.

Річні та квартальні плани інспекційних перевірок затверджує директор Генерального департаменту банківського нагляду та погоджує перший заступник Голови Національного банку або заступник Голови Національного банку, який за функціональними обов'язками керує службою банківського нагляду. Зміни до річного та квартальних планів вносяться після їх узгодження з Генеральним департаментом банківського нагляду Національного банку України за умови подання територіальним управлінням чи іншим відповідним структурним підрозділом Національного банку обґрунтованих підстав для їх внесення.

Затверджений річний або квартальний план інспекційних перевірок надсилається територіальним управлінням та іншим

структурним підрозділам Національного банку до 25-го числа місяця, що передує року або кварталу, у якому здійснюватиметься інспекційна перевірка, і є обов'язковим для виконання. Затверджений річний або квартальний план інспекційних перевірок подається підрозділу безвиїзного нагляду до 25-го числа місяця, що передує відповідно року або кварталу, в якому здійснюватиметься інспекційна перевірка, і є обов'язковим для забезпечення своєчасного подання потрібної інформації підрозділу інспектування для здійснення ним підготовки до інспекційної перевірки.

Порядок проведення інспекційних перевірок

Виїзна інспекційна перевірка складається з таких трьох етапів:

- підготовка до проведення інспектування;
- процес інспектування;
- оформлення результатів інспектування.

Підготовка до проведення інспектування здійснюється шляхом аналізу результатів безвиїзного нагляду, інформації від інших структурних підрозділів Національного банку про діяльність банку і триває від одного до семи робочих днів залежно від виду перевірки та величини банку. Підрозділ інспектування для підготовки до інспекційної перевірки може запитати потрібну інформацію в інших підрозділів служби банківського нагляду та Національного банку.

Підрозділи безвиїзного нагляду відповідно до затвердженого плану інспекційних перевірок подають підрозділам інспектування матеріали для підготовки до комплексного інспектування не пізніше ніж за сім робочих днів до його початку. Ці матеріали мають містити інформацію про:

а) стан банку на дату інспектування, тенденції, що були в банку протягом періоду інспектування, та результати аналізу зазначених даних;

б) показники економічних нормативів за станом на дату інспектування та протягом періоду інспектування з результатами аналізу зазначених даних та з викладенням причин порушення (якщо воно є) установлених нормативів;

в) звітність банку, що є в розпорядженні підрозділу безвиїзного нагляду, за станом на дату інспектування;

г) опис проблем, які є в банку за станом на дату інспектування та які виявлені протягом періоду інспектування, із зазначенням їх причин;

г) заходи впливу на банк, що були застосовані Національним банком України протягом періоду інспектування, та заходи, вжиті банком щодо усунення порушень і недоліків у роботі;

д) сфери діяльності банку, що потребують особливої уваги під час виїзного інспектування (із зазначенням конкретних рахунків, дат операцій, сум тощо);

е) іншу інформацію про діяльність банку, яка може бути корисною для інспектування.

У разі прийняття рішення про проведення позапланової перевірки підрозділ безвиїзного нагляду терміново готує та надає підрозділу інспектування потрібну для інспекційної перевірки інформацію залежно від підстав проведення цієї перевірки та виявлених проблем у діяльності банку.

Запит до банку щодо подання потрібних для процесу підготовки до інспектування матеріалів надсилається разом з офіційним повідомленням про проведення інспектування не пізніше ніж за 10 днів до його початку. Це повідомлення оформляється на бланку Національного банку, засвідчується підписом заступника Голови Національного банку, який за функціональними обов'язками є керівником служби банківського нагляду або керівником територіального управління, та містить таку інформацію:

- вид інспектування;
- підстави для призначення інспектування;
- дати початку та закінчення інспектування;
- період інспектування;
- запит щодо надання потрібної для процесу підготовки до інспектування інформації (у тому числі докладний перелік цієї інформації);
- інформацію про керівника інспекційної групи та контактний телефон;
- пропозиції щодо попередньої зустрічі з керівниками банку;
- іншу важливу інформацію.

Банк зобов'язаний надати всю потрібну інформацію не пізніше ніж за п'ять робочих днів до початку інспектування.

Результати процесу підготовки до інспектування оформляються як звіт про підготовку до інспектування, який обов'язково має містити інформацію про:

- а) стан банку на дату інспектування;

- б) тенденції у банку протягом періоду інспектування;
- в) обсяги інспектування;
- г) питання, що потребують особливої уваги під час проведення інспектування;
- г) розрахунок часу, потрібний на перевірку окремих сфер діяльності;
- д) графік проведення інспектування.

Інспектування банків I та II рівнів здійснюється під керівництвом інспекторів центрального апарату Національного банку. Інспекційні групи комплектуються службовцями підрозділів банківського нагляду територіальних управлінь. Службовці територіальних управлінь Національного банку залучаються для участі в комплексних інспекційних перевірках банків I та II рівнів відповідно до плану-графіка, що затверджується разом з річним планом інспекційних перевірок.

Протягом тижня до початку інспектування проводиться попередня зустріч із керівниками банку, на якій обговорюються обсяги та методи майбутнього інспектування, а також різні організаційні питання. Зустріч із керівниками банку, який перевірятиметься під керівництвом інспекторів центрального апарату Національного банку, проводять директор Генерального департамен-

ту банківського нагляду Національного банку або його заступник та/або керівник підрозділу інспектування, а також керівник інспекційної групи чи його заступник. Зустріч з керівниками банку, який перевірятиметься під керівництвом інспекторів територіального управління Національного банку, проводять начальник територіального управління Національного банку або його заступник та/або начальник відділу банківського нагляду територіального управління Національного банку або його заступник, а також керівник інспекційної групи чи його заступник. Від банку для участі в зустрічі запрошуються голова ради або його заступник, голова та члени правління (ради директорів), головний бухгалтер і керівники структурних підрозділів банку.

Склад інспекційної групи визначається та затверджується начальником відповідного територіального управління Національного банку (у разі проведення перевірки інспекторами цього територіального управління) та директором Генерального департаменту банківського нагляду, якщо керівництво інспекційною перевіркою здійснює інспектор центрального апарату Національного банку.

До складу інспекційної групи можуть входити службовці структурних підрозділів Національного банку, які відповідно до функціональних обов'язків здійснюють контроль за діяльністю банків (наприклад, контроль за готівковим обігом, валютний контроль тощо). Цим службовцям може надаватись окреме завдання на перевірку питань, що належать до компетенції підрозділів, у яких вони працюють. Вони складають окремі довідки про результати перевірки.

Інспектування здійснюється відповідно до Методичних вказівок з інспектування банків в Україні, схвалених постановою Правління Національного банку України від 18.05.1999 № 241, та згідно із затвердженим планом і розробленим графіком інспектування. План інспектування кожного банку складається з урахуванням результатів процесу підготовки до проведення інспектування та затверджується директором Генерального департаменту банківського нагляду Національного банку або керівником територіального управління Національного банку.

За результатами проведеного інспектування складається звіт (за результатами комплексного інспектування) або довідка (за результатами тематичного чи спеціального інспектування) про інспектування. Звіт про комплексне інспектування має встановлену єдину форму, що затверджується заступником Голови Національного банку, який за функціональними обов'язками керує службою банківського нагляду Національного банку. Звіт, довідка складаються у двох примірниках. Один примірник оригіналу подається банку разом із супровідним інформаційним листом, який має містити загальний висновок щодо результатів проведеної інспекційної перевірки. Звіт про комплексне інспектування подається банку (раді та правлінню банку) не пізніше ніж через 10 робочих днів, а довідка — не пізніше ніж через п'ять робочих днів після закінчення перевірки.

Другий примірник звіту залишається у Національному банку.

Відповідно до результатів комплексного інспектування визначаються та затверджуються рейтингові оцінки за компонентами системи CAMELS і комплексна рейтингова оцінка згідно з Положенням про порядок визначення та застосування комплексної рейтингової оцінки комерційних банків за системою CAMELS, затвердженим постановою Правління Національного банку від 8 травня 2002 р. № 171.

Звіт про комплексне інспектування, яке було проведене інспекторами територіального управління Національного банку, разом із затвердженими рейтинговими оцінками надсилається на

адресу Національного банку не пізніше ніж через 10 робочих днів після закінчення перевірки, якщо розпорядженням Національного банку не встановлені інші строки. Довідка тематичної або спеціальної перевірки надсилається на адресу Національного банку протягом п'яти робочих днів після закінчення зазначеної перевірки, якщо розпорядженням Національного банку не встановлені інші строки.

Звіти, довідки про інспектування та інші матеріали щодо інспектування є конфіденційною інформацією та власністю Національного банку та не підлягають публічному розголошенню. Розкриття інформації, що міститься у звіті чи довідці, здійснюється в порядку, передбаченому законами України «Про банки і банківську діяльність» та «Про Національний банк України».

У разі встановлення за результатами проведеної інспекційної перевірки фактів порушення банками або іншими особами, які можуть бути об'єктом перевірки Національного банку, вимог чинного законодавства України, нормативно-правових актів Національного банку або здійснення ризикових операцій, що загрожують інтересам вкладників чи інших кредиторів банку, підрозділ Національного банку, службовець якого був керівником інспекційної групи, готує пропозиції про застосування до об'єкта перевірки відповідних заходів впливу.

Копія звіту (довідки) про інспекційну перевірку протягом трьох робочих днів після затвердження рейтингових оцінок за результатами комплексного інспектування (складання довідки) підрозділом інспектування подається підрозділу безвиїзного нагляду для встановлення подальшого контролю відповідної форми за діяльністю банку та усунення ним установлених перевіркою порушень. Разом зі звітом підрозділ інспектування надає інформацію та пропозиції щодо контролю конкретних напрямів діяльності банку (окремих операцій, рахунків тощо), що потребують особливої уваги при здійсненні безвиїзного нагляду.

Нагляд за діяльністю банків, що ґрунтується на оцінках ризиків діяльності банків за рейтинговою системою CAMELS (далі — рейтингова система), полягає у визначенні загального стану банку на підставі єдиних критеріїв, які охоплюють діяльність банку за всіма напрямками. Він здійснюється на основі Положення про порядок визначення рейтингових оцінок за рейтинговою системою CAMELS, затвердженого Постановою Правління Національного банку України 8 травня 2002 р. № 171. Метою оцінювання діяльності банків за

рейтинговою системою є визначення банків, у яких незадовільний фінансовий стан, операції або менеджмент мають недоліки, що можуть призвести до банкрутства банку та вимагають посиленого контролю з боку служби банківського нагляду Національного банку України і вжиття відповідних заходів для виправлення цих недоліків у діяльності банку та стабілізації його фінансового стану.

Рейтингова система дає можливість Національному банку України оцінювати загальний стан та стабільність банківської системи. Така оцінка ризиків дає змогу отримати інформацію для визначення пріоритетів у діяльності банківського нагляду та необхідних матеріальних і людських ресурсів для здійснення належного контролю за банківською системою.

Рейтингова система передбачає ретельний аналіз стану банку. Здійснення такого аналізу можна провести лише під час комплексної інспекційної перевірки, яка дає змогу повною мірою визначити, як керівництво банку ставиться до ризиків і як здійснює управління ними.

Основою рейтингової системи є оцінка ризиків та визначення рейтингових оцінок за такими основними компонентами:

Достатність капіталу	— С;
Якість активів	— А;
Менеджмент	— М;
Надходження	— Е;
Ліквідність	— L;
Чутливість до ринкового ризику	— S.

Комплексна рейтингова оцінка за рейтинговою системою визначається для кожного банку відповідно до рейтингових оцінок, зазначених вище. Рейтингова система дає можливість оцінити всі фактори, за якими оцінюється якість управління, фінансовий стан та якість операцій кожного банку, за яким здійснює нагляд Національний банк.

Визначення рейтингу банку за рейтинговою системою — це стандартизований метод оцінки банків, ефективність якого залежить від якості підготовки до проведення інспекційних перевірок з урахуванням результатів безвиїзного нагляду, кваліфікації та об'єктивності інспекторів служби банківського нагляду.

За результатами інспектування складаються довідки про перевірку (інспектування) кожного компонента рейтингової системи, які до закінчення строку проведення інспектування мають бути погоджені з працівниками банку, відповідальними за

певний напрям роботи. У разі відмови погодження цих довідок інспектори служби банківського нагляду повинні отримати від банку пояснення щодо причин непогодження.

Після закінчення інспекційної перевірки відповідно до інформації, що міститься в довідках про перевірки (інспектування) кожного компонента рейтингової системи, складається звіт про інспектування та визначаються рейтингові оцінки всіх компонентів рейтингової системи, а також дається комплексна рейтингова оцінка. Рейтинг банку, що визначений за рейтинговою системою, виставляється за формою встановленого зразка. Цей рейтинг є власністю Національного банку і конфіденційною інформацією, призначеною тільки для внутрішнього використання та не підлягає опублікуванню в засобах масової інформації.

За рейтинговою системою передбачається визначити кожному банку цифровий рейтинг за всіма шістьма компонентами, а комплексна рейтингова оцінка визначається на підставі рейтингових оцінок за кожним із цих компонентів. Кожен компонент рейтингової системи оцінюється за п'ятибальною шкалою, де оцінка «1» є найвищою оцінкою, а оцінка «5» — найнижчою, комплексна рейтингова оцінка також визначається за п'ятибальною шкалою.

Визначення комплексної рейтингової оцінки є суб'єктивним процесом, воно має бути добре обгрунтованим і спиратися на переконливі аргументи. Комплексна рейтингова оцінка не може визначатися як середнє арифметичне рейтингових оцінок за компонентами рейтингової системи; має бути цілим числом та враховувати всі основні фактори, що відображені при визначенні рейтингових оцінок за всіма компонентами. Також підраховується, скільки компонентів рейтингової системи мають однакову рейтингову оцінку; аналізується, які саме компоненти мають однакову рейтингову оцінку; як правило (в більшості випадків), комплексна рейтингова оцінка виставляється за рейтинговою оцінкою, що має місце найчастіше.

Для визначення комплексної рейтингової оцінки банків, які мають відокремлені структурні підрозділи (філії), використовують матеріали інспектування цих підрозділів (у тому числі розташованих в інших областях), якщо їх інспектування проведено одночасно (строки і дата, за станом на яку проводиться інспекційна перевірка банку — юридичної особи, збігаються із відповідними строками і датою інспектування філії) з інспекційною перевіркою банку.

Комплексна рейтингова оцінка та рейтингові оцінки компонентів рейтингової системи визначаються для банку як єдиної установи і не можуть використовуватися для оцінки стану філій банку.

Банки, що отримали комплексну рейтингову оцінку «1» або «2», є надійними за всіма показниками, вони здатні протистояти більшості економічних спадів (крім надзвичайних), вважаються стабільними і такими, що мають кваліфіковане керівництво.

Банки, що отримали комплексну рейтингову оцінку «3», мають суттєві недоліки, і якщо ці недоліки не будуть виправлені за обґрунтовано визначений для цього час, то вони призведуть до значних проблем, пов'язаних із платоспроможністю та ліквідністю. У такій ситуації служба банківського нагляду має надати чіткі вказівки керівництву банку щодо подолання існуючих проблем.

Банки, які отримали комплексну рейтингову оцінку «4» або «5», мають серйозні проблеми, а тому потребують ретельного нагляду і спеціальних оздоровчих заходів. Такі комплексні рейтингові оцінки вказують на те, що загальна платоспроможність банку під загрозою, потрібні негайні конкретні дії служби банківського нагляду.

До банків, що отримали комплексні рейтингові оцінки «3» або «4», або «5», застосовуються відповідні заходи впливу згідно з вимогами нормативно-правових актів Національного банку.

Визначення рейтингових оцінок банку за рейтинговою системою здійснюється за встановленими критеріями для кожного компонента рейтингової системи (достатність капіталу, якість активів, менеджмент, надходження, ліквідність та чутливість до ринкового ризику), за матеріалами інспекційних перевірок (планових і позапланових) та з урахуванням Методичних вказівок з інспектування банків в Україні, схвалених постановою Правління Національного банку України від 18 травня 1999 р. № 241.

Рейтинг банків складається за результатами кожної інспекційної перевірки та є дійсним до проведення наступної інспекційної перевірки. Базовим є рейтинг, що визначений за результатами останньої інспекційної перевірки банку. Якщо в період між інспекційними перевірками працівники служби банківського нагляду провели перевірку окремого компонента рейтингової системи (наприклад, достатність капіталу та/або

якості активів тощо), то затверджений рейтинг банку може бути змінений (поліпшений/погіршений) на підставі даних цієї перевірки.

Рейтинг банку, встановлений за результатами інспекційної перевірки, яку проводять працівники територіального управління Національного банку, затверджується начальником територіального управління Національного банку (або його заступником) та надсилається окремим файлом електронною поштою не пізніше ніж через 14 робочих днів після закінчення інспекційної перевірки разом із супровідним інформаційним листом і звітом про інспекційну перевірку для їх погодження Генеральним департаментом банківського нагляду.

Якщо працівники територіального управління Національного банку провели перевірку окремого компонента рейтингової системи та за її результатами прийнято рішення про зміну рейтингової оцінки за цим компонентом, що була визначена раніше на підставі комплексної інспекційної перевірки, то нова рейтингова оцінка й комплексна рейтингова оцінка банку (у разі її зміни) затверджується і надсилається Генеральному департаменту банківського нагляду в установленому порядку.

Якщо Генеральний департамент банківського нагляду за результатами розгляду звіту про інспекційну перевірку (або довідки) дійшли висновку, що рейтинг (або рейтингова оцінка окремого компонента) банку, виставлений працівниками територіального управління Національного банку, не відповідає висновкам, зробленим у звіті про інспекційну перевірку (або довідці), то до територіального управління Національного банку не пізніше ніж через 10 робочих днів після отримання звіту про інспекційну перевірку або довідки надсилається повідомлення про непогодження результатів інспекційної перевірки або перевірки окремого компонента рейтингової системи (звіту про інспекційну перевірку або довідки, рейтингових оцінок або рейтингу банку) із зазначенням причин непогодження.

Рейтинг банку (за результатами інспекційної перевірки) або рейтингова оцінка (за результатами перевірки окремого компонента рейтингової системи), який виставляється працівниками центрального апарату Національного банку, погоджується з директором Генерального департаменту банківського нагляду та затверджується заступником Голови

Національного банку, який згідно з посадовими обов'язками керує службою банківського нагляду.

Порядок погодження та затвердження рейтингу банку (рейтингової оцінки окремого компонента рейтингової системи) за результатами інспекційної перевірки (перевірки окремого компонента), яку проводять працівники центрального апарату Національного банку, включає такі послідовні дії:

а) управління інспектування банків Департаменту безвиїзного нагляду та інспекційних перевірок передає звіт про комплексне інспектування (довідку) до Управління моніторингу банків I і II групи (або Управління моніторингу банків), III та IV групи, яке протягом п'яти робочих днів з часу отримання звіту про інспекційну перевірку (довідки) аналізує його та готує письмовий висновок щодо інформації, викладеної у звіті (довідці) про інспекційну перевірку, у тому числі щодо погодження/непогодження рейтингу банку (рейтингової оцінки окремого компонента рейтингової системи);

б) обговорення висновків інспекційної перевірки (перевірки окремого компонента) та рейтингу банку (рейтингової оцінки окремого компонента рейтингової системи) з участю керівників управлінь інспектування та моніторингу банків I та II групи (моніторингу банків III та IV групи), керівника інспекційної групи і працівника, який здійснює безвиїзний нагляд за відповідним банком;

в) погодження рейтингу (рейтингової оцінки окремого компонента рейтингової системи) з директором Департаменту інспектування та моніторингу банків (його заступником);

г) погодження висновків і результатів інспекційної перевірки (у тому числі рейтинг банку) та перевірки окремого компонента рейтингової системи з участю директора Генерального департаменту банківського нагляду, керівника інспекційної групи і працівника, який здійснює безвиїзний нагляд за цим банком. З метою вдосконалення процесу інспектування та формування інспекційних груп із кваліфікованих інспекторів за відповідними напрямками інспекційної перевірки керівник інспекційної групи готує для обговорення доповідну записку з інформацією щодо оцінки кожного з членів інспекційної групи. Підсумком доповіді має бути виставлення оцінки інспекційній групі в цілому та погодження рейтингу банку (рейтингової оцінки окремого компонента рейтингової системи) з директором Генерального департаменту банківського нагляду (його заступником);

г) надання звіту про інспекційну перевірку та рейтингу банку із доповідною запискою, в якій викладаються висновки обговорення, зазначеного в підпункті «г» цього пункту, та надаються пропозиції щодо доцільності/недоцільності застосування до банку заходів впливу (у разі наявності підстав), заступникові Голови Національного банку, який за посадовими обов'язками керує службою банківського нагляду, для затвердження рейтингу банку. У разі його відсутності затвердження рейтингу банку здійснює директор Генерального департаменту банківського нагляду.

Якщо працівники центрального апарату Національного банку здійснили інспекційну перевірку банку (перевірку окремого компонента рейтингової системи), нагляд за діяльністю якого здійснює територіальне управління Національного банку, то протягом трьох робочих днів після затвердження рейтингу банку (рейтингової оцінки окремого компонента рейтингової системи) відповідному територіальному управлінню Національного банку надсилаються звіт про інспекційну перевірку (довідка) та рейтинг (рейтингова оцінка) банку для подальшого нагляду і роботи з банком з метою встановлення контролю за виправленням порушень, виявлених під час комплексної інспекційної перевірки.

7.4. Застосування заходів впливу за порушення банками вимог банківського законодавства

Положення про застосування Національним банком України заходів впливу за порушення банківського законодавства розроблене на підставі Законів України «Про банки і банківську діяльність», «Про Національний банк України», «Про господарські товариства», інших законодавчих актів України та нормативно-правових актів і затверджене Постановою Правління Національного банку України від 28 серпня 2001 р. № 369. Положення визначає підстави і порядок застосування Національним банком до банків та інших осіб, які є об'єктом перевірки Національного банку, заходів впливу за порушення банківського законодавства.

Національний банк застосовує до банків заходи впливу, до яких належать:

а) письмове застереження щодо припинення порушення та вжиття необхідних заходів для виправлення ситуації, зменшення невикористаних витрат банку, обмеження невикористано високих

процентних виплат за залученими коштами, зменшення чи відчуження неефективних інвестицій;

б) скликання загальних зборів учасників, спостережної ради банку, правління (ради директорів) банку для прийняття програми фінансового оздоровлення або плану реорганізації банку;

в) укладення письмової угоди з банком, за якою банк чи визначена угодою особа зобов'язується вжити заходів для усунення порушень, поліпшення фінансового стану банку тощо;

г) розпорядження щодо зупинення виплати дивідендів чи розподілу капіталу в будь-якій іншій формі;

г) розпорядження щодо встановлення для банку підвищених економічних нормативів;

д) розпорядження щодо підвищення резервів на покриття можливих збитків за кредитами та іншими активами;

е) розпорядження щодо обмеження, зупинення чи припинення здійснення окремих видів здійснюваних банком операцій з високим рівнем ризику;

е) розпорядження щодо заборони надавати бланкові кредити;

ж) розпорядження щодо накладення штрафів на:

- керівників банків у розмірі до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян,

- банки в розмірі не більше одного відсотка від суми зареєстрованого статутного капіталу;

з) розпорядження щодо тимчасової, до усунення порушення, заборони власникові істотної участі в банку використовувати право голосу придбаних акцій (часток/паїв) у разі грубого чи систематичного порушення ним вимог закону про банки або нормативно-правових актів Національного банку України;

и) розпорядження щодо тимчасового, до усунення порушення, відсторонення посадової особи банку від посади у разі грубого чи систематичного порушення цією особою вимог Закону про банки або нормативно-правових актів Національного банку України;

і) розпорядження щодо примусової реорганізації банку;

ї) розпорядження щодо призначення тимчасової адміністрації;

й) відкликання банківської ліцензії та ініціювання процедури ліквідації банку.

Для введення щоденного контролю за діяльністю банків і виконанням ними вимог Національного банку щодо усунення допущених порушень може встановлюватися особливий режим контролю за їх діяльністю. Особливий режим контролю є додатковим інструментом банківського нагляду, що

використовується, як правило, одночасно з заходами впливу, що встановлені статтею 73 Закону про банки, у разі виникнення в банку некерованої ситуації, а саме:

- невиконання керівниками банку вимог Національного банку щодо усунення виявлених порушень;
- відсторонення керівників банків від посади;
- виявлення за результатами безвизітного нагляду або інспекційної перевірки фактів проведення банком операцій з високим рівнем ризику, порушень банківського законодавства, а також одержання доходів із порушенням вимог чинного законодавства, навіть якщо ці порушення не призвели до погіршення фінансового стану банку;
- виникнення реальної загрози невиконання банком своїх зобов'язань перед клієнтами і кредиторами;
- потреби в посиленому контролі за діяльністю банку з метою уникнення можливості невиконання банком своїх зобов'язань перед клієнтами та кредиторами до часу прийняття Національним банком рішення про призначення тимчасової адміністрації або про відкликання ліцензії та ініціювання процедури ліквідації.

Заходи впливу застосовуються Національним банком на підставі:

- результатів інспекційних (планових та позапланових) перевірок діяльності банків чи їх філій;
- результатів аналізу дотримання банками вимог банківського законодавства з використанням статистичної звітності, щомісячних і щоденних балансів тощо;
- результатів перевірок діяльності банків аудиторськими організаціями, уповноваженими відповідно до чинного законодавства на їх здійснення.

При здійсненні нагляду за установами, що ведуть банківську діяльність в інших державах, Національний банк співпрацює з відповідними органами цих держав. Повідомлення, надіслане відповідними органами інших держав, може використовуватися лише з такою метою:

- для перевірки ліцензії установи на право ведення діяльності;
- для перевірки права на здійснення банківської діяльності.

Заходи впливу, що застосовуються Національним банком до банків, мають бути адекватними конкретним порушенням, які ними були допущені.

Вибір адекватних заходів впливу, які застосовуються до банків відповідно до банківського законодавства та цього Положення, має здійснюватися з урахуванням:

- характеру допущених банком порушень;
- причин, які зумовили виникнення виявлених порушень;
- загального фінансового стану банку та рівня достатності капіталу;
- розміру можливих негативних наслідків для кредиторів і вкладників.

У разі виконання банком прийнятих зобов'язань та поліпшення показників діяльності банку Національний банк може достроково відмінити застосовані заходи впливу на певний строк (частково або зовсім). Рішення про відміну застосованих заходів впливу має прийматися Комісією Національного банку (Комісією Національного банку при територіальному управлінні) або Правлінням Національного банку, або особою, яка прийняла рішення про застосування заходів впливу.

**Питання
самоконтролю** для

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте основні завдання банківського нагляду.
2. На скорочення яких ризиків спрямована система банківського нагляду?
3. Охарактеризуйте ЄІС «Реєстр позичальників».
4. Які показники використовує НБУ для виявлення проблем у діяльності банків на ранніх стадіях?
5. Охарактеризуйте види інспекційних перевірок банків.
6. Яким чином оформляються результати інспектування банків?
7. За якими критеріями оцінюється достатність банківського капіталу?
8. За якими критеріями оцінюється якість менеджменту банку?
9. За якими критеріями оцінюється якість банківських активів?
10. Які фактори враховуються при визначенні рейтингової оцінки надходжень банку?
11. Які фактори враховуються при визначенні рейтингової оцінки ліквідності банку?

12. Які фактори враховуються при визначенні рейтингової оцінки чутливості банку до ринкового ризику?
13. У якому випадку НБУ призначає тимчасову адміністрацію для управління банком? Які повноваження тимчасової адміністрації.
14. Охарактеризуйте процедуру ліквідації банку.

РОЗДІЛ 8

ЦЕНТРАЛЬНИЙ БАНК — БАНКІР І ФІНАНСОВИЙ АГЕНТ УРЯДУ

Після вивчення цього розділу ви зможете:

- охарактеризувати основні напрями діяльності центрального банку з обслуговування уряду;
- класифікувати та зрозуміти основні методи фінансування дефіциту державного бюджету;
- усвідомити доцільність відмови від фінансування дефіциту державного бюджету за рахунок кредитів центрального банку;
- визначити місце центрального банку у забезпеченні касового виконання державного бюджету;
- розкрити роль центрального банку в управлінні державним боргом;
- охарактеризувати порядок розміщення державних цінних паперів (ОВДП) в Україні;
- показати особливості надання кредитів Міжнародним валютним фондом і Європейським банком реконструкції та розвитку.

8.1. Основні напрями діяльності центрального банку з обслуговування уряду

Центральний банк, виступаючи у ролі банкіра і фінансового агента уряду, тісно взаємодіє з органами державної влади. Вони співпрацюють як при вирішенні загальних питань грошово-кредитної, валютної і фіскально-бюджетної політики, так і під час повсякденного виконання фінансових операцій. Загалом повноваження центрального банку як банкіра і фінансового агента уряду в тій чи іншій країні визначаються розподілом повноважень між центральними органами державного управління, обраною системою касового виконання державного бюджету, особливостями банківського законодавства, рівнем державного боргу, традиціями, що склалися історично, тощо.

Центральні банки відіграють помітну роль у забезпеченні касового виконання державного бюджету. Сутність касового виконання державного бюджету полягає:

— в організації роботи щодо приймання платежів до бюджету, у зарахуванні коштів на рахунки відповідних бюджетів та їх зберіганні;

- видачі цих коштів на заходи, передбачені бюджетом;
- у веденні відповідного обліку та звітності.

У світовій практиці використовуються різні системи касового виконання державного бюджету: банківська, казначейська, змішана. Згідно з банківською системою усі повноваження щодо забезпечення касового виконання бюджету покладені на центральний банк та систему комерційних банків. При казначейській системі створюється спеціальний орган — казначейство, який забезпечує акумуляцію доходів, фінансування видатків, ведення відповідного обліку та звітності. Змішана система передбачає розподілення повноважень щодо забезпечення касового виконання бюджету між банківською системою та казначейством.

Незважаючи на обрану систему касового виконання державного бюджету тією чи іншою країною, бюджетні кошти, як правило, акумулюються на єдиному рахунку, відкритому Міністерству фінансів (казначейству) в центральному банку, з якого здійснюються усі видатки, передбачені бюджетом¹. Участь центрального банку у забезпеченні касового виконання державного бюджету дає змогу уряду, враховуючи особливий статус банку, мінімізувати ризики, пов'язані з банківським обслуговуванням.

Центральні банки можуть виступати кредиторами уряду, якщо це дозволено законодавством країни. Уряд стикається з проблемою залучення коштів в умовах незбалансованості державного бюджету. У світовій практиці відомі три методи фінансування дефіциту бюджету:

- податкове фінансування;
- боргове фінансування;
- емісійне фінансування.

---

¹ У деяких країнах кошти державного бюджету зберігаються не тільки у центральному банку, а й у комерційних банках. Наприклад, у США Казначейство зберігає бюджетні кошти як на рахунках у федеральних резервних банках, так і на спеціальних рахунках (так звані «податкові і позичкові рахунки»), відкритих у найбільших комерційних банках, які сплачують Казначейству депозитний процент. Поточні платежі Казначейства здійснюються головним чином з рахунків, відкритих Казначейству у федеральних резервних банках («чекові рахунки»), кошти на які з «податкових і позичкових рахунків» переказуються в міру потреби.

В основі *податкового фінансування* — підвищення урядом податкових ставок, введення нових податків, скасування раніше встановлених пільг за податками, що веде до збільшення надходжень до бюджету. Податкове фінансування не призводить до зміни загальної грошової маси, тому що воно здійснюється за рахунок перерозподілу наявних ресурсів між окремими групами економічних суб'єктів. За нормальних обставин уряди намагаються уникати застосування цього методу фінансування бюджетного дефіциту, оскільки він, зачіпаючи інтереси широкого кола економічних суб'єктів, посилює соціальне напруження в суспільстві, негативно впливає на поведінку суб'єктів економіки, зокрема спричиняє згортання легального бізнесу і розширення тіньового.

В основі *боргового фінансування* — запозичення урядом коштів шляхом випуску державних боргових зобов'язань (державних цінних паперів), надходження від реалізації яких спрямовується до бюджету. Боргове фінансування може здійснюватись як шляхом розміщення державних боргових зобов'язань на внутрішньому ринку (внутрішні запозичення), так і на зовнішньому (зовнішні запозичення).

Внутрішні державні запозичення не впливають на грошову масу, а лише перерозподіляють наявні ресурси між групами економічних суб'єктів (окрім випадків купівлі державних цінних паперів центральним банком). Тому цей метод фінансування дефіциту державного бюджету, за умови вираженої бюджетної і боргової політики уряду, не містить загрози сталості грошей.

Зовнішні державні запозичення забезпечують приплив у країну іноземної валюти, що сприяє, з одного боку, зміцненню національної валюти, а з іншого — збільшенню грошової маси. Центральний банк як банкір уряду викуповує іноземну валюту, отриману урядом від розміщення державних цінних паперів на зовнішньому ринку з тим, щоб уряд мав можливість використовувати залучені кошти на фінансування бюджетних видатків. Центральний банк купує іноземну валюту в обмін на національну, що призводить до зростання грошової маси в національній валюті. Щоб запобігти цьому, центральний банк одночасно з купівлею іноземної валюти повинен проводити заходи, спрямовані на скорочення (стерилізацію) грошової маси (розміщення депозитних сертифікатів, продаж цінних паперів).

Державні запозичення є одним із найпоширеніших засобів акумуляції грошових ресурсів, необхідних для розв'язання загальнодержавних проблем, зокрема для збалансування

державного бюджету. При запозиченні коштів уряд, як і будь-який інший позичальник, повинен враховувати свої можливості щодо погашення боргу та його обслуговування, оскільки надмірні запозичення і (або) нераціональне використання запозичених коштів можуть призвести до важкого боргового тягаря, а отже, і до істотного ускладнення проведення соціально-економічної і фінансової політики уряду. Щоб уникнути таких проблем, уряд повинен постійно відстежувати позики, проводити аналіз боргової ситуації, розробляти стратегію запозичень.

В основі *емісійного фінансування* — отримання урядом від центрального емісійного банку прямих кредитів або кредитів у формі купівлі банком державних боргових зобов'язань (цінних паперів). Емісія грошей, яку таким чином здійснює центральний банк, безпосередньо впливає на обсяг грошової маси і може призвести за певних умов до небажаних наслідків. Зокрема, якщо дефіцит бюджету є великим відносно ВВП, має постійний характер і фінансується за рахунок емісії, це спричиняє збільшення грошової маси високими темпами, викликає зростання рівня цін і провокує інфляцію.

У розвинутих країнах намагаються уникати емісійного фінансування бюджетного дефіциту. Добре розвинений ринок цінних паперів дає змогу урядам розміщувати потрібну кількість державних боргових зобов'язань і в такий спосіб вирішувати проблему збалансування бюджету. Водночас у багатьох країнах, зокрема в країнах ЄС, з метою захисту центрального банку від можливого тиску з боку уряду йому на законодавчому рівні забороняється кредитувати уряд шляхом купівлі державних боргових зобов'язань на первинному ринку, а також надавати прямі кредити уряду. Спількування уряду і центрального банку стосовно державних боргових зобов'язань передбачається лише на вторинному ринку цінних паперів, на якому центральний банк проводить операції з купівлі-продажу цінних паперів з метою регулювання грошового ринку, використовуючи їх як інструмент грошово-кредитної політики.

Країни, що розвиваються, не мають добре розвинутого і досить місткого ринку цінних паперів, на якому уряд міг би розмістити потрібну кількість державних зобов'язань, тому дуже часто єдиним джерелом фінансування бюджетного дефіциту в таких умовах є додаткова емісія грошей, а центральному банку доводиться виступати в ролі кредитора уряду.

В Україні протягом 1991—1994 рр. єдиним джерелом покриття дефіциту бюджету були прямі кредити Національного

банку України. Неминучим наслідком такої політики уряду і центрального банку стала гіперінфляція (індекс споживчих цін у 1993 р. становив 10 256 %) і катастрофічний спад виробництва (реальний обсяг ВВП скоротився у 1994 р. на 23 %). З 1995 р. поряд з кредитами НБУ для фінансування бюджетного дефіциту уряд почав залучати внутрішні запозичення у вигляді коштів від розміщення облігацій внутрішньої державної позики. З 1997 р. акцент щодо фінансування дефіциту було перенесено на внутрішні державні запозичення. У 1998 р. ситуація на грошовому ринку України різко погіршилась. У зв'язку з виникненням восени 1997 р. світової фінансової кризи почався вплив капіталів із ринків, що розвиваються, у тому числі й з українського. Негативні тенденції на грошовому ринку України зумовила також недостатньо виважена політика уряду стосовно розвитку ринку державних цінних паперів. Емісія короткострокових облігацій внутрішньої державної позики (ОВДП) спричинила зростання внутрішнього державного боргу і перетворення облігацій з інструменту фінансування дефіциту державного бюджету в інструмент зростання дефіциту, в інструмент, що провокує фінансову кризу.

Для того щоб вирішити бюджетні проблеми, уряд наприкінці 1998 р. і на початку 1999 р. змушений був провести конверсію короткострокових облігацій внутрішньої державної позики (ОВДП) у довгострокові. Національний банк України у зв'язку з фінансовою кризою змушений був у 1998 р. фінансувати дефіцит державного бюджету шляхом купівлі ОВДП. У 1998 р. 70,5 % від усіх розміщених ОВДП були придбані Національним банком України¹.

У 1999 р. Верховна Рада України ухвалила закон «Про Національний банк України», згідно з яким Національному банку забороняється надавати прямі кредити як у національній, так і в іноземній валюті на фінансування видатків Державного бюджету України. Крім того, за законом Національному банку дозволяється здійснювати операції з цінними паперами (купівля-продаж) тільки на вторинному ринку.

У 2000 р. уряд провів реструктуризацію заборгованості за облігаціями внутрішньої державної позики, що перебувають у

---

¹ На момент проведення конверсії зобов'язання уряду за ОВДП досягали 12,5 млрд грн, що становило понад 90 % усього обсягу внутрішнього боргу України. З цієї суми 8,2 млрд грн уряд мав виплатити НБУ, 2,5 млрд грн — резидентам, а 1,871 млрд грн — нерезидентам. (Хорошковський В. Співробітництво України з міжнародними фінансовими організаціями. — К.: Інтеллект, 2002. — С. 251, 255.)

портфелі НБУ. У результаті реструктуризації Національний банк отримав процентні облігації внутрішньої державної позики. За станом на 31 грудня 2003 р. обсяг процентних облігацій внутрішньої державної позики в портфелі НБУ становив 7,4 млрд грн. Заборгованість уряду за кредитами, що були отримані від Національного банку в 1991—1996 рр. у національній та іноземній валютах для фінансування бюджетного дефіциту, за станом на 31 грудня 2003 р. становила 10,5 млрд грн. Відповідно до прийнятого в 2000 р. Закону України «Про реструктуризацію боргових зобов'язань Кабінету Міністрів перед Національним банком України» заборгованість за кредитами, наданими уряду, було реструктуризовано і віднесено на внутрішній державний борг. Погашення заборгованості передбачається до 2035 р.

Центральні банки беруть участь в управлінні державним боргом. За своєю економічною сутністю державний борг — це економічні відносини держави як позичальника з її зовнішніми і внутрішніми кредиторами з приводу запозичення коштів. Розмір державного боргу розраховується як загальна сума заборгованості держави зовнішнім і внутрішнім кредиторам.

Управління державним боргом — це складний аспект державного управління й економічної політики, оскільки воно передбачає взаємодію і співпрацю кількох центральних органів державного управління, які відповідають за розроблення та реалізацію боргової політики держави.

Управління державним боргом складається з чотирьох стадій:

— залучення державних запозичень. Залучення може здійснюватись шляхом розміщення державних цінних паперів та отримання кредитів;

— розміщення залучених коштів. Кошти від державних запозичень можуть використовуватись як на фінансування інвестиційних програм, так і на задоволення поточних потреб бюджету, тобто покриття його дефіциту;

— погашення та обслуговування боргу, тобто здійснення платежів державою з виконання боргових зобов'язань перед кредиторами згідно з узгодженими між ними графіками погашення основної суми боргу та сплати процентів, комісій тощо;

— реструктуризація боргу — це угода держави з кредиторами про нову схему погашення боргових зобов'язань у зв'язку з неспроможністю держави виконувати раніше взяті боргові зобов'язання.

Мета управління державним боргом — отримати максимальний зиск від внутрішніх та зовнішніх державних запозичень і уникнути макроекономічних труднощів і проблем з державним бюджетом і платіжним балансом у майбутньому.

Основний обсяг державного боргу України накопичено до 2000 р., протягом останніх років його розмір стабілізувався на рівні 14,1—14,2 млрд дол. США. Незважаючи на проголошений урядом намір поліпшити протягом 2001—2004 рр. структуру державного боргу шляхом збільшення питомої ваги внутрішнього боргу, фактично вона залишається майже незмінною — із значним переважанням зовнішнього боргу (табл. 8.1 та 8.2).

Таблиця 8.1

ДИНАМІКА ДЕРЖАВНОГО БОРГУ УКРАЇНИ¹

Показник	1996 р.	1997 р.	1998 р.	1999 р.	2000 р.	2001 р.	2002 р.
Державний борг, усього, млн грн	20 447	28 337	52 758	79 829	77 023	74 629,8	75 729,1
млн дол. США	10 801	14 922	15 395	15 304	14 273	14 085,1	14 207,1

Таблиця 8.2

СТРУКТУРА ДЕРЖАВНОГО БОРГУ УКРАЇНИ

Показники	1996 р.	1997 р.	1998 р.	1999 р.	2000 р.	2001 р.	2002 р.
Внутрішній державний борг	18,2	36	25,5	18,7	27	28,2	28,2
Зовнішній державний борг	81,8	64	74,5	81,3	73	71,8	71,8
Державний борг, усього	100	100	100	100	100	100	100

Правовою основою управління державним боргом в Україні є Конституція країни, в якій передбачено, що виключно законами України встановлюються порядок утворення і погашення державного боргу; порядок випуску та обігу державних цінних

¹ Іваненко Ю. Державний борг України в цифрах і не тільки. Чи є необхідність у його достроковому погашенні // Вісник НБУ. — 2003. — № 12. — С. 4.

паперів. В управлінні державним боргом України беруть участь: Кабінет Міністрів України, Міністерство фінансів України, Національний банк України, Державне казначейство України.

Основні напрями діяльності Національного банку України у сфері управління державним боргом:

— спільно з Міністерством фінансів України НБУ бере участь у залученні державних запозичень шляхом розміщення облігацій внутрішньої державної позики;

— за дорученням Державного казначейства і за рахунок коштів державного бюджету здійснює обслуговування державного боргу, зокрема погашення облігацій внутрішньої державної позики та сплату доходів, здійснення платежів на користь зовнішніх кредиторів України;

— як учасник Національної депозитарної системи виконує функції депозитарію та зберігача державних цінних паперів;

— спільно з урядом співпрацює з міжнародними фінансовими організаціями щодо отримання кредитів, зокрема кредитів, за якими НБУ виступає позичальником і розпорядником. Це кредити макроекономічної стабілізації, які надає МВФ, і кредити для забезпечення фінансування малого і середнього бізнесу, які надає Європейський банк реконструкції та розвитку;

— здійснює реєстрацію кредитів, отриманих резидентами від нерезидентів в іноземній валюті.

Центральні банки виступають у ролі радників, консультантів уряду з питань грошово-кредитної і валютної політики, співпрацюють з урядовими структурами в процесі проведення аналізу, оцінки та прогнозування основних макропоказників економічного розвитку країн.

Так, Національний банк України у межах своїх повноважень тісно співпрацює з Кабінетом Міністрів України, Міністерством економіки та з питань європейської інтеграції України, Міністерством фінансів України та з іншими центральними органами виконавчої влади. Він бере участь у підготовці основних програмних і прогнозних документів економічного характеру. До них належать:

— загальнодержавна програма економічного та соціального розвитку України;

— стратегія економічного та соціального розвитку України на перспективу;

— програма розвитку інвестиційної діяльності в Україні;

— концепція та програма діяльності Кабінету Міністрів України;

— державна програма забезпечення позитивного міжнародного іміджу України;

— стратегія співробітництва України з міжнародними фінансовими організаціями тощо.

У взаємодії з центральними органами державної влади НБУ проводить економічні дослідження та прогнозування¹.

Основні напрями економічних досліджень:

— макроекономічний аналіз поточного стану і розвитку економіки України та окремих її галузей;

— дослідження впливу грошово-кредитної політики на реальний сектор економіки;

— аналіз інфляційних процесів та визначення їх чинників;

— моніторинг динаміки реального ефективного обмінного курсу гривні у взаємодії з показниками реального та зовнішнього секторів економіки України;

— аналіз діяльності банківського сектору;

— порівняльний аналіз основних макроекономічних показників України та інших країн світу тощо.

Основні напрями економічного прогнозування:

— економетричне моделювання залежності між основними макроекономічними змінними для побудови прогнозних моделей;

— розроблення коротко- та середньострокових прогнозів економічного і соціального розвитку України;

— моделювання розвитку економічних процесів та прогнозування основних макроекономічних показників України, зокрема інфляції, ВВП тощо;

— розроблення прогнозу платіжного балансу країни;

— прогнозування грошово-кредитної та валютної політики Національного банку України.

Центральні банки представляють інтереси держав у взаємовідносинах з міжнародними фінансовими організаціями, з центральними банками інших держав. Зокрема, Національний банк України співробітничав з Міжнародним валютним фондом, Світовим банком, Європейським банком реконструкції та розвитку, Європейським центральним банком, Німецько-українським фондом та з іншими міжнародними інституціями.

---

¹ Річний звіт НБУ за 2003 р. — С. 82—83.

8.2. Забезпечення касового виконання державного бюджету

Повноваження Національного банку щодо організації та касового виконання державного бюджету протягом останніх років істотно змінювалися, оскільки у своєму розвитку система касового виконання бюджету в нашій країні пройшла усі три її різновиди (банківську, змішану, казначейську).

Згідно з законом «Про банки і банківську діяльність», ухваленим Верховною Радою України у 1991 р., касове виконання державного бюджету організовував Національний банк України через систему уповноважених комерційних банків. До середини 1993 р. в Україні функціонувала банківська система виконання державного бюджету, що перейшла у спадок від СРСР із його централізованою економікою та однорівневою банківською системою. Відповідно до цієї системи існувало дві схеми фінансування видатків за рахунок бюджетних коштів. Виконання місцевих бюджетів здійснювалося у межах доходів, що реально надійшли до цих бюджетів. Виконання державного бюджету ґрунтувалося на принципі авансування видатків на кредитній основі.

Схема виконання державного бюджету в Україні мала такий вигляд. Доходи, що надходили до державного бюджету, акумулювалися і протягом року накопичувалися на окремих рахунках в установах банків. Водночас організаціям та установам, що фінансувалися з державного бюджету, банки відкривали бюджетні видаткові рахунки і на підставі бюджетних доручень Міністерства фінансів України оплачували їхні видатки. Оплата відбувалася на кредитній основі, тобто без залучення відповідних коштів із бюджету. Наприкінці року дохідні й видаткові бюджетні рахунки в комерційних банках закривалися. Національний банк проводив підсумкові обороти за цими рахунками і визначав суму емісії, здійсненої комерційними банками у процесі фінансування бюджету. На суму емісії оформлялася заборгованість Міністерства фінансів України Національному банку України.

Тогочасна практика касового виконання державного бюджету була розрахована на систему єдиного банку і не відповідала дворівневій банківській системі, яка почала формуватися в Україні наприкінці 80-х років. Дворівневою системою передбачено, з одного боку, відповідальність центрального банку

за розмір емісії, а з іншого — економічну самостійність комерційних банків, що здійснюють операції у межах залучених коштів і власного капіталу.

Згідно з Указом Президента «Про порядок виконання державного бюджету України» від 18 червня 1993 р. Національний банк України за згодою Міністерства фінансів України запровадив із другого півріччя 1993 р. єдину схему касового виконання бюджету — як державного, так і місцевих. Фінансування видатків почало здійснюватися у межах доходів, що реально надійшли до державного бюджету, а також за рахунок кредитів, наданих Національним банком України Міністерству фінансів України.

Касове виконання державного бюджету (до запровадження казначейської системи) здійснювалося через Національний банк України і систему уповноважених банків, коло яких визначали Кабінет Міністрів і Національний банк України. В установах уповноважених комерційних банків відкривались дохідні рахунки «Кошти Державного бюджету України», на які зараховувалися кошти, що безпосередньо надходили до державного бюджету. Установи банків щоденно не пізніше 10-ї год., переказували кошти на транзитні дохідні рахунки, відкриті в територіальних управліннях Національного банку. У свою чергу, територіальні управління не пізніше 16-ї години переказували залишки коштів із транзитних рахунків на централізований дохідний рахунок Міністерства фінансів України в Операційному управлінні НБУ (ОПЕРУ).

Міністерство фінансів України фінансувало видатки із державного бюджету в межах асигнувань, передбачених у Державному бюджеті України, і залишків коштів на централізованому рахунку. Міністерство фінансів України подавало в ОПЕРУ НБУ платіжні доручення для переказування коштів на поточні бюджетні рахунки окремих міністерств і відомств, визнаних головними розпорядниками бюджетних коштів. У свою чергу, на основі платіжних документів цих міністерств і відомств кошти зараховувалися на поточні бюджетні рахунки організацій та установ (тобто безпосередніх розпорядників бюджетних коштів), що були відкриті в уповноважених банках.

Банківська система касового виконання державного бюджету, запроваджена в Україні, передбачала постійний рух бюджетних коштів по вертикалі. Спочатку вони концентрувалися на централізованому рахунку Міністерства фінансів України,

проходячи шлях по ланцюгу: платник податків і зборів — банк платника — уповноважений банк — територіальне управління НБУ — ОПЕРУ НБУ. Потім кошти здійснювали зворотний шлях, кінцева мета якого — бюджетні рахунки безпосередніх розпорядників коштів.

Вертикальний рух коштів різко знижував ефективність банківської системи касового виконання державного бюджету. Як показала практика, певна частина бюджетних коштів затримувалася на проміжних ланках, зокрема розпорошувалася по рахунках міністерств і відомств. За умов гострого дефіциту державного бюджету на цих рахунках зберігалися значні залишки вільних коштів, унаслідок несвоечасного перерахування міністерствами і відомствами отриманих із бюджету грошових ресурсів на рахунки підвідомчих установ.

Слабким місцем банківської системи касового виконання бюджету був контроль за використанням бюджетних коштів. До функцій комерційних банків та Національного банку не входить контроль за цільовим використанням бюджетних коштів та оперативне управління наявними бюджетними коштами.

Щоб поліпшити управління державними фінансами, 27 квітня 1995 р. Президент України підписав Указ «Про Державне казначейство України». Постановою Кабінету Міністрів України від 31 липня 1995 р. було затверджено Положення про Державне казначейство України. Основними завданнями цього відомства стали організація касового виконання державного бюджету і державних позабюджетних фондів, здійснення контролю за використанням бюджетних коштів, а також облік касового виконання бюджету і складання відповідної звітності.

Кабінет Міністрів України і Національний банк України Постановою «Про впровадження казначейської системи виконання державного бюджету» від 14 січня 1997 р. передбачили поетапне запровадження в Україні казначейської системи виконання державного бюджету. Відтак повноваження учасників бюджетного процесу змінюються. Кошти державного бюджету акумулюються на єдиному казначейському рахунку, через який органи Державного казначейства України здійснюють операції за бюджетними доходами і видатками згідно із Законом про Державний бюджет України на відповідний рік, ухваленим Верховною Радою України. Органи Державного казначейства здійснюють попередній контроль за витрачанням бюджетних коштів, ведуть облік цих коштів і складають відповідну звітність. За міністерствами й відомствами (головними розпорядниками

бюджетних коштів) залишається право розподілу коштів за напрямками видатків, затвердженими в бюджеті. Органи Державної податкової адміністрації стежать за дотриманням податкового законодавства, забезпечують облік платників податків і зборів, контролюють своєчасність надання бухгалтерської звітності. Державна контрольно-ревізійна служба України і Рахункова палата Верховної Ради України здійснюють подальший контроль за використанням бюджетних коштів.

Казначейська система касового виконання державного бюджету, запроваджена в Україні в 1997 р., передбачає, що Головне управління Державного казначейства доводить до головних розпорядників бюджетних коштів затверджені обсяги фінансування за підрозділами бюджетної класифікації. У свою чергу, головні розпорядники на основі отриманих даних складають розподіл бюджетних коштів по областях за підвідомчими установами, організаціями, а також розділами, параграфами і статтями бюджетної класифікації. Головне управління Державного казначейства, отримавши від розпорядників розподіл бюджетних коштів, переказує гроші своїм територіальним управлінням, щоб забезпечити фінансування видатків державного бюджету.

Органи Казначейства зараховують одержані кошти на реєстраційні рахунки, відкриті в органах Казначейства на ім'я розпорядників коштів, з метою обліку як надходження грошей, так і їх витрачання. При цьому бюджетні рахунки розпорядників коштів (бюджетних установ та організацій) в установах банків закриваються. Фінансування та оплату їхніх видатків здійснюють органи Державного казначейства на підставі затверджених кошторисів доходів і видатків. Кошторис є основним документом, який визначає загальний обсяг, цільовий напрям і поквартальний розподіл коштів.

Для оплати видатків розпорядники бюджетних коштів подають до органів Казначейства платіжні доручення, до яких додаються відповідні рахунки, рахунки-фактури, накладні, акти про виконані роботи тощо. Органи Казначейства перевіряють правильність заповнення розрахункових документів, необхідність і доцільність видатків, а також наявність коштів на відповідному реєстраційному рахунку. Розпорядники бюджетних коштів подають розрахункові документи за формами, установлені Національним банком України. Зазначені документи оформляються органами Казначейства і скріплюються відбитком його печатки.

Згідно з порядком, установленим у 1997 р., кошти державного бюджету були зосереджені на бюджетних рахунках, відкритих для органів Державного казначейства в установах уповноважених комерційних банків та Національного банку України. Із цих рахунків банки здійснювали оплату оформлених органами казначейства розрахункових документів, тобто оплату видатків розпорядників бюджетних коштів за виконані роботи, отримані послуги, придбані матеріальні цінності. Із цих самих рахунків на підставі належно оформленого грошового чека банки також видавали уповноваженим особам розпорядників коштів готівку на цілі, передбачені в їхніх кошторисах доходів та видатків.

Ураховуючи ризики, з якими пов'язана діяльність комерційних банків, а також нестабільність банківської системи України, Верховна Рада України згідно з Законом «Про Національний банк України», ухваленим у травні 1999 р., зобов'язала уряд зберігати кошти Державного бюджету України та позабюджетних фондів на рахунках Державного казначейства у Національному банку. Умови та порядок обслуговування коштів Державного бюджету визначаються договором між Національним банком та Державним казначейством України.

15 вересня 1999 р. Кабінет Міністрів і Національний банк України затвердили постанову «Про створення внутрішньої платіжної системи Державного казначейства». Відповідно до цієї постанови Державне казначейство мало, по-перше, зосередити всі кошти Державного бюджету на своєму єдиному казначейському рахунку в Національному банку України, по-друге, набути статусу учасника Системи електронних платежів Національного банку України замість статусу клієнта Національного банку.

26 червня 2002 р. Державне казначейство України затвердило «Положення про єдиний казначейський рахунок». Згідно з Положенням єдиний казначейський рахунок¹ — це рахунок, відкритий Державному казначейству України в Національному банку України для обліку коштів та здійснення розрахунків у Системі електронних міжбанківських переказів (СЕМП) НБУ. У

---

¹ Фактично єдиний казначейський рахунок — це система поточних бюджетних рахунків, на які зараховуються податки, збори та інші обов'язкові платежі до державного бюджету України і з яких органами державного казначейства здійснюються платежі безпосередньо на користь суб'єктів господарської діяльності, які виконали роботи та надали послуги розпорядникам бюджетних коштів, повернення надлишково перерахованих до бюджету коштів тощо.

Національному банку України територіальним управлінням¹ Державного казначейства рахунки не відкриті, оскільки безпосереднім учасником СЕМП НБУ виступає Державне казначейство України².

У 2003 р. Державне казначейство України за погодженням з НБУ забезпечило переведення територіальних управлінь у 17 регіонах України на розрахунки через консолідований казначейський рахунок за восьмою моделлю обслуговування через Систему електронних міжбанківських переказів НБУ.

З 2002 р. запроваджується казначейська система касового виконання місцевих бюджетів, переводяться на обслуговування до органів Державного казначейства кошти державних цільових позабюджетних фондів. У 2003 р. практично завершено переведення місцевих бюджетів на казначейську форму обслуговування. Отже, у перспективі передбачається консолідація бюджетних коштів та позабюджетних фондів на рахунках Казначейства у Національному банку України. Надходження коштів до бюджету та державних цільових фондів, а також їх витрачання характеризуються значними коливаннями протягом року, що вимагає від Уряду і Національного банку України тісної співпраці, з тим щоб нейтралізувати вплив бюджетних коливань на грошову базу і забезпечити стабільність функціонування грошового ринку.

8.3. Роль Національного банку України в управлінні внутрішнім державним боргом

Законом України «Про внутрішній державний борг України» визначено, що *внутрішнім державним боргом України* є строкові боргові зобов'язання Уряду України в грошовій формі. До боргових зобов'язань Уряду України належать випущені ним цінні папери, інші зобов'язання у грошовій формі, гарантовані Урядом України, а також одержані ним кредити.

Боргові зобов'язання Уряду виступають головним чином у вигляді облігацій внутрішніх державних позик (ОВДП). ОВДП — це цінні папери, що засвідчують внесення грошових коштів до державного бюджету і підтверджують зобов'язання уряду відшкодувати їхнім власникам номінальну вартість цих паперів в

---

¹ Територіальні управління Державного казначейства — це управління в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі.

² Територіальним управлінням відповідно відкриті рахунки в Розрахунковій палаті Казначейства.

обумовлені строки з виплатою доходу, якщо це передбачається умовами випуску.

Загальний обсяг емісії облігацій внутрішньої державної позики установлюється Верховною Радою України в Законі «Про Державний бюджет України» в межах визначеного на поточний рік граничного розміру внутрішнього державного боргу та дефіциту Державного бюджету. Виходячи з установлених обмежень Кабінет Міністрів України своєю постановою визначає характер і умови розміщення облігацій.

Найбільш поширеною формою випуску облігацій є дисконтні облігації на пред'явника. За дисконтними облігаціями емітент (у даному випадку Міністерство фінансів України) виплачує лише основну суму боргу (номінал облігації), а процент набуває форми знижки (дисконту) до номінальної вартості при первинному розміщенні. Досить рідко Міністерство фінансів України випускає купонні облігації на пред'явника. Процент за купонними облігаціями виплачується емітентом у вигляді фіксованих платежів (купонів) з визначеною умовами емісії періодичністю. Наприклад, наприкінці 2002 р. Міністерство фінансів розміщувало три види довгострокових процентних облігацій¹.

Облігації внутрішньої державної позики випускаються у бездокументарній формі, тобто вони існують як грошові документи у вигляді записів на рахунках у системі електронного обігу цінних паперів.

Перший в Україні закритий аукціон з розміщення ОВДП був проведений у Національному банку 10 березня 1995 р. З того часу за станом на 1 липня 2004 р. проведено 2207 аукціонів. Це дало змогу залучити для фінансування дефіциту державного бюджету майже 32 255,2 млн грн. Показники, що характеризують динаміку розміщення облігацій та рівня їх дохідності, наведені в табл. 8.3.

---

¹ Довгострокові (п'ятирічні) облігації зі змінною ставкою доходу, сплачуваною кожні шість місяців (1 лютого та 1 серпня). Ставка за цими облігаціями встановлюється з урахуванням рівня інфляції за останні 12 місяців плюс два процентні пункти. Облігації, за якими передбачається можливість дострокового погашення, коли пройде п'ять купонних періодів. Амортизаційні облігації з квартальним купоном. Погашення останніх починається після 18 місяців обігу і здійснюватиметься рівними частками на дату сплати за купонами.

Таблиця 8.3

**ДИНАМІКА РОЗМІЩЕННЯ ОБЛІГАЦІЙ ВНУТРІШНЬОЇ
ДЕРЖАВНОЇ ПОЗИКИ ТА РІВНЯ ЇХ ДОХІДНОСТІ¹**

<i>Період</i>	<i>Кількіст ь проведе них аукці онів</i>	<i>Кількіс ть розміщ ених обліга цій, тис. штук</i>	<i>Сума кошти в, залуче них до бюдже ту, млн грн</i>	<i>Дохи дніс ть (сере дньо зваж ена), %</i>
1995	28	294,0	304,0	85,5 9
1996	285	31 474,1	3062,9	70,9 3
1997	591	10 5087,6	8321,8	32,7 6
1998	539	117 152,9	8164,3	54,8 3
1999	141	46 845,8	3841,8	27,5 1
2000	87	20 388,7	1892,1	20,4 9
2001	120	1271,1	1190,1	15,6 8
2002	152	2947,9	2848,6	10,8 1
2003	172	1189,2	1161,3	9,75
2004 (6 місяців)	92	1498,7	1468,3	11,1 9

Функціонування ринку облігацій неможливе без чіткого розподілу функцій та повноважень його учасників.

Міністерство фінансів України за дорученням уряду виконує функції емітента облігацій і гаранта своєчасного

¹ Бюлетень Національного банку України. — 2004. — № 6 — С. 144.

їх погашення та сплати доходу за ними. Основні повноваження Міністерства фінансів України:

- визначає час та обсяги розміщення облігацій;
- установлює терміни обігу облігацій, дати їх погашення та сплати купонного доходу (для купонних облігацій);
- визначає форми розміщення облігацій та порядок проведення аукціонів (в один етап чи в два);
- установлює граничний рівень доходності облігацій;
- оформляє випуски облігацій глобальними сертифікатами;
- забезпечує своєчасне погашення облігацій та сплату доходу за ними.

Національний банк України на підставі угоди з Міністерством фінансів України виконує функції генерального агента з розміщення облігацій та проведення платежів за ними. Основні повноваження Національного банку України:

- поширює повідомлення Міністерства фінансів України про розміщення облігацій. Повідомлення є пропозицією Міністерства фінансів учасникам первинного ринку укласти угоду про купівлю/продаж облігацій на визначених у повідомленні умовах (дата розміщення і погашення облігацій, форми розміщення облігацій, порядок проведення аукціону тощо). Національний банк надсилає повідомлення разом із супровідним листом учасникам розміщення облігацій за допомогою задачі «ЛІГА» системи «ОВДП — online»¹. Розміщення облігацій здійснюється у вигляді електронних торгів з використанням телекомунікаційної мережі передавання даних;

- збирає заявки на придбання облігацій і на їх підставі готує аналітичну інформацію для Міністерства фінансів;

- розподіляє облігації між учасниками їх розміщення згідно з умовами, визначеними Міністерством фінансів;

- здійснює розрахунки за результатами розміщення облігацій;

- зараховує облігації на рахунки в цінних паперах учасників розміщення облігацій;

- здійснює облік та зберігання глобальних сертифікатів, якими Міністерство фінансів України оформляє випуски облігацій.

---

¹ Система «ОВДП — online» — програмний комплекс, призначений для депозитарного обліку облігацій, обслуговування операцій з їх розміщення, обігу, погашення та сплати доходу за ними. Задача «ЛІГА» системи «ОВДП — online» — частина програмного комплексу «ОВДП — online», яка призначена для обслуговування операцій з розміщення облігацій.

Основними учасниками розміщення облігацій виступають банки — юридичні особи. Їм надається право придбання облігацій за рахунок власних і залучених коштів, за умови отримання дозволу Національного банку на здійснення операцій на ринку цінних паперів від свого імені. Крім того, банки мають право купувати облігації за рахунок коштів клієнтів та за їхнім дорученням за умови отримання дозволу Національного банку на організацію купівлі/продажу цінних паперів за дорученням клієнтів.

Для участі у розміщенні ОВДП банки повинні також:

— отримати дозвіл Національного банку та ліцензію Державної комісії з цінних паперів і фондового ринку України щодо здійснення діяльності зберігача цінних паперів;

— укласти договір з Національним банком про депозитарне обслуговування.

Форми розміщення облігацій:

— продаж облігацій шляхом проведення аукціону;

— продаж облігацій за фіксованим рівнем доходності.

При аукціонному розміщенні облігацій учасники їх розміщення, зокрема банки, можуть подавати заявки на придбання облігацій двох типів:

— конкурентні заявки, в яких визначається пропозиція щодо кількості придбання облігацій та рівня доходності їх придбання;

— неконкурентні заявки, в яких визначається пропозиція тільки щодо кількості придбання облігацій.

За умови продажу облігацій за фіксованим рівнем доходності Міністерство фінансів України у своєму повідомленні про розміщення ОВДП зазначає рівень доходності облігацій, тому учасники первинного ринку за таких умов подають лише неконкурентні заявки.

Кількість заявок на придбання облігацій від одного учасника їх розміщення не обмежується. Але, якщо, наприклад, банк купує облігації за власний рахунок та за рахунок коштів і за дорученням клієнтів, він повинен зазначити пропозиції щодо придбання облігацій в окремих заявках.

Учасники розміщення облігацій надсилають заявки до Національного банку за допомогою задачі «ЛІГА» системи «ОВДП — online». Національний банк на підставі отриманих заявок та їх перевірки формує:

— перелік учасників розміщення облігацій, заявки яких не допускаються до участі в розміщенні облігацій. Заявки цих

учасників засобами задачі «ЛІГА» системи «ОВДП — online» вилучаються, і вони не беруть участі в розміщенні облігацій;

— зведені відомості конкурентних і неконкурентних заявок, допущених до участі в розміщенні облігацій;

— аналітичну таблицю, що характеризує пропозиції щодо придбання облігацій та можливі варіанти встановлення граничного рівня дохідності облігацій, тобто рівня, вище якого заявки учасників розміщення облігацій не задовольняються.

Підготовлену інформацію (зведені відомості та аналітичну таблицю) НБУ надсилає електронною поштою Міністерству фінансів. Якщо Міністерство фінансів, проаналізувавши отриману інформацію, приймає рішення розмістити облігації, воно визначає обсяги залучення коштів від розміщення облігацій та граничний рівень дохідності за ними і надсилає Національному банку електронною поштою доручення на задоволення заявок¹.

За умови продажу облігацій за фіксованим рівнем дохідності в дорученні замість граничного рівня дохідності облігацій зазначається кількість облігацій, що може бути розміщена.

Національний банк України, отримавши доручення, формує зведену відомість розподілу облігацій між учасниками їх розміщення, а також інформацію про результати розміщення облігацій внутрішніх державних позик, яку надсилає, по-перше, учасникам первинного ринку, заявки яких задоволені, по-друге, усім іншим учасникам розміщення облігацій. З часу отримання учасником розміщення облігацій інформації щодо задоволення його заявок вважається, що Міністерство фінансів та учасник розміщення облігацій уклали угоду про купівлю/продаж облігацій.

Порядок задоволення заявок на придбання облігацій:

— конкурентні заявки задовольняються за рівнем дохідності облігацій, якщо він не перевищує граничного рівня дохідності облігацій, визначеного Міністерством фінансів України;

---

¹ Про рішення не розміщувати облігації Міністерство фінансів також інформує Національний банк, а той, у свою чергу, — учасників розміщення облігацій. Наприклад, у 2003 р. Міністерство фінансів України стосовно 107 аукціонів прийняло рішення не проводити їх, тобто не розміщувати облігації. Підставою для прийняття такого рішення були: або відсутність заявок на придбання державних облігацій, або невідповідність рівня дохідності облігацій, запропонованого постійними покупцями, запитам Міністерства фінансів.

— неконкурентні заявки задовольняються за середньозваженим рівнем дохідності облігацій. Цей рівень розраховується як середньозважена величина на підставі рівнів дохідності облігацій та кількості їх придбання за конкурентними заявками, що задовольняються. Якщо конкурентних заявок немає, то неконкурентні заявки задовольняються за граничним рівнем дохідності облігацій.

Міністерство фінансів України виходячи із поточних потреб фінансування Державного бюджету України може встановлювати обмеження на обсяг розміщення облігацій. У такому випадку встановлюються особливі правила задоволення заявок. Наприклад, якщо попит на облігації за неконкурентними заявками перевищує їх пропозицію (виходячи з установлених обмежень), то неконкурентні заявки задовольняються не в повному обсязі, а пропорційно кількості облігацій, що зазначена в цих заявках. Аналогічний підхід застосовується і при розміщенні облігацій із фіксованим рівнем дохідності, коли вводяться обмеження на обсяг розміщення облігацій.

Аукціони з розміщення облігацій можуть проводитися в один етап (згідно з розглянутим порядком) і в два етапи. У разі проведення аукціону у два етапи Міністерство фінансів на першому етапі на підставі аналітичної інформації Національного банку щодо отриманих заявок визначає попередні умови розміщення облігацій, зокрема граничний рівень дохідності облігацій, і інформує про ці умови НБУ, а той, у свою чергу, — учасників розміщення облігацій. На другому етапі проведення аукціону його учасникам згідно з доведеними попередніми умовами розміщення облігацій дозволяється:

— скоригувати конкурентні заявки. При цьому дозволяється коригувати конкурентні заявки тільки у бік збільшення кількості придбання облігацій або зниження рівня дохідності облігацій. Якщо учасник розміщення облігацій не подає скоригованої конкурентної заявки, то остаточною вважається заявка, що була подана на першому етапі проведення аукціону;

— подати нові конкурентні заявки, якщо такі заявки не подавалися на першому етапі проведення аукціону;

— подати неконкурентні заявки, в яких передбачено збільшення кількості придбання облігацій.

Після розміщення облігацій не пізніше наступного робочого дня Міністерство фінансів і Національний банк

Україні надсилають один одному оригінали документів у паперовій формі, які раніше були надіслані засобами електронної пошти, а саме: повідомлення про розміщення ОВДП, доручення на задоволення заявок на придбання ОВДП, зведені відомості конкурентних та неконкурентних заявок, аналітичну таблицю щодо задоволення заявок, зведену відомість розподілу облігацій між учасниками розміщення облігацій.

Національний банк України організовує розрахунки за результатами розміщення облігацій. Він перераховує кошти, що надійшли за придбані облігації від учасників їх розміщення, Державному казначейству України. Після оплати облігацій Національний банк зараховує їх на рахунки в цінних паперах, які відкриті учасникам розміщення облігацій у Депозитарії НБУ.

Якщо між учасниками розміщення облігацій та Державним казначейством України існують взаємні грошові зобов'язання, строки погашення яких збігаються (наприклад, з одного боку, це зобов'язання за придбаними облігаціями, а з іншого — зобов'язання щодо погашення облігацій та сплати доходу), то відбувається взаємозалік грошових зобов'язань. З цією метою НБУ формує клірингову відомість про здійснення взаємозаліку грошових розрахунків за результатами розміщення облігацій та виплатами за облігаціями, яка надсилається Міністерству фінансів України і Державному казначейству України. Крім того, клірингова відомість складається за окремими учасниками розміщення облігацій і надсилається кожному з них.

За порушення термінів перерахування коштів за облігації Міністерство фінансів України застосовує до учасників розміщення облігацій заходи впливу, зокрема, тимчасове усунення від участі у подальших розміщеннях облігацій, стягнення пені від простроченої заборгованості за кожний день прострочення в розмірі подвійної облікової ставки НБУ.

Національний банк України як учасник Національної депозитарної системи здійснює депозитарну діяльність із державними цінними паперами, що допущені до обігу у цій системі. Він виконує функції депозитарію та зберігача

державних цінних паперів. Національний банк може здійснювати такі види депозитарної діяльності:

- обслуговування операцій емітента щодо випущених ним державних цінних паперів;*
- зберігання та обслуговування обігу державних цінних паперів на рахунках у цінних паперах;*
- кліринг і розрахунки за угодами щодо державних цінних паперів.*

8.4. Зовнішній борг України і роль Національного банку в управлінні боргом

Зовнішній борг країни — це сукупність зовнішніх фінансових зобов'язань держави та резидентів на певну дату, які підлягають погашенню в установлені строки. За типом позичальника зовнішній борг поділяється на державний, гарантований державою та приватний негарантований державою борг.

До державного зовнішнього боргу відносять фінансові зобов'язання держави перед нерезидентами, що виникли внаслідок позик, здійснених урядом. Платежі з погашення та обслуговування державою зовнішнього боргу здійснюються за рахунок коштів державного бюджету.

До зовнішнього боргу, гарантованого державою, відносять фінансові зобов'язання резидентів перед нерезидентами, які виникли внаслідок отриманих під гарантію держави зовнішніх позик. Платежі з погашення та обслуговування цих позик здійснюються за рахунок власних коштів позичальників, а в разі їх неплатоспроможності — за рахунок коштів державного бюджету.

До приватного негарантованого державою зовнішнього боргу відносять фінансові зобов'язання резидентів перед нерезидентами, які виникли внаслідок отримання ними позик. Платежі з погашення та обслуговування недержавного зовнішнього боргу здійснюються за рахунок власних коштів позичальників.

Загальний зовнішній довгостроковий борг України за 2003 р. збільшився на 15,6 % і на кінець року становив 14,8 млрд дол. США¹. Основна частина боргу — 72 % припадає на державний та

---

¹ До 1992 р. Україна не мала зовнішніх боргів, оскільки вона приєдналася до угоди про «нульовий варіант» розподілу активів та пасивів СРСР.

гарантований державою борг (рис. 8.1). Зберігається тенденція до зростання обсягів залучення кредитних ресурсів від нерезидентів приватними позичальниками — резидентами України (табл. 8.4). Аналіз обсягів, динаміки та умов залучення фінансових ресурсів з іноземних джерел резидентами України без державних гарантій свідчить про розширення доступу останніх до іноземного позичкового капіталу за досить сприятливих умов кредитування.

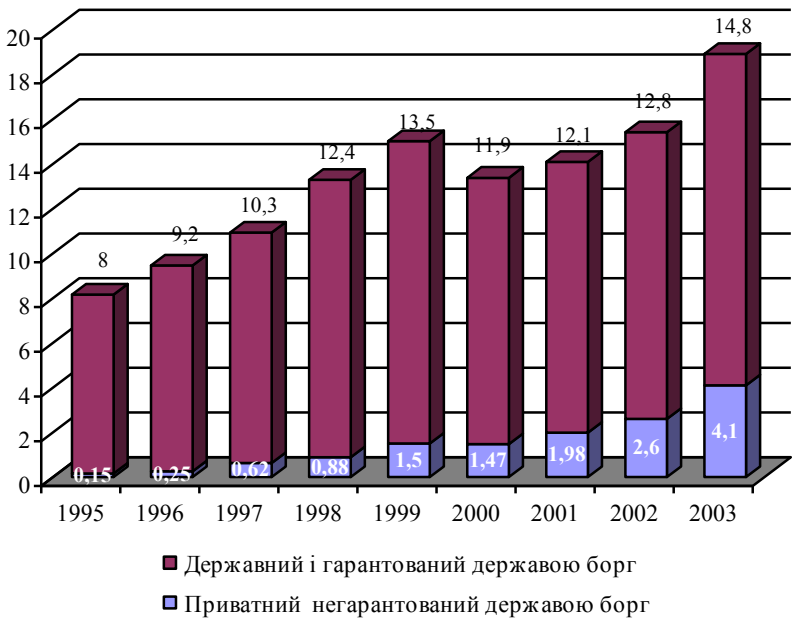

Рис. 8.1. Динаміка зовнішнього боргу України

Джерело: Річний звіт НБУ за 2001 рік. — С. 59; Річний звіт НБУ за 2002 рік. — С. 53; Річний звіт НБУ за 2003 рік. — С. 59.

У загальній сумі зовнішнього боргу збільшується частка заборгованості за приватними запозиченнями уряду на міжнародному ринку капіталів у зв'язку з розміщенням Україною облігацій зовнішньої державної позики, деномінованих в іноземній валюті.

Із загального потоку зовнішніх фінансових ресурсів, що надходять в Україну, слід виділити позики, що надаються по лінії офіційної допомоги розвитку. У межах такої допомоги Україна

співпрацює з міжнародними фінансовими організаціями: Міжнародним валютним фондом (МВФ), Світовим банком (СБ), Європейським банком реконструкції та розвитку (ЄБРР)¹.

Таблиця 8.4

СТРУКТУРА ЗОВНІШНЬОГО БОРГУ УКРАЇНИ В РОЗРІЗІ
КРЕДИТОРІВ

Кредитори	1999 р.	2000 р.	2001 р.	2002 р.	2003 р.
Європейський Союз, Світовий банк, Європейський банк реконструкції та розвитку	18,5	21,1	23,2	21	19
Міжнародний валютний фонд	20,7	17,6	15,7	15	12
Країни СНД	25,2	19,3	17,9	16	13
Німеччина, Японія, США	7,4	9,2	8,4	7	6
Інші кредитори Уряду України, у тому числі приватні позичальники на міжнародному ринку капіталів	20,0	20,2	18,5	21	22
Приватний борг за негарантованими державою приватними кредитами	8,2	12,6	16,3	20	28

Джерело: Річний звіт НБУ за 1999 рік. — С. 63; Річний звіт НБУ за 2000 рік. — С. 57; Річний звіт НБУ за 2001 рік. — С. 60; Річний звіт НБУ за 2002 рік. — С. 54; Річний звіт НБУ за 2003 рік. — С. 59.

Міжнародні фінансові організації надають урядам країн-позичальників кредити на підтримку платіжного балансу, національної валюти, фінансування дефіциту державного бюджету, критичного імпорту, проектів, що сприяють соціально-економічному розвитку. Особливість

¹ МВФ надає кредити під 5,75—6,25 % річних на термін від 3 до 8 років, що залежить від програми, яка реалізується Фондом. Світовий банк надає кредити під змінну процентну ставку (біля 7 %), яка переглядається раз у півроку і базується на витратах банку за власними зобов'язаннями; позики надаються в середньому на 17 років із п'ятирічним відстроченням платежів. ЄБРР надає кредити під процент, що обчислюється як LIBOR + 1 % (для приватного сектору) та LIBOR + 2 % (для державного сектору). (Див.: Козюк В. В. Державний борг в умовах ринкової трансформації економіки України — Тернопіль: Карт-бланш, 2002. — С. 164—165).

цих кредитів полягає в тому, що міжнародні фінансові організації не ставлять собі за мету максимізувати прибуток, а зосереджують свої операції у тих сферах, які можуть забезпечити трансформацію і розвиток економіки. Кредити у більшості випадків довгострокові. Однією з важливих рис кредитів міжнародних фінансових організацій є те, що вони мають як економічний, так і політичний характер, оскільки отримання таких кредитів характеризує надійність країни позичальника, міжнародне визнання її кредито- і платоспроможності, являє собою певну гарантію для інших кредиторів, відкриває країні-позичальнику доступ до запозичень на світовому ринку капіталів за сприятливими умовами.

Кредитування міжнародними фінансовими організаціями окремих країн здійснюється на умовах кредитування їх як членів цих організацій. Україна ще в грудні 1991 р. першою з усіх створених держав СНД звернулася до МВФ та МБРР з проханням про надання їй членства в цих організаціях. Рада керуючих МВФ задовольнила це прохання й ухвалила відповідну резолюцію 27 квітня 1992 р. 3 вересня 1993 р. Україна стала 168-м членом Фонду і, отримавши формальне право на приєднання до групи Світового банку, того ж дня стала 167-м членом МБРР.

Згідно з Законом України «Про вступ України до Міжнародного валютного фонду, Міжнародного банку реконструкції та розвитку, Міжнародної фінансової корпорації, Міжнародної асоціації розвитку та Багатостороннього агентства по гарантіях інвестицій» Національний банк України виступає як банк-депозитарій будь-яких сум Фонду, Банку, Корпорації, Асоціації та Агентства на території України.

Національний банк України виступає розпорядником кредитів, отриманих від МВФ. Погашення та обслуговування цих кредитів здійснюється за рахунок коштів Національного банку України.

Для отримання кредиту кожна країна — член МВФ повинна:

— звернутися у Фонд з переконливими доказами того, що вона має потребу в його ресурсах для фінансування дефіциту платіжного балансу;

— продемонструвати, яким чином вона збирається розв'язати власні проблеми і забезпечити погашення кредиту.

МВФ повинен переконатися, що країна, яка звернулася за кредитом, зможе виконати свої зобов'язання щодо погашення заборгованості перед Фондом. Крім того, умови, які висуває МВФ, повинні гарантувати, що політика, яку проводить країна, у допустимі строки приведе до досягнення стабільного платіжного балансу і стабільного економічного зростання. У міру необхідності країна зобов'язана вживати заходів щодо структурної трансформації економіки.

Рішенню про надання кредиту передують розроблення МВФ і урядом країни-позичальника програми (меморандуму) економічної політики. При вирішенні питання щодо доцільності надання кредиту Рада директорів МВФ затверджує угоду про виділення кредиту. Затвердження угоди гарантує надання лише першого траншу кредиту, тому що характерною рисою кредитів МВФ є обумовлений характер їх надання. Під обумовленістю розуміється залежність отримання чергового траншу (або кредиту в цілому) від виконання країною-позичальником умов надання попереднього. Протягом усього строку кредитування місяця (експерти) МВФ постійно відвідує країну-позичальника з метою вивчення економічно-політичної ситуації та інспектування процесу реалізації програми кредитування.

Етапи співробітництва України з МВФ. На першому етапі 1994—1995 рр. Україна отримала від МВФ кредит за Програмою фінансування системних перетворень (STF) двома траншами на суму 763,1 млн дол. США для підтримання платіжного балансу. Метою даного кредиту було визначено пом'якшення економічної кризи.

На другому етапі 1995—1998 рр. Україна отримала від МВФ кредити на загальну суму 1935 млн дол. США за трьома річними програмами Stand-by для підтримання курсу національної валюти і фінансування дефіциту платіжного балансу. Метою кредитів підтримки (Stand-by) було визначено подолання кризового стану виробництва і перехід національної економіки у фазу поступового економічного зростання.

На третьому етапі 1998—2002 рр. Україна отримала кредити за Програмою розширеного фінансування (EFF) на суму 1591 млн дол. США для поповнення валютних резервів НБУ. Метою кредитів за Програмою розширеного фінансування була визначена реалізація фундаментальних структурних реформ.

Конкретні умови надання кредитів на всіх етапах співробітництва України з МВФ передбачали проведення урядом

і Національним банком комплексу заходів у сфері грошово-кредитної, фіскально-бюджетної, валютної, цінової, структурної політики, зокрема приборкання інфляції, збільшення валових міжнародних резервів, лібералізація валютного ринку, скорочення бюджетного дефіциту і негативного сальдо платіжного балансу, зменшення заборгованості держави по заробітній платні, пенсіях і соціальних виплатах, реформування бюджетної і податкової систем, прискорення приватизації, реформа земельної власності тощо.

Національний банк України бере активну участь у розробленні і практичній реалізації політики України стосовно МВФ, Світового банку, інших міжнародних інституцій. Ця політика спрямована на забезпечення сприятливих для України умов залучення зовнішніх фінансових ресурсів. Підтримуються регулярні контакти НБУ з МВФ. На зустрічах з місіями МВФ розглядаються такі питання:

- хід реалізації програми заходів у сфері грошово-кредитної політики, розвитку грошового і фондового ринків, реформування банківського сектору;

- удосконалення системи банківського нагляду і платіжної системи;

- динаміка і прогноз платіжного балансу;

- приєднання України до Спеціального стандарту поширення даних (ССПД)¹;

- консультації з проблем резервних вимог, управління ліквідністю, консолідованого банківського нагляду тощо.

Національний банк України бере участь в управлінні кредитами, які надає Україні Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР)² згідно з відкритими кредитними лініями, спрямованими на розвиток малого та середнього приватного підприємництва (МСП). Першу угоду про відкриття в Україні кредитної лінії (МСП-1) обсягом 121,2 млн дол. США підписали Уряд України, НБУ та ЄБРР у 1994 р., другу угоду (МСП-2) обсягом 88,3 млн дол. США — у 1998 р. (освоєння кредитної лінії МСП-2 розпочалося у 2000 р.).

Кошти за кредитними лініями, відкритими НБУ, спрямовуються на подальше кредитування економічно перспективних проектів у сфері малого та середнього бізнесу через уповноважені комерційні банки, які відповідають

---

¹ Україна стала першою серед країн СНД і 52-ю державою світу, що приєдналися до ССПД Міжнародного валютного фонду 10 січня 2003 р.

² Україна член ЄБРР з 13 серпня 1992 р.

установленим ЄБРР критеріям. Повноваження відбору проектів з метою отримання позичок віднесено до компетенції уповноважених банків-учасників.

Ризики, пов'язані із кредитуванням за кредитною лінією ЄБРР, розподіляються між учасниками процесу кредитування: ЄБРР, НБУ, комерційними банками і кінцевими позичальниками (бенефіціарами). Оскільки кредитну лінію ЄБРР відкрито під гарантію Уряду України, за якою Уряд у разі недостатньої кількості коштів НБУ зобов'язаний повернути кредит, то за ЄБРР залишається лише ризик країни, тобто ризик того, що країна не зможе виконати своїх зобов'язань щодо погашення зовнішнього боргу. НБУ бере на себе ризик неповернення кредиту уповноваженим банком-учасником. Для покриття такого ризику НБУ створює спеціальний резервний фонд (за рахунок маржі між процентними ставками за наданими кредитами і кредитами, отриманими від ЄБРР). Комерційні банки беруть на себе ризик банкрутства клієнта (бенефіціара). За бенефіціаром, що працює у нормальному режимі, залишається валютний ризик, оскільки кредит надається і має повертатися в іноземній валюті.

Для управління та адміністрування всього процесу кредитування за кредитними лініями в Національному банку створено спеціальний підрозділ — Групу управління проектами міжнародних кредитних ліній. Група перевіряє заявки на отримання кредиту для визначення їх прийнятності за критеріями ЄБРР і здійснює контроль за видачею, використанням і поверненням позик, аналізує місячну і щоквартальну звітність банків-учасників і бенефіціарів, готує звіти для ЄБРР та НБУ щодо впровадження кредитної лінії.

Національний банк України відносно уряду виступає в ролі обслуговуючого банку, в якому зберігаються кошти державного бюджету та позабюджетних фондів, і тому в процесі управління зовнішнім державним боргом НБУ виконує функції платіжного агента уряду. У Національному банку України відкрито на ім'я Державного казначейства рахунок коштів державного бюджету в іноземній валюті (валютний рахунок) для обслуговування зовнішнього боргу. Для проведення платежів з погашення та обслуговування боргу Державне казначейство перераховує кошти в національній валюті з єдиного казначейського рахунка Національному банку для закупівлі іноземної валюти, яка потім зараховується на валютний рахунок Державного казначейства. За дорученням Державного казначейства НБУ здійснює платежі на

користь іноземних кредиторів і списує суму перерахувань з валютного рахунка Державного казначейства.

НБУ як провідник грошово-кредитної політики, банкір уряду і орган валютного регулювання та контролю бере участь у розробленні стратегії державних зовнішніх запозичень, здійснює моніторинг та аналіз боргової ситуації, забезпечує надання Світовому банку звітності про зовнішній гарантований і негарантований державою борг.

Національний банк бере також участь в управлінні зовнішнім боргом шляхом реєстрації приватних не гарантованих державою позик. Згідно з чинним положенням Національного банку України резидент-позичальник (юридична особа чи фізична) зобов'язаний до фактичного отримання коштів за кредитом, залученим від нерезидента в іноземній валюті, зареєструвати кредитний договір у відповідному територіальному управлінні НБУ. Сутність реєстрації полягає в тому, що вона має, по-перше, обліковий характер і її метою виступає визначення обсягу приватного не гарантованого державою зовнішнього боргу, а по-друге, контролюючий характер, тому її метою виступає також контроль за рухом капіталу і, зокрема, за відпливом капіталу з країни при погашенні кредитів.

У процесі реєстрації договорів установи НБУ особливу увагу приділяють розміру процентної ставки, за якою передбачається залучення коштів резидентам від нерезидентів.

Якщо кредит надається резиденту в іноземній валюті першої групи Класифікатора іноземних валют та банківських металів, то процентна ставка за кредит не повинна перевищувати розміру максимальної процентної ставки, що встановлюється правлінням НБУ. Підставою для визначення цієї максимальної процентної ставки слугує вартість державних запозичень на зовнішніх грошових ринках. По кредитах, які надаються резидентам в іноземній валюті 2-ої групи Класифікатора, процентна ставка не повинна перевищувати розміру середньозваженої процентної ставки, за якою надаються кредити суб'єктам господарювання на внутрішньому грошовому ринку.

Обслуговуючі уповноважені банки здійснюють операції за залученими від нерезидентів кредитами лише на підставі реєстраційного свідоцтва НБУ. Банки як органи валютного контролю повинні відстежувати використання кредитів за цільовим призначенням, передбаченим у договорі, а головне — контролювати погашення кредиту і сплату процентів за користування кредитом. Зокрема, вони контролюють, щоб сума

іноземної валюти, перерахована нерезиденту у погашення кредиту, не перевищувала обсяг фактично одержаного кредиту, а сплата процентів за кредит не перевищувала суми, передбаченої в договорі.

Якщо кошти кредиту, залучені від нерезидента, не надходять на рахунок українського банку, а використовуються за кордоном і там же погашаються, то резидент-позичальник повинен одержати спочатку індивідуальну ліцензію НБУ на відкриття рахунка в іноземному банку, а потім обов'язково зареєструвати кредит в НБУ.

У 2003 р. Національним банком України було зареєстровано 1251 кредитний проект на одержання резидентами кредитів в іноземній валюті від нерезидентів на суму 6,7 млрд дол. США. Процентна ставка за більшістю кредитів не перевищувала 10 % річних.

**Питання
самоконтролю** для

1. Чим відрізняється боргове фінансування дефіциту державного бюджету від емісійного фінансування?
2. Охарактеризуйте етапи розвитку системи касового виконання державного бюджету України.
3. У чому полягають переваги казначейської системи касового виконання бюджету порівняно з банківською системою?
4. Що таке управління державним боргом країни?
5. Як розподілені повноваження між Міністерством фінансів України і Національним банком України щодо розміщення облігацій внутрішньої державної позики?
6. Яку роль відіграє Національний банк України в обслуговуванні внутрішнього державного боргу?
7. Охарактеризуйте структуру зовнішнього боргу країни та роль НБУ в управлінні цим банком.
8. Обґрунтуйте, чому саме Національний банк України виступає розпорядником кредитів МВФ.

РОЗДІЛ 9

ГРОШОВО-КРЕДИТНА ПОЛІТИКА

Після вивчення цього розділу Ви зможете:

- усвідомити сутність та інституційні основи грошово-кредитної політики, її місце в загальній економічній політиці держави;
- розпізнавати цілі грошово-кредитної політики та визначати передумови застосування окремих цілей у практиці грошово-кредитного регулювання;
- розуміти дію передавального механізму грошово-кредитної політики та навчитись оцінювати її ефективність;
- визначати типи грошово-кредитної політики залежно від її цілей та стратегій проведення, засвоїти переваги та недоліки кожного з них.

9.1. Сутність грошово-кредитної політики та її інституційна основа

Грошово-кредитна політика — це комплекс взаємозв'язаних, скоординованих на досягнення заздалегідь визначених соціально-економічних цілей, заходів щодо регулювання грошового ринку, які здійснює держава через центральний банк країни. У такому визначенні сутність грошово-кредитної політики пов'язується з певними суспільними цілями, з певним монетарним механізмом їх досягнення (регулювання грошового ринку), із конкретною інституційною структурою, відповідальною за її проведення. Кожний із цих атрибутів конкретизується в законодавчих та нормативних актах держави.

Пов'язування грошово-кредитної політики з регулюванням грошового ринку означає визнання впливу її не тільки на пропозицію грошей, як це часто допускається в літературі, а й на попит на гроші. І хоча механізм регулятивного впливу на грошовий попит недостатньо розвинутий і досліджений, це не може бути підставою для виключення його зі сфери впливу грошово-кредитної політики. Особливо це важливо для країн із перехідною економікою, де попит на гроші є слабо розвинутим і потребує регулятивної підтримки.

У літературі застосовуються й інші підходи до визначення сутності грошово-кредитної політики. Представники одного з них трактують монетарну політику надто вузько — як урядову

політику впливу на кількість грошей в обороті¹. Представники іншого підходу визначають її надто розширено — як один із секторів економічної політики вищих органів державної влади². У першому випадку механізм монетарної політики обмежується лише впливом на кількість грошей і явно збіднюється його результативні можливості, у другому — не визначено специфічного характеру монетарної політики, її відмінностей від інших секторів економічної політики, її особливого механізму впливу на економічні процеси.

Найбільш прийнятним є наведене вище визначення, яке відносить до грошово-кредитної політики ті заходи та дії регулятивного характеру, які здійснюються безпосередньо центральним банком чи за його участі та реалізуються через грошовий ринок у всіх його складових та різновидах, включаючи валютний ринок. За такого підходу грошово-кредитна політика набуває чітких, економічно обумовлених обрисів, внутрішньо єдиної інституційної основи, яка охоплює грошовий ринок і банківську систему. У такому трактуванні грошово-кредитна політика являє собою комплексний, організаційно оформлений регулятивний механізм зі своїми специфічними цілями, інструментами та роллю в економічній системі. Саме в цьому розумінні ми використовуватимемо в подальшому поняття грошово-кредитної політики.

Сама назва цієї політики як грошово-кредитної зумовлена двома чинниками, які традиційно використовувалися в регулятивній практиці центральних банків:

- спрямуванням її на регулювання грошової маси (пропозиції грошей) через емісійний механізм;
- забезпеченням регулювання пропозиції грошей через кредитний механізм.

Але в сучасних умовах у практиці регулювання пропозиції грошей з'явився ще один (і досить могутній) чинник впливу на масу грошей — валютний механізм, що реалізується через валютну, в тому числі курсову, політику. Тому традиційна назва регулятивного механізму (грошово-кредитна політика) не відображає всієї різноманітності процесів, які там відбуваються. Зокрема, поза межами цієї назви залишаються процеси впливу на пропозицію грошей через валютний ринок і курсову політику. На

---

¹ Див.: Долан Едвін Дж., Кэмпбелл Колин Д., Кэмпбелл Розмари Дж. Деньги, банковское дело и денежно-кредитная политика. — М.: Л., 1991. — С. 19.

² Див.: Ющенко В., Лисицький В. Гроші: розвиток попиту і пропозиції в Україні. — К., 1998. — С. 24.

цьому тлі видається більш логічною назва «монетарна політика», яка широко застосовується в зарубіжній літературі. У межах такої назви можуть вільно співіснувати всі три складові регулятивного механізму: емісійно-грошова, кредитна і валютна¹. Більше того, така назва краще виражає внутрішню єдність цього (регулятивного) механізму, його моноспрямованість на підтримання пропозиції грошей на рівні, адекватному попиту на гроші².

Ключовим *суб'єктом* монетарної політики є держава, яка відповідає за створення в країні найсприятливіших для економічного і соціального розвитку монетарних умов. Цю місію держави виконують через уповноважені органи — центральні банки, органи нагляду за діяльністю банків і контролю за грошовим обігом, інституції страхування банківських депозитів тощо. Певна роль надається також загальним органам державного управління — урядам, їх окремим структурам: міністерствам фінансів, економіки, казначействам тощо. Проте провідна роль у розробленні та реалізації монетарної політики належить центральним банкам.

В Україні головною уповноваженою державою інституцією, яка відповідає за розроблення і реалізацію монетарної політики, є Національний банк України. Як передбачено Конституцією України (Ст. 100), Рада НБУ самостійно розробляє і затверджує Основні засади грошово-кредитної політики на кожний рік та здійснює контроль за її проведенням. Реалізує ж завдання грошово-кредитної політики безпосередньо апарат НБУ в процесі своєї повсякденної діяльності.

Об'єкти монетарної політики можна розділяти на віддалені (кінцеві) та наближені (безпосередні). Віддаленими є реальний сектор економіки та соціальна сфера, адже саме задля забезпечення їх належного розвитку здійснюється грошово-кредитне регулювання. Безпосередніми об'єктами виступають ті змінні грошового ринку, через які монетарні імпульси

---

¹ Див.: *Симановский А. Ю.* Монетарная политика и экономический рост в России: отдельные аспекты и проблемы // Деньги и кредит. — 1999. — № 11.

² Цей принцип єдиної сутності грошово-кредитної політики не витриманий у її визначенні, даному в Законі України «Про Національний банк України», як комплексу заходів «у сфері грошового обігу та кредиту, направлених на регулювання економічного зростання, стримування інфляції, забезпечення стабільності грошової одиниці України, забезпечення зайнятості населення та вирівнювання платіжного балансу» (ст. 1). Оскільки між цими цілями існує антагонізм, то їх одночасне досягнення може вимагати проведення різних за характером заходів у грошовому обігу та кредиту. І тоді єдина монетарна політика розпадається на дві: грошову і кредитну, які можуть не узгоджуватися між собою.

здійснюють вплив на віддалені об'єкти. Це, зокрема, маса грошей, ціна грошей, валютний курс¹. На масу грошей вплив здійснюється через зміну пропозиції грошей, на ціну грошей та валютний курс — через зміну попиту і пропозиції грошей.

Успішне грошово-кредитне регулювання ринкової економіки можливе за наявності в країні відповідної інституційної основи. Ключовими складовими її є банківська система і грошовий ринок.

Формування монетарної політики як дуже важливого і складного механізму економічного регулювання ставить ряд вимог до банківської системи щодо рівня розвитку її інфраструктури та якості функціонування.

Основними з таких вимог є:

— дворівнева побудова банківської системи, за якої одному з банків надається статус центрального з монополічним правом емісії грошей. На центральний банк покладається функція вироблення та реалізації монетарної політики;

— законодавче та фактичне забезпечення незалежності центрального банку від державних органів виконавчої та законодавчої влади, достатньої для проведення ним самостійної монетарної політики;

— законодавче закріплення за центральним банком статусу резервної структури банківської системи в цілому з наданням йому права регулювати резервні фонди всіх банків другого рівня;

— законодавче надання центральному банку статусу кредитора останньої інстанції для банків другого рівня та статусу фінансового агента уряду;

— широкий розвиток мережі банків другого рівня, достатньої для повного забезпечення попиту економічних суб'єктів на позичкові кошти;

— створення системи державного регулювання та нагляду за роботою банків другого рівня, що гарантує функціональну поведінку останніх у межах, визначених монетарною політикою центрального банку;

— забезпечення високого рівня довіри до банківської системи загалом через досягнення стабільності кожного

---

¹ Поняття безпосереднього об'єкта монетарної політики тісно пов'язане з поняттям її проміжної цілі або індикатора. Останній означає економічний показник, зміна якого може спричинити зміну основної (стратегічної) цілі монетарної політики. Індикаторами можуть бути як безпосередні об'єкти, так і інші показники, наприклад інфляція, номінальний дохід тощо.

окремого банку.

Розбудова банківської системи відповідно до цих вимог розпочалася в Україні в 1991 р. із прийняттям закону «Про банки і банківську діяльність». За минулий час досягнуті певні успіхи в розв'язанні цього надзвичайно складного завдання, що дало можливість Національному банку України формувати свою монетарну політику, першим і найвідчутнішим результатом якої стало приборкання гіперінфляції, зниження інфляції до прийнятного рівня.

Грошовий ринок як другий елемент інституційної основи монетарної політики створює те середовище, в якому формуються і реалізуються методи та інструменти монетарної політики. Чим це середовище сприятливіше, тим ефективнішою буде дія останніх. Навіть здатність банків здійснювати грошово-кредитне регулювання значною мірою залежить від розвитку грошового ринку, оскільки вони є головними посередниками на ньому.

Проведення ефективної монетарної політики ставить перед грошовим ринком такі вимоги:

— досягнення високого рівня його структуризації, за якого успішно функціонують усі складові цього ринку — кредитний ринок із сегментами ринку грошей та ринку капіталу, міжбанківський ринок, ринки державних і корпоративних цінних паперів, валютний ринок;

— достатній рівень лібералізації всіх секторів грошового ринку для забезпечення вільного переміщення грошей, вільного доступу на ринки всіх економічних суб'єктів, формування реального співвідношення попиту і пропозиції в кожному із секторів та забезпечення реального зв'язку між відповідними ціновими індикаторами — ставкою банківського процента, доходу з цінних паперів, обмінного курсу валют;

— вільний доступ усіх комерційних банків на будь-який сектор грошового ринку;

— наявність широких зовнішньоекономічних зв'язків, забезпечення конвертації національної валюти, проведення реальної курсової політики.

За таких умов центральний банк одержує широкі можливості для проведення монетарної політики на ринкових засадах, забезпечення переважно економічного впливу на суб'єктів ринку та максимально високої ефективності монетарних заходів. Зокрема, лише за достатнього розвитку ринку державних цінних

паперів центральний банк може широко здійснювати операції на відкритому ринку з метою регулювання маси грошей в обігу. З іншого боку, широкий розвиток кредитної функції комерційних банків, міжбанківського кредитування та кредитування центральним банком комерційних створюють достатню базу для проведення реальної облікової політики. Адже якщо комерційні банки мають можливість купувати кошти на міжбанківському чи міжнародному ринках за доступною ціною, вони не погодяться одержувати позички в центральному банку за завищеною ціною, і навпаки.

9.2. Цільова спрямованість грошово-кредитної політики

Для з'ясування сутності та ролі монетарної політики в ринковій економіці важливе значення має усвідомлення завдань, які ставляться монетарними владними структурами і вирішуються монетарними методами. Ці завдання заведено називати цілями (цільовими орієнтирами) монетарної політики. Вони поділяються на три групи: стратегічні, проміжні й поточні (тактичні).

Стратегічними звичайно є цілі, що визначені як ключові в загальноекономічній політиці держави. Ними можуть бути: зростання виробництва, зростання зайнятості, стабілізація цін, зменшення інфляції, збалансування платіжного балансу¹. Кожна з цих цілей настільки важлива для суспільства, що владні структури можуть ставити перед собою завдання одночасно реалізувати їх усі чи більшу їх частину. Держава в цілому має у своєму розпорядженні широкий спектр регулятивних механізмів для розв'язання таких завдань, у тому числі і механізм монетарної політики.

З допомогою заходів монетарної політики одночасно досягти всіх перелічених цілей неможливо через обмеженість та специфіку її інструментарію. Тому в межах монетарної політики зазначені стратегічні цілі виявляються несумісними. Зокрема, стабілізація цін вимагає застосування монетарних заходів, які призводять до погіршення кон'юнктури, спаду виробництва та зайнятості. І навпаки, для зростання виробництва необхідно

---

¹ Питання набору стратегічних цілей монетарної політики однозначно не вирішене в літературі. Так, Ф. С. Мишкін стратегічні цілі називає основними і відносить до них, крім зазначених вище, стабільність процентних ставок, стабільність на фінансових і на валютних ринках. (Див.: *Фредерік. С. Мишкін. Економіка грошей, банківської справи і фінансових ринків. — К.: Основи, 1998. — С. 529).*

вживати заходів, які забезпечать пожвавлення кон'юнктури і можуть спричинити зростання цін, посилення інфляції. Виникає проблема конфлікту цілей.

Тому центральний банк вибирає залежно від конкретної економічної ситуації одну із стратегічних цілей. Нею, як правило, є стабілізація цін (чи погашення інфляції), оскільки якраз вона найбільше відповідає головному призначенню центрального банку — підтримувати стабільність національних грошей. І через розв'язання цього завдання центральний банк сприяє досягненню інших стратегічних цілей.

Проте щоразу виникає складна проблема узгодження стратегічних цілей монетарної та загальноекономічної політики (розв'язання конфлікту цілей). Потрібно, щоб у загальноекономічній політиці стабілізація цін була визнана пріоритетною чи важливою, а монетарна політика центрального банку мала орієнтацію на забезпечення економічного зростання. Якщо ж такого збігу немає, то центральному банку доводиться або змінювати стратегічну ціль, або відстоювати її ціною загострення відносин зі структурами виконавчої, а то й законодавчої влади.

Про важливість правильного узгодження стратегічних цілей переконливо свідчить досвід України. У 1991—1993 рр. пріоритетними цілями загальноекономічної політики, у тому числі монетарної, визнавалося стримування темпів падіння виробництва. Їй була підпорядкована й монетарна політика НБУ, що перетворилася в політику емісійного підтримування економіки. Неминучим наслідком стала гіперінфляція, рівень якої досяг апогею в 1993 р.

У 1994—1996 рр. НБУ, усвідомивши свою особливу відповідальність за стан монетарної сфери, почав послідовно відстоювати, як свою стратегічну ціль, подолання інфляції та стабілізацію цін. Проте ця ціль не була належним чином узгоджена з іншими стратегічними цілями економічної політики. Уряд та Верховна Рада, визнаючи на словах антиінфляційну стратегію НБУ, фактично не залучили інструментів конкурентної та структурної політики, гальмуючи процеси приватизації та реструктуризації виробництва. Цілі економічного зростання не були підтримані немонетарними заходами, що призвело до хронічного падіння виробництва та зайнятості, поглиблення платіжної кризи, погіршення фінансового стану економіки на тлі істотного зниження темпів інфляції, забезпеченого переважно монетарними заходами НБУ.

Після досягнення відносної монетарної стабілізації в Україні знову з'явилися пропозиції змінити пріоритети стратегічних цілей, визнати такою забезпечення економічного зростання, а отже — визнати за можливе посилення інфляції. Автори таких пропозицій, як правило, посилаються на кейнсіанські концепції виведення економіки з кризи через політику «дешевих» грошей¹. Проте не всі іноземні концепції, навіть якщо вони там себе виправдали, можна механічно переносити в українські умови. По-перше, політика «дешевих» грошей запропонована Кейнсом як короткостроковий антикризовий захід, щоб «розігріти» кон'юнктуру ринку для виведення виробництва з кризового стану. В Україні зараз зовсім інша ситуація в економіці, і для її поліпшення потрібні не короткострокові монетарні заходи щодо «розігрівання» чи «охолодження» кон'юнктури, а довготривалі заходи з формування і систематичного нарощування платоспроможного попиту.

По-друге, кейнсіанська політика «дешевих» грошей успішно спрацювала в умовах класичної економічної кризи, а справедливою ціною за її використання Кейнс вважав невелику інфляцію. Але коли економічна криза набула хронічного характеру і для її «лікування» політика «дешевих» грошей стала використовуватися постійно, інфляція набула широких і загрозливих розмірів, що й спричинило появу альтернативної монетаристської концепції, яка відкинула кейнсіанську політику «дешевих» грошей і базує свої рекомендації на принципі стабільності грошей. Сучасні умови України більше відповідають тим, у яких сформувалася монетаристська концепція стабільних грошей, ніж тим, у яких Кейнс запропонував політику «дешевих» грошей.

По-третє, якщо погодитися з тезою Кейнса, що помірна інфляція є допустимою платою за ліберальну монетарну політику, та з думкою Фрідмана, що інфляція скрізь і завжди є монетарним феноменом, тобто наслідком ліберальної грошової політики, то слід визнати, що після 1996 р. в Україні проводилася скоріше ліберальна (кейнсіанська), ніж жорстка (монетаристська) грошова політика. Адже середньорічний рівень інфляції протягом 1996—2000 рр. коливався від 110 % до 126 %, тобто був далеко не помірним. Лише в 2001 р. він знизився до помірного рівня — 106 %, а в 2002 р. взагалі була дефляція, тобто лише відносно 2002 р. можна говорити про жорстку грошово-кредитну політику. Тому в 1996—2000 рр.

---

¹ Див.: Ковальчук Трохим. Якою має бути валютна політика // Урядовий кур'єр. — 2003. — 22 липня, № 33. — С. 6—7.

пом'якшувати грошово-кредитну політику було просто недопустимо.

Усі наведені аргументи свідчать про недоцільність розкручування в сучасних умовах України нового витка інфляції, а отже, про недопустимість зміни пріоритетів стратегічних цілей, зокрема відведення на другий план монетарної стабілізації. Обидві ці стратегічні цілі можуть і повинні розглядатися як рівноправні, однаково пріоритетні, а одночасне досягнення їх — як реальне.

В умовах низької монетизації економіки цілком можливе достатнє для стимулювання розвитку економіки нарощування грошової маси з одночасним утриманням інфляції на помірному рівні. Це положення підтверджується реальною дійсністю України протягом тривалого періоду: упродовж усіх років після 1996 р. грошова маса зростала на 30 % і більше, а реальний ВВП почав зростати лише з 2000 р. і то значно нижчими темпами, ніж пропозиція грошей. І нема реальних підстав вважати, що якби пропозиція (маса) грошей зростала ще швидше, то це спричинило б більше зростання ВВП, а не посилення інфляції. Винятком міг бути лише 2002 р., протягом якого середній індекс цін переважно знижувався, а середній рівень процентної ставки залишався досить високим. Це дає підстави вважати, що в 2002 р. зростання пропозиції грошей не досягло свого максимально допустимого рівня. Проте причиною цього могли бути не стільки прорахунки в грошово-кредитній політиці НБУ, скільки відсутність попиту на централізовані кредитні ресурси з боку комерційних банків, яка спричинювалася високою ризиковістю кредитування реальної економіки і центральному банку не підвладна.

Проміжні цілі монетарної політики полягають у таких змінах певних економічних процесів, які сприятимуть досягненню стратегічних цілей¹. Потреба в розробленні проміжних цілей спричинюється тим, що наявні у розпорядженні центральних банків інструменти є монетарними і не спроможні безпосередньо впливати на процеси, що відбуваються в реальному секторі економіки (зростання виробництва, зайнятість, інвестиції, ціни та ін.). Оскільки в ринкових умовах економічне зростання, зайнятість, динаміка цін та інші макроекономічні показники визначаються передусім станом ринкової кон'юнктури, проміжними цілями монетарної політики є вибір таких показників, регулювання яких

¹ Ф. С. Мишкін називає ці цілі проміжними завданнями центрального банку. Така назва видається більш логічною, оскільки тут ідеться про тактику самого банку, яку він самостійно виробляє для досягнення стратегічної цілі і визначає шляхи її реалізації.

дає можливість змінити кон'юнктуру ринку відповідно до завдань стратегічних цілей. Зокрема, якщо ціллю загальноекономічної політики є економічне зростання при скороченні безробіття, то для цього потрібно досягти поживлення ринкової кон'юнктури. І навпаки, якщо стратегічною ціллю є стабілізація цін, то потрібно забезпечити стримування кон'юнктури ринку. А для цього необхідно вибрати адекватні цим ситуаціям монетарні змінні. До таких змінних відносять грошову масу та процентні ставки. Показник грошової маси визначається за агрегатами М1 чи М2, а показник процентної ставки — за процентами за коротко- чи довгостроковими кредитами.

Проміжні цілі відіграють особливу роль у механізмі монетарної політики центрального банку. Вони є ніби-то сполучною ланкою між конкретними монетарними інструментами центрального банку та стратегічними цілями його політики, провідником впливу регулятивних заходів центрального банку і проявом їх ефективності. Адже між моментом проведення того чи іншого конкретного регулятивного заходу, наприклад зміною норми обов'язкового резервування, й адекватною зміною темпів економічного зростання (чи зайнятості), має місце тривалий часовий лаг (4—12 і більше місяців), протягом якого центральний банк не має уявлення, чи спрацював його монетарний сигнал, чи не погашений він якимось іншим непередбаченим чинником на грошовому ринку. Зміна ж проміжного показника, яким є грошова маса М1, адекватно зміні норми обов'язкового резервування відбудеться значно швидше і просигналізує центральному банку про те, що його команда сприйнята грошовим ринком і повинна вплинути на кон'юнктуру товарних ринків (чи фінансових, валютних). Одержавши такий сигнал, банк може своєчасно скоригувати свої оперативні регулятивні заходи, щоб якнайточніше виконати стратегічне завдання. Без такої проміжної інформації банк міг би згаяти час і втратити ефективність своєї монетарної політики.

Характерною особливістю проміжних цілей є те, що встановлюються вони на тривалі часові інтервали, упродовж яких можуть бути реалізовані і виявити свою ефективність. Так, поживлення кон'юнктури ринку через зростання маси грошей чи зниження процентних ставок у короткостроковому періоді може спричинити зростання попиту і цін. І лише за умови, що ці заходи активізують інвестиції, зростання виробництва, буде забезпечене збільшення пропозиції, яке зупинить зростання цін і стабілізує їх. Проте для цього потрібен тривалий проміжок часу.

Однак і проміжні цілі не є об'єктом безпосереднього впливу центрального банку. Його інструменти не мають прямого виходу і на ці цілі, і йому доводиться шукати ще більш конкретні змінні монетарної сфери, через вплив на які можна їх досягати. Набір таких змінних називають *поточними (або тактичними) цілями* грошово-кредитної політики. В умовах України до поточних цілей можна віднести зміну грошової бази, облікової ставки, проценту за кредитами рефінансування, проценту за міжбанківським кредитом, обсягів кредитів рефінансування, обсягів обов'язкових резервів, валютного курсу та ін.

Стосовно кожного з цих показників може ставитися одне з трьох завдань: зростання, стабілізація, зниження. Конкретний напрям їх руху визначається проміжною ціллю монетарної політики та характером показника. Наприклад, для поживлення ринкової кон'юнктури як проміжної мети необхідно, щоб на рівні поточних цілей грошова база зростала, а процентні ставки знижувалися. За поточну ціль беруться базові гроші тому, що саме цей показник перебуває у повному розпорядженні центрального банку і піддається його прямому впливу.

Характерними ознаками поточних цілей є їх короткостроковість, реалізація їх оперативними заходами виключно центрального банку, багатоаспектність, єдність та певна суперечливість. Ці особливості істотно ускладнюють вибір та механізми реалізації поточних цілей. Так, якщо зміна маси грошей впливає на зміну сукупного попиту і зачіпає всю макроекономіку, то зміни процентної ставки та валютного курсу можуть впливати не тільки на сукупний попит, а й на інтереси певних груп економічних суб'єктів і зумовлювати структурні зміни в економіці. Тому успіх розв'язання багатьох регулятивних завдань залежить від правильного поєднання зазначених поточних цілей: змінами процентної ставки чи валютного курсу можна локалізувати інфляційний ефект від зростання маси грошей в обороті.

Вибір проміжних та поточних цілей теж є не простим завданням через складний взаємозв'язок окремих змінних, які вибираються як такі цілі, та обмеженістю (недостатністю) ефекту досягнення кожної окремої з них. Про це свідчить досвід вибору проміжних і поточних цілей одного з найбільш успішних щодо проведення монетарної політики центральних банків світу — ФРС США. ФРС тільки в післявоєнний період використовувала як проміжні цілі: номінальну процентну ставку (1950—1960 рр.); грошову масу, зокрема темп її приросту (70-ті роки), з переходом

від агрегату М1 до агрегату М2; обсяг кредитування економіки та інші¹. Кожна з цих цілей має певні недоліки, які впливали на ефективність монетарної політики ФРС, що змушувало її шукати іншу проміжну мету. Зараз широко обговорюються такі змінні, як номінальний дохід, рівень інфляції, кредитні агрегати.

Подібна ситуація склалася й з вибором ФРС поточних цілей: у 70-ті роки вона використовувала в цій ролі процентну ставку за федеральними фондами²; у 80-ті роки — обсяг непозичених резервів; у 90-ті роки — знову повернення до процентної ставки за федеральними фондами³.

Для успішного визначення ефективної проміжної та поточної цілей науковці розробили набір критеріїв їх відбору. Найчастіше такими називають:

1. *Узгодженість* із цілями вищого рівня: стратегічними — для проміжних цілей і проміжними — для поточних. Це ключовий критерій. Його порушення на будь-якому рівні неминуче призведе до невиконання стратегічного завдання, а отже, до неефективності монетарної політики в цілому.

2. *Вимірюваність* — проміжна і поточна цілі можуть успішно виконати свою місію, якщо відповідна змінна легко, точно і швидко може бути виміряна. Це дасть можливість центральному банку своєчасно визначити як далеко фактичні монетарні процеси відхилилися від траєкторії, заданої таргетуванням відповідного показника та оперативно здійснити коригування своїх дій.

3. *Достовірність та своєчасність* інформації щодо динаміки відповідних змінних. Центральний банк зможе своєчасно і точно відкоригувати траєкторію передавального процесу від поточних завдань до стратегічних цілей лише за умови, що потрібні для цього дані про динаміку поточних проміжних цілей будуть достовірними і надходитимуть до банку в найкоротший строк (щоденно чи раз на тиждень тощо).

4. *Контрольованість і податливість* впливу з боку монетарних інструментів центрального банку. Для того щоб проміжні та поточні завдання виявилися ефективними для досягнення стратегічної цілі, центральний банк повинен мати

---

¹ Миллер Р.-Л., Ван-Хауз Д. Д. Современные деньги и банковское дело. — М., 2000. — С. 651.

² Процентна ставка, за якою торгуються федеральні фонди, тобто міжбанківські позички на базі резервів, які зберігаються в федеральних резервних банках.

³ Миллер Р.-Л., Ван-Хауз Д. Д. Современные деньги и банковское дело. — М., 2000. — С. 708.

можливість постійно контролювати їх динаміку, а самі ці змінні повинні легко і швидко реагувати на оперативні (поточні) команди банку¹.

Названі критерії вироблені і перевірені багаторічним регулятивним досвідом центральних банків країн із розвинутими ринковими економіками. Вони можуть мати велике значення і для країн із перехідними економіками, зокрема України. Проте через недостатній розвиток фінансового ринку і центрального банку в Україні нема широкого вибору економічних змінних як на рівні проміжних, так і на рівні поточних завдань. Така обмеженість вибору послаблює значення критеріїв оцінки окремих змінних як певної мети монетарної політики.

Монетарне регулювання включає не тільки обґрунтований вибір тієї чи іншої мети, а й кількісне визначення динаміки вибраного показника протягом певного терміну. Такий розрахунок зміни цього показника називається його *таргетуванням*. Особливо важливе значення таргетування має для проміжних цілей, оскільки досягнення їх є «фінішною прямою» до стратегічної цілі, а сам термін цього відрізка монетарного націлювання на стратегічну ціль може бути тривалим. Проте і поточні завдання підлягають таргетуванню, з тим щоб якнайкраще узгодити їх із проміжними та стратегічними цілями.

Цікаво, що термін «таргетування» застосовується і для позначення певного режиму монетарної політики. Зокрема, інфляційне таргетування означає такий монетарний режим, за якого індекс інфляції слугує стратегічним цільовим орієнтиром. Особливістю такого режиму є тривала стабілізація індексу інфляції на низькому рівні (або зниження його), чому підпорядковується механізм монетарної політики та інші складові економічної політики держави. Станом на 2001 р. уже 20 країн запровадили у себе монетарний режим інфляційного таргетування. Орієнтується на цей режим і Європейський центральний банк. Досвід цих країн показав високу ефективність режиму монетарного таргетування, що спричинило пропозиції запровадити його і в Україні². Проте багато фахівців України досить стримано сприйняли ці ідеї, вважаючи режим інфляційного таргетування не адекватним сучасним умовам української економіки та її інституційного забезпечення³.

---

¹ Миллер Р.-Л., Ван-Хауз Д. Д. Современные деньги и банковское дело. — М., 2000. — С. 649.

² Стратегія монетарної політики: проблеми вибору та застосування. Матеріали науково-практичної конференції. — К.: НБУ. — 2002. — С. 105, 164—165.

³ Дорофеева Н., Цокол А. Таргетування інфляції у відкритій перехідній економіці // Вісник Національного банку України. — 2003. — № 1.

Щоб конкретніше розкрити взаємозв'язок цілей монетарної політики, розглянемо такий умовний приклад.

НБУ визнав на 2005 р. як стратегічну ціль шестивідсоткове зростання ВВП, передбачене загальноекономічною політикою уряду на майбутній рік. Виходячи з досвіду минулих років НБУ визначив, що для забезпечення такого темпу зростання ВВП грошову масу за показником М1 потрібно збільшити на 25 % (проміжна ціль). Щоб виконати це завдання, НБУ потрібно збільшити грошову базу на 20 % (оперативна чи поточна ціль). Вплинути на цей показник НБУ може безпосередньо через свої монетарні інструменти, зокрема зменшивши норму обов'язкового резервування на 2 % та збільшивши рефінансування банків на 15 %, оскільки грошова база — це показник грошей самого центрального банку. Незабаром після запуску такого регулятивного механізму НБУ виявив, що маса грошей М2 (як проміжна ціль) зростає значно швидше, ніж очікувалося. Тоді йому потрібно оперативно скоригувати дію вже запущених монетарних інструментів, щоб вивести монетарні процеси на траєкторію, визначену проміжною ціллю. Досягти цього можна як зміною прийнятих розмірів монетарних інструментів (наприклад, норму резервування знизити не на 2 %, а на 1,5; обсяг рефінансування збільшити не на 15 %, а на 10), так і введенням у дію нового інструменту протилежної дії (збільшення продажу цінних паперів на вторинному ринку).

Подібне коригування поточних та проміжних завдань є не менш складним та відповідальним, ніж первинне таргетування монетарних цілей.

9.3. Передавальний механізм та ефективність грошово-кредитної політики

Теоретичні моделі передавального механізму

Ефективність монетарної політики залежить насамперед від надійності передавального механізму між монетарними командами (змiнами) та змiнами обсягiв виробництва (ВВП). Дiя цього механiзму була i є предметом гострих суперечок в економічній науці передусiм між монетаристами та кейнсіанцями, що негативно позначається на практиці грошово-кредитного регулювання.

На цей час представники цих наукових шкіл дійшли єдності у визнанні дієвого впливу пропозиції грошей на формування сукупного попиту, а отже на економічний

розвиток. Проте в інших деталях механізму цього впливу зберігаються відчутні розбіжності. Найбільш принциповою з них є те, що монетаристи визнають пропозицію грошей єдиним чинником впливу на сукупний попит, а кейнсіанці розглядають її як один із багатьох чинників, які можуть змінювати сукупний попит (фіскально-бюджетні чинники, зміна вартості цінних паперів та майна, діловий та споживчий оптимізм та ін.). Усі ці інші (немонетарні) чинники монетаристи вважають похідними від пропозиції грошей, а вплив їх на сукупний попит обмежують сферою впливу зміни пропозиції грошей.

Ці розбіжності зумовлюють істотні відмінності в самому конструюванні передавального механізму представниками монетаризму та кейнсіанства.

Монетаристи вважають швидкість обігу грошей відносно стабільною, і тому зміна пропозиції грошей повинна прямо пропорційно впливати на обсяг сукупного попиту незалежно від того, яку конкретну його складову вона зачіпає (споживчу чи інвестиційну). Для забезпечення стабільної кон'юнктури ринку вони вважали достатнім підтримувати на стабільному рівні пропозицію (масу) грошей. Змінювати останню можна лише залежно від зміни потреб розвитку обсягів виробництва, а отже дуже виражено і передбачено. Тому передавальний механізм у трактуванні монетаристів можна визначити так:

Зміна М → Зміна СП → Зміна Ц → Зміна ВВП,

де М — пропозиція грошей;

СП — сукупний попит;

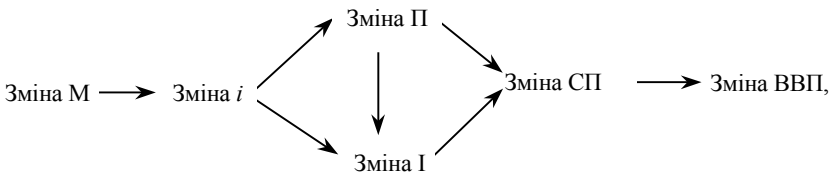
Ц — середній рівень цін;

ВВП — реальний обсяг валового внутрішнього продукту.

Виходячи з такого розуміння передавального механізму монетаристи радять органам монетарного управління забезпечувати зміну пропозиції (маси) грошей у суворій відповідності до запланованої динаміки обсягів виробництва (грошове правило Фрідмана). Якщо обсяг ВВП, що склався, менший природного (можливого) рівня, тобто є резерви для його зростання, то збільшення пропозиції грошей адекватно бажаному збільшенню ВВП само по собі забезпечить досягнення цієї мети. При такій грошово-кредитній політиці не повинно бути

циклічних коливань кон'юнктури ринку, підприємницької активності та інфляції, відпаде потреба в різкій і непередбачуваній зміні пропозиції грошей задля згладжування кон'юнктурних коливань. Тобто проводити монетарну політику за таким передавальним механізмом можна за заздалегідь визначеними правилами, за дотримання яких повинні відповідати центральні банки.

Кейнсіанці заперечують тезу монетаристів про незмінність швидкості обігу грошей і вважають, що передавальний механізм є значно складнішим. Вирішальну роль у ньому вони відводять не зміні пропозиції грошей самій по собі, а одному з її наслідків — зміні процентної ставки, від якої залежить зміна норми прибутку та інвестиційного попиту агентів реального сектору, а отже, усього сукупного попиту. Передавальний механізм у кейнсіанському трактуванні можна подати у такому вигляді:

де i — рівень процентної ставки;
 Π — норма прибутку;
 I — обсяг інвестиційних витрат;
 $СП$ — обсяг сукупного попиту.

Іншими є й практичні рекомендації кейнсіанців для органів монетарного управління — оперативно і рішуче змінювати пропозицію грошей у напрямку, протилежному стихійним циклічним коливанням ринкової кон'юнктури задля її стабілізації. Такі коливання для кейнсіанців є неминучими, оскільки сукупний попит, на їхню думку, формується під впливом не тільки пропозиції грошей, а й багатьох немонетарних чинників. А тому зміни пропозиції грошей у механізмі кейнсіанців не можуть бути передбачуваними і повинні здійснюватися в міру виникнення потреби, а їх монетарна політика повинна здійснюватися не «за правилами», а дискретно.

Кейнсіанська схема передавального механізму також не задовольнила дослідників, насамперед з табору монетаристів. Була доведена слабка залежність інвестиційних витрат від зміни процентної ставки та висока загроза інфляції при такій політиці,

що ослабило довіру до цієї схеми. Погодившись із цим, кейнсіанці провели широкомасштабні пошуки нових каналів впливу пропозиції грошей на економічне зростання. Найвагоміший внесок у ці пошуки на боці кейнсіанців зробив лауреат Нобелівської премії Франко Модільяні.

У кінцевому підсумку було виявлено не менше семи додаткових складових передавального механізму: доступність кредитів, теорія q Гобіна, асиметричний інформаційний вплив, вплив процентних ставок на споживчі товари тривалого користування, вплив багатства, вплив ліквідності, вплив валютного курсу на чистий експорт¹. Проведений Модільяні розрахунок впливу пропозиції грошей на обсяг ВВП на базі моделі передавального механізму, що включала майже всі названі складові (модель MPS), показав високий позитивний результат.

Представники монетаристського напряму теж провели аналогічний розрахунок на підставі своєї (монетаристської) моделі передавального механізму (моделі Сент-Луса) й одержали результат, дуже близький до одержаного Модільяні на базі моделі MPS. Цей збіг результатів послугував подальшому зближенню позицій кейнсіанців і монетаристів у трактуванні передавального механізму. Виявляється, що у своїй теоретичній основі та за кінцевими результатами впливу вони однакові. Проте для практичного використання в монетарній політиці зручнішою виявилася модель MPS, в якій більш детально і повно визначені канали монетарного впливу, завдяки чому вона була прийнята Радою керуючих ФРС США для прогнозування ділової активності та формування економічної політики США².

Ураховуючи зближення позицій монетаристів і кейнсіанців, узагальнюючу схему передавального механізму з детальним визначенням основних каналів впливу можна подати так, як показано на рис. 9.1.

---

¹ Звичайно, на цьому не вичерпуються можливості складових передавального механізму. Пошуки їх продовжуються, і не виключено, що в наробках дослідників вони вже зафіксовані. Особливо багаті на додаткові складові перехідні економіки.

² Див.: *Фредерік С. Мишкін*. Економіка грошей, банківської справи і фінансових ринків. — К.: Основи, 1998. — С. 761.

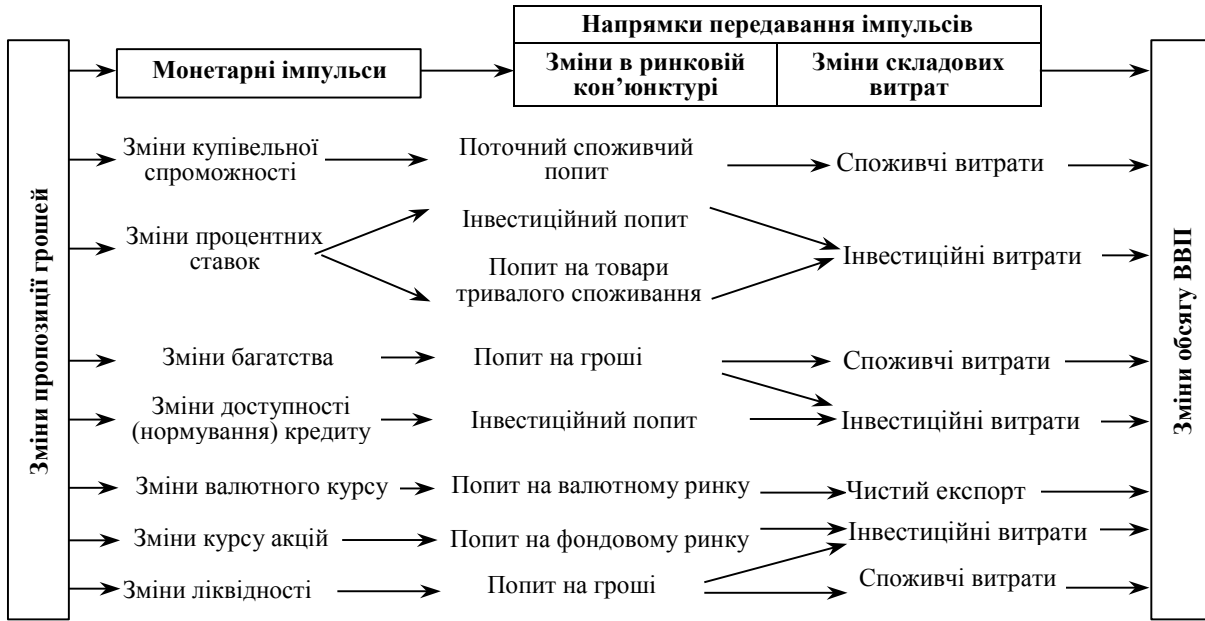

Рис. 9.1. Узагальнююча схема передавального механізму грошово-кредитної політики

У наведеній схемі потребують додаткових роз'яснень лише деякі монетарні імпульси, що не висвітлювалися у попередніх навчальних курсах.

Вплив зміни багатства полягає в тому, що зі збільшенням пропозиції грошей зростає фінансова складова багатства, зокрема через підвищення курсу акцій. На цій підставі зростають життєві ресурси споживачів, що провокує збільшення поточного споживання і обсягів виробництва ВВП.

Вплив зміни курсу акцій (або теорія q Тобіна) базується на зв'язку курсу акцій з інвестиційними витратами: в міру зростання пропозиції грошей зростає курс акцій, а отже, і ринкова ціна фірм, що провокує зростання інвестиційних витрат і, в кінцевому підсумку, — зростання ВВП.

Вплив зміни ліквідності полягає в тому, що в міру зростання частки фінансових активів у загальному портфелі активів економічних суб'єктів фінансовий стан останніх стає безпечнішим і вони збільшують споживчий попит, в першу чергу попит на товари тривалого споживання, а отже, зростають обсяги ВВП.

Особливості передавального механізму в перехідній економіці України та їх вплив на ефективність грошово-кредитної політики

Специфіка перехідної економіки України істотно деформує передавальний механізм та знижує його ефективність порівняно з розвинутими ринковими економіками. Ця обставина значно ускладнює проведення грошово-кредитної політики як на стадії визначення її цілей, так і на стадії проведення заходів щодо їх досягнення.

Ключовими особливостями перехідної економіки, що найбільш відчутно деформують передавальний механізм та ускладнюють проведення монетарної політики, можна назвати такі:

1. Принципова відмінність кризової динаміки в перехідній економіці порівняно з класичними кризовими коливаннями фаз ділового циклу в розвинутих ринкових економіках, яка знижує ефективність і роль короткострокових монетарних імпульсів у передавальному механізмі, обмежує регулятивні можливості грошово-кредитної політики на коротких

часових інтервалах, ускладнює процеси узгодження її стратегічних цілей¹. У зв'язку з цим головним завданням грошово-кредитної політики стає забезпечення довготривалого нарощування пропозиції (маси) грошей відповідно до потреб довготривалого нарощування обсягу ВВП. Для вирішення цього завдання більш доцільною є монетаристська модель передавального механізму.

2. Небувало висока за мирних умов гіперінфляція «з'їла» заощадження населення та грошові капітали в реальному секторі і призвела до критичної демонетизації економіки. Відновлення докризового рівня монетизації економіки (ремонетизація) є необхідною передумовою успішного розвитку ринкових відносин та економічного зростання взагалі і тому стає важливим завданням грошово-кредитної політики. У своїй політиці регулювання пропозиції грошей центральний банк повинен урахувати не тільки потреби в грошах для зростання виробництва, а й для потреб ремонетизації економіки, які взагалі не враховані в класичних моделях передавального механізму. Якраз завдяки цьому пропозиція грошей в Україні після 1996 р. зростала значно швидше, ніж збільшувався обсяг ВВП. За період з 1996 р. до 2003 р. номінальний обсяг ВВП зріс у 2,7 раза, а грошова маса в обороті за агрегатом М1 (пропозиція грошей) зросла за цей період — в 6,4 раза. При такій великій асиметрії в динаміці пропозиції грошей та номінального обсягу ВВП рівень інфляції був досить помірний — у середньому 117 % на рік. Ці розбіжності спричинені, по-перше, істотним уповільненням швидкості обороту грошей (збільшенням попиту на гроші), по-друге, недостатньою лібералізацією українського ринку, внаслідок чого ціни на деякі товари та послуги слабо реагують на зміну платоспроможного попиту на них.

Проте прогнозувати обсяги пропозиції грошей для цілей ремонетизації на кожний окремий рік надзвичайно складно, оскільки ці потреби залежать не просто від досягнення докризового рівня монетизації, а й від обсягу поточного попиту на гроші, який визначається багатьма чинниками, в

---

¹ Детальніше ця специфіка передавального механізму в перехідній економіці України висвітлена в статті О. Дзюблюка «Оптимізація передавального механізму грошово-кредитної політики центрального банку» // Вісник Національного банку України. — 2003. — № 1.

тому числі неекономічними та швидкоплинними, і може істотно змінюватися на окремих етапах перехідного періоду. А разом з тим ускладнюється вся проблема регулювання пропозиції грошей.

3. У перехідній економіці діє ряд чинників, які деформують та послаблюють дію сукупного попиту як чинника впливу на сукупну пропозицію. Це, зокрема, надмірно висока питома вага державного сектору в економіці, надмірно високий прямий вплив держави на основні економічні процеси — ціноутворення, інвестування, перерозподіл фінансових ресурсів неринковими способами, бартерні відносини, «узаконені» масові неплатежі за одержані товари та послуги тощо. Унаслідок цього зміни сукупного попиту, що зумовлюються регулятивними заходами грошово-кредитної політики, не впливають належним чином на кон'юнктуру ринку, знижується ефективність всього передавального механізму. Про це переконливо свідчить досвід грошово-кредитної політики НБУ у 2002 р. Основними засадами грошово-кредитної політики НБУ на цей рік було передбачено зростання цін (індекс інфляції) на 9,8 %, зростання пропозиції грошей — на 18—20 % при зростанні обсягу ВВП на 6,0 %¹. Фактично пропозиція грошей (за агрегатом M1) зростає на 35,2 %, тобто значно більше передбаченого, обсяг ВВП зріс на 4,8 %, тобто менше передбаченого. У такій ситуації слід було очікувати появи надпланового попиту на ринках і зростання цін (інфляції) понад запланований рівень. Насправді цього не відбулося, а по деяких товарах ціни навіть знизилися і в цілому виникла дефляція (-0,6 %), що могло стримувати економічне зростання.

4. Ряд особливостей перехідної економіки України деформують окремі канали впливу передавального механізму, зокрема процентної ставки та кредиту:

— інфляційне знецінення заощаджень, низькі рівні доходів більшості сімейних господарств, надмірно високий рівень оподаткування, збитковість багатьох економічних суб'єктів украї обмежують можливості збільшувати пропозицію інвестиційних

---

¹ Розраховано за даними НБУ.

ресурсів за умов зростаючого попиту на них, об'єктивно підтримують процентні ставки на високому рівні та обмежують використання їх як важливого, а в кейнсіанській моделі — вирішального, інструменту впливу на інвестиційний попит. Тому інвестиційні витрати як складова ВВП більшою мірою залежать від немонетарних чинників, ніж від процентної та кредитної політики;

— низький рівень задоволення споживчих потреб сімейних господарств спричинює високу чутливість споживчого попиту до зміни пропозиції грошей і високу активність його у формуванні сукупного попиту та стимулювання зростання ВВП. Проте занадто високий рівень процентних ставок, у тому числі депозитних, посилює зацікавленість домогосподарств у накопичуванні заощаджень та стримуванні поточного споживання, що обмежує можливість впливу на сукупний попит через стимулювання споживчих витрат. У цьому ж напрямі до 2004 р. впливало на сукупний попит надмірне оподаткування доходів домогосподарств;

— низька довіра до національних грошей і банків проковує високу доларизацію заощаджень, втечу їх до тіншового сектору та за кордон, що теж послаблює зв'язок процента з інвестиціями, а отже, вплив пропозиції грошей на інвестиційні витрати та обсяги ВВП.

5. Висока питома вага зовнішньоекономічної діяльності у формуванні сукупного попиту зумовлює високу залежність кон'юнктури внутрішнього ринку України від зовнішніх чинників, зокрема кризових явищ на світових ринках, посилює роль курсової політики у формуванні пропозиції грошей та вплив валютного курсу на чистий експорт, а отже, на обсяг ВВП. В окремі періоди якраз валютні інтервенції НБУ, а не політика рефінансування чи процентна політика, відігравали вирішальну роль у регулюванні пропозиції грошей, а отже, і сукупного попиту.

Діють і інші чинники деформуючого впливу на передавальний механізм грошово-кредитної політики, зокрема нерозвинутість ринкових інститутів та інструментів, низький розвиток ринку цінних паперів, все ще високі інфляційні очікування, висока розбалансованість державних фінансів. Ще залишається надто високою швидкість обороту грошей, і в міру економічного зростання та формування

ринкових відносин вона неминуче буде сповільнюватися. Це буде послаблювати асиметрію між динамікою пропозиції грошей та обсягів ВВП і має враховуватися в подальшій грошово-кредитній політиці.

Розглянуті особливості дії передавального механізму в умовах перехідної економіки дають підстави для висновку, що в цих умовах найбільш повно відповідає потребам грошово-кредитного регулювання спрощена монетаристська модель передавального механізму, яка орієнтується на прямий зв'язок динаміки пропозиції грошей з динамікою ВВП з урахуванням передбачуваної зміни швидкості обороту грошей та забезпечення відносної їх стабільності.

У таких специфічних умовах, які склалися в трансформаційній економіці України, досить складно не тільки забезпечити належну ефективність грошово-кредитної політики, а й правильно її визначити.

Якщо розглядати основні макроекономічні змінні, які є стратегічними цілями монетарної політики, то починаючи з 1999 р. вони набули позитивної динаміки, що можна розцінювати як прояв її ефективності. Про це свідчать дані, наведені в табл. 9.1.

Таблиця 9.1

Показник	1999 р.	2000 р.	2001 р.	2002 р.	2003 р.
1. Обсяг реального ВВП, % до попереднього року	99,8	105,9	109,2	104,8	109,4
2. Рівень безробіття, %	12	11,7	11,1	10,1	9,9
3. Рівень цін (за ІСП)	119,2	125,8	106,1	99,4	108,2
4. Рівень монетизації ВВП (за МЗ)	16,9	19,0	22,4	29,5	35,9

Джерело: Статистичний довідник «Народне господарство України» за відповідні роки; «Бюлетень Національного банку України» за відповідні роки.

Незважаючи на щорічні коливання окремих показників, у цілому за період усі вони мають позитивний тренд: зростав реальний обсяг ВВП, знижувався рівень безробіття, знижувався темп інфляції, підвищувався рівень монетизації економіки. І хоча ці тенденції могли спричинюватися багатьма чинниками, наявність відчутного

вкладу в їх забезпечення з боку монетарної політики не викликає сумніву.

Ефективність монетарної політики можна оцінювати і за рівнем дотримання цільових індикаторів, установлених на стадії формування монетарної політики. Така оцінка може дати більш конкретне уявлення про той внесок, який зробив механізм грошово-кредитного регулювання в динаміку макроекономічних змінних, що були стратегічними цілями монетарної політики. Необхідні для такого аналізу дані наведені в табл.9.2.

Таблиця 9.2

Показник	1998 р.	1999 р.	2000 р.	2001 р.	2002 р.	2003 р.
Приріст грошової бази, %						
прогноз	19,0	9,0	16,0	16—18	18—19	17—20
факт	21,9	39,2	41,0	37,4	33,6	30,1
Приріст грошової маси МЗ, %						
прогноз	24,4	10,0	19,7	18—20	23—24	22—27
факт	25,0	40,5	45,3	42,0	41,8	30,1
Рівень інфляції, %						
прогноз	12,0	19,0	18,5	15,4	12,3	6—7
факт	20,0	19,2	26,0	6,1	-0,6	8,2

Джерело: «Основні засади грошово-кредитної політики» за відповідні роки.

За всіма наведеними у таблиці показниками, які в «Основних засадах грошово-кредитної політики» взяті як цільові орієнтири, майже в усі роки мали місце істотні відхилення фактичних рівнів від прогнозних. Причому відхилення становлять не відсотки, а рази. Це свідчить, з одного боку, про низький рівень прогнозування цільових орієнтирів, а з іншого — про низьку дієвість монетарних інструментів, що не дає змоги вивести монетарну динаміку на спрогнозований рівень. Навіть беручи до уваги наявність серйозних немонетарних чинників, ускладнюючих проведення монетарної політики, говорити в таких умовах про достатню ефективність монетарної політики немає підстав.

9.4. Типи грошово-кредитної політики

Грошово-кредитну політику можна класифікувати за кількома критеріями. Найбільш поширеною є класифікація за спрямованістю та мірою впливу регулятивних заходів на пропозицію грошей. За цим критерієм зазвичай виділяють два типи: політику монетарної експансії та політику рестрикції, які є крайніми, протилежними за спрямованістю дії варіантами з усіх можливих механізмів регулювання пропозиції грошей. Але між ними можуть бути проміжні варіанти таких механізмів — політика рефляції та політика дезінфляції.

Експансійна політика полягає в довільному, швидкому зростанні пропозиції грошей, завдяки чому гроші стрімко «дешевіють», а інфляція набуває високих темпів. Тому цю політику називають ще *політикою інфляції*, або політикою *«дешевих грошей»*. На етапі розгортання експансійної політики послаблюються контроль і обмеження на емісійну діяльність та операції з рефінансування центрального банку, на кредитну діяльність комерційних банків (знижується норма обов'язкового резервування, облікова ставка, ставки рефінансування, ставки на ринку міжбанківського кредиту тощо).

Зазвичай метою переходу до експансійної політики проголошується посилення стимулювання ділової активності, економічного зростання та скорочення безробіття, тобто ті стратегічні цілі, які перебувають виключно в реальному секторі економіки і не зачіпають рівня цін. У короткостроковому періоді вказані цілі можуть бути досягнуті завдяки інтенсивному нарощуванню платоспроможного попиту та зменшенню процента за кредит. Ці чинники спричинюють зростання кредитних вкладень у реальний сектор, зростання інвестицій та обсягів виробництва, кількості робочих місць та зайнятості. Одночасно зростають доходи та заощадження населення, збільшуються інвестиційні ресурси, у тому числі банківські резерви, розвивається кредитування споживчих потреб населення. На цій основі активно розширюється попит на споживчому ринку, що стимулює зростання виробництва товарів та послуг для населення.

Проте довготривале проведення такої політики призводить до безконтрольного нарощування пропозиції грошей та високої інфляції, яка спричинює тяжкі негативні наслідки в економіці. Зупинити нарощування інфляції і попередити чи усунути її негативні наслідки буває досить складно і потребує значних витрат. Тому уряди за нормальних обставин у країні намагаються уникати експансійної політики.

Більш доцільною і дієвою є *політика рефляції*, яку можна назвати ще політикою «м'якої» інфляції. Пропозиція грошей за цієї політики нарощується повільно, контрольовано. Рефляція зазвичай проводиться після дефляції (рестрикції), у зв'язку з чим вона передбачає поступове підвищення цін до рівня, на якому вони були до початку дефляції. Поступово відновлюються також обсяги грошей в обороті та рівень процента (знижується до попереднього рівня). Завдяки такій політиці інфляція підтримується на низькому рівні, стає регульованим стимулятором економічного зростання без відчутного негативного впливу на стабільність грошей. Важливо тільки не перейти межі, за якою інфляція набере форсованої динаміки, яка підірве вартість грошей.

Політика рестрикції (обмеження) полягає в різкому скороченні пропозиції грошей, зменшенні маси їх в обороті. Досягається це обмеженням грошово-кредитної емісії ужорсточенням

умов та зниженням обсягів рефінансування центральним банком комерційних банків, зменшенням обсягів кредитування суб'єктів господарювання та населення. Застосовується звичайно в умовах високої інфляції з тим, щоб загальмувати подальше розкручування інфляційної спіралі. У таких умовах монетарна рестрикція супроводжується ужорсточенням фіскально-бюджетних заходів впливу на кон'юнктуру ринку: підвищенням рівня оподаткування, зменшенням податкових пільг, скороченням бюджетних витрат і бюджетного дефіциту тощо. Тому політика рестрикції має протилежний щодо політики інфляції вплив на економіку і її ще називають *політикою дефляції*, або «*дорогих грошей*».

Цільове призначення дефляційної політики полягає в стриманні інфляції. Особливо ефективна вона у згладжуванні циклічних коливань ділової активності, оскільки дає можливість попередити чи загальмувати інфляцію у разі економічного піднесення, викликаного «перегрівом» економіки.

Але разом з гальмуванням інфляції політика рестрикції послаблює ділову активність, знижує зайнятість, знижує темпи економічного зростання чи навіть скорочує обсяги виробництва. Адже за цієї політики обмежуються можливості підприємств одержувати банківські кредити, нарощувати власні інвестиційні ресурси, що призводить до скорочення інвестицій, спаду виробництва, зростання безробіття. Ці процеси ще підсилюються скороченням попиту населення на товари та послуги через

скорочення доходів та заощаджень, зменшенням споживчого кредиту. Тому важливо своєчасно «відпустити» стримуючі чи обмежувальні монетарні заходи, щоб не допустити значних негативних наслідків в економіці.

Проте таке «відпускання» не повинне бути раптовим і неваженим, щоб економіка не зазнала нового інфляційного шоку. Для виведення економіки з рестрикційного шоку використовується ще один тип монетарної політики — *політика дезінфляції*. За своєю сутністю вона є «м'якою» формою рестрикції, завдяки чому зниження ділової активності відбувається повільно і не спричинює глибоких економічних спадів. Економічне гальмування в межах цієї політики має обмежуватися лише рамками низьких темпів зростання виробництва.

Політика дезінфляції може проводитися як після політики рестрикції, «підчищуючи» її наслідки в економіці, так і після політики дефляції, виконуючи подібну ж місію. Така зміна монетарної політики є неминучою через циклічність коливань ділової активності, хоч і вона є досить «незручним» для економіки методом монетарного забезпечення. Ця політика багато в чому нагадує відоме керування за принципом «стій-іди». Максимально пом'якшити наслідки такого керування можна за умови виключення взагалі з монетарної практики двох крайніх типів монетарної політики — експансійної та рестрикційної, і використання лише двох проміжних — рефляційного та дезінфляційного.

Порівняння розглянутих типів монетарної політики можна продемонструвати на такому графіку (цифрові дані умовні) (рис. 9.2).

На етапі монетарної експансії лінія інфляції мала тривалий і стрімкий злет, що супроводжувався дещо пологішим і коротшим, але теж стрімким, підняттям лінії ВВП. Відмінність у часі пояснюється тим, що вже на кінцевій ділянці експансійної політики, коли інфляція перевищила 150 %, її негативні наслідки спрямували лінію ВВП вниз ще до початку політики рестрикції.

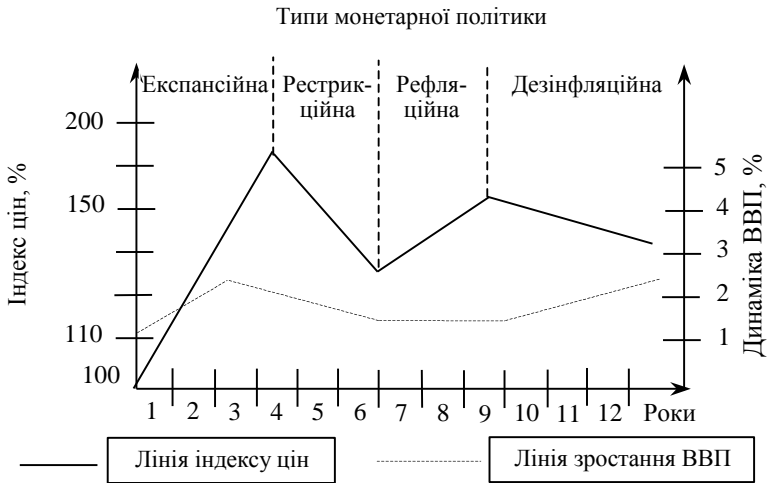

Рис. 9.2. Порівняння ефективності різних типів монетарної політики

На етапі монетарної рестрикції лінія інфляції стрімко пішла вниз, що супроводжувалося не таким стрімким, але більш тривалим падінням лінії ВВП. На етапі рефляції лінія інфляції зазнала незначного підняття, що супроводжувалося слабким, майже непомітним, підняттям лінії ВВП.

На останньому етапі — політики дезінфляції — лінія інфляції знову набула спадного спрямування, але досить слабого, проте лінія ВВП продовжувала підніматися, тобто економічне зростання продовжувалося, хоч трохи повільніше, ніж на експансійному етапі. Отже, в кінцевому підсумку темпи економічного розвитку майже досягли рівня, який мав місце в умовах високої інфляції, зате рівень цін і стабільність грошей були значно кращими, ніж за експансійної політики. Тому є підстави вважати, що тільки за рефляційної та дезінфляційної політики монетарне регулювання може бути ефективним.

У літературі зустрічається класифікація типів монетарної політики за критерієм охоплення регулятивними заходами суб'єктів грошового ринку. Зокрема, за цим критерієм автори підручника «Банк Росії» виділяють *тотальну грошово-кредитну політику* та *селективну*. Такий поділ поширюється на всі вище розглянуті типи монетарних політик — від експансійної

до рестрикційної¹. У першому випадку регулятивні заходи поширюються на весь фінансовий ринок — ринок грошей і ринок капіталів, на всі банківські установи, а отже, можуть мати максимальний вплив на платоспроможний попит і економічний розвиток. У другому випадку регулятивні заходи застосовуються вибірково — стосовно окремих банків чи їх груп (наприклад, великих системних банків), окремих видів банківської діяльності (наприклад кредитної, чи діяльності на валютному або на фондовому ринках) тощо. У цьому випадку органи монетарного управління можуть вирішувати локальні завдання, які мають у даний момент особливо велике значення для всієї економіки чи банківської системи.

Грошово-кредитну політику можна класифікувати і за характером стратегічної мети, що слугує цільовим монетарним орієнтиром. Такою метою може бути грошова маса в обороті, тоді монетарну політику називають *режимом монетарного таргетування*. Якщо цільовим орієнтиром визначається валютний курс, то монетарна політика може називатись *режимом валютного (курсового) таргетування*. З 80-х років минулого століття широкого застосування набуває рівень інфляції як цільовий орієнтир, а тому відповідна монетарна політика дістала назву *режиму інфляційного таргетування*, про який ішлося в підрозділі 9.2.

9.5. Місце і роль грошово-кредитної політики в загальній економічній політиці держави

Світова економічна думка після тривалих суперечок широко визнала об'єктивну необхідність регулятивного впливу держави на економічне життя суспільства. Дискусії ведуться лише навколо окремих деталей цієї проблеми — як здійснювати регулювання: безпосередньо чи опосередковано, які інструменти застосовувати, які цілі ставити — згладжувати циклічні коливання чи забезпечити зростання реальних обсягів ВВП, стабілізувати ціни чи знижувати безробіття, орієнтуватися на окремі з цих цілей чи одночасно на всі.

Для здійснення впливу на розвиток економіки держави розробляють та здійснюють регулятивні заходи у різних її сферах: у

---

¹ Див.: Голикова Ю. С., Хохленка М. А. Банк России. Организация деятельности. — М., 2000. — Т. 1. — С. 285.

виробництві, у сфері реалізації, у сфері інвестицій, у державних фінансах, на фінансовому ринку, у грошово-кредитній сфері. У сукупності ці заходи становлять загальноекономічну політику держави, яку умовно можна розділити на чотири складові:

- структурна політика;
- політика конкуренції;
- соціальна політика;
- кон'юнктурна політика.

Структурна політика передбачає надання державних субсидій або інших стимулів активізації розвитку відносно відсталих чи найбільш перспективних регіонів (регіональна політика), чи певних галузей або виробництв (галузева політика), чи секторів та спрямувань розвитку: великий, середній та малий бізнес; традиційний та інноваційний бізнес; виробництва з низьким та високим ступенем обробки матеріальних ресурсів, з низьким та високим ступенем технологічності (секторальна політика) та ін.

Політика конкуренції передбачає заходи антимонопольного характеру, спрямовані на забезпечення ринкового ціноутворення, вільного доступу на ринки всім підприємцям, особливих правил взаємовідносин там, де вільна конкуренція утруднена — в енергетиці, сільському господарстві тощо. Особливо складні та відповідальні завдання постають перед політикою конкуренції у зв'язку з проведенням у країні приватизації об'єктів державної власності.

Соціальна політика спрямована на зменшення соціальної нерівності, що неминуче виникає в умовах ринкової економіки, шляхом часткового перерозподілу доходів між членами суспільства. Завдання соціальної політики певною мірою вирішуються через фіскально-бюджетний механізм, а також через формування і використання позабюджетних фондів соціального спрямування. Заходами соціальної політики держава має можливість зменшувати безробіття, підвищувати кваліфікацію робочої сили та продуктивність праці, впливаючи тим самим на темпи економічного зростання.

Крім названих, можна виділяти й інші складові загальноекономічної політики, зокрема інвестиційну, науково-технічну, зовнішньоторговельну, стандартизаційну та ін.

Усі названі складові загальноекономічної політики мають таку спільну характерну ознаку, як переважно прямиий характер впливу на економічні процеси, що забезпечує їм високу оперативність та дієвість.

Кон'юнктурна політика включає сукупність регулятивних заходів щодо впливу на співвідношення сукупного попиту і сукупної пропозиції на ринках. Завдяки цьому кон'юнктурна політика відрізняється переважно опосередкованим впливом на економічні і соціальні процеси, а результативність цього впливу менш оперативна і дієва.

За характером впливу на поведінку економічних суб'єктів кон'юнктурна політика не є внутрішньо єдиною. За цією ознакою в ній виділяються:

- фіскально-бюджетна політика;
- грошово-кредитна (монетарна) політика;
- заходи прямого впливу.

Отже, грошово-кредитна політика є елементом кон'юнктурної політики і через неї входить до структури загальноекономічної політики держави (рис. 9.3).

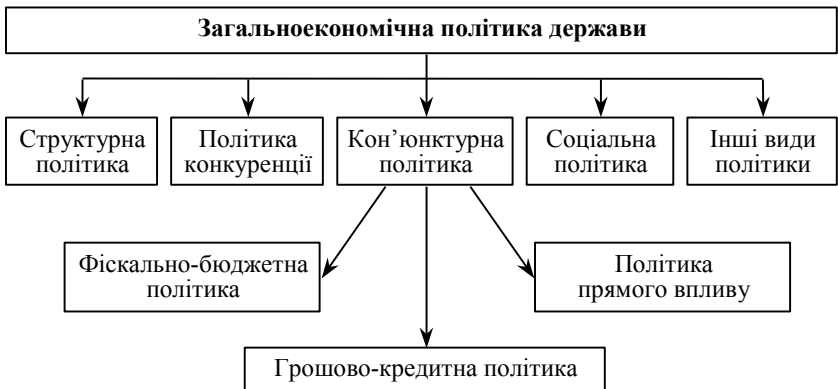

Рис. 9.3. Місце грошово-кредитної політики в загальноекономічній політиці

Головним завданням кон'юнктурної політики є забезпечення рівномірного розвитку економіки через згладжування коливань у кон'юнктурних процесах із метою досягнення загальноекономічної рівноваги та зростання обсягів виробництва. Таке згладжування може забезпечуватися засобами як монетарної, так і фіскально-бюджетної політики, або обома одночасно. Механізм взаємозв'язку монетарної та фіскально-бюджетної політики як складових кон'юнктурної політики показано на рис. 9.4.

Взаємозв'язок засобів фіскально-бюджетної та монетарної політики виявляється передусім у спільності цілей окремих їхніх груп. Так, поживалення ринкової кон'юнктури через підвищення сукупного попиту може бути забезпечене двома методами монетарної політики (зниженням облікової ставки та збільшенням пропозиції грошей) і двома методами фіскальної політики (зростанням бюджетних витатків та скороченням податків). Стримування ринкової кон'юнктури досягається зменшенням сукупного попиту під впливом тих самих чотирьох засобів (по два з кожного боку), але протилежного спрямування.

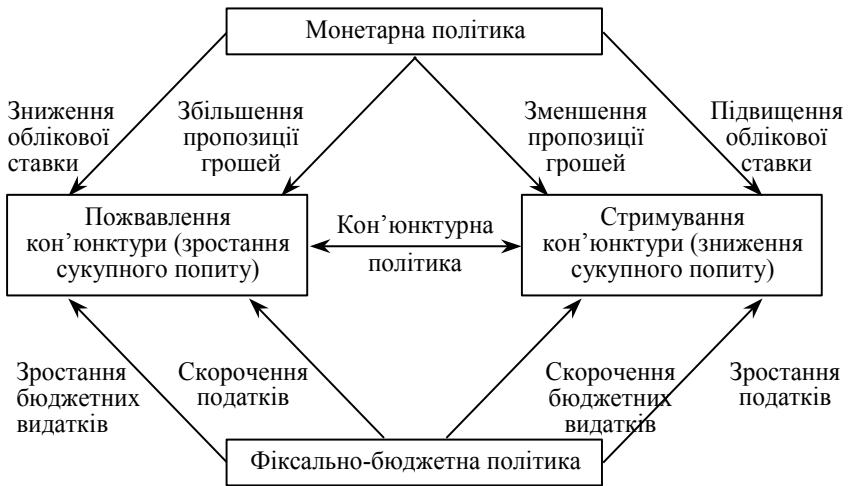

Рис. 9.4. Механізм взаємозв'язку монетарної та фіскально-бюджетної політики в межах кон'юнктурної політики

Крім спільності цілей, взаємозв'язок між засобами фіскальної та монетарної політики виявляється також у зв'язках механізмів їхньої дії. Так, зниження облікової ставки як складової монетарної політики зумовлює відносно зростання дохідності державних цінних паперів та збільшення надходжень до бюджету від їх реалізації. Це, у свою чергу, сприяє зростанню бюджетних витатків або ж скороченню рівня оподаткування як факторів впливу на ринкову кон'юнктуру з боку фіскальної політики.

Наявність спільних цілей та зв'язку між механізмами фіскально-бюджетної та монетарної політики спричинюють на практиці «проблему вибору» та проблему «паралельного ефекту»,

тобто можливий вплив заходів фіскально-бюджетної політики на результативність монетарних заходів, і навпаки.

Вирішення «проблеми вибору» фіскально-бюджетних чи монетарних заходів впливу вимагає чіткого визначення переваг і недоліків кожної з цих складових кон'юнктурної політики.

Зазвичай до переваг заходів фіскально-бюджетної політики відносять:

— більш прямий і відчутний вплив на активність економічних суб'єктів порівняно з заходами монетарної політики;

— більша передбачуваність реакції ринкової кон'юнктури порівняно з монетарними заходами;

— коротший часовий лаг прояву результатів впливу на економічні процеси, ніж у монетарних заходів.

На противагу цим перевагам формулюються недоліки заходів монетарної політики: більша опосередкованість впливу, більш слабка відчутність і передбачуваність впливу, великий часовий лаг.

Насправді ці переваги та недоліки — суто абстрактні і на практиці не проявляються. Будь-які зміни в оподаткуванні чи в бюджетному фінансуванні вимагають внесення відповідних змін до чинного законодавства, а це, як правило, потребує тривалого часу. Нерідко зниження чи підвищення податків обговорюється урядами та парламентами роками, перш ніж реалізуються в законодавчі норми¹. Це повністю нівелює лагову перевагу і пов'язані з нею інші переваги фіскально-бюджетної політики.

Зате такі недоліки фіскально-бюджетного регулювання, як безеквівалентність, нормативно-правовий характер, обмежені стимулятивні можливості повністю проявляються на практиці і свідчать про переваги монетарного регулювання, яке цих рис позбавлене. Тому при виборі методів опосередкованого впливу на кон'юнктуру ринку перевага повинна віддаватися грошово-кредитним, а не фіскально-бюджетним засобам.

Не менш актуальною є і проблема «паралельного ефекту». Надмірна участь бюджетного механізму у формуванні сукупного попиту призводить до зниження ролі грошово-кредитного механізму в межах кон'юнктурної політики, послаблення його стимулюючого впливу на розвиток виробництва.

Таке «витіснення» грошово-кредитного механізму бюджетним з кон'юнктурної політики в Україні мало місце в 1996—1998 рр.,

---

¹ В Україні проблема зниження рівня оподаткування почала обговорюватися на високому рівні державного управління в середині 1996 р., а закон про зниження податків з фізичних осіб набрав чинності лише з 2004 р.

коли для покриття надмірних бюджетних витрат відволікалася з фінансового ринку переважна маса грошових ресурсів, а для потреб кредитування їх не вистачало.

Подібне «витіснення» кредитного механізму можливе й опосередковано — через надмірне оподаткування економічних суб'єктів, унаслідок чого знижується їх кредитоспроможність та звужуються можливості банків впливати на формування сукупного попиту через розширення кредитування. Свої вільні ресурси вони змушені розміщувати в інші сфери — в державні цінні папери, в міжбанківські кредити та депозити, в тому числі закордонні, та ін.

Така ситуація спостерігалася в Україні в 1999—2002 рр., коли податковий тиск все зростав, а фінансовий стан суб'єктів господарювання був незадовільним — біля 50 % їх працювало збитково. Тому банки накопичували вільні резерви і змушені були розміщувати їх у депозитні сертифікати НБУ, незважаючи на їх низьку дохідність, у державні цінні папери попри їх високу ризиковість, продавати на ринку МБК під надмірно низькі проценти та ін.

Зауважимо, що після того, як в Україні розпочалося широке обговорення, а потім було прийнято рішення про істотне зниження оподаткування населення, стало інтенсивно зростати кредитування банками фізичних осіб: у 2002 р. — у 2,3 раза, в 2003 р. — у 2,5 раза, а кредитування юридичних осіб, оподаткування яких відчутно не змінилося, зростало попередніми темпами — в 1,4 та 1,5 раза відповідно. Це могло бути зумовлено, поряд з іншими чинниками, і підвищенням кредитоспроможності домашніх господарств та зниженням ризиковості споживчого банківського кредитування.

Роль монетарної політики визначається тим, що вона є не просто однією зі складових регулятивної системи держави, а її ключовим елементом з огляду на результативність впливу на економіку. Держава може регулювати основні економічні процеси й немонетарними заходами (адміністративними, фіскальними тощо) і досягати прийнятних результатів, особливо на короткострокових проміжках часу. Про це переконливо свідчить досвід Радянського Союзу та інших країн із командно-адміністративною системою господарювання. Однак широке застосування адміністративних методів стримує ринкові процеси, позбавляє економіку внутрішньої здатності до саморегуляції, робить її повністю залежною від вольових рішень державних структур, тобто неринковою. Тільки застосування монетарних

методів дає можливість зберегти ринкову сутність економіки і забезпечити достатню регульованість її державою.

Ідеться насамперед про неспроможність ринкового механізму забезпечити рівномірне економічне зростання, стабілізацію зайнятості і цін. Тільки у разі проведення відповідної монетарної політики (рестрикції чи експансії) вдається достатньо згладити циклічні коливання, щоб стабілізувати на прийнятому рівні темпи економічного зростання, рівень цін та інфляцію. Така стабілізація є необхідною передумовою успішного функціонування всього ринкового механізму.

Завдяки стабілізаційній здатності монетарна політика відіграє надзвичайно важливу роль на переломних стадіях економічного циклу — під час виходу з депресії, при гальмуванні економічного спаду, запобіганні кризи надвиробництва. Відповідними монетарними заходами центральний банк має можливість активізувати чи сповільнити кожний із цих процесів залежно від завдань загальноекономічної політики держави.

9.6. Особливості визначення і формування грошово-кредитної політики в Україні

Механізм грошово-кредитної політики в Україні остаточно сформувався в інституційному аспекті з прийняттям у 1999 р. Закону «Про Національний банк України». Цим законом у системі НБУ створено окрему самостійну структуру — Раду НБУ, яка є одним з двох керівних органів центрального банку (Рада та Правління) і призначена насамперед для визначення та формування грошово-кредитної політики. Зокрема, у ст. 9 цього Закону сформульовані такі повноваження Ради у сфері грошово-кредитної політики:

- розроблення Основних засад грошово-кредитної політики;
- здійснення контролю за виконанням Основних засад грошово-кредитної політики;
- надання рекомендацій Правлінню НБУ стосовно внесення змін у певні напрями діяльності НБУ з метою успішного виконання Основних засад грошово-кредитної політики;
- застосовування відкладального вето щодо окремих рішень Правління НБУ, виконання яких може суперечити Основним засадам грошово-кредитної політики;

— внесення рекомендацій Кабінету Міністрів України щодо поліпшення впливу на стан грошово-кредитної сфери через його податкову політику і політику державних запозичень.

Якщо враховувати, що цим же Законом (ст. 14) на Правління НБУ покладено функцію забезпечення реалізації грошово-кредитної політики згідно з її Основними засадами, то стає зрозумілим, що визначальна роль щодо формування грошово-кредитної політики належить Раді НБУ. А оскільки Рада НБУ формується окремо від Правління НБУ, на дещо інших засадах, і безпосередньо не підпорядковується ні Голові НБУ, ні його Правлінню, то виникає певний дуалізм у нормативно-організаційному забезпеченні грошово-кредитної політики в Україні, що може негативно впливати на її ефективність.

Єдиним нормативним документом, який регламентує параметри грошово-кредитної політики в країні, є Основні засади грошово-кредитної політики. Його розробляє і затверджує Рада НБУ на кожний наступний рік до 15 вересня поточного року, після чого вносить в порядку інформування Верховній Раді та надає Правлінню НБУ для визначення і проведення грошово-кредитної політики.

Основні засади грошово-кредитної політики розробляються на підставі показників прогнозів економічного і соціального розвитку України, проектів зведеного та державного бюджетів України на плановий рік, аналізу очікуваних результатів монетарної політики за рік, що передує прогнозованому. Зазначені показники НБУ одержує від Мінекономіки та Мінфіну своєчасно, в узгодженні з Кабінетом Міністрів строки (табл. 9.3).

Велике значення для розроблення Основних засад має також аналіз та оцінювання економічного і соціального розвитку країни за минулий та поточний роки, стану розвитку основних секторів економіки (нефінансових підприємств, домашніх господарств, державних фінансів, фінансового сектору), стану грошового ринку, включно з валютним, динаміки розвитку основних монетарних показників та використання окремих монетарних інструментів.

Усі прогностичні, розрахункові та аналітичні матеріали, необхідні для складання Основних засад, розробляють і подають Раді НБУ відповідні структурні підрозділи НБУ. Зокрема, Департамент економічного аналізу, досліджень і прогнозування та Економічний департамент розробляють матеріали з аналізу

економічного і соціального розвитку України за попередні роки та перспектив на прогнозний рік. Департамент монетарної політики розробляє аналітичні матеріали та пропозиції щодо основних параметрів грошово-кредитної політики, стану грошового ринку, механізмів та інструментів грошово-кредитного регулювання на прогнозний рік. Департамент валютного регулювання розробляє аналітичні матеріали та пропозиції щодо стану валютного ринку і перспектив валютно-курсової політики. Аналогічні матеріали щодо готівкового обігу розробляє і подає Раді НБУ Департамент готівково-грошового обігу. У разі необхідності можуть залучатися до цієї роботи й інші підрозділи НБУ.

Таблиця 9.3

**МАКРОЕКОНОМІЧНІ ПОКАЗНИКИ, ПОКЛАДЕНІ В ОСНОВУ РОЗРОБЛЕННЯ
ОСНОВНИХ ЗАСАД ГРОШОВО-КРЕДИТНОЇ ПОЛІТИКИ НА 2004 р.**

Показники	Поточний рік			Прогнозний рік				Три наступні роки			
	прогноз	станом на 01.07	очікується за рік	усього	у тому числі по кварталах				2005	2006	2007
					I	II	III	IV			
1. ВВП — номінальний, млн грн	240 000	151 123	247 000	274 000					300 500	331 000	362 000
— реальний, % до попереднього року	104,0	105,3	105,5—106	104,8					105,5	106,0	106,0
2. Реальні грошові доходи громадян, % до попереднього року	—	104,2									
3. Дефіцит (профіцит) Державного бюджету, млн грн	1800	-2889,3	3527,6	-1000							
4. Платіжний баланс: — баланс поточного рахунка, млн дол.	1682	1776	2765	2002							
— сальдо рахунка операцій з капіталом, млн дол.	-1451	—	-1880	-1117							

Джерело: Основні засади грошово-кредитної політики на 2004 рік.

На основі одержаних матеріалів від підрозділів НБУ та власних прогнозних і аналітичних розрахунків фахівці Ради НБУ складають проект Основних засад грошово-кредитної політики на відповідний рік. У ньому передбачаються такі напрями:

- огляд макроекономічної та фінансово-бюджетної ситуації в країні за попередній та поточний роки з оцінкою основних економічних та соціальних проблем, що мали вирішальний вплив на грошово-кредитну сферу, у тому числі на перспективу;

- оцінювання можливих змін у зовнішній та внутрішній політиці, в зовнішньоекономічній ситуації, що можуть мати відчутний вплив на економіку та грошово-кредитну сферу в прогнозованому році;

- параметри за основними показниками грошово-кредитної політики на плановий рік та прогноз на три наступні роки (індекс споживчих цін, монетарна база, грошова маса, обмінний курс гривні до долара США) (табл. 9.4);

- визначення кінцевої та проміжних цілей грошово-кредитної політики на плановий рік та майбутній період.

Одночасно з розробленням Радою НБУ проекту Основних засад і на основі його показників Правління НБУ розраховує прогнозні значення індикаторів грошово-кредитної політики на майбутній рік. При визначенні цих індикаторів проводиться додаткова перевірка реальності параметрів основних показників грошово-кредитної політики, і на цій підставі можуть вноситися зміни в проект Основних засад, розроблених Радою НБУ. Такий порядок відкриває можливість дещо підвищити роль Правління НБУ у формуванні Основних засад грошово-кредитної політики. Тим більше, що подані Правлінням НБУ індикатори Рада банку не затверджує, а бере до відома і включає в Основні засади як додаток. Перелік та кількісні параметри індикаторів, розроблених Правлінням НБУ і включених до Основних засад на 2004 р., наведені в табл. 9.5.

Після затвердження Радою НБУ Основні засади грошово-кредитної політики публікуються у «Віснику Національного банку», з тим щоб довести наміри центрального банку в монетарній політиці до відома всіх суб'єктів грошово-кредитного та валютного ринків.

Важливу роль у реалізації грошово-кредитної політики відіграє систематичний контроль за виконанням затверджених параметрів показників та індикаторів Основних засад. Такий контроль здійснює Рада НБУ на основі звітних матеріалів з виконання всіх показників та індикаторів, які щоквартально подає їй Правління НБУ. За результатами аналізу цих матеріалів Рада НБУ може вносити зміни або доповнення до Основних засад та приймати інформаційні повідомлення (заяви) для

інформування органів влади і громадськості про стан справ у монетарній сфері.

Таблиця 9.4

**ПОКАЗНИКИ
ОСНОВНИХ ЗАСАД ГРОШОВО-КРЕДИТНОЇ ПОЛІТИКИ НА 2004 Р.**

Показники	Поточний рік			Прогнозний рік				Три наступні роки			
	прогноз	стано м на 01.07	очікується за рік	усього	у тому числі по кварталах				2005	2006	2007
					I	II	III	IV			
1. Індекс споживчих цін, %	106—107	102,7	106—107,2	105,8—106,3					104,5	104,3	103,5
2. Монетарна база, млн грн	35 600—37 700	38 219	42 515—43 745	53 550—57 750							
— темп зростання, % до поточного року	117—120	124	138—142	126—132							
3. Грошова маса, млн грн	72 400—78 700	83 042	92 280—95 570	121 930—132 755							
— темп зростання, % до поточного року	122—127	129	143—148	132—139							
4. Обмінний курс гривні до долара США, середній за період	5,48	5,33	5,34	5,38—5,42							

Джерело: Основні засади грошово-кредитної політики на 2004 рік.

ІНДИКАТОРИ ГРОШОВО-КРЕДИТНОЇ ПОЛІТИКИ ПРАВЛІННЯ НБУ НА 2004 рік

Показники індикаторів	Поточний рік			Прогнозний рік				
	прогноз	станом на 01.07	очікується за рік	усього	у тому числі по кварталах			
					I	II	III	IV
1. Гроші поза банками (M0): —млн грн — питома вага в МЗ, %	29 200 40,3	31 073 37,4	34 311 37,2	42 661 35,0	34 111 36,1	36 336 35,6	39 061 35,6	42 661 35,0
2. Випуск грошей (чистий), млн грн — через валютний ринок — через фондовий ринок — через кредитний ринок	6071 5119 -1062 2014	9872 9900 -721 191	10 637 10 970 -1075 741	11 276 10738 -1063 1600	5886 6296 -266 -115	1060 1910 -266 -585	1730 297 -266 1399	2601 1965 -266 901
3. Грошовий мультиплікатор (МЗ: Монетарна база)	2,10	2,17	2,19	2,37	2,17	2,23	2,24	2,31
4. Швидкість грошей (ВВП: МЗ)	3,86	3,35	3,15	2,64	3,02	2,90	2,79	2,64
5. Темпи зростання кредитних вкладень банків, %	128,0	126,0	149,0	134,0	103,0	111,0	120,0	134,0
6. Міжнародні резерви НБУ, млн дол.	4411	6761	6357	8059	7463	7732	7774	8059
7. Чисті міжнародні резерви НБУ, млн дол.	2806	4969	4678	6053	5843	6101	6293	6653

8. Чисті внутрішні активи НБУ, млн грн	20 278	11 733	17 181	17 352	12 364	12 813	15 597	17 352
Показники індикаторів	Поточний рік			Прогнозний рік				
	прогноз	станом на 01.07	очікується за рік	усього	у тому числі по кварталах			
					I	II	III	IV
9. Нормативи обов'язкового резервування, %:								
— за короткостроковими вкладами:								
— юридичних осіб у національній валюті		6						
— юридичних осіб в іноземній валюті		10						
— фізичних осіб у національній валюті		2						
— фізичних осіб в іноземній валюті		10						
— за довгостроковими вкладами:		—						
— юридичних і фізичних осіб у національній валюті		8						
— юридичних і фізичних осіб у іноземній валюті								
— за іншими залученнями:								
— у національній валюті		10						
— в іноземній валюті		12						
10. Облікова ставка, середньозважена, %	8	7	7					

Джерело: Основні засади грошово-кредитної політики на 2004 рік

Як зазначалося в підрозд. 9.3, ефективність монетарної політики в Україні залишається недостатньою, що проявляється в істотних відхиленнях фактичних параметрів монетарних показників від запланованих в Основних засадах грошово-кредитної політики (див. табл. 9.2).

Відхилення по показниках грошової маси протягом тривалого часу проявилися в істотному перевищенні фактичного обсягу над прогнозованим, що могло бути наслідком заниження прогнозованих показників на стадії розробки Основних засад грошово-кредитної політики. Особливо помітне таке заниження в 1999—2003 рр. У 1999 р. прогнозувався приріст грошової маси на 10 %, а фактично приріст становив 40,5 % — у 4 рази більше. При цьому за показником інфляції прогнозований і фактичний рівні майже збіглися.

Проте і на 2000 р. НБУ запланував зростання грошової маси лише на 18 %, а фактично воно становило 45,2 %. Ще виразніше проявилось заниження прогнозу по грошовій масі в 2001 р., коли приріст грошової маси запланували на 19,0 %, а фактично він становив 42,0 %. Подібна ситуація мала місце і в 2002—2003 рр. за умови, що рівень інфляції всі ці роки поступово знижувався. Лише на 2004 р. було заплановано відносно реальне зростання грошової маси — 32—39 %.

Таку ситуацію з прогнозуванням маси грошей можна пояснити явною недооцінкою фахівцями НБУ важливості ремонетизації економіки України як окремого монетарного завдання в сучасних умовах. Не випадково в Основних засадах грошово-кредитної політики на 2004 р. це завдання навіть не згадується. І взагалі у практиці розроблення цього базового документа з монетарного управління в Україні не приділяється належної уваги прогнозуванню попиту на гроші, зміні чинників, які визначають його динаміку. Зокрема, в Основних засадах на 2004 р. попит на гроші як чинник зміни маси грошей зовсім не аналізувався⁹⁴.

Не досить чітко визначаються в Основних засадах і цілі грошово-кредитної політики. Як монетарні цілі затверджуються чотири показники: інфляція, монетарна база, грошова маса та обмінний курс гривні до долара США (з 2001 р.). Як основна мета (стратегічна ціль) грошово-кредитної політики неодноразово проголошується підтримання стабільності гривні,

---

⁹⁴ Цікаво зазначити, що Центральний банк Росії у своєму аналогічному документі виділяє окремий розділ, присвячений аналізу попиту на гроші.

якій (меті) підпорядковуються інші (проміжні) цілі. Проте прогнозована динаміка монетарних показників не підтверджує цієї тези. Індекс інфляції до 2002 р. прогнозувався на досить високому рівні (більше 10 %) і неодноразово змінювався протягом року, тобто критерій стабільності не витримувався. Зате обмінний валютний курс гривні до долара США (прогнозний і фактичний) був відносно стабільним протягом тривалого періоду. Це свідчить про більш значущу роль цього показника в цільовій спрямованості грошово-кредитної політики порівняно з показником інфляції. Тому і в Основних засадах доцільно було б більш чітко сформулювати стабілізаційну спрямованість політики, поставивши в її основу валютний курс, а не індекс інфляції, як це фактично має місце.

Виникають проблеми і з загальним визнанням (експліцитністю) монетарних цілей. В Основних засадах ніде не вказується, що затверджені монетарні завдання є загальнодержавними, виконанню яких повинні підпорядковувати свої зусилля всі гілки влади, у тому числі уряд. Тому на практиці мали місце випадки, коли уряд під час розроблення державного бюджету використовував не той рівень інфляції, який був затверджений в Основних засадах грошово-кредитної політики. Зі свого боку НБУ в Основних засадах нічого не зазначає щодо ув'язки монетарних цілей з загальноекономічними цілями, зокрема зі зростанням виробництва та зайнятості, за досягнення яких відповідальність несе уряд. Така невизначеність і суперечливість знижує роль грошово-кредитної політики взагалі та Основних засад як її нормативно-правової основи.

Тому подальше вдосконалення методології та практики визначення та формування грошово-кредитної політики в Україні є надзвичайно актуальним і складним завданням і буде залишатися такою ще тривалий час.

Питання для самоконтролю

1. Чи можна розглядати грошово-кредитну політику і монетарну політику як поняття тотожні, чи між ними є певні відмінності? Якщо Ви вважаєте їх не тотожними, то в чому полягає відмінність?

2. Які три складові ви можете виділити в понятті монетарної політики?
3. Поясніть, чому головним державним органом з проведення грошово-кредитної політики є центральний банк. Як в Україні нормативно забезпечена провідна роль НБУ в реалізації грошово-кредитної політики?
4. Чи може проводитися в країні ефективна грошово-кредитна політика: а) за слабкого розвитку банківської системи; б) за низького розвитку грошового ринку?
5. Які вимоги висуває до банківської системи (центрального банку і комерційних банків) проведення ефективної грошово-кредитної політики?
6. Назвіть стратегічні цілі грошово-кредитної політики. У чому полягає антагонізм цих цілей?
7. Які існують дискусії в українській літературі щодо вибору стратегічних цілей грошово-кредитної політики?
8. Чому Україні після 1996 р. вдається збільшувати грошову масу значно вищими темпами, ніж зростають обсяги ВВП, і не допускати високої інфляції?
9. Чому НБУ, крім стратегічних цілей, установлює ще й проміжні та тактичні цілі?
10. Які вимоги (критерії) висуваються до економічних показників, що вибираються центральними банками як проміжні та тактичні цілі?
11. Як ви розумієте сутність та механізм інфляційного таргетування?
12. Які особливості перехідної економіки ускладнюють дію передавального механізму грошово-кредитної політики в Україні?
13. На підставі яких показників можна визначити рівень ефективності грошово-кредитної політики НБУ?
14. Чим політика монетарної експансії відрізняється від політики рефляції?
15. Чим політика монетарної рестрикції відрізняється від політики дезінфляції?
16. Який з існуючих чотирьох типів монетарної політики є найбільш доцільним для України в поточному році? Поясніть свою відповідь.
17. Який орган НБУ, у якій формі і на який строк визначає завдання та механізм грошово-кредитної політики?
18. Як затверджуються Основні засади грошово-кредитної політики НБУ?
19. З ким і в якій формі співпрацює Рада НБУ під час розроблення Основних засад грошово-кредитної політики?

20. Визначте стратегічну та проміжні цілі грошово-кредитної політики, які закладені в її Основні засади на поточний рік.

РОЗДІЛ 10

ІНСТРУМЕНТИ ГРОШОВО-КРЕДИТНОЇ ПОЛІТИКИ

Після вивчення цього розділу ви зможете:

- з'ясувати, за якими ознаками можна класифікувати інструменти грошово-кредитної політики;
- охарактеризувати основні складові механізми обов'язкових резервних вимог;
- отримати уявлення про основні способи рефінансування комерційних банків у країнах із розвинутою економікою та в Україні;
- зрозуміти зміст процентної політики центрального банку, її переваги і недоліки;
- усвідомити, чому саме політика операцій на відкритому ринку активно використовується центральними банками в країнах із розвинутою економікою;
- розкрити зміст і порядок проведення центральним банком операцій з цінними паперами на умовах угоди репо.

10.1. Класифікаційна характеристика інструментів грошово-кредитної політики

Інструменти грошово-кредитної політики — це такі регулятивні заходи (прийоми, методи), які перебувають у повному розпорядженні центрального банку, безпосередньо ним контролюються і використання яких впливає на цільові орієнтири грошово-кредитної політики. Особливістю інструментів грошово-кредитної політики є те, що, застосовуючи їх, центральний банк має можливість впливати на процеси, що відбуваються не тільки в грошовому секторі економіки, а й у реальному та зовнішньому секторах.

Вибір інструментів грошово-кредитної політики, які застосовуються центральними банками, досить широкий. Використання різних інструментів варіюється залежно від спрямованості економічної політики держави, ступеня відкритості її економіки, рівня розвинутої грошового ринку, особливостей національної банківської системи, традицій та конкретних обставин.

Інструменти грошово-кредитної політики умовно можна класифікувати за такими ознаками:

- характер впливу на грошовий ринок;
- спрямованість регулятивного впливу;
- характер впливу на ліквідність банків;
- періодичність використання.

За характером впливу на грошовий ринок інструменти грошово-кредитної політики поділяються на *інструменти прямої дії (адміністративні) та опосередкованої, непрямой дії (ринкові)*.

Інструменти прямої дії — це регулятивні заходи центрального банку, що мають форму обмежень, лімітів, директив. Вони спрямовані на обмеження сфери діяльності комерційних банків, зокрема визначають або обмежують ціни (процентні ставки) чи обсяги (кредитів). Яскравим прикладом застосування інструментів прямої дії є встановлення центральним банком для комерційних банків «кредитних стель», тобто обмежень на обсяг кредитних вкладень.

Інструменти опосередкованої дії — це регулятивні заходи впливу центрального банку на грошовий ринок шляхом формування на ринку відповідних умов, які визначають подальшу поведінку суб'єктів ринку. Інструменти опосередкованої дії ще називають ринковими, оскільки, застосовуючи їх, центральні банки проводять операції за ринковими цінами і на добровільних засадах. Застосування ринкових інструментів передбачає певний рівень їх регулювання. Так, у разі проведення операцій з цінними паперами на відкритому ринку центральний банк висуває певні вимоги і до учасників операцій і до цінних паперів, при рефінансуванні банків центральний банк визначає форми і методи рефінансування, зокрема порядок проведення кредитних тендерів.

Інструменти опосередкованої дії відрізняються більшою гнучкістю порівняно з інструментами прямої дії, вони більшою мірою притаманні ринковій економіці, але результати їх застосування не завжди адекватні визначеній меті.

Інструменти опосередкованого регулювання, які застосовуються центральними банками, поділяються на нормативні та коригувальні. Нормативні інструменти — це встановлення центральним банком для комерційних банків норми обов'язкових резервів та нормативів, що регламентують капітальну базу банків, ліквідність та ризики в діяльності банків. Вони є обов'язковими для виконання, тому деякі економісти

вважають нормативні інструменти інструментами прямої дії. Нормативні інструменти періодично переглядаються з метою збільшення або зменшення їхніх параметрів. До коригувальних інструментів грошово-кредитної політики, тобто інструментів, застосування яких змінює обсяг банківських резервів та ціну грошей, належать операції на відкритому ринку, політика рефінансування, процентна політика центрального банку.

У країнах з розвинутою економікою перевага віддається інструментам опосередкованої дії, тобто ринковим інструментам грошово-кредитної політики. У країнах з перехідною економікою, де значну роль відіграє державний сектор, а ринкові відносини та інститути ще недостатньо розвинуті, доцільно поєднувати опосередковані (ринкові) та прямі (адміністративні) інструменти грошово-кредитної політики.

Залежно від спрямованості регулятивного впливу інструменти грошово-кредитної політики поділяються на *інструменти загальної спрямованості та селективні інструменти*. Дія інструментів загальної спрямованості поширюється на всі банки, на грошовий ринок у цілому. Прикладом інструментів загальної спрямованості є процентна політика центрального банку. Установлюючи облікову ставку, центральний банк визначає вартість резервів, які комерційні банки можуть запозичити у центрального банку, у зв'язку з чим вплив облікової ставки поширюється на всю банківську систему, а отже, і на економіку в цілому. Дія селективних інструментів поширюється вибірково — на окремі банки або їх групи, на певні види банківської діяльності, на регулювання окремих видів кредиту тощо. Так, на початку 90-х років Національний банк України застосовував селективну політику адресного рефінансування комерційних банків, яка передбачала рефінансування окремих банків і галузей економіки. На початку XXI ст. Національний банк віддає перевагу інструментам загальної спрямованості, наприклад відкриття для банків постійно діючої лінії рефінансування.

Залежно від характеру впливу на ліквідність комерційних банків розрізняють *інструменти, спрямовані на підтримання ліквідності комерційних банків* (наприклад, політика рефінансування комерційних банків, купівля центральним банком цінних паперів на відкритому ринку), та *інструменти, спрямовані на вилучення (стерилізацію) надлишкової ліквідності* (наприклад, розміщення центральним банком депозитних сертифікатів, проведення операцій «зворотного» репо). У країнах з розвинутою економікою для поглинання надлишкової ліквідності банківської системи центральні банки частіше

використовують операції з цінними паперами на відкритому ринку. В країнах, що розвиваються, центральні банки віддають перевагу депозитним операціям. Так, НБУ емітує та розміщує серед комерційних банків власні депозитні сертифікати, які він використовує як інструмент оперативного вилучення ліквідності банківської системи у разі виникнення її надлишку для підвищення збалансованості попиту і пропозиції в різних секторах грошового ринку.

Залежно від періодичності використання інструменти грошово-кредитної політики поділяються на *інструменти постійної дії* та *інструменти разового використання*. Постійно діючі інструменти центральні банки використовують для проведення як активних, так і пасивних операцій. У більшості країн центральні банки використовують постійно діючі механізми рефінансування банків. Прикладом таких механізмів виступає постійно діюча в межах Європейської системи центральних банків лінія рефінансування банків з надання кредиту «овернайт». Іншою складовою постійно діючих інструментів є механізм депонування надлишкових резервів банківської системи на рахунках у центральному банку. Прикладом такого механізму виступає діюча в межах Європейської системи центральних банків лінія депонування коштів комерційних банків у центральних банках у формі депозитів «овернайт». Центральні банки обмежують доступ комерційних банків до інструментів постійного кредитування і депонування коштів через установлення спеціальних процентних ставок, наприклад, кредити «овернайт» надаються за найвищою процентною ставкою на грошовому ринку, а депозити «овернайт» приймаються за найменшою процентною ставкою на грошовому ринку. Прикладом застосування центральними банками разових інструментів грошово-кредитної політики є розміщення ними у разі потреби депозитних сертифікатів.

Ефективність інструментів грошово-кредитної політики визначають такі чинники:

- гнучкість інструментів регулювання, тобто можливість маневру при застосуванні того чи іншого інструмента;

- зворотність дії інструмента, тобто можливість проведення протилежної операції, наприклад, операції «прямого» репо і «зворотного» репо;

- відповідність отриманих результатів наміченим цілям;

- швидкість дії.

В «Основних засадах грошово-кредитної політики» на 2005 р. визначені наміри Національного банку України застосовувати

широке коло інструментів грошово-кредитної політики: політику обов'язкових резервних вимог, політику рефінансування, процентну політику, політику проведення операцій на відкритому ринку, у тому числі проведення операцій на умовах угоди репо, депозитну політику через розміщення депозитних сертифікатів та залучення коштів комерційних банків на депозитні рахунки.

10.2. Політика обов'язкових резервних вимог

Політика обов'язкових резервних вимог — один із класичних інструментів грошово-кредитної політики, за допомогою якого центральні банки регулюють грошовий ринок, управляють кількістю грошей, підтримуючи темпи зростання грошової маси в заздалегідь установлених межах. Дія цього інструменту полягає у зміні центральним банком норми, в межах якої комерційні банки зобов'язані частину залучених коштів зберігати, як правило, на рахунках у центральному банку.

Обов'язкові резервні вимоги вперше були застосовані у Сполучених Штатах Америки. Створена у 1913 р. Федеральна резервна система передбачала, що банки резервують частину залучених коштів (депозитів) у встановленій нормі на рахунках у Федеральних резервних банках. Спочатку обов'язкове резервування мало досить вузьку мету — формування страхового фонду для виплати депозитів. Ураховуючи функціональне призначення резервних вимог, Рада керуючих Федеральної резервної системи не змінювала норми обов'язкового резервування до середини 30-х років. Зі створенням у різних країнах розвинутої системи страхування (гарантування) депозитів, зокрема у США Федеральної корпорації страхування депозитів, страхова функція обов'язкових резервних вимог поступово втрачала своє значення.

Сучасне трактування обов'язкових резервних вимог передбачає їх використання центральними банками у кількох напрямках.

Резервні вимоги використовуються центральними банками для розв'язання макроекономічних довгострокових завдань стабілізації грошового обороту та регулювання обсягів грошової пропозиції (маси), тобто як інструмент грошово-кредитної політики. Резервування частини коштів, залучених банками, спрямоване на обмеження їхньої можливості збільшувати грошову пропозицію. Взагалі пропозиція грошей залежить від величини грошової бази і грошово-кредитного мультиплікатора. Центральний банк, використовуючи різні інструменти грошово-

кредитної політики, впливає безпосередньо або на грошову базу або на мультиплікатор. Політика обов'язкових резервних вимог передбачає насамперед вплив банку на грошово-кредитний мультиплікатор, оскільки норма резервних вимог є важливою компонентою мультиплікатора. Якщо центральний банк збільшує норму, то це призводить до зменшення грошово-кредитного мультиплікатора, відповідно змінюється і пропозиція грошей, і навпаки. Використовуючи політику резервних вимог, центральний банк не може повністю контролювати пропозицію грошей, оскільки неможливо точно передбачити величину грошово-кредитного мультиплікатора, що перебуває (як уже зазначалося у підрозд. 3.1) під впливом факторів, що не завжди пов'язані з діями центрального банку.

Політика обов'язкових резервних вимог використовується центральними банками як засіб антициклічної та антиінфляційної політики. Резервні вимоги, звичайно, насамперед пов'язані з показниками грошової маси, і їх взаємодія з іншими макроекономічними показниками відбувається через трансмісійний механізм впливу змін грошової пропозиції на реальний сектор економіки — на ринок інвестицій, рівень цін тощо. Ураховуючи такі властивості резервних вимог, центральний банк із метою стимулювання, наприклад, інвестиційної активності проводить політику, спрямовану на зниження норм резервних вимог, а тимчасове збільшення норми обов'язкового резервування за певних умов спричиняє зниження інфляційного тиску.

Резервні вимоги використовуються центральними банками як інструмент регулювання банківської ліквідності. Одним із показників, що характеризує ліквідність, є залишки коштів (резервів) на рахунках комерційних банків у центральному банку. Регулюючи стан банківських рахунків, центральний банк намагається підтримувати оптимальну суму коштів на цих рахунках. Він вилучає надлишкові або надає додаткові резерви, використовуючи різні інструменти грошово-кредитної політики. Так, підвищення центральним банком норми резервування призводить до скорочення надлишкових резервів у розпорядженні банків, тобто до скорочення їхньої вільної ліквідності, а зниження — навпаки, збільшує вільну ліквідність, розширює можливості банків щодо проведення активних операцій.

Політика резервних вимог може мати стимулювальну спрямованість. Маневруючи окремими елементами механізму

обов'язкового резервування, центральний банк може стимулювати розвиток окремих банківських операцій, наприклад залучення банками довгострокових депозитів, купівлю банками державних цінних паперів тощо.

Основні складові механізму обов'язкових резервних вимог:

1. *Порядок визначення норми обов'язкових резервних вимог.* У деяких країнах верхня межа норми резервних вимог установлюється спеціальними законодавчими актами⁹⁵. Центральний банк, урахувавши це обмеження, визначає норму відповідно до стану грошового ринку і завдань поточної грошово-кредитної політики. В інших країнах установлення норми обов'язкового резервування є прерогативою центрального банку.

2. *База, що використовується для обчислення обов'язкових резервів.* Норма резервування може встановлюватись у певному процентному відношенні до банківських пасивів або активів, узагальнено або вибірково, тобто до загальної суми пасивів чи активів або до окремих їхніх статей. Як правило, резервні вимоги орієнтуються на стан і зростання залучених коштів, тобто пасивів, і передусім депозитів небанківського сектору.

3. *Банківські активи, які центральні банки дозволяють використовувати для задоволення резервних вимог.* Згідно з практикою, що склалася, найбільш прийнятними активами, які використовуються центральними банками для задоволення резервних вимог, є високоліквідні активи. Насамперед це кошти комерційних банків на рахунках у центральному банку (кореспондентському або окремому резервному, безпроцентному або з виплатою процентів), готівка в касах банків, у деяких випадках державні цінні папери в портфелях банків.

Останнім часом дедалі більше країн відмовляється від принципу зберігання в центральних банках обов'язкових резервів банків на окремих рахунках, дозволяючи зберігати як надлишкові, так і обов'язкові резерви на єдиному кореспондентському рахунку й уможливлючи в такий спосіб користування обов'язковими резервами. Що стосується сплати процентів комерційним банкам за кошти, що зберігаються на

---

⁹⁵ Так, згідно з законом про Німецький федеральний банк він міг до створення Європейської системи центральних банків установлювати норми резервних вимог у процентному відношенні до суми банківських зобов'язань у таких межах: за трансакційними депозитами — не більш як 30 %; за строковими депозитами — не більш як 20 %, за ощадними депозитами — не більш як 10 %. У статуті Європейського центрального банку визначені межі норм резервування від 0 до 10 %.

їхніх коррахунках, то багато хто з центральних банків не сплачує процентів. Члени Європейської системи центральних банків нараховують проценти на суму середнього значення обов'язкових резервів протягом періоду дотримання резервів. Вважається, що такий підхід зменшує прагнення комерційних банків ухилитися від виконання резервних вимог і сприяє підвищенню рівня депозитного процента, який комерційні банки виплачують своїм вкладникам.

4. *Величина норми резервування та критерії її диференціації.* Існують значні розбіжності у нормах резервування в різних країнах. Наприклад, у США норма резервів щодо трансакційних депозитів (поточних депозитів) від 0 до 54 млн дол. становить 3 %, а понад 54 млн дол. — 10 %, у єврозоні норма резервування дорівнює 2 %. Основний критерій диференціації — це вид депозитів, а саме: термін (трансакційні чи строкові депозити), валюта (національна чи іноземна), джерело (банківські депозити чи депозити небанківських установ), громадянство вкладника (резидент чи нерезидент), категорія вкладника (юридична особа чи фізична).

5. *Розрахунковий період дотримання резервних вимог (як правило, від двох тижнів до одного місяця) і порядок регулювання резервних вимог.* Центральні банки звичайно вимагають дотримання резервних вимог не щоденно, а в середньому за встановлений період.

Політика резервних вимог — потенційно надзвичайно потужний засіб грошово-кредитного регулювання. Навіть невеликі зміни норми резервів призводять до значних змін в обсягах кредитних вкладень комерційних банків і відчутно впливають на грошову масу. Це досить жорсткий інструмент макроекономічного регулювання, тому що механізм резервних вимог є обов'язковим для виконання. Використання цього інструменту вимагає обережності, і тому його не використовують як єдиний чи головний інструмент регулювання грошового ринку, а найчастіше — як додаток до сукупності інших, гнучкіших засобів регулювання. Слід також відзначити, що обов'язок банків виконувати резервні вимоги веде до природного, з їхнього боку, прагнення ухилитися в межах закону від дотримання резервних вимог. Використання політики обов'язкових резервів потребує постійної її адаптації до умов, що змінюються.

За характером свого впливу на грошово-кредитну сферу політика резервних вимог — це інструмент безпосереднього

втручання регулятивного органу у функціонування банківської системи. При цьому резервні вимоги являють собою своєрідний податок на банки, що негативно впливає на обсяг «працюючих» активів, а отже, і на прибутковість банків. Підвищення норми резервних вимог викликає зростання бездохідних активів і, відповідно, зниження прибутку. Намагаючись компенсувати втрачений прибуток, комерційні банки підвищують вартість кредитів, знижують процентні ставки за депозитами, здійснюють реструктуризацію банківських пасивів, що, у свою чергу, призводить до зниження ефективності використання залучених коштів.

Політика резервних вимог є інструментом, який центральні банки в країнах із розвинутою економікою використовують рідко. Часті зміни механізму обов'язкового резервування можуть мати дестабілізуючий вплив на економіку, вони ускладнюють банківські фінанси. Розвинена ринкова економіка віддає перевагу гнучким інструментам грошово-кредитного регулювання, які впливають на грошову пропозицію не прямо, а через формування певних умов на ринку. Про це свідчать досить нечасті зміни механізму резервування, зменшення норми резервних вимог у 80—90-ті роки, відмова деяких країн від установлення для банків обов'язкових резервних вимог. Так, Канада взагалі відмовилася від використання цього інструменту монетарної політики, США відмовилися від резервування за строковими депозитами, а також зменшили норму резервів за трансакційними депозитами.

В Україні в умовах трансформації економіки Національний банк поступово освоює інструменти регулювання грошового ринку, що притаманні ринковій економіці. У перші роки свого функціонування, коли ринок державних цінних паперів тільки формувалася, процентні ставки центрального банку у зв'язку з інфляцією були від'ємними і не могли мати регулятивного впливу, а редисконтні операції банк не міг здійснювати, тому що вексельний обіг в Україні і досі не розвинутий, основний акцент у грошово-кредитному регулюванні Національному банку доводилося робити на політику резервних вимог.

Обов'язкові резервні вимоги до банків почали застосовуватися в Україні з кінця 80-х років. Держбанк СРСР установив у 1989 р. норму обов'язкових резервів у розмірі 5 % від суми залучених банками коштів.

Згідно із Законом України «Про банки і банківську діяльність», а також Законом України «Про Національний банк

України» НБУ самостійно встановлює норматив обов'язкових резервних вимог для банків.

Упродовж 1991—1993 р. норма резервних вимог для банків України була встановлена на рівні 10—15 % від суми залучених коштів у національній валюті. Резерви зберігалися на окремих рахунках комерційних банків у Національному банку. Диференціація норми передбачалася залежно від строків вкладів:

- за депозитами до запитання — 15 %;
- за депозитами, залученими строком до одного року, — 12 %;
- за депозитами, залученими на строк від одного до трьох років, — 10 %;
- за депозитами, строком, вищим від трьох років, норма не встановлювалася взагалі.

Диференціація норми резервних вимог була спрямована на те, щоб стимулювати підвищення якості банківських пасивів, зокрема залучення коштів банками на триваліші строки. Проте в умовах гіперінфляції (в 1992 р. індекс споживчих цін становив 2100 %, у 1993 р. — 10 256 %) і від'ємних процентних ставок (процентні ставки комерційних банків на кінець 1992 р. становили за кредитами — 76 %, за депозитами — 68 % річних, на кінець 1993 р. — 295,1 % і 215,8 % відповідно) така диференціація не могла сприяти одержанню очікуваного ефекту.

Восени 1993 р. темпи інфляції підвищуються. Так, за середньомісячного індексу споживчих цін 147,1 % індекс цін у вересні становив 180,3 %. Національний банк у грудні 1993 р. з метою уповільнення темпів інфляції приймає рішення про різке підвищення рівня обов'язкових резервних вимог до 20—60 % від суми залучених банками коштів. Жорстка рестрикційна політика центрального банку призвела до стрімкого скорочення резервів на коррахунках комерційних банків та погіршення їхньої ліквідності. Міжбанківські розрахунки виявилися заблокованими, що унеможливило виконання банками розрахункової функції.

З метою пом'якшення кризової ситуації Національний банк на початку 1994 р. вніс зміни в механізм обов'язкових резервних вимог. Норму резервних вимог було знижено до 15 % від суми залучених банками коштів. До складу обов'язкових резервів були зараховані залишки готівки в касах комерційних банків, тобто такі самі високоліквідні бездохідні активи, як і кошти на коррахунках банків. Обов'язкові резерви комерційних банків були переведені з окремих рахунків, відкритих комерційним банкам у Національному банку, на їхні кореспондентські рахунки, що дало банкам можливість маневрувати коштами на коррахунок в межах декади

(розрахунковий період дотримання норми), гнучкіше управляти своєю ліквідністю.

Кінець 1994 р. знову був позначений інфляційним сплеском. За середньомісячного індексу споживчих цін у 1994 р. 114,7 % індекс цін становив у листопаді 172,3 %. З метою уповільнення темпів інфляції Національний банк вживає низку рестрикційних заходів: установлює найвищу за весь час свого існування офіційну облікову процентну ставку — 300 % річних, вводить для комерційних банків «кредитні стелі», які обмежують їхню кредитну діяльність на рівні заборгованості за позичками станом на 25 жовтня, й одночасно зобов'язує комерційні банки сформувати додаткові обов'язкові резерви у розмірі 20 % від суми пролонгованих та прострочених позичок. Отже, НБУ одночасно намагався через механізм резервних вимог ще й стимулювати підвищення якості кредитного портфеля банків.

Жорстка грошово-кредитна політика НБУ дала змогу вже на початку 1995 р. знизити індекс споживчих цін у січні до 121,2%, у березні — до 111,4 %, а також відмовитися від використання надзвичайних заходів грошово-кредитної політики, зокрема від додаткових резервних вимог.

У 1995 р. до механізму обов'язкових резервних вимог вносяться деякі зміни. З метою розвитку ринку державних цінних паперів Національний банк дозволяє комерційним банкам, які на той час були єдиними покупцями на цьому ринку, скорочувати суму обов'язкових резервів на суму придбаних облігацій внутрішньої державної позики. В Україні швидкими темпами розвивається ринок державних цінних паперів. Ураховуючи високий рівень доходності облігацій, своєчасне погашення емітентом боргових зобов'язань, державні цінні папери перетворюються в один із найпривабливіших банківських активів. Усе це дало змогу Національному банку поступово відмовитися від пільг, пов'язаних з облігаціями, у формуванні резервних вимог. Одночасно Національний банк, намагаючись стимулювати інвестиційну активність банків, дозволяє їм зменшувати обов'язкові резерви на суму довгострокових інвестиційних кредитів, наданих за рахунок самостійно мобілізованих ресурсів. Проте, як показала практика, для активізації інвестиційної діяльності банків такої пільги недостатньо.

Індекс споживчих цін у 1995 р. становить 286,6 %, що визначає і відповідний рівень процентних ставок, і структуру залучених банками коштів за строками, і тривалість строків

залучення коштів. Середньозважені процентні ставки комерційних банків на кінець 1995 р. становили за кредитами 105 %, а за депозитами — 49,5 %, частка строкових депозитів у національній валюті в сукупній грошовій масі дорівнювала 8,5 %, а довгострокових кредитів, наданих комерційними банками суб'єктам господарювання, — 10,5 %.

Установлені для комерційних банків пільги щодо обов'язкових резервів з урахуванням інвестиційних кредитів призвели навіть до деяких негативних наслідків. Зокрема, банки почали маніпулювати складом своїх кредитів, прагнучи деяку частину виданих кредитів перевести до категорії пільгових, за якою Національний банк надавав пільги з резервних вимог. Усе це викликало необхідність посилення контрольної роботи з боку Національного банку.

Згідно зі світовим досвідом основою для розвитку інвестиційних процесів є стійке зниження інфляційних очікувань. Проте монетарна (фінансова) стабільність не є єдиною і достатньою умовою для зростання інвестиційної активності. Вирішальна роль належить ефекту взаємодії грошово-кредитної, бюджетної, фіскальної та структурної політики.

Упродовж 1995—1996 рр. НБУ не вносив кардинальних змін у механізм резервних вимог. Норма залишалася на рівні 15 % від суми коштів, залучених комерційними банками у національній валюті. Водночас із метою підтримання української валюти, підвищення привабливості заощаджень у національній валюті Національний банк вводить обов'язкове резервування коштів, залучених в іноземній валюті: поступово розширюється коло залучених коштів, на які поширюються резервні вимоги, підвищується норма резервування. За депозитами в іноземній валюті дозволяється створювати резерви в іноземній валюті і зберігати на коррахунку Національного банку України в одному з банків Нідерландів.

Згідно з механізмом резервних вимог, який було затверджено Національним банком наприкінці 1996 р., для банків з 1 квітня 1997 р. була встановлена єдина норма резервних вимог у розмірі 11 % від суми залучених коштів як у національній, так і в іноземній валюті незалежно від джерел та строків залучення. Новим було й те, що банки створюють обов'язкові резерви тільки в національній валюті й зберігають їх на коррахунку в Національному банку. Формування обов'язкових резервів тільки у національній валюті спрямоване на те, щоб загальмувати небажане зростання вкладення грошей в іноземну валюту. 3

метою підвищення оперативності банків щодо управління ресурсами розрахунковий період дотримання норми резервних вимог було подовжено з 10 до 15 календарних днів. Крім того, було передбачено скорочення обов'язкових резервів частково на суму готівки в касах комерційних банків, що є загальновизнаним засобом у світовій банківській справі, адже касова готівка є чистим резервом.

Національний банк України в 1997 р. у складних економічних і соціально-політичних умовах дотримувався основних орієнтирів грошово-кредитної політики, узгоджених із Міжнародним валютним фондом. У першому півріччі 1997 р. інфляція становила 5,3 % проти 24,9 % за відповідний період 1996 р. Спостерігалася поступова ревальвація гривні. У другому півріччі 1997 р. ситуація дещо змінилася. Зростання бюджетного дефіциту в умовах відсутності зовнішнього фінансування, спад активності на ринку корпоративних цінних паперів, падіння обсягів розміщення державних цінних паперів, кризові події на фінансових ринках світу спричинили падіння курсу гривні. Кабінет Міністрів і Національний банк восени 1997 р. розробили систему заходів, спрямованих на підтримання гривні. Цільова спрямованість грошово-кредитної політики НБУ — це обмеження попиту на іноземну валюту і скорочення пропозиції національних грошей. Що стосується політики резервних вимог, то вона, природно, також була підпорядкована загальній спрямованості монетарної політики центрального банку. Національний банк підвищив норму резервних вимог до 15 % від суми залучених банками коштів, зменшив частку резервів, яка може бути покрита готівкою в касах комерційних банків. Одночасно з метою активізації діяльності комерційних банків на ринку розміщення облігацій внутрішньої державної позики їм було дозволено зараховувати облігації, куплені на первинному ринку, як виконання обов'язкових резервних вимог.

У 1998 р. ситуація на грошовому ринку України продовжувала погіршуватися. Уряд проводив недостатньо виважену політику відносно розвитку ринку державних цінних паперів. У зв'язку з поглибленням кризи на світових грошових ринках продовжувався відплив капіталу з України. Країна не отримувала зовнішнього фінансування (кредитів МВФ і Світового банку). Наприкінці літа почалася стрімка девальвація гривні, поштовхом для якої стала криза на російському грошовому ринку.

Кабінет Міністрів і Національний банк України вжили ряд заходів щодо стабілізації ситуації на грошовому ринку. Зокрема,

була проведена конверсія облігацій внутрішньої державної позики, установлені нові параметри валютного коридору, внесені зміни у порядок здійснення банківських операцій, у тому числі на валютному ринку. Крім того, НБУ використовував інструменти грошово-кредитної політики з метою регулювання банківської ліквідності. Так, щоб зменшити обсяг грошової маси, НБУ підвищив у вересні норму обов'язкових резервних вимог з 15 до 16,5 % і вніс деякі зміни у механізм резервування. По-перше, НБУ зобов'язав комерційні банки тримати суму обов'язкових резервів у певному розмірі на коррахунках не у середньому за розрахунковий період, а щоденно⁹⁶. По-друге, НБУ заборонив комерційним банкам зараховувати на покриття обов'язкових резервних вимог готівку в касі та облігації внутрішньої державної позики.

У 1999 р. стан грошового ринку визначався такими чинниками:

— ринок державних цінних паперів (ОВДП) практично не функціонував, і тому НБУ змушений був фінансувати дефіцит бюджету шляхом купівлі ОВДП, що призвело до збільшення грошової маси на 40,5 %;

— гривня продовжувала знецінюватись, і на початку 1999 р. були встановлені межі нового валютного коридору.

У цих умовах НБУ підвищив норму обов'язкових резервів до 17 % і ввів санкції для банків, що не дотримувалися встановленої норми. Зокрема, за кожний випадок недорезервування коштів була введена плата за використання банками обов'язкових резервів у розмірі облікової або ломбардної ставки НБУ. Крім того, передбачалися й інші санкції.

У 2000 р. стан грошового ринку визначався тим, що Україна нарешті вийшла на стадію зростання реального обсягу ВВП (5,9 %). Економічне зростання обумовило підвищення попиту на гроші. Водночас девальвація гривні відносно долара США знизилася до 4,2 % порівняно з 52,5 % у 1999 р. У цих умовах протягом року НБУ двічі знижував норму обов'язкового резервування й установив її на рівні 15 %. Розрахунковий період формування резервів було змінено з декадного на півмісячний.

У 2001 р. з метою посилення стимулювальної спрямованості політики обов'язкових резервних вимог НБУ ввів диференціацію норми резервування з урахуванням трьох критеріїв:

---

⁹⁶ Через деякий час НБУ повернувся до декадного розрахункового періоду дотримання норми резервування.

— термін залучення коштів (короткострокові чи довгострокові пасиви);

— валюта залучених коштів (національна чи іноземна валюта);

— категорія вкладника (фізичні особи чи юридичні).

Установлення диференційованої норми обов'язкового резервування дає змогу певним чином стимулювати або обмежувати ті чи інші види депозитних операцій комерційних банків.

Упродовж 2001—2003 рр. НБУ з метою розширення ресурсної бази банків та активізації їх кредитної діяльності проводив політику, спрямовану на лібералізацію механізму обов'язкових резервних вимог:

— постійно знижувалися диференційовані нормативи обов'язкового резервування. Так, на кінець 2001 р. норма обов'язкового резервування для банків становила 6—14 %, а на кінець 2003 р. — 0—12 %;

— від банків не вимагалось формування резервів за довгостроковими коштами і депозитами, залученими в національній валюті від юридичних і фізичних осіб;

— банкам дозволялося зараховувати в покриття норми обов'язкового резервування частину готівки в касі банку;

— встановлено місячний розрахунковий період дотримання норми резервування.

Згідно з Положенням НБУ про порядок визначення та формування обов'язкових резервів для банків України формування резервів здійснюється у цілому за зведеним балансом банку — юридичної особи, включаючи філії, що дає змогу банкам підвищити оперативність управління ресурсними потоками. Обов'язковому резервуванню підлягають усі кошти юридичних та фізичних осіб, залучені комерційними банками як у національній, так і в іноземній валюті. До залучених коштів належать

кошти, розміщені на депозитних та поточних рахунках юридичних і фізичних осіб. Сума залишків залучених коштів для розрахунку обов'язкових резервів визначається за формулою середньоарифметичної суми за звітний період, яка має такий вигляд:

$$L_d = \frac{L_1 + L_2 + L_3 + \dots + L_n}{n},$$

де L_d — середні залишки залучених коштів, що використовуються для обчислення обов'язкових резервів за звітний період;

$L_{1,2,3,\dots}$ — сума залишків залучених коштів за станом на кожну дату звітного періоду;

L_n — сума залишків залучених коштів за останній календарний день звітного періоду;

n — кількість календарних днів звітного періоду.

Дотримання банком резервних вимог НБУ визначається шляхом порівняння фактичної середньоарифметичної суми залишків коштів на кореспондентському рахунку комерційного банку за звітний період (календарний місяць) із середньоарифметичною сумою залучених банком коштів у межах установленної норми обов'язкових резервів.

За недотримання банком норми обов'язкового резервування Національний банк застосовує певні заходи впливу. За перше порушення протягом календарного року — письмове застереження, за друге — штраф у розмірі не більше одного відсотка від суми зареєстрованого статутного капіталу банку. За порушення норми обов'язкових резервних вимог утретє НБУ може застосовувати до банку більш жорсткі заходи впливу.

Територіальні управління НБУ відстежують дотримання банками норми обов'язкового резервування шляхом порівняння даних довідки про залучені кошти та їх залишки на кореспондентському рахунку, яка надається кожним банком протягом двох робочих днів після закінчення розрахункового періоду, з даними щоденного балансу банку.

У 2004 р. в умовах зростання інфляційних тенденцій, нестабільної ситуації на міжбанківському кредитному ринку, зокрема різкого зростання процентних ставок наприкінці місяця у зв'язку з необхідністю формування обов'язкових резервів, НБУ почав застосовувати більш жорстку політику обов'язкових резервних вимог.

НБУ установив єдиний критерій диференціації норми резервування, а саме строковість залучення банками коштів: за строковими вкладками юридичних і фізичних осіб в національній та іноземній валюті — 6 %, за вкладками юридичних і фізичних осіб у національній та іноземній валюті на вимогу та за коштами на поточних рахунках — 7 %.

НБУ вимагає від комерційних банків не тільки в середньому за місяць дотримуватися встановленої норми обов'язкових резервів, а й щоденно на початок операційного дня зберігати частину обов'яз-

кових резервів на кореспондентському рахунку в НБУ. Обсяги щоденних резервів НБУ встановлює в процентному відношенні (від 20 до 80 % залежно від стану грошового ринку) до суми обов'язкових резервів за попередній звітний період резервування. Територіальні управління НБУ здійснюють контроль за щоденним резервуванням коштів. Якщо банк протягом трьох звітних періодів поспіль більше ніж 30 разів не дотримується встановлених вимог щодо щоденного резервування коштів, то Комісія НБУ з питань нагляду та регулювання діяльності банків може перевести такий банк у режим формування обов'язкових резервів на окремому рахунку в НБУ.

Залежно від ситуації на грошовому ринку НБУ може дозволити комерційним банкам для покриття обов'язкових резервів використовувати не тільки кошти на кореспондентському рахунку в НБУ, а й інші активи банків, зокрема готівку в касі, за умови, що ці інші активи не перевищують 40 % суми обов'язкових резервів.

Метою грошово-кредитної політики НБУ на перспективу є забезпечення стабільності гривні як монетарної умови сталих темпів економічного зростання. Монетизація економіки, тобто насиченість економіки грошима, у майбутньому неминуче збільшуватиметься. Із зростанням попиту на гроші Національний банк поступово зменшуватиме норму резервних вимог, що сприятиме активізації кредитно-інвестиційної діяльності комерційних банків, дасть змогу їм інтенсивніше підтримувати реальний сектор економіки.

10.3. Політика рефінансування

Політика рефінансування — це один із поширених інструментів грошово-кредитної політики, який використовується центральними банками різних країн. Під рефінансуванням розуміють забезпечення центральним банком комерційних банків додатковими резервами на кредитній основі, тобто запозиченими резервами. Ініціаторами рефінансування виступають комерційні банки. Вони звертаються до центрального банку у разі вичерпання можливостей поповнити свої резерви з інших джерел. Рефінансування можна розглядати як процес відновлення ресурсів комерційних банків, які були вкладені в позички, боргові цінні папери та інші активи.

Для комерційних банків рефінансування в центральному банку — це останній спосіб (остання надія) регулювання їхньої ліквідності, і центральний банк виступає для них у ролі кредитора останньої інстанції. Для центральних банків рефінансування комерційних банків — це, по-перше, канал безготівкової емісії, а по-друге, — спосіб запобігання банківській паніці. У випадку кризової ситуації на грошовому ринку центральний банк надає негайно додаткові резерви на кредитній основі тим банкам, котрі потребують їх найбільше. Слід при цьому відзначити, що центральні банки мають право, але не зобов'язані рефінансувати (кредитувати) комерційні банки, тому і комерційні банки повинні розуміти отримання кредитів як привілей, а не право.

Сутність політики рефінансування у широкому розумінні полягає у зміні центральним банком умов рефінансування комерційних банків і в регулюванні у такий спосіб попиту з їхнього боку на додаткові резерви, тобто на кредити центрального банку. Основною умовою рефінансування, безумовно, виступає його ціна, тобто процентна ставка, яку визначає центральний банк і за якою він забезпечує банки додатковими резервами, що дає підставу, з певною натяжкою, розглядати процентну політику як окремий інструмент грошово-кредитної політики, але нерозривно пов'язаний з політикою рефінансування.

Сутність політики рефінансування у вузькому розумінні — це визначення і зміна центральним банком усіх інших, крім ціни, умов рефінансування: способів рефінансування, цільового спрямування кредитів центрального банку, їх тривалості, характеру забезпечення, лімітування обсягів рефінансування, а також обсягів надання окремих позичок, установаження контингенту редисконтування векселів тощо. Таким чином, у вузькому розумінні політика рефінансування (а саме у такому розумінні вона розглядається у цьому підрозділі) передбачає вплив центрального банку на обсяг рефінансування комерційних банків не ціновими методами, а через управління процесом рефінансування.

У світовій практиці центральні банки використовують різні способи рефінансування комерційних банків. Основні з них: редисконтування векселів, надання ломбардних кредитів і проведення операцій «прямого репо».

*Редисконтування*⁹⁷ (*переврахування, переоблік*) *векселів* — це кредитна операція, яка полягає у придбанні центральним банком векселів, що перебувають у портфелях комерційних банків, до настання строку платежу за ними зі знижкою (дисконтом) порівняно з номінальною сумою векселів. Це — один із найстаріших способів рефінансування, але останнім часом центральні банки розвинених країн активно його не застосовують. До створення Європейської системи центральних банків цей спосіб рефінансування комерційних банків використовував, і досить активно, Німецький федеральний банк (Бундесбанк). Так, в активах його балансу частка редисконтованих векселів становила 15—20 % (до вступу в Європейську систему центральних банків). Бундесбанк висував певні вимоги щодо якості векселів, і головною вимогою була надійність боргових зобов'язань. Ураховуючи те, що це був найдешевший спосіб рефінансування, Бундесбанк установлював ліміти (квоти) редисконтування векселів для окремих комерційних банків (ураховуючи при цьому обсяг власного капіталу банку, структуру його кредитних вкладень), міг також обмежувати контингенти редисконтування, тобто визначати пріоритети щодо редисконтування векселів підприємств окремих галузей економіки. Таким чином, центральний банк мав можливість селективно впливати на політику комерційних банків щодо врахування векселів, заохочуючи їх до врахування векселів певних галузей економіки. У сучасних умовах, застосовуючи способи рефінансування, рекомендовані ЄЦБ, Бундесбанк не відмовляється і від проведення політики рефінансування, спрямованої на кредитування реального сектору економіки з урахуванням обсягу попиту на кредити й оцінки кредитного ризику. Так, Бундесбанк практикує надання кредитів комерційним банкам під забезпечення комерційними векселями, які були враховані банками, а також під заставу майнових прав, що з'явилися у банків у результаті укладення кредитних договорів між ними та позичальниками.

Ломбардні кредити центральні банки надають комерційним банкам, як правило, під заставу цінних паперів, насамперед державних цінних паперів. Центральні банки використовують два методи надання кредитів — прямий і тендерний.

---

⁹⁷ Наявність префікса «ре» пояснюється тим, що мова йде про операції центрального банку з векселями, які раніше були дисконтовані комерційними банками, тобто банки придбали їх у своїх клієнтів зі знижкою (дисконтом).

Прямий метод передбачає, що центральний банк надає кредит під оголошену офіційну процентну ставку (ломбардну) безпосередньо банку, який подав кредитну заявку.

Тендерний метод передбачає проведення центральними банками торгів, на яких кредитні заявки комерційних банків задовольняються виходячи із рівня запропонованої процентної ставки (ціновий тендер). Тендери поділяються на два типи:

— за американською моделлю, яка передбачає задоволення заявок за процентними ставками, що пропонуються комерційними банками і дорівнюють або перевищують ставку відсікання, установлену центральним банком;

— за голландською моделлю, яка передбачає, що всі заявки задовольняються за ставкою відсікання, визначеною центральним банком.

У світовій банківській практиці існують певні правила ломбардного кредитування, яких дотримуються центральні банки⁹⁸:

— вартість заставного забезпечення повинна перевищувати суму ломбардного кредиту;

— право власності на депоновані цінні папери переходить до центрального банку, якщо кредити не погашаються в установленій строк;

— центральні банки застосовують поправні коефіцієнти до номінальної вартості цінних паперів з метою уникнення втрат у разі зниження їх ринкової вартості;

— ставка, за якою надаються ломбардні кредити, дістала назву ломбардної. Вона змінюється одночасно з офіційною (обліковою) процентною ставкою центрального банку і встановлюється ним на більш високому рівні, ніж офіційна (облікова);

— ломбардні кредити — це, як правило, короткострокові кредити.

Рефінансування комерційних банків шляхом проведення операцій «прямого» repo — це відносно новий спосіб рефінансування, центральні банки почали його активно застосовувати у 80—90-ті роки ХХ ст. Цей спосіб рефінансування передбачає купівлю центральним банком цінних паперів у комерційних банків з одночасним зобов'язанням комерційних банків на зворотну купівлю цінних паперів на заздалегідь визначених умовах.

---

⁹⁸ Голикова Ю. С., Хохленкова М. А. Банк России: организация деятельности. — М.: Дека, 2000. — С. 380.

Способи рефінансування, що застосовуються центральними банками, розрізняються по країнах. Так, у США Федеральні резервні банки здійснюють рефінансування комерційних банків шляхом надання прямих ломбардних кредитів, які мають цільову спрямованість, під заставу державних цінних паперів. У межах Європейської системи центральних банків комерційні банки за певних умов (дотримання норм обов'язкового резервування і вимог національних органів банківського регулювання та нагляду) можуть користуватися нічними ломбардними кредитами (овернайт) через постійно діючу лінію рефінансування. Кредити надаються за найвищою процентною ставкою на грошовому ринку, яка оголошується Європейським центральним банком. Крім того, Європейський центральний банк щотижня проводить кредитний тендер, на якому комерційні банки можуть отримати короткостроковий ломбардний кредит строком до двох тижнів, а щомісяця проводиться тендер, на якому банки можуть отримати кредит строком до трьох місяців. І в США, і в Єврозоні застосовується такий інструмент рефінансування, як операції репо.

Різняться не тільки способи рефінансування комерційних банків по країнах, а й активність центральних банків різних країн щодо застосування цього інструменту грошово-кредитної політики. Наприклад, Федеральні резервні банки США його використовують неактивно. Про це свідчить певною мірою той факт, що заборгованість за наданими кредитами становить в активах консолідованого балансу Федеральних резервних банків США менше 1 %. Такий підхід пояснюється добре розвинутим ринком цінних паперів у США й у зв'язку з цим застосуванням такого інструменту грошово-кредитної політики, як політика операцій на відкритому ринку. Інший приклад. Бундесбанк (Німецький федеральний банк) до створення ЄСЦБ проводив активну політику рефінансування комерційних банків. Заборгованість за редисконтованими векселями, наданими ломбардними кредитами і цінними паперами, придбаними на умовах операцій репо, становила понад 60 % в активах балансу банку.

Способи рефінансування, які застосовує Національний банк України, змінюються відповідно до цілей грошово-кредитної політики і ступеня розвитку ринкових методів регулювання грошового ринку.

На початку 90-х років НБУ проводив селективну політику адресного рефінансування комерційних банків. Він надавав

комерційним банкам на договірних засадах кредит під цільові програми виробничого характеру. Комерційні банки були зобов'язані спрямовувати кредит тільки на ті заходи, які передбачалися угодою з НБУ. Основна частина кредитів надавалась Національним банком за рішенням органів державної влади колишнім спеціалізованим державним банкам. Кредити спрямовувалися переважно на підтримку неефективного державного сектору економіки, і, як свідчить практика, значну кількість виданих таким чином кредитів так і не повернули.

Селективна політика адресного рефінансування комерційних банків — це спосіб адміністративного розподілу кредитів центрального банку. Така політика не є адекватною ринковій економіці.

У зв'язку з необхідністю запровадження ринкових інструментів управління грошовим ринком НБУ з середини 1994 р. розпочав проведення закритих кредитних аукціонів. Заявки комерційних банків задовольнялися виходячи з рівня запропонованої процентної ставки починаючи з найвищого рівня і далі у міру її спадання в межах визначеної НБУ суми пропозиції кредитів. На початку проведення аукціонів Національний банк надавав кредити без вимоги їх забезпечення і наражався у зв'язку з цим на значний кредитний ризик. Після запровадження ринку державних цінних паперів він почав надавати аукціонні кредити під забезпечення облігаціями внутрішньої державної позики. Проведення кредитних аукціонів забезпечувало, по-перше, доступ до кредитів Національного банку для всіх комерційних банків на рівних умовах⁹⁹, по-друге, розподіл кредитів на ринкових засадах. Кредитні аукціони проводились НБУ до 1998 р.

У 1995 р. згідно з Указом Президента України «Про порядок надання в 1995 р. державної кредитної підтримки підприємствам» НБУ було рекомендовано до 20 % кредитної (безготівкової) емісії, визначеної Верховною Радою України, спрямовувати на кредитування комерційних банків через цільові кредитні аукціони. Проведення цільових аукціонів, по суті, було поверненням до селективної політики адресного рефінансування комерційних банків. Національний банк України через цільові аукціони надавав кредити підприємствам, перелік яких визначав

---

⁹⁹ З метою зниження кредитного ризику до участі в аукціонах допускалися комерційні банки, які працюють не менше одного року, виконують норму обов'язкового резервування, дотримуються встановлених НБУ економічних нормативів, своєчасно подають йому звітність і повертають раніше отримані кредити.

уряд, на проведення заходів, пов'язаних із здійсненням програм санації та структурної перебудови підприємств. Кредит видавався на один рік під облікову ставку НБУ. Більшість кредитів через відсутність реальних заходів, спрямованих на здійснення структурних змін на підприємствах, вчасно не було повернуто.

Приблизно водночас Національний банк запровадив надання банкам стабілізаційного кредиту. Кредит надається на підтримку здійснення банком заходів фінансового оздоровлення, під заставу високоліквідних активів банку або під гарантію чи поруку фінансово стабільного банку, на визначений Правлінням НБУ строк.

З розвитком грошового ринку та становленням ринку державних цінних паперів НБУ почав використовувати способи рефінансування, які застосовуються у світовій банківській практиці. Так, з кінця 1995 р. для підтримки необхідної ліквідності комерційних банків та з метою подальшого стимулювання ринку державних цінних паперів НБУ ввів порядок рефінансування комерційних банків під заставу державних цінних паперів (ОВДП), тобто шляхом надання прямого ломбардного кредиту. Ломбардні кредити переважно видавалися на короткий строк — спочатку до 30 днів, а потім строк скоротили до 10 днів. У зв'язку з розбудовою ринку державних цінних паперів у 1997 р. виникла можливість застосування ще одного нового для української банківської системи способу рефінансування. Національний банк почав проводити операції з цінними паперами на умовах угоди «прямого» репо.

У зв'язку з фінансовою кризою в Україні, у тому числі і з кризою ринку державних цінних паперів у 1998 р., Національний банк був змушений змінити порядок рефінансування комерційних банків, адже основні способи рефінансування банків базувалися на використанні державних цінних паперів (ОВДП) як забезпечення кредитів.

У 1999 р. НБУ затвердив Положення «Про встановлення тимчасового переліку цінних паперів та інших цінностей, придатних для забезпечення кредитів Національного банку України». Новий перелік застав включав:

- облігації внутрішніх державних позик України;
- облігації зовнішніх державних позик України;
- кошти комерційних банків в іноземній валюті, які належать їм на правах власності та які перебувають на рахунках у банківських або кредитно-фінансових установах на території

України і за її межами, а також майнові права на отримання цих коштів;

- банківські метали;
- гарантії та поручительства іноземних банків, які мають офіційний кредитний рейтинг, не нижчий за показник «А»;
- нерухоме майно (у виняткових випадках) за умови наявності кваліфікованої експертної оцінки його вартості та ліквідності.

Крім того, НБУ у 1999 р. затвердив Положення про операції банків з векселями, яке передбачало порядок переврахування (редисконтування) Національним банком векселів, що були авальовані комерційними банками. У зв'язку з нерозвинутістю вексельного ринку редисконтування векселів, як спосіб рефінансування банків, так і не отримало розвитку в Україні.

Обсяг рефінансування комерційних банків у перші післякризові роки значно скоротився. У 1999 р. частка рефінансування у загальному обсязі випущених НБУ в обіг платіжних засобів становила 5,4 % проти 12,9 % у 1998 р., а в 2000 р. — 0,9 % (табл. 10.1).

Таблиця 10.1

**МЕХАНІЗМИ ТА ОБСЯГИ РЕФІНАНСУВАННЯ
НАЦІОНАЛЬНИМ БАНКОМ УКРАЇНИ КОМЕРЦІЙНИХ БАНКІВ
(1997—2004 рр.), %**

Механізми рефінансування	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004 (11 місяців)
Кредитний аукціон	35,4	—	—	—	—	—	—	—
Ломбардне кредитування	37,8	21,5	20,5	53,5	—	—	—	—
Операції репо	18,6	54,7	19,5	46,4	22,0	0,8	1,6	5,2
Кредити «овернайт»	—	—	—	—	83,9	12,6	87,0	84,2
Кредити, продані на тендері	—	—	—	—	8,2	76,7	8,9	5,9
Довгострокове кредитування	—	—	—	—	—	—	2,5	4,2
Інші механізми	8,2	23,8	60,0	—	21,0	9,9	—	0,5

Джерело: Вісник Національного банку. — 1998. — № 2. — С. 51; Там само. — 1999. — № 2. — С. 41; Там само. — 2000. — № 2. — С. 59; Там само. — 2001. — № 2. — С. 22; Там само. — 2002. — № 2. — С. 38; Там само. — 2003. — № 2. — С. 51; Там само. — 2004. — № 2. — С. 64; Там само. — 2005. — № 1. — С. 67.

У 2001 р. у зв'язку з поступовою реанімацією ринку державних цінних паперів Національний банк України запровадив нові способи рефінансування комерційних банків, запозичивши досвід Європейського центрального банку (табл. 10.1):

— надання кредитів шляхом проведення кредитних тендерів під забезпечення державними цінними паперами та векселями;

— надання кредитів «овернайт» для миттєвої підтримки ліквідності банків через постійно діючу лінію рефінансування під забезпечення державними цінними паперами.

Одночасно із запровадженням нових способів рефінансування НБУ активізував рефінансування комерційних банків. У 2001 р. обсяг рефінансування значно збільшився порівнянно з 2000 р., а частка рефінансування у загальному обсязі випущених НБУ в обіг платіжних засобів зросла до 14,2 %.

Упродовж 2002—2003 рр. політика НБУ з рефінансування банків спрямовувалася на забезпечення зростаючого попиту на гроші з боку суб'єктів економіки, що було зумовлено прискоренням темпів економічного зростання. Обсяг рефінансування Національним банком України банків у 2003 р. становив 26,3 млрд грн проти 1,2 млрд грн у 2002 р., або зріс більше ніж у 20 разів (табл. 10.2). З метою нарощування обсягів рефінансування Національним банком України було вжито таких заходів:

— розширено базу забезпечення кредитів, до якої включено облігації зовнішньої державної позики України, подвійні складські свідоцтва, іпотечні сертифікати із фіксованою дохідністю, облігації місцевих позик та корпоративні облігації, що вільно обертаються на ринку;

— подовжено термін кредитів, які банки можуть отримати на середньострокових кредитних тендерах — до 365 днів;

— збільшено розмір можливого надання тендерного кредиту при рефінансуванні під забезпечення державними цінними паперами до 100 % від їх балансової вартості;

— передбачена можливість надання бланкового (без забезпечення) кредиту овернайт банкам, які отримали комплексну рейтингову оцінку «1» або «2» за рейтинговою системою CAMELS.

Таблиця 10.2

ДИНАМІКА РЕФІНАНСУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНИМ БАНКОМ УКРАЇНИ КОМЕРЦІЙНИХ БАНКІВ, 1999—2003 рр.

Показник	1999 р.	2000 р.	2001 р.	2002 р.	2003 р.
Обсяг рефінансування банків млрд грн	0,4	0,09	2,5	1,2	26,3
Обсяг випущених НБУ в обіг платіжних засобів, млрд грн	7,4	10,4	17,6	13,0	41,5
Частка рефінансування в загальному обсязі випущених НБУ в обіг платіжних засобів, %	5,4	0,9	14,2	9,2	63,3

Джерело: Річний звіт НБУ за 1999 р. — С. 45—46; Річний звіт НБУ за 2000 р. — С. 50; Річний звіт НБУ за 2001 р. — С. 49—50; Річний звіт НБУ за 2002 р. — С. 41—42; Річний звіт НБУ за 2003. — С. 45.

Наприкінці 2002 р. Національний банк прийняв рішення про надання банкам довгострокових кредитів за обліковою процентною ставкою, а в 2003 р. розширив перелік застав, що беруться як забезпечення довгострокових кредитів. Рішення про довгострокове кредитування загалом суперечить світовій практиці діяльності центральних банків, котрі, як правило, надають банкам короткострокові кредити для підтримки їхньої ліквідності. Довгострокове кредитування банків слід розглядати, як вимушене і тимчасове рішення НБУ, пов'язане зі станом грошового ринку, який не виконує повністю притаманної йому перерозподільної функції, адже третина грошової маси перебуває поза банківською системою у формі готівки у національній валюті.

10.4. Процентна політика

Процентна політика центрального банку — це інструмент грошово-кредитної політики, який є широко відомим і застосовується центральними банками практично всіх розвинених країн. Дія цього інструмента полягає в установленні і періодичній зміні центральним банком процентної ставки, за якою він здійснює рефінансування комерційних банків. Офіційна

процентна ставка центрального банку часто називається обліковою, або дисконтною¹⁰⁰.

Облікова ставка центрального банку має особливий статус в економіці. Вона є ціною, за якою центральний банк емітує гроші в оборот у процесі первинної безготівкової (кредитної) емісії, що дає підстави вважати облікову ставку офіційною ціною грошей, на яку орієнтуються всі інші суб'єкти грошового ринку.

Рівень облікової ставки центрального банку — це одна із головних умов рефінансування комерційних банків, тобто забезпечення їх додатковими резервами на кредитній основі. Змінюючи рівень облікової ставки, центральний банк впливає на позицію грошей.

Підвищення рівня облікової ставки веде до подорожчання кредитів центрального банку для комерційних банків. У цьому випадку комерційні банки прагнуть компенсувати свої втрати, викликані зростанням облікової ставки, тобто подорожчанням кредиту, шляхом підвищення ставок за кредитами, яких вони надають суб'єктам економіки (позичальникам). Крім того, подорожчання кредитів центрального банку стримує попит на кредит з боку комерційних банків. У кінцевому підсумку підвищення рівня облікової ставки призводить до падіння обсягів рефінансування, зменшення грошової бази і звуження пропозиції грошей. Зниження центральним банком рівня облікової ставки має зворотний вплив. Воно стимулює зростання попиту на кредит з боку комерційних банків, веде до зростання обсягів рефінансування, збільшує грошову базу і розширює пропозицію грошей.

Через зміну пропозиції грошей процентна політика центрального банку впливає на ринкові процентні ставки, тобто на ставки за всіма іншими видами операцій на грошовому ринку. Так, розширення пропозиції грошей сприяє зниженню процентних ставок комерційних банків, що веде до зростання кредитних вкладень в економіку і стимулює у такий спосіб економічну активність, і навпаки.

Процентна політика центрального банку має вплив на динаміку кон'юнктури на ринку цінних паперів, а отже, і на

---

¹⁰⁰ Назва процентної ставки походить від способу рефінансування комерційних банків — редисконтування або переобліку векселів, який довгий час був одним із основних інструментів грошово-кредитної політики. Зараз, як уже зазначалося у попередньому підрозділі, центральні банки рідко використовують цей спосіб рефінансування, але назва процентної ставки збереглася і вживається для визначення офіційної процентної ставки, за якою центральний банк здійснює рефінансування комерційних банків.

дохідність цінних паперів. Так, підвищення центральним банком облікової ставки веде до зростання процентних ставок комерційних банків за кредитами і депозитами. У цих умовах для суб'єктів економіки (небанківський сектор) зростає привабливість розміщення коштів на депозитах у банках у зв'язку із збільшенням їх дохідності, а для банків зростає привабливість прямого кредитування суб'єктів економіки у зв'язку зі зростанням вартості кредитування. Під впливом наведених чинників попит на цінні папери скорочується, ринкова вартість цінних паперів має тенденцію до зниження, а дохідність цінних паперів — до зростання.

Зниження центральним банком облікової ставки спричиняє підвищення попиту на цінні папери, зростання їх ринкової вартості, а отже, зниження дохідності.

Процентна політика центрального банку впливає на динаміку обмінного курсу національної валюти через стимулювання припливу або ж відпливу короткострокових капіталів, які переміщуються між країнами у пошуку найбільш прибуткового розміщення. Підвищення центральним банком облікової ставки стимулює приплив короткострокових капіталів у країну з тих країн, де облікова ставка нижча, і сприяє таким чином поліпшенню стану платіжного балансу і зростанню обмінного курсу національної валюти. У разі зниження центральним банком облікової ставки має місце відплив капіталів із країни у ті країни, де облікова ставка вища, що зумовлює падіння обмінного курсу національної валюти.

Центральні банки визначають рівень облікової ставки на основі аналізу поточного стану економіки і, зокрема, грошового ринку, перспектив його розвитку, а також з урахуванням цільових орієнтирів грошово-кредитної політики. Основний принцип, якого дотримуються центральні банки, визначаючи рівень облікової ставки, полягає у встановленні її на більш високому рівні відносно інфляції, тобто на позитивному рівні.

Облікова ставка центрального банку тісно пов'язана і взаємодіє з усіма процентними ставками грошового ринку, і насамперед з процентною ставкою за міжбанківськими кредитами. В умовах стабільної ситуації на грошовому ринку облікова ставка коливається в межах, близьких до рівня процентної ставки за міжбанківськими кредитами¹⁰¹.

---

¹⁰¹ Питання щодо характеру взаємодії процентних ставок є дискусійним, а саме: прив'язується облікова ставка центрального банку до ринкової процентної ставки чи,

Співвідношення між цими ставками різняться по країнах, залежить від стану економіки, від політики, яку проводить центральний банк.

Наприклад, Європейський центральний банк установлює за кредитом «овернайт», яким комерційні банки єврозони можуть користуватись у межах постійно відкритої лінії рефінансування, найвищу процентну ставку на грошовому ринку. Мета такої процентної політики ЄЦБ полягає в обмеженні доступу до лінії рефінансування. Комерційні банки єврозони повинні розглядати кредит «овернайт» як останню можливість миттєвого регулювання своєї ліквідності. Федеральні резервні банки США видають кредити комерційним банкам за процентною ставкою, рівень якої часто буває нижчим за рівень процентної ставки за міжбанківськими кредитами (федеральної резервної ставки). Для того щоб обмежити доступ комерційних банків до емісійних кредитів, Федеральна резервна система визначає спеціальні правила, що регламентують кредитування, зокрема суму, регулярність виплат і термін погашення позичок для банків різної величини. Важливою умовою кредитування є те, що банки не мають права отримувати прибутки з кредитів, наданих Федеральними резервними банками. Таким чином ФРС обмежує доступ до емісійних кредитів на відміну від ЄЦБ не ціновими, а адміністративними методами.

Центральні банки застосовують процентну політику як своєрідний сигнал про свої наміри. Тобто, змінюючи рівень облікової ставки, вони сповіщають суб'єктів економіки про спрямованість майбутньої грошово-кредитної політики, що, у свою чергу, формує очікування в економіці, тобто спрацьовує «ефект оголошення». Отже, якщо центральний банк вирішує уповільнити темпи економічного зростання і має намір проводити політику грошово-кредитної рестрикції (політику дорогих грошей), то підвищення облікової ставки якраз і може просигналізувати про його наміри. Цей сигнал може допомогти уповільнити темпи економічного зростання, адже суб'єкти економіки очікуватимуть, що грошово-кредитна політика буде більш жорсткою і це визначатиме їх поведінку.

Процентна політика — це інструмент грошово-кредитної політики, адекватний ринковій економіці. Оцінюючи ефективність цього інструменту з позиції чинників, які були

навпаки, зміна ринкової процентної ставки відбувається слідом за зміною облікової ставки.

визначені у підрозд. 10.1, слід відзначити, що це — досить гнучкий інструмент регулювання, йому властива зворотність дії (тобто можливе як підвищення, так і зниження облікової ставки). Водночас результати застосування цього інструменту грошово-кредитної політики важко спрогнозувати, тобто важко точно визначити, яким чином (наскільки) треба змінити облікову ставку, щоб викликати бажані зміни у грошовій базі. Крім того, заходи процентної політики не завжди адекватні наміченим цілям. Наприклад, центральний банк може прийняти рішення про зниження облікової ставки з метою збільшення обсягів рефінансування і розширення грошової бази, але він не може змусити комерційні банки збільшити свої резерви шляхом рефінансування у центральному банку. Порівняно з операціями на відкритому ринку, за допомогою яких центральний банк має можливість оперативно, виходячи з власних намірів, змінювати грошову базу, процентна політика є менш значущим інструментом грошово-кредитної політики.

Регулювання грошового ринку в Україні через процентну політику Національного банку відбувалося досить складно. В умовах високих темпів інфляції, що супроводжували початкові стадії реформування національної економіки, грошово-кредитна політика, яку проводив Національний банк України (зокрема, його процентна політика), була фактором зростання пропозиції грошей та розкручування інфляційної спіралі.

У 1991—1994 рр. з дозволу Верховної Ради НБУ повністю фінансував дефіцит державного бюджету. Крім того, за завданням уряду він надавав кредити комерційним банкам для підтримки неефективної діяльності вітчизняних підприємств, більшість з яких була потенційними банкрутами. Кредити Національний банк надавав за пільговою процентною ставкою, що була нижчою від рівня облікової ставки, і тим більше нижчою від рівня інфляції. Так, у 1993 р. середня облікова ставка, встановлена НБУ, дорівнювала 190 % річних, а фактична ставка, за якою Національний банк видавав кредити, — 68,5 % річних при рівні інфляції 10 156 %.

Поступова відмова від емісії грошей як джерела фінансування дефіциту державного бюджету, введення в дію ринкових механізмів рефінансування комерційних банків (запровадження кредитних аукціонів, відмова від адміністративного розподілу кредитів між банками), встановлення облікової ставки на позитивному рівні відносно темпів інфляції, адміністративне регулювання процентних ставок комерційних банків — усі ці

заходи дали змогу упродовж 1995—1997 рр. дещо сповільнити темпи зростання грошової маси та інфляції, знизити облікову ставку НБУ та процентні ставки комерційних банків. У 1997 р. облікова ставка (середня) була встановлена Національним банком на рівні 24,5 %, при рівні інфляції 10,1 %.

У 1998 р. у зв'язку з фінансовою кризою ситуація на грошовому ринку України різко погіршилася, що поставило під загрозу стабільність гривні. Національний банк України змушений був протягом року кілька разів підвищувати облікову ставку, в результаті чого вона зросла до 82 % на кінець року.

У 1999—2004 р. в Україні спостерігалася в цілому позитивна динаміка основних макроекономічних показників — зростання реального обсягу ВВП, сповільнення темпів інфляції, курсова стабільність. Ситуація, що склалася на грошовому ринку, дала змогу НБУ поступово знижувати облікову процентну ставку (табл. 10.3). Зниження облікової ставки зумовило і зниження процентної ставки за кредитами, наданими комерційними банками в реальний сектор економіки.

Проте, незважаючи на зусилля НБУ, вартість банківських кредитів все ще залишається високою і більше ніж удвічі перевищує облікову ставку НБУ. Повільне зниження процентної ставки за кредитами комерційних банків пояснюється такими факторами:

- зберігалися високі ризики неповернення кредитів;
- відносно висока інфляція;
- акумуляція значних фінансових ресурсів на рахунках Держказначейства.

Таблиця 10.3

ДИНАМІКА ПРОЦЕНТНИХ СТАВОК НАЦІОНАЛЬНОГО БАНКУ УКРАЇНИ, КОМЕРЦІЙНИХ БАНКІВ ТА ІНФЛЯЦІЇ В УКРАЇНІ¹⁰²

Рік	Облікова ставка НБУ (середньо-зважена)	Процентні ставки комерційних банків		Рівень інфляції
		за кредитами (у національній валюті)	за депозитами (у національній валюті)	
1992	80,0	76	68	2000,0
1993	190	221,1	187,3	10 156,0
1994	225,9	201,7	171	401,0

¹⁰² Бюлетень Національного банку України. — 2005. — № 2, — С. 50—51.

1995	131	107,1	61,2	180,0
1996	62,3	77	34,3	39,7
1997	24,6	49,1	18,2	10,1
1998	61,6	54,5	22,3	20,0
1999	50,0	53,4	20,7	19,2
2000	30,6	40,3	13,5	25,8
2001	19,7	31,9	11,2	6,1
2002	9,5	24,8	7,8	- 0,6
2003	7,0	17,7	8,0	8,2
2004 (9 місяців)	7,2	17,0	6,8	5,6

В Україні процентна політика Національного банку реалізується через установлення ним таких процентних ставок:

- облікова ставка;
- ставки, за якими НБУ надає кредити овернайт;
- ставка рефінансування;
- ставки, за якими НБУ проводить операції репо;
- ставки, за якими НБУ проводить депозитні операції.

Облікова ставка є базовою процентною ставкою на грошовому ринку України. Національний банк України визначає її рівень, урахувавши цілу низку макроекономічних та монетарних показників, основними з яких є:

- фактичний та прогнозований рівень інфляції;
- темпи економічного зростання;
- фактичний та прогнозований обсяг грошової маси;
- динаміка ринкових процентних ставок;
- динаміка обмінного курсу національної валюти;
- інфляційні або девальваційні очікування.

Національний банк установлює рівень облікової ставки, дотримуючись таких принципів:

- облікова ставка має підтримуватися на позитивному рівні щодо рівня інфляції;
- облікова ставка — це засіб, за допомогою якого Національний банк установлює для суб'єктів грошового ринку орієнтир щодо вартості залучення та розміщення грошових коштів;

— облікова ставка — це активний засіб реалізації Національним банком грошово-кредитної політики. На підставі облікової ставки НБУ визначає рівень усіх інших процентних ставок, за якими він здійснює рефінансування комерційних банків;

— облікова ставка є найнижчою серед інших процентних ставок, за якими НБУ здійснює рефінансування банків.

Розмір облікової ставки розглядається Комітетом НБУ з монетарних питань і затверджується Правлінням Національного банку.

Процентні ставки, за якими надаються кредити «овернайт», Національний банк оголошує щоденно. За оголошеними ставками наступного робочого дня банки можуть отримати кредит «овернайт» для миттєвої підтримки їх ліквідності через постій-

но діючу лінію рефінансування. НБУ оголошує дві процентні ставки:

— за кредитами «овернайт», що надаються під забезпечення державними цінними паперами. Вона має бути не нижчою від облікової ставки НБУ плюс один процентний пункт;

— за бланковими кредитами «овернайт». Вона має бути не нижчою, ніж облікова ставка НБУ плюс два процентні пункти.

Ставку рефінансування Національний банк України встановлює у разі проведення тендерів на розміщення кредитів. Порядок визначення ставки рефінансування залежить від типу тендера, через який НБУ здійснює рефінансування банків: кількісний чи процентний. При проведенні кількісного тендера Національний банк наперед установлює (фіксує) процентну ставку, за якою банки можуть одержувати кредит. При проведенні процентного тендера НБУ визначає рівень процентної ставки виходячи з попиту на кредит з боку комерційних банків, запропонованих ними ставок, стану грошового ринку та цільових орієнтирів грошово-кредитної політики. Ставка рефінансування не може бути нижчою, ніж облікова ставка НБУ.

Процентні ставки, за якими Національний банк України проводить операції репо, визначаються залежно від порядку проведення операцій. За умови безпосередньої домовленості з комерційним банком про проведення операцій репо Національний банк, визначаючи процентну ставку, орієнтується на облікову ставку, процентні ставки за кредитами і депозитами на міжбанківському ринку, на дохідність за державними цінними паперами. За умови проведення операцій «прямого» репо з

іноземною валютою процентний дохід визначається виходячи з процентної ставки, яку оголошує НБУ за кредитами овернайт під забезпечення державними цінними паперами. Якщо ж Національний банк проводить тендер заявок банків на участь в операціях репо, то процентну ставку він визначає, відбираючи для задоволення ті заявки, які є для цього найбільш прийнятними за обсягами операцій або за ціновими параметрами (при проведенні операцій «прямого» репо — отримання більшого процентного доходу згідно з умовами, запропонованими в заявках, при проведенні операцій «зворотного» репо — зменшення своїх процентних витрат).

Процентні ставки, за якими Національний банк проводить депозитні операції з банками, визначаються залежно від порядку залучення коштів.

У разі залучення коштів банків шляхом емісії депозитних сертифікатів НБУ при проведенні аукціонів з розміщення сертифікатів визначає процентну ставку (ставку відсікання) виходячи з попиту на сертифікати з боку комерційних банків, запропонованих ними ставок, стану грошового ринку та цільових орієнтирів грошово-кредитної політики. Заявки банків на придбання сертифікатів Національний банк задовольняє починаючи з заявки з найменшою процентною ставкою.

Залучаючи кошти банків на депозитні рахунки шляхом укладення з ними депозитних договорів, Національний банк щоденно до 17 год. оголошує процентні ставки. За оголошеними ставками, що диференціюються залежно від строку депозитів, комерційні банки можуть наступного робочого дня розмістити кошти на депозитних рахунках у НБУ. Процентна ставка за депозитами овернайт є найважливішою процентною ставкою, що визначається Національним банком за своїми депозитними операціями.

В «Основних засадах грошово-кредитної політики на 2005 рік» зазначено, що Національний банк України продовжуватиме використання процентної політики, яка буде спрямовуватися на подальше зниження рівня процентних ставок банків з метою підвищення доступності банківських кредитів для більшої кількості суб'єктів господарювання.

10.5. Політика операцій на відкритому ринку

В останні десятиріччя центральні банки країн із розвинутою ринковою економікою віддають перевагу такому інструменту грошово-кредитної політики, як проведення

операцій із цінними паперами на відкритому ринку, що відповідає загальній тенденції переважного використання ринкових інструментів регулювання економіки.

Політика відкритого ринку полягає у змінах обсягів купівлі та продажу цінних паперів центральним банком. Ці операції центрального банку зумовлюють зміну резервів комерційних банків, що, у свою чергу, позначається на обсязі та вартості банківських кредитів. Унаслідок цього центральний банк має можливість впливати на розмір грошової маси і на рівень ринкової процентної ставки у потрібному напрямі, тобто досягати заздалегідь поставленої мети.

Центральний банк продає цінні папери зі свого портфеля, коли йому потрібно стабілізувати або зменшити масу грошей в обігу, стримати зростання платоспроможного попиту, а отже, сприяти підвищенню рівня процентної ставки і в кінцевому підсумку знизити інфляцію. Якщо центральний банк продає цінні папери безпосередньо комерційним банкам, то в цьому разі зменшуються надлишкові резерви банків, а депозитна база, тобто сума залучених банками коштів, залишається сталою. Зменшення банківських резервів породжує мультиплікативне скорочення грошової маси. Якщо ж центральний банк продає цінні папери небанківським учасникам (дилерам) фондового ринку, то в такому разі зменшуються резерви комерційних банків, які обслуговують небанківських дилерів, і одночасно зменшується депозитна база цих комерційних банків, оскільки для розрахунків із центральним банком за куплені цінні папери небанківські дилери використовують свої банківські депозити. Отже, і в цьому разі відбувається скорочення грошової маси.

Центральний банк купує цінні папери на відкритому ринку, коли ставить за мету збільшити грошову масу, знизити вартість грошей, тобто знизити рівень ринкової процентної ставки і в такий спосіб активізувати підприємницьку діяльність, поживавити кон'юнктуру ринку. Механізм впливу операцій центрального банку на грошовий ринок під час купівлі цінних паперів такий самий, як і під час продажу, тільки процес відбувається у зворотному напрямі.

Традиційно центральні банки проводять політику відкритого ринку переважно з державними цінними паперами на вторинному ринку. До операцій відкритого ринку не належить купівля центральним банком цінних паперів на первинному ринку, тобто безпосередньо в емітента. Такі операції, по суті, є формою кредитування центральним банком Уряду. У багатьох країнах вони заборонені або обмежені законом. Крім того, до

операцій відкритого ринку не належать угоди з купівлі та продажу цінних паперів, які центральний банк здійснює не за свій рахунок, а за дорученням казначейства (міністерства фінансів) з метою підтримання певного курсу державних цінних паперів.

Політика відкритого ринку широко застосовується в регулятивній діяльності центральних банків. Це — найбільш дійовий і гнучкий інструмент грошово-кредитної політики. Результати застосування цього інструменту центральні банки можуть досить точно спрогнозувати, передбачити, його ж дія забезпечує ефективний вплив на грошовий ринок, а отже, і на економіку в цілому. Позитивні аспекти цього інструменту грошово-кредитної політики полягають також у тому, що центральний банк самостійно визначає обсяг, час і напрям здійснення операцій на відкритому ринку і в такий спосіб повністю контролює застосування цього інструменту. Наслідки проведення операцій на відкритому ринку легко піддаються коригуванню. Якщо у здійсненні грошово-кредитної політики допущена помилка, центральний банк може швидко її виправити, здійснивши операцію зворотного спрямування. Підсумовуючи викладене, можна зробити висновок, що операції центрального банку на відкритому ринку відповідають усім критеріям ефективності інструментів грошово-кредитної політики, визначеним у підрозд. 10.1.

Механізм операцій на відкритому ринку нескладний, що робить його привабливим для застосування. Водночас для проведення цих операцій центральні банки використовують різноманітні угоди стосовно цінних паперів, які різняться певними параметрами, а саме:

- формою угоди — пряма купівля чи продаж цінних паперів центральним банком або ж угода на умовах зворотної купівлі/продажу цінних паперів (репо);
- об'єктом угоди (державні цінні папери або корпоративні);
- типом операцій;
- терміновістю угоди;
- учасниками угоди (тільки банки чи разом із небанківськими дилерами фондового ринку);
- місцем проведення операцій (біржовий ринок, позабіржовий ринок).

Історично першою формою операцій на відкритому ринку були прямі операції, тобто купівля чи продаж центральним банком цінних паперів без будь-яких зобов'язань за угодами.

Якщо центральний банк купує цінні папери, то він не зобов'язаний продати їх через певний строк. Якщо центральний банк продає цінні папери, то він не зобов'язаний викупити їх через певний строк.

У найбільших масштабах ці операції здійснюються в США. Так, частка державних цінних паперів в активах консолідованого балансу Федеральних резервних банків США становить приблизно 90 %¹⁰³. Зростання попиту на цінні папери, зокрема з боку центрального банку, призводить до зростання їхньої ринкової вартості й одночасно до падіння фактичної дохідності, що, природно, спонукає власників цінних паперів (комерційні банки, інституційних інвесторів, населення) до їх продажу. І навпаки, якщо зростає пропозиція цінних паперів, зокрема з боку центрального банку, це веде до зниження цін на цінні папери й відповідно до підвищення їхньої фактичної дохідності, що, у свою чергу, стимулює інвесторів укладати гроші в цінні папери. Отже, центральні банки проводять операції на відкритому ринку, спираючись на дію ринкових механізмів коливання цін і дохідності фінансових інструментів.

У 1980—1990-ті роки у країнах із розвинутою ринковою економікою значно зростає ринок операцій із цінними паперами на умовах угоди про зворотну купівлю. Це пояснюється, по-перше, позитивними якостями цього гнучкого регулятивного інструмента, а по-друге, стрімким розвитком телекомунікацій і комп'ютерної техніки, що обумовило розроблення й використання таких досконалих розрахункових і депозитарних систем, яких потребують операції репо.

---

¹ Значущість і важливість політики відкритого ринку в США визначається самою процедурою прийняття рішень щодо проведення операцій із цінними паперами. Ключові рішення приймає спеціально створений у рамках Федеральної резервної системи Федеральний комітет відкритого ринку. Комітет збирається на засідання регулярно — приблизно один раз у шість тижнів, а за необхідності і частіше для формування політики ФРС на відкритому ринку. До комітету входить Рада керуючих у повному складі (сім осіб) та п'ять президентів Федеральних резервних банків, один з яких є президентом резервного банку Нью-Йорка. Президенти інших резервних банків працюють у комітеті за принципом ротатії. Комітет аналізує економічну ситуацію в країні (показники цін і заробітної плати, тенденції розвитку виробництва, прогноз зміни валютного курсу й рівня безробіття, динаміку процентної ставки тощо) і на підставі цього аналізу, а також урахуовуючи основні напрями й параметри грошово-кредитної політики визначає конкретні рекомендації щодо політики відкритого ринку у вигляді директиви. Безпосередньо на ринку операції з цінними паперами згідно з директивою Комітету здійснює тільки один федеральний резервний банк, а саме: Банк Нью-Йорка. Він укладає угоди з купівлі-продажу цінних паперів із спеціально відібраними первинними дилерами ринку. Це — фінансово надійні банки, брокерські та дилерські фірми, що мають стабільну позицію та значний досвід діяльності на фондовому ринку і на довгостроковій основі здійснюють операції з державними цінними паперами у великих обсягах.

Операція репо (repo, гр — repurchase agreement) — фінансова операція, що складається з двох частин. В операції «прямого» репо в її першій частині центральний банк купує цінні папери і продавець одночасно бере на себе зобов'язання зворотного їх викупу за обумовленою ціною та на обумовлену дату. Це зобов'язання на зворотну купівлю відповідає зобов'язанню на зворотний продаж, що його бере на себе центральний банк. Слід додати, що зворотна купівля цінних паперів (друга частина операції) здійснюється за ціною, яка відрізняється від ціни первісного продажу. Різниця між цінами і є тим процентним доходом, який має отримати центральний банк, виступаючи покупцем цінних паперів (продавцем грошових коштів) у першій частині репо. Ціна зворотного викупу являє собою суму первісної ціни продажу і деякого процента, що сплачується позичальником коштів. Ставка цього процента (ставка репо) розраховується на основі року (365 днів), що дає певну підставу розглядати репо як форму короткострокового кредиту, забезпеченого цінними паперами.

Процентний дохід, який можна отримати від інвестування коштів в угоду репо, визначається за формулою:

$$\text{Процентний дохід} = \frac{\text{Сума коштів, інвестованих у проведення угоди}}{\text{у проведення угоди}} \times \frac{\text{Ставка репо}}{\text{репо}} \times \frac{\text{Термін операції}}{365}.$$

«Зворотне» репо — це продаж центральним банком цінних паперів зі свого портфеля з одночасним зобов'язанням зворотного їх викупу за обумовленою ціною на обумовлену дату.

Операції репо дають змогу центральному банку впливати на короткострокову кон'юнктуру ринку з подальшим нівелюванням ефекту цього впливу через певний проміжок часу.

У світовій практиці угоди репо укладаються здебільшого на позабіржовому ринку, на короткий проміжок часу і на великі суми, тобто це операції оптового грошового ринку. Окремі параметри операцій репо є стандартизованими¹⁰⁴.

Що стосується переміщення і зберігання цінних паперів, то, як показує світова практика функціонування ринку репо, можуть

---

¹⁰⁴ Так, у США найпоширенішою є угода репо на суму 25 млн дол. на строк 1—7 днів, на триваліші строки угоди укладаються на 10 млн дол. або на кратну суму. Тривалість операцій репо свідчить про те, що Федеральна резервна система США використовує їх, тільки тоді, коли має намір тимчасово змінити резерви комерційних банків.

застосовуватися різні способи. *Перший спосіб* полягає у тому, що цінні папери, куплені у першій частині операції репо, справді переказуються покупцеві цінних паперів. У цьому разі покупець цінних паперів у першій частині репо мінімізує свій кредитний ризик. *Другий спосіб* передбачає переказування (переміщення) цінних паперів на користь третьої сторони, що визначило назву цієї операції — «трьохстороннє» репо. Третя сторона — згідно з договором має певні зобов'язання перед безпосередніми учасниками угоди. Останній, *третій спосіб* проведення операції репо вирізняється тим, що цінні папери залишаються у сторони, яка є продавцем цінних паперів у першій частині цієї операції. Продавець виступає зберігачем цінних паперів для покупця. Цей спосіб репо традиційно називають «довірче репо». Він характеризується мінімальними витратами на переміщення цінних паперів, а також найвищим рівнем кредитного ризику для покупця цінних паперів.

Об'єктом операцій центральних банків на відкритому ринку здебільшого є цінні папери, що мають високу ліквідність і користуються повсюдним попитом за незначних коливань ринкової вартості. Таким вимогам відповідають насамперед державні цінні папери. Крім того, проводячи операції з державними цінними паперами, центральний банк як банкір уряду сприяє підвищенню попиту на них, а значить і доходів бюджету від їх продажу. Центральні банки, як правило, не проводять операції з корпоративними цінними паперами, щоб уникнути конфлікту корпоративних інтересів на ринку.

Центральні банки застосовують два типи операцій на відкритому ринку: активні (динамічні) і захисні.

Активні операції мають на меті збільшення чи зменшення величини банківських резервів. Центральні банки здійснюють активні операції на відкритому ринку шляхом прямої купівлі чи продажу цінних паперів.

Захисні операції слугують для збереження поточного рівня банківських резервів на незмінному рівні. Завдяки захисним операціям центральні банки мають можливість нейтралізувати вплив на банківські резерви різних сторонніх факторів — передбачуваних і непередбачуваних. Наприклад, у США під Різдво клієнти комерційних банків знімають зі своїх рахунків великі суми готівки, що призводить до зменшення банківських резервів. Федеральна резервна система США для того, щоб протистояти зміні банківських резервів, проводить операції «прямого» репо, тобто купує цінні папери на відкритому ринку і

тим підкріплює банківські резерви. Після завершення свят готівка знову повертається до кас банків і в такий спосіб банківські резерви поповнюються. Водночас Федеральна резервна система згідно з умовами за угодами репо продає цінні папери.

Формування в Україні з 1995 р. ринку державних цінних паперів зумовлює необхідність визначення місця і ролі центрального банку України на цьому ринку, як на первинному, так і на вторинному.

В умовах дефіциту державного бюджету і недостатності внутрішніх і зовнішніх джерел для його покриття Національний банк здійснював операції з купівлі ОВДП на первинному ринку, виступаючи при цьому у ролі кредитора уряду. Закон України «Про Національний банк України», ухвалений Верховною Радою України у 1999 р., передбачає, що центральний банк може проводити операції з державними цінними паперами тільки на вторинному ринку, тобто використовуючи їх лише як інструмент регулювання грошового ринку.

На вторинному ринку Національний банк України проводить операції з ОВДП, які пов'язані з регулюванням ліквідності комерційних банків і впливають на грошову масу. Такий вплив справляється через укладення угод з купівлі чи продажу ОВДП як на біржовому, так і позабіржовому ринках. У зв'язку з цим НБУ формує портфель ОВДП, що перебувають у його власності, і підтримує стан портфеля на відповідному рівні ліквідності.

НБУ продає облігації, коли виникає потреба вилучити з обігу надлишкову грошову масу, і скуповує облігації з метою підвищення ліквідності комерційних банків і розширення грошової маси. Необхідною умовою використання операцій з ОВДП для регулювання грошового ринку є досягнення необхідної стабільності цінових умов реалізації угод, що укладаються на вторинному ринку.

З 1997 р. Національний банк України проводить на позабіржовому ринку операції з державними цінними паперами на умовах угоди репо¹⁰⁵. Під час проведення цих операцій НБУ укладає з банком договір про продаж-купівлю цінних паперів на певний строк із зобов'язанням зворотного продажу-купівлі у визначений термін або на вимогу однієї зі сторін за ціною, обумовленою заздалегідь. Ці операції активно використовуються

---

¹⁰⁵ З 2004 р. НБУ може проводити операції на умовах угоди «прямого» репо і з іноземною валютою.

НБУ для регулювання ліквідності банків. Операції репо можуть здійснюватися лише з тими державними цінними паперами, строк погашення яких не припадає на строк проведення операції репо.

Національний банк України може проводити два види операцій РЕПО залежно від їх строку і порядку визначення процентного доходу (витрат);

— *відкрите репо*. Строк операції в договорі не встановлюється. Кожна із сторін договору може вимагати виконання операції репо у будь-який час, але з обов'язковим повідомленням про свої наміри щодо завершення операції за два робочі дні. Процентний дохід (витрати) не є фіксованим;

— *строкове репо*. Строк операції встановлюється в договорі. Процентний дохід (витрати) є фіксованим на час проведення операції.

Строк операції репо не може перевищувати 30 календарних днів.

Національний банк може здійснювати операції репо з купівлі-продажу державних цінних паперів, безпосередньо домовляючись із банками, або проводячи тендер заявок банків на участь в операціях репо. В останньому випадку Департамент монетарної політики НБУ надсилає повідомлення банківській системі про проведення тендера із зазначенням його умов та строку операції репо. Банки, які бажають взяти участь у тендері, подають заявки до Департаменту монетарної політики, в яких пропонують свої умови щодо ціни купівлі/продажу цінних паперів, строку проведення операції репо, обсягу операції репо, кількості та коду цінних паперів¹⁰⁶. Національний банк, проводячи тендер, відбирає для задоволення ті заявки банків, які є найбільш прийнятними для нього за обсягами операцій або за ціновими параметрами, тобто ті заявки, в яких пропонується найбільший процентний дохід, якщо НБУ виступає покупцем цінних паперів («пряме» репо), або ті, в яких пропонуються найменші процентні витрати, якщо НБУ виступає продавцем цінних паперів («зворотне» репо).

При проведенні операцій «прямого» репо Національний банк України купує державні цінні папери за їх справедливою вартістю¹⁰⁷. При проведенні операцій «зворотного» репо НБУ

---

¹⁰⁶ Банки подають заявки за допомогою засобів програмного забезпечення «АРМ репо-тендер».

¹⁰⁷ Справедлива вартість цінних паперів, що перебувають в обігу на організаційно оформлених ринках, визначається за їх ринковою вартістю.

продає державні цінні папери за їх справедливою вартістю або виходячи з їх амортизованої собівартості.

Після розгляду заявок Департамент монетарної політики надсилає банку, який виграв тендер, повідомлення-підтвердження про намір укласти договір на здійснення операції репо. У договорі передбачаються: строк операції, сума, ціна і перелік державних цінних паперів, які беруть участь в операції репо; зобов'язання продати державні цінні папери зі зворотним викупом або купити державні цінні папери зі зворотним продажем, розмір і порядок установаження процентного доходу (витрат) тощо.

Операції щодо обліку державних цінних паперів (облігацій) за угодами репо здійснюються у депозитарії Національного банку. Банк-продавець подає депо-розпорядження, на підставі якого депозитарій здійснює блокування облігацій на окремому рахунку. Виписка з цього рахунка видається банку — продавцеві облігацій, а повідомлення про блокування — банку-покупцеві. Після надходження повідомлення покупець переказує кошти на рахунок продавця облігацій. Коли здійснюється зворотний викуп облігацій, до депозитарію НБУ надсилається повідомлення про переказування коштів за викуплені облігації, після чого у депозитарії здійснюються операції з розблокування облігацій.

Використання Національним банком України політики операцій на відкритому ринку як інструменту грошово-кредитної політики стримується станом ринку державних цінних паперів. Після фінансової кризи 1998 р. Уряду протягом 1999—2000 р. не вдавалося активізувати ринок державних цінних паперів. Наприкінці 2000 р. Уряд провів реструктуризацію строкової та простроченої заборгованості перед НБУ за облігаціями внутрішньої державної позики. Національний банк України, як уже зазначалося, на суму боргу отримав процентні облігації внутрішньої державної позики (ПОВДП). Процентні облігації мають номінальну вартість 1000 грн кожна. Вони підлягають погашенню протягом 2002—2010 рр. Процентні ставки за облігаціями встановлюються Міністерством фінансів України щорічно на підставі прогнозного рівня інфляції, скоригованого на співвідношення між прогнозним та фактичним рівнем інфляції за попередній рік¹⁰⁸. Проценти за ПОВДП сплачуються щомісяця.

---

¹⁰⁸ У 2001 р. процентна ставка становила 1,318 % на місяць, у 2002 р. — 0,422 % на місяць, а у 2003 р. вважалася рівною нулю.

Упродовж 2001 р. Уряд і НБУ проводили роботу з активізації ринку державних цінних паперів, зокрема НБУ здійснював операції з продажу-купівлі ПОВДП з власного портфеля через двостороннє котирування цін, тобто визначаючи ціну продажу та купівлі, запровадив новий механізм рефінансування комерційних банків під забезпечення державними цінними паперами, проводив операції «прямого» та «зворотного» репо. Упродовж 2002—2003 рр. НБУ активно не застосовував операції на відкритому ринку як інструмент грошово-кредитної політики, щоб не відволікати з грошового ринку ресурси, які банки мали спрямувати на кредитування реального сектору економіки.

Крім державних цінних паперів, НБУ проводить також операції з депозитними сертифікатами. Запровадження сертифікатів як інструменту грошово-кредитної політики відноситься до 1999 р., коли у зв'язку з кризою на ринку державних цінних паперів скоротилися можливості НБУ щодо використання операцій з цінними паперами на відкритому ринку з метою регулювання ліквідності банківської системи.

Депозитний сертифікат — це борговий цінний папір Національного банку в бездокументарній формі. Він засвідчує розміщення в НБУ коштів комерційного банку та його право на отримання внесеної суми і процентів після закінчення встановленого строку.

Національний банк здійснює емісію депозитних сертифікатів шляхом їх розміщення в банківській системі на строк від 31 до 365 днів¹⁰⁹. Розміщення відбувається шляхом проведення аукціонів. Для участі в аукціонах банк укладає з територіальним управлінням НБУ генеральний договір на поточний календарний рік. Заявки на придбання сертифікатів банки подають до Департаменту монетарної політики за допомогою засобів програмно-технічного забезпечення «Депозитний сертифікат».

Національний банк застосовує два методи проведення депозитних аукціонів:

— з оголошенням загальної суми коштів, що залучаються, без визначення ціни залучення, тобто без оголошення процентної ставки;

— з оголошенням процентної ставки, за якою залучаються кошти, а отже, і розміщуються депозитні сертифікати.

---

¹⁰⁹ Залучення коштів банків на депозитні рахунки на більш короткі строки — до 30 днів НБУ здійснює шляхом укладання депозитних договорів.

Аукціони з розміщення депозитних сертифікатів (без оголошення процентної ставки) НБУ проводить за американською моделлю, тобто заявки банків на придбання сертифікатів задовольняються за процентними ставками, які вони пропонують і які не перевищують або дорівнюють ставці відсікання, що визначається НБУ як найбільш прийнятна для залучення коштів. Рівень дохідності депозитних сертифікатів установлюється НБУ залежно від ситуації на грошовому ринку. Сплата процентів власникам депозитних сертифікатів здійснюється НБУ одночасно з їх погашенням. Депозитні сертифікати мають право обертатися тільки на міжбанківському ринку і використовуватись як забезпечення (застава) у разі надання міжбанківських кредитів.

Для забезпечення збалансованості між пропозицією грошей та попитом на них Національний банк упродовж 2000—2003 рр. в окремі періоди розміщував депозитні сертифікати. У 2000 р. було проведено 19 аукціонів із розміщення депозитних сертифікатів, за результатами яких з обігу було вилучено коштів на загальну суму 0,4 млрд грн, у 2001 р. відповідно 19 аукціонів і 3,2 млрд грн, у 2002 р. — 1 аукціон і 0,3 млрд грн, у 2003 р. — 2 аукціони і 0,25 млрд грн.

Рівень дохідності за депозитними сертифікатами поступово знижується, що відповідає загальній тенденції зниження процентних ставок на грошовому ринку. У 2000 р. рівень дохідності депозитних сертифікатів коливався у межах 12—35 % річних, у 2001 р. — у межах 4—18 %, у 2002 р. середньозважена процентна ставка за депозитними сертифікатами становила 2,43 % річних, а у 2003 р. — 3,68 %¹¹⁰.

10.6. Монетарні інструменти прямої дії

Інструменти прямої дії відіграють певну роль у грошово-кредитній політиці, яку проводять центральні банки країн із розвиненою ринковою економікою, але більш активно вони використовуються центральними банками країн, що розвиваються, а також країн із перехідною економікою. До найбільш поширених монетарних інструментів прямої дії належать такі:

---

¹¹⁰ Річний звіт НБУ за 2000 рік. — С. 42; Річний звіт НБУ за 2001 рік. — С. 49; Річний звіт НБУ за 2002 рік. — С. 42; Річний звіт НБУ за 2003 рік. — С. 45.

- пряме регулювання процентних ставок комерційних банків;
- селективна політика адресного рефінансування комерційних банків;
- обмеження окремих видів діяльності комерційних банків на основі законодавства та нормативно-правових актів регулятивних банківських органів.

Пряме регулювання центральними банками процентних ставок може включати:

- установлення фіксованих процентних ставок за кредитами і депозитами комерційних банків або фіксованої маржі;
- установлення верхніх чи нижніх обмежень рівня процентних ставок комерційних банків.

Політику прямого регулювання процентних ставок комерційних банків активно застосовувала Федеральна резервна система США. Ще на початку 30-х років XX ст. вона встановила для банків верхні межі процентних ставок за ощадними та строковими депозитами і заборонила виплату процентів за трансакційними вкладами (вкладами до запитання). Обмеження процентних ставок мало на меті захистити банківську систему від проведення надмірно ризикованої діяльності та від руйнівної конкуренції. В Японії у післявоєнні роки також протягом кількох десятиліть адміністративним шляхом установлювали процентні ставки комерційних банків. У 80-ті роки XX ст. у країнах із ринковою економікою розпочався процес дерегулювання банківської діяльності, тобто процес лібералізації умов залучення банками депозитів та їх розміщення, скасування заборон і адміністративного регулювання діяльності банків. Цей процес пояснюється, по-перше, тим, що банки почали втрачати свої конкурентні позиції порівняно з небанківськими фінансовими посередниками грошового ринку, результатом чого стало різке падіння прибутковості банків, а по-друге, в умовах зростання інфляційних тенденцій на світових ринках фіксація процентних ставок втрачала сенс.

Національний банк України здійснював пряме регулювання процентних ставок комерційних банків на початкових етапах реформування економіки країни. Зокрема, він установлював обмеження на маржу між процентними ставками, за якими комерційні банки надавали позички, і процентними ставками, за якими вони отримували позички в НБУ. Для стримування темпів зростання грошової маси, а отже і темпів інфляції у 1994—1995 рр., Національний банк установлював обмеження на процентні ставки за кредитами комерційних банків — верхня межа не могла

перевищувати 250 % річних. Антиінфляційну спрямованість мало і встановлення НБУ у 1995 р. порядку, згідно з яким комерційні банки були зобов'язані коригувати процентні ставки, зокрема за кредитами, відповідно до змін облікової ставки НБУ. У свою чергу, НБУ коригував свою облікову ставку відповідно до зміни рівня інфляції. У 1996 р. грошово-кредитна політика Національного банку, зорієнтована на макроекономічну стабілізацію, дала змогу істотно знизити темпи зростання грошової маси в обігу: якщо у 1994 р. грошова маса зросла у 7 разів, то у 1995 р. — вже у 2,1 раза, а у 1996 р. — лише в 1,3 раза. Рівень інфляції у 1996 р. знизився порівняно з попереднім роком із 181,6 % до 39,7 %. Стабілізація макроекономічної ситуації в Україні дала можливість відмовитись від прямого (адміністративного) регулювання процентних ставок комерційних банків і перейти до їх опосередкованого регулювання.

Селективна політика адресного рефінансування комерційних банків реалізується шляхом адміністративного цільового розподілу кредитів центрального банку між комерційними банками у порядку їх рефінансування. По суті селективний характер має, наприклад, політика рефінансування, яку проводить Федеральна резервна система США. Федеральні резервні банки надають комерційним банкам три види прямих ломбардних кредитів: коригувальні, сезонні та надзвичайні. Коригувальні (адаптаційні) кредити надаються банкам, у яких виникли короткострокові проблеми з ліквідністю. Найчастіше ці кредити надаються банкам з метою забезпечення їх резервами для дотримання норм обов'язкових резервних вимог. Вони є, як правило, надкороткими, тобто повертаються наступного дня або через кілька днів. Сезонні кредити надаються банкам, діяльність яких перебуває під впливом сезонних факторів, наприклад, банкам, які обслуговують фермерські господарства для фінансування певних видів сільськогосподарської діяльності, таких як посівна кампанія, збирання врожаю. Федеральні резервні банки заздалегідь прогнозують надання сезонних кредитів невеликим банкам, які не мають можливості регулювати свою ресурсну базу шляхом проведення операцій на ринку державних цінних паперів або шляхом отримання кредитів на міжбанківському ринку. Сезонні кредити надаються, як правило, на кілька місяців. Надзвичайні (продлонговані) кредити федеральні резервні банки надають комерційним банкам, які опинилися у скрутному фінансовому стані. Ці кредити

повертаються після відновлення ліквідності банку, тому вони мають довгостроковий характер.

Національний банк України на початку 90-х років, як уже зазначалося, активно застосовував селективну політику адресного рефінансування комерційних банків. Кредити НБУ за пільговими процентними ставками упродовж 1993—1994 рр. спрямовувалися на кредитування довгострокових цільових програм конверсії військово-промислового комплексу, на кредитування вугледобувної галузі, металургійного та агропромислового комплексів. Неefективне використання кредитів перетворило їх у безповоротне фінансування збиткового державного сектору економіки. У сучасних умовах Національний банк України віддає перевагу ринковим механізмам рефінансування комерційних банків через постійно діючу лінію рефінансування або шляхом проведення кредитних тендерів.

Обмеження центральними банками окремих видів діяльності комерційних банків найчастіше стосується їх кредитної та інвестиційної діяльності. Центральні банки країн з розвинутою економікою (США, Великобританії, Франції) неодноразово вводили обмеження щодо надання банками окремих видів кредитів, зокрема споживчих, або на придбання цінних паперів. Так, на початку 30-х років ХХ ст. Федеральна резервна система США отримала право регулювати розмір кредиту, що надавався банками на купівлю акцій, з метою запобігання ажіотажу і кризовим ситуаціям на фондовому ринку. Згідно з установленими правилами покупець цінних паперів повинен був оплатити частково вартість цінних паперів за рахунок власних коштів (у межах установленої маржі) і тільки після цього він мав право отримати кредит для остаточних розрахунків за цінні папери.

Національний банк України встановлює для комерційних банків певні обмеження щодо їх кредитної діяльності, а також інвестицій в акції та паї у формі економічних нормативів, які спонукають банки уникати концентрації кредитного та ринкового ризику, диверсифікувати й оптимізувати кредитний та інвестиційний портфелі. До впровадження системи гарантування вкладів фізичних осіб НБУ встановлював вимоги до комерційних банків щодо купівлі державних цінних паперів (ОВДП) у певному відсотку від суми залучених вкладів фізичних осіб і блокування цих цінних паперів на окремому рахунку в Депозитарії НБУ. Передбачалося, що в разі ліквідації банку кошти від реалізації розблокованих цінних паперів будуть

спрямовуватись на виплату відшкодувань за вкладками фізичних осіб — вкладників ліквідованих банків. Ще один приклад адміністративного обмеження діяльності комерційних банків. Восени 1994 р. з метою уповільнення темпів інфляції НБУ приймає рішення встановити для комерційних банків «кредитну стелю», яка обмежує їхню кредитну діяльність на рівні заборгованості за позичками станом на 25 жовтня. Ці заходи були доповнені адміністративним контролем за рівнем процентних ставок банків за кредитами (не вище 250 % річних) і вимогою щодо додаткового формування обов'язкових резервів. Застосування НБУ жорстких інструментів грошово-кредитного регулювання прямої дії обумовило поступове зниження темпів інфляції з початку 1995 р.

Незважаючи на деякі позитивні риси монетарних інструментів прямої дії, слід враховувати, що, як свідчить досвід розвинутих ринкових економік, їх використання для регулювання грошового ринку породжує і негативні наслідки. Зокрема, банки пристосовуються до їхнього впливу і сам вплив не тільки втрачає ефективність, а й створює умови, за яких стримується конкуренція між банками, процес ринкового саморегулювання.

Питання для самоконтролю

1. Які чинники визначають ефективність інструментів грошово-кредитної політики?
2. Яким чином Національний банк України відстежує дотримання банками норми обов'язкових резервів?
3. Розкрийте зміст селективної політики адресного рефінансування комерційних банків.
4. Порівняйте ефективність процентної політики центрального банку і політики обов'язкових резервних вимог.
5. Які процентні ставки встановлює Національний банк України?
6. Чим відрізняються операції прямого репо від операцій зворотного репо?
7. Що таке депозитний сертифікат Національного банку України? Мета його емісії?

8. У чому полягають переваги політики операцій на відкритому ринку як інструменту грошово-кредитної політики?

9. Охарактеризуйте адміністративні інструменти грошово-кредитної політики.

РОЗДІЛ 11

ВАЛЮТНА ПОЛІТИКА

Після вивчення цього розділу ви зможете:

- охарактеризувати зміст й основні завдання валютної політики центрального банку;
- визначити цілі валютного регулювання і валютного контролю;
- класифікувати та зрозуміти механізм дії основних інструментів реалізації валютної політики;
- визначити фактори, що впливають на обмінний курс національної валюти;
- показати особливості політики обмінного курсу НБУ на різних етапах економічного розвитку;
- розкрити механізм регулювання центральним банком внутрішнього валютного ринку;
- визначити особливості складання та регулювання платіжного балансу країни;
- охарактеризувати порядок формування й управління центральним банком золотовалютними резервами країни.

11.1. Сутність валютної політики, валютного регулювання і контролю

Розбудова повноцінного валютного ринку в нашій державі та його ефективне регулювання є необхідною умовою формування відкритої ринкової економіки з усіма необхідними засобами стимулювання роботи суб'єктів господарювання у зовнішньо-економічній сфері. Важлива роль у цьому процесі належить механізму розроблення та ефективної реалізації центральним банком повноцінної валютної політики, що охоплює всі необхідні інструменти впливу на валютні відносини і є одним із найважливіших елементів у загальній системі заходів щодо підтримання макроекономічної і фінансової стабільності та стимулювання економічного зростання.

Економічні, політичні та культурні зв'язки між різними країнами опосередковуються рухом грошових коштів, пов'язаних з оплатою товарів і послуг, ввезенням і вивезенням капіталів. Цей рух коштів у міжнародних зв'язках визначає зміст валютних відносин. Зрозуміло, що глобалізація економічних процесів, поглиблення міжнародного поділу праці, формування світового ринку та інтегрування

національних господарств у світову економічну систему визначають істотне зростання ролі валютних відносин, а відтак і підвищують значення відповідних функцій держави з їх регулювання, що на практиці здійснюється у формі відповідної валютної політики.

Валютна політика — це сукупність здійснюваних державою економічних, організаційних та правових заходів у сфері валютних відносин з метою реалізації стратегічних завдань розвитку національної економіки.

Зміст стратегічних завдань валютної політики визначає її як органічну складову економічної політики держави в цілому. *Стратегічними завданнями* валютної політики є: 1) забезпечення стійкого економічного зростання; 2) підтримання стабільного рівня цін (низького рівня інфляції); 3) сприяння високому рівню зайнятості в національному господарстві (низький рівень безробіття); 4) забезпечення зовнішньоекономічної рівноваги (тобто рівноваги платіжного балансу країни).

Незважаючи на те, що валютна політика є невід'ємною складовою макроекономічної політики держави загалом, вона має і цілий ряд своїх специфічних завдань, котрі визначають її роль саме у регулюванні валютної сфери економічних відносин. Такими *специфічними завданнями* валютної політики, зокрема, є:

- забезпечення стабільного функціонування внутрішнього валютного ринку країни і недопущення кризових та спекулятивних явищ;
- сприяння нормальній організації грошового обігу в країні для забезпечення товарообмінних операцій у зовнішньоекономічній сфері;
- створення адекватних правових умов організації валютних відносин для розвитку зовнішньоекономічної діяльності суб'єктів господарювання і припливу іноземних інвестицій;
- підтримання стабільного рівня обмінного курсу національної валюти на грошовому ринку й забезпечення належної купівельної спроможності національної грошової одиниці;
- оперативне регулювання сальдо платіжного балансу для своєчасного погашення зовнішньої заборгованості;
- лібералізація або обмеження можливостей суб'єктів господарювання у здійсненні валютних операцій залежно від загальних цілей економічної політики держави.

У зв'язку з тим, що до суб'єктів валютної політики можна віднести всіх учасників валютних відносин, сам процес реалізації валютної політики відбувається на трьох основних рівнях:

1) рівень підприємств, організацій і банків, що володіють значними обсягами валютних коштів, беруть активну участь у валютних відносинах та формують власну валютну політику;

2) рівень національних держав, котрі в особі їхніх урядів та центральних банків розробляють валютну політику, що визначає особливості поведінки всіх інших суб'єктів валютних відносин;

3) міждержавний рівень, на якому формування валютної політики відбувається на основі міжнародних угод у валютній сфері.

Найважливішим є процес формування і реалізації валютної політики на національному рівні, що здійснюється державою в особі центрального банку країни. При цьому здійснення центральним банком своїх функцій як головного органу монетарного регулювання економіки визначає тісний зв'язок між його грошово-кредитною та валютною політикою. Цей взаємозв'язок насамперед визначається таким:

по-перше, і валютна, і грошово-кредитна політика проводяться єдиним державним органом — центральним банком. Це створює належні організаційні можливості для координації зусиль його підрозділів у проведенні відповідних регулятивних заходів як на грошовому, так і на валютному ринку країни, дає змогу виробляти єдину стратегію і тактику дій щодо впливу на операції суб'єктів обох цих ринків;

по-друге, стратегічні завдання валютної політики відповідають стратегічним цілям грошово-кредитної політики центрального банку (див. розд. 9), що вказує на підпорядкованість здійснюваних центральним банком країни регулятивних заходів єдиним стратегічним завданням державної економічної політики — насамперед стабільність національних грошей, економічне зростання, висока зайнятість;

по-третє, ряд інструментів грошово-кредитної політики центральний банк використовує для реалізації завдань валютної політики. Так, зокрема, дисконтна (процентна) політика, операції на відкритому ринку, встановлення обов'язкових резервних вимог можуть використовуватися центральним банком для активного впливу на кон'юнктуру валютного ринку країни, а також відповідно на динаміку обмінного курсу національної валюти.

Попри зазначені обставини, необхідно пам'ятати, що валютна політика є цілком самостійним напрямом діяльності центрального банку, а тому для її реалізації нарівні із загальними інструментами монетарної політики він використовує цілий ряд специфічних інструментів, спрямованих на регулювання саме валютного ринку (валютні інтервенції, девальвації і ревальвації, валютні обмеження, диверсифікація валютних резервів).

Крім того, необхідною умовою успішного проведення валютної політики є зв'язок її не лише з грошово-кредитною політикою центрального банку, а й із тими цілями та завданнями, які ставляться перед економічною політикою держави загалом, і насамперед її бюджетною, податковою та зовнішньоекономічною політикою, що передбачають особливості акумулювання та перерозподілу значної маси грошових ресурсів у національній економіці. Усе це безпосередньо позначається і на стані валютних відносин.

Важливе значення для розуміння сутності і цілей валютної політики має поділ її на два основні види: поточну (короткострокову) і структурну (довгострокову).

Поточна валютна політика — це сукупність регулятивних заходів центрального банку щодо оперативного повсякденного впливу на динаміку обмінного курсу, кон'юнктуру валютного ринку, обсяги валютних операцій у країні.

Основними *цілями* поточної валютної політики є забезпечення рівноваги платіжного балансу, стабільного рівня валютного курсу та створення сприятливих умов для зовнішньоекономічної діяльності. Дані цілі передбачають вплив центрального банку на ті операції економічних агентів, котрі вони проводять на валютному ринку країни. Отже, саме функціонування валютного ринку є основним об'єктом впливу поточної валютної політики центрального банку.

Валютний ринок — це система економічних відносин, пов'язаних із купівлею-продажем іноземних валют та платіжних документів, виражених в іноземних валютах. Валютний ринок виконує в економіці кожної країни цілий ряд важливих функцій; а саме: 1) своєчасне здійснення міжнародних розрахунків; 2) диверсифікацію валютних резервів; 3) страхування валютних ризиків; 4) отримання прибутку учасниками ринку у формі різниці курсів валют; 5) надання й отримання кредитів для міжнародних торговельних операцій. Важливе значення вказаних функцій для забезпечення нормальних умов зовнішньоекономічної діяльності визначає об'єктивну потребу в проведенні поточної валютної

політики, спрямованої на державне регулювання системи відносин, які складаються на валютному ринку. Суб'єктами цього ринку є, по суті, всі учасники економічних відносин, котрі здійснюють валютні операції.

Під *валютними операціями* слід розуміти всі операції, пов'язані з переходом права власності на валютні цінності, у тому числі операції з використання валютних цінностей у міжнародному обігу як засобу платежу, а також операції, пов'язані з увезенням, переказуванням і пересиланням на територію країни та за її межі валютних цінностей. Іншими словами, повсякденний рух валютних цінностей між учасниками економічних процесів є об'єктом регулятивного впливу поточної валютної політики держави.

Що стосується стратегічних завдань у сфері валютних відносин, то на їх вирішення спрямована структурна валютна політика.

Структурна валютна політика — це сукупність заходів міждержавного регулювання валютних відносин, націлених на забезпечення довгострокових структурних змін у світовій валютній системі. Спрямованість цих змін визначає такі найважливіші елементи світової валютної системи, як роль золота і резервних валют у міжнародних розрахунках, режими валютних курсів і паритетів, механізми вирівнювання платіжних балансів, функції міжнародних валютно-кредитних організацій.

На практиці зміст валютної політики держави може змінюватися історично залежно від типу економіки, рівня розвитку національного господарства, а також еволюції світової валютної системи. Саме розвиток останньої визначає загальні організаційні засади реалізації валютної політики у кожній країні. Річ у тім, що на національному рівні валютна політика юридично оформляється у вигляді певного *валютного законодавства*, тобто в сукупності правових норм, котрі регламентують порядок здійснення операцій з валютними цінностями в країні. Проте на міжнародному рівні мова може йти лише про міждержавні валютні угоди, що визначають міжнародні правові аспекти організації валютних операцій. Сукупність таких угод у кожен конкретний історичний період і утворює структуру світової валютної системи, а відтак і зміст відповідної валютної політики.

Це означає, що розвиток світової валютної системи відображає і розвиток валютної політики, динаміку її цілей та

елементів. Даний розвиток умовно поділяється на такі чотири основні етапи:

1. *Паризька валютна система (1867—1914 рр.)* передбачала функціонування золота як єдиного законного платіжного засобу у міжнародних розрахунках, що являло собою систему золотомонетного стандарту. Її основними характерними ознаками були такі: 1) золото виконувало роль світових грошей; 2) імпорт та експорт золота були необмеженими; 3) регулювання сальдо платіжного балансу здійснювалося за рахунок ввезення та вивезення золота; 4) кожна національна валюта мала чітко визначений золотий вміст; 5) обмін національних валют здійснювався відповідно до їх металевого вмісту.

Система золотого стандарту спочатку сприяла активізації зовнішньоторговельних зв'язків та автоматичному вирівнюванню сальдо платіжних балансів, однак протидіяла активному державному втручанню в економіку через емісію, що з плином часу почало стримувати розвиток торгівлі і рух капіталів. Система припинила своє існування з початком Першої світової війни, коли припинився розмін національних валют на золото.

2. *Генуезька валютна система (1922—1929 рр.)* ґрунтувалася на золотодевізному і золотозливковому стандартах. Її основними принципами були такі: 1) здійснення міжнародних розрахунків не тільки за допомогою золота, а й національних валют провідних країн (США, Великобританії, Франції); 2) збереження золотих паритетів і вільного коливання валютних курсів; 3) забезпечення розміну на золото долара США, французького франка та англійського фунта стерлінгів; 4) розмін валют інших країн на золото через валюти провідних країн, розмінні на грошовий метал — девізи.

Генуезька валютна система зберігала відносну стабільність до світової економічної кризи, з початком якої більшість країн запровадили жорсткі заходи валютного контролю. Після цього єдина валютна система припинила своє існування, а на її основі утворилися три валютні зони: доларова, стерлінгова і зона франка.

3. *Бреттон-Вудська валютна система (1944—1972 рр.)* являла собою систему міждержавного золотодевізного (а по суті золотодоларового) стандарту, метою якої було забезпечити стабільність обмінних курсів та конвертованість національних валют. Ключовими принципами цієї системи були такі: 1) міжнародними платіжними засобами нарівні із золотом були визнані долар США та англійський фунт стерлінгів; 2) долар міг обмінюватися на золото центральними банками й урядами інших країн за курсом 35 дол. за одну трійську унцію; 3) прирівнювання

валют одна до одної та їх обмін здійснювалися на основі офіційних валютних паритетів, виражених у золоті; 4) кожна країна мала зберігати стабільний фіксований курс своєї валюти відносно долара і валют інших країн, для чого використовувалися валютні інтервенції; 5) ринкові курси національних валют не повинні були відхилятися від золотих доларових паритетів більш як на 1 %; 6) міждержавне регулювання валютних відносин і узгодження валютної політики було покладено на МВФ.

Бреттон-Вудська валютна система, по суті, прирівнювала долар до золота, дозволяючи США постійно збільшувати дефіцит платіжного балансу, який з часом набагато перевищив їхні золоті резерви. Тому в 1971 р. уряд Сполучених Штатів відмовився від обміну доларів на золото, що фактично означало завершення функціонування Бреттон-Вудської валютної системи.

4. *Ямайська валютна система (з 1976 р.)* являє собою багатовалютний стандарт, оснований на вільному виборі країнами — членами МВФ режимів валютних курсів. Її засадничими принципами стали такі: 1) юридична демонетизація золота, скасування його офіційної ціни та золотих паритетів; 2) надання можливості країнам самостійно встановлювати порядок визначення обмінного курсу: плаваючого, фіксованого чи їх різновидностей; 3) запровадження стандарту СДР (спеціальних прав запозичення) як колективної резервної валютної одиниці. На практиці, однак, долар США зберіг своє значення як головний міжнародний платіжний засіб та резервна валюта. Проте головним результатом Ямайської угоди слід вважати те, що національна валютна політика відтепер уже не повинна була обмежуватися ніякими міжнародними правилами про валютні курси.

Отже, зміст основних принципів функціонування світової валютної системи, сформованої у процесі міждержавних переговорів шляхом укладання відповідних міжнародних угод, визначених структурною валютною політикою, має безпосередній вплив на загальну спрямованість і можливості практичної реалізації поточної валютної політики кожної країни, визначаючи її можливості щодо вибору механізмів курсоутворення, управління золотовалютними резервами, регулювання платіжного балансу та операцій на валютному ринку. Втім, саме поточна валютна політика з її впливом на валютний ринок країни має особливе значення для ефективної організації зовнішньоекономічної діяльності та досягнення стратегічних цілей розвитку національної економіки (насамперед

стратегічних завдань монетарної політики центрального банку) шляхом регулювання валютних відносин.

Досягнення зазначених завдань забезпечується через дві ключові форми практичної реалізації валютної політики, якими є валютне регулювання та валютний контроль.

Валютне регулювання — це діяльність держави в особі уповноважених нею органів, що передбачає проведення законодавчих, економічних та організаційних заходів, котрі визначають порядок здійснення операцій з валютними цінностями на території країни. Фактично валютне регулювання охоплює цілий комплекс важелів, які дають змогу державі регламентувати всі види операцій з валютними цінностями, здійснювані суб'єктами ринку.

При цьому до складу *валютних цінностей* належать не лише власне іноземна валюта у вигляді банкнотів, казначейських білетів, монет, що перебувають в обігу та є законним платіжним засобом на території відповідної іноземної держави, а й банківські метали (золото, срібло, платина, метали платинової групи), платіжні документи та інші цінні папери, виражені в іноземній валюті або банківських металах (акції, облігації, купони до них, векселі (тратти), боргові розписки, акредитиви, чеки, банківські накази, депозитні сертифікати, інші фінансові та банківські документи).

Основними завданнями валютного регулювання є:

1) захист національної валюти, що передбачає мінімізацію зовнішніх і внутрішніх факторів впливу на її купівельну спроможність;

2) установлення оптимального режиму обмінного курсу національної валюти, спроможного збалансувати інтереси експортерів та імпортерів задля ефективної участі країни у міжнародному поділі праці;

3) регламентація порядку використання іноземної валюти суб'єктами валютного ринку країни, що визначає динаміку його кон'юнктури, а відтак і стан обмінного курсу;

4) захист прав власності на валютні цінності, що є необхідною умовою ефективного руху валютного капіталу та розвитку валютного ринку країни;

5) визначення статусу національної валюти, що передбачає встановлення відповідного режиму її конвертованості для забезпечення стратегічних завдань розвитку національної економіки та її участі у світовому господарстві.

Залежно від виду використовуваних державою інструментів валютне регулювання може бути прямим або опосередкованим.

Пряме валютне регулювання являє собою сукупність законодавчих та нормативно-правових актів, а також адміністративних дій органів державної влади, що визначають порядок проведення операцій з валютними цінностями.

Опосередковане валютне регулювання передбачає використання економічних важелів впливу на поведінку суб'єктів валютного ринку шляхом створення у них економічної зацікавленості у проведенні тих чи інших валютних операцій.

В Україні головним виконавчим органом валютного регулювання, що видає нормативні акти у сфері валютної політики держави та використовує сукупність інструментів для впливу на валютні операції суб'єктів ринку, є Національний банк України.

Валютне регулювання — одна із форм державного впливу на учасників зовнішньоекономічної діяльності з метою дотримання інтересів національної економіки, що забезпечується через відповідне валютне законодавство. У зв'язку з цим основним засобом, що забезпечує ефективність здійснюваного валютного регулювання, є валютний контроль.

Валютний контроль — це сукупність заходів, спрямованих на забезпечення виконання встановлених державою законів, норм і правил проведення валютних операцій. Згідно з чинним законодавством України всі валютні операції за участі резидентів і нерезидентів підлягають валютному контролю.

Основні завдання валютного контролю такі:

- визначення відповідності здійснюваних валютних операцій чинному законодавству та наявності необхідних для цього ліцензій;
- перевірка виконання резидентами зобов'язань в іноземній валюті перед державою, а також зобов'язань щодо продажу валюти на внутрішньому валютному ринку;
- перевірка обґрунтованості здійснюваних платежів в іноземній валюті;
- перевірка повноти та об'єктивності обліку і звітності за валютними операціями суб'єктів господарювання;
- перевірка зобов'язань щодо декларування валютних цінностей та іншого майна резидентів, яке перебуває за межами України.

Органи, що здійснюють валютний контроль, мають право вимагати й одержувати від резидентів і нерезидентів повну інформацію про здійснення ними валютних операцій, стан банківських рахунків в іноземній валюті у межах повноважень, визначених чинним законодавством.

В Україні відповідно до положень Декрету Кабінету Міністрів «Про систему валютного регулювання і валютного контролю» основними державними органами, що мають повноваження у сфері валютного регулювання і валютного контролю, є такі: 1) Національний банк України; 2) Кабінет Міністрів України; 3) Державна податкова адміністрація України; 4) Державний комітет зв'язку та інформатизації України; 5) Державна митна служба України. Крім того, окремі завдання з валютного контролю покладаються й на уповноважені банки.

1. *Національний банк України* є головним органом валютного контролю, який: а) здійснює контроль за виконанням правил регулювання валютних операцій на території України з усіх питань, не віднесених до компетенції інших державних органів; б) забезпечує виконання уповноваженими банками функцій щодо здійснення валютного контролю згідно з чинним законодавством.

2. *Кабінет Міністрів України* у сфері валютного регулювання має такі повноваження: визначає і подає на затвердження до Верховної Ради України ліміт зовнішнього державного боргу; бере участь у складанні платіжного балансу; забезпечує виконання бюджетної та податкової політики в частині, що стосується руху валютних цінностей; забезпечує формування і виступає розпорядником Державного валютного фонду; визначає порядок використання надходжень у міжнародних розрахункових одиницях.

3. *Державна податкова адміністрація України* здійснює фінансовий контроль за валютними операціями, що провадяться резидентами і нерезидентами на території України.

4. *Державний комітет зв'язку та інформатизації України* здійснює контроль за дотриманням правил поштових переказів та пересилання валютних цінностей через митний кордон України.

5. *Державна митна служба України* здійснює контроль за дотриманням правил переміщення валютних цінностей через митний кордон України.

6. *Уповноважені банки* здійснюють контроль за валютними операціями, що провадяться резидентами і нерезидентами через ці банки. При цьому слід зазначити, що *уповноваженими банками* згідно з чинним законодавством вважаються ті комерційні банки, які офіційно зареєстровані на території України та мають ліцензію Національного банку України на здійснення валютних операцій.

Серед перелічених органів провідне місце в системі функцій щодо реалізації державою валютного регулювання та валютного контролю належить Національному банку України. Саме на

нього як головний орган реалізації монетарної політики держави покладено широке коло повноважень з валютного регулювання економіки.

До складу цих повноважень чинним законодавством віднесено, зокрема, такі:

- здійснення валютної політики виходячи з принципів загальної економічної політики України;
- складання разом з Кабінетом Міністрів України платіжного балансу;
- контроль за дотриманням ліміту зовнішнього державного боргу України;
- визначення лімітів заборгованості в іноземній валюті уповноважених банків;
- видача обов'язкових для виконання нормативних актів щодо здійснення операцій на валютному ринку України;
- нагромадження, зберігання і використання резервів валютних цінностей для здійснення державної валютної політики;
- видача ліцензій на здійснення валютних операцій та прийняття рішень про їх скасування;
- установлення способів визначення і використання обмінних курсів іноземних валют, виражених у валюті України;
- установлення єдиних форм обліку, звітності та документації про валютні операції, порядку контролю за їх достовірністю та своєчасним поданням;
- забезпечення публікації банківських звітів про власні операції та операції уповноважених банків.

Отже, у межах своєї компетенції органи валютного регулювання та валютного контролю в Україні провадять контроль за здійснюваними на території країни резидентами і нерезидентами валютними операціями, а також забезпечують регулятивний вплив держави на стан валютного ринку.

11.2. Інструменти валютної політики

Процес реалізації валютної політики у кожній країні забезпечується практичним використанням центральним банком певної сукупності інструментів.

Інструменти валютної політики — це ті прийоми, важелі, методи, які використовуються для впливу на валютні відносини

суб'єктів ринку з метою реалізації завдань валютного регулювання і валютного контролю в країні.

Усі інструменти валютної політики залежно від способів їх використання та особливостей впливу на валютні операції можна умовно поділити на економічні та адміністративні (рис. 11.1).

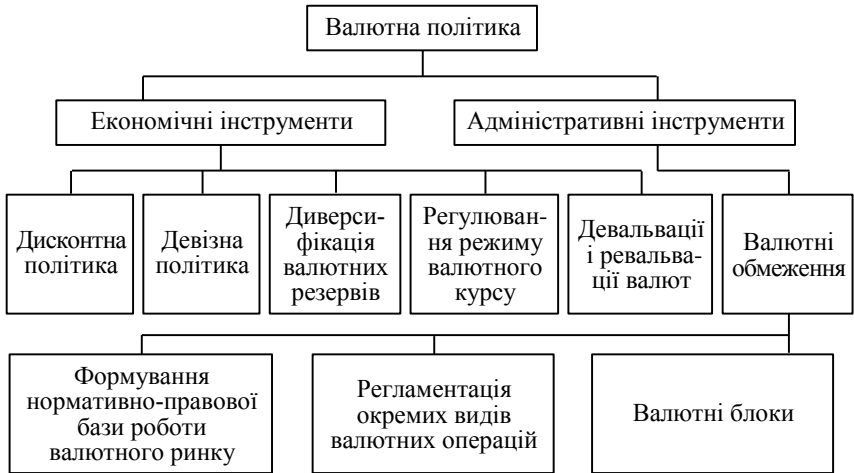

Рис. 11.1. Інструменти реалізації валютної політики

I. Економічні інструменти валютної політики передбачають використання різних засобів стимулювання економічної зацікавленості суб'єктів ринку у здійсненні тих чи інших валютних операцій з метою впливу на динаміку обмінного курсу та інші макроекономічні параметри розвитку національного господарства. До складу основних економічних інструментів реалізації валютної політики центрального банку належать: 1) дисконтна політика; 2) девізна політика; 3) диверсифікація валютних резервів; 4) регулювання режиму валютного курсу; 5) девальвації і ревальвації валют.

1. **Дисконтна політика** — це система заходів центрального банку щодо встановлення і періодичної зміни облікової ставки за кредитами, що надаються комерційним банкам, з метою впливу на динаміку валютного курсу, стан платіжного балансу і рух капіталів, а також динаміку кредитних вкладень, грошової маси і цін. Отже, реалізація дисконтної політики центрального банку має як внутрішній, так і зовнішній аспект.

Зовнішній аспект дисконтної політики передбачає вплив на динаміку валютного курсу через стимулювання припливу або ж відпливу капіталів, чому активно сприяє зміна ринкової норми процента, позаяк капітали переміщуються між країнами у пошуках найбільш ефективних з погляду прибутковості сфер їх застосування.

За таких обставин підвищення процентних ставок на ринку збільшує попит на національну валюту як об'єкт інвестування, що веде до підвищення її курсу внаслідок припливу іноземних капіталів.

У разі зниження офіційної облікової ставки та відповідної реакції ринкових ставок процента має місце вплив короткострокових капіталів у ті країни, де рівень банківських ставок перебуває на вищому рівні, що зумовлює зниження курсу національної валюти.

Отже, збільшуючи облікову ставку, центральний банк сприяє зміцненню національної валюти, а знижуючи — її послабленню (рис. 11.2).

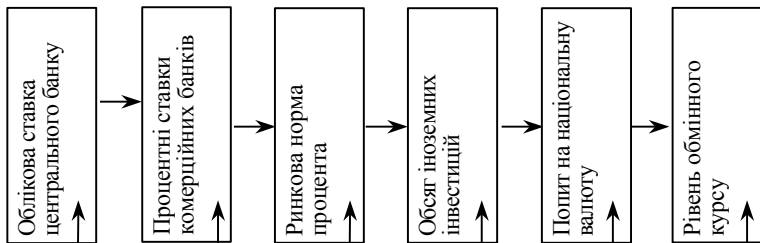

Рис. 11.2. Механізм впливу дисконтної політики центрального банку на динаміку обмінного курсу

Внутрішній аспект впливу дисконтної політики на валютний курс визначається зміною грошової маси та впливом останньої на динаміку внутрішніх цін та кон'юнктуру валютного ринку в країні. Так, зниження облікової ставки центрального банку може сприяти розширенню можливостей з рефінансування комерційних банків, а отже і здешевленню їхніх кредитних ресурсів та збільшенню масштабів кредитних вливань в економіку. Відповідно до цього збільшення грошової маси може обумовити здешевлення національної валюти порівняно з іноземною на внутрішньому валютному ринку. Так само і зростання рівня внутрішніх цін може спричинити послаблення

національної валюти стосовно іноземних через паритет купівельної спроможності.

Ефективність дисконтної політики як інструмента валютного регулювання має певні обмеження. Так, зокрема, якщо вплив капіталів з країни обумовлений політичною й економічною нестабільністю, то підвищення процентних ставок не здатне зупинити цей процес. Справді, в умовах кризи довіри до уряду й банківської системи, високого ризику вкладення капіталів, нестійкого курсу національної валюти та відсутності належних гарантій збереження іноземних інвестицій механізм дисконтної політики не здатний активно впливати на динаміку обмінного курсу. З іншого боку, досить складно з належним рівнем достовірності прогнозувати вплив конкретної зміни облікової ставки центрального банку на зміну кредитних вкладень в економіку і рух міжнародних капіталів, що не дає змогу достатньо оперативно й гнучко використовувати даний інструмент валютної політики для впливу на стан валютного ринку.

Серед недоліків дисконтної політики можна також відзначити деяку суперечливість її внутрішніх і зовнішніх аспектів впливу на економічні процеси. Так, центральний банк мусить знижувати процентні ставки задля стимулювання банківського кредитування національної економіки і зростання виробництва. Водночас зниження ринкової норми процента не стимулює припливу капіталів і може спричинити дефіцит платіжного балансу. Підвищення ж процентних ставок попри можливий приплив капіталів з-за кордону має дестимулюючий вплив на вітчизняне виробництво. У зв'язку із зазначеними обставинами центральний банк повинен використовувати дисконтну політику лише у комплексному поєднанні з іншими інструментами валютного регулювання.

2. Девізна політика — це інструмент валютної політики, що впливає на обмінний курс національної валюти через купівлю-продаж державними органами іноземної валюти (девіз). Власне, саме поняття *девізи* означає платіжні засоби в іноземній валюті, призначені для міжнародних розрахунків (звідси і назва політики). Девізна політика проводиться у формі валютних інтервенцій.

Валютна інтервенція — пряме втручання центрального банку в операції на валютному ринку з метою впливу на обмінний курс національної валюти через операції з купівлі-продажу іноземних валют.

Задля підвищення обмінного курсу національної валюти центральний банк продає іноземну валюту, а для його зниження — скуповує іноземну валюту на ринку. Отже, центральний банк забезпечує підтримання стабільності кон'юнктури на внутрішньому валютному ринку країни у такий спосіб: коли має місце надлишкова пропозиція іноземної валюти, центральний банк скуповує її, щоб не допустити необґрунтованого зміцнення національної грошової одиниці, і навпаки, коли надходжень валютних коштів на внутрішній ринок недостатньо центральний банк продає іноземну валюту, з тим щоб не допустити зниження обмінного курсу національної валюти.

Валютні інтервенції можуть проводитися також і для стимулювання експортних операцій. Задля цього перед центральним банком як мета валютної політики може ставитися завдання забезпечити штучне заниження курсу національної валюти. Завдяки цьому експортери в обмін на виручену ними іноземну валюту отримують більше коштів у національній валюті та збільшують власну норму прибутку або ж, підтримуючи цю норму на незмінному рівні, забезпечують реалізацію своїх товарів за кордоном за нижчими цінами, підвищуючи свою конкурентоспроможність.

Механізм проведення валютних інтервенцій передбачає залучення до відповідних операцій на валютному ринку певного кола комерційних банків, що виконують роль свого роду первинних дилерів на ринку, поширюючи ефект від валютних інтервенцій центрального банку через власні операції зі своїми клієнтами та з іншими банками на загальну динаміку обмінного курсу. У більшості випадків об'єктом купівлі-продажу національної валюти в обмін на іноземну в процесі валютних інтервенцій є долар США, а сьогодні зростає також і роль євро.

Основними джерелами коштів для проведення валютних інтервенцій є офіційні золотовалютні резерви країни. Зміна їхнього рівня може відобразити масштаби державного втручання у процес формування обмінних курсів на валютному ринку. У зв'язку з цим інформація про обсяги інтервенцій у багатьох країнах вважається секретною, з тим щоб конфіденційність дій центрального банку обмежила можливості спекулятивного втручання у динаміку валютних курсів.

Крім того, важливим джерелом коштів для проведення валютних інтервенцій можуть бути короткострокові взаємні кредити, що надаються центральними банками один одному в національних валютах згідно з відповідними міжбанківськими

угодами. У зв'язку з цим необхідно зазначити, що участь у валютних інтервенціях можуть брати центральні банки кількох країн. Наприклад, з метою недопущення значного зниження курсу американського долара відносно японської єни активну участь у відповідних валютних інтервенціях нарівні із Федеральною резервною системою США неодноразово брав Банк Японії.

Залежно від впливу на динаміку внутрішніх економічних процесів валютні інтервенції центрального банку поділяються на стерилізовані та нестерилізовані. *Стерилізованими* називаються валютні інтервенції, за яких зміна іноземних активів центрального банку компенсується відповідною зміною його внутрішніх активів. Наприклад, для того щоб уникнути внаслідок продажу національної валюти на валютному ринку країни надмірного непередбачуваного зростання грошової маси, а отже і сплеску інфляції, центральному банку потрібно здійснити зворотну операцію з внутрішніми активами, у ролі яких можуть бути державні цінні папери. У цьому разі необхідно реалізувати на ринку на відповідну суму державні цінні папери, з тим щоб вилучити надлишкову грошову масу. *Нестерилізованими* називаються валютні інтервенції, за яких зміна валютних резервів центрального банку веде до зміни грошової маси в країні.

Уперше валютні інтервенції почали проводитися ще в XIX ст. центральними банками Росії та Австро-Угорщини. З відміною золотого стандарту валютні інтервенції проводилися низкою країн насамперед з метою зниження курсів національних валют і стимулювання зовнішньоторговельної експансії. У рамках Бреттон-Вудської валютної системи валютні інтервенції проводилися центральними банками з метою підтримання фіксованих валютних курсів відносно долара США. З переходом до плаваючих курсів у Ямайській валютній системі інтервенції використовуються більшою мірою для згладжування різких курсових коливань різних валют.

Водночас необхідно зазначити, що використання девізної політики має і певні обмеження. Це пов'язано передусім із тим, що валютна інтервенція може мати лише тимчасовий характер, позаяк розміри офіційних золотовалютних резервів є, як правило, обмеженими. А це означає, що продаж іноземної валюти з резервів має обов'язково чергуватися з її купівлею. Інакше резерви надто швидко будуть вичерпані. Це означає, що валютні інтервенції можуть бути ефективними лише у разі незначних

коливань кон'юнктури на внутрішньому валютному ринку та порівняно незначних обсягах нерівноваги платіжного балансу. Нестабільність цінової динаміки на внутрішньому ринку також може перешкоджати досягненню цілей девізної політики.

Отже, валютні інтервенції не можуть бути ефективним інструментом валютної політики в періоди валютних криз і нестабільної фінансової ситуації в країні. Проте вони є досить дієвим засобом впливу на обмінний курс національної валюти у процесі поточного регулювання центральним банком валютних відносин, особливо коли перебіг господарських процесів у країні відзначається достатнім рівнем стабільності.

3. Диверсифікація валютних резервів — це інструмент валютної політики центрального банку, який передбачає регулювання структури офіційних валютних резервів шляхом включення до їхнього складу іноземних валют різних країн. Під *валютними резервами* розуміють належні державі офіційні запаси іноземної валюти, що перебувають у центральному банку, в банківських установах інших країн та міжнародних валютно-кредитних організаціях.

Безпосередньою формою розміщення валютних резервів можуть бути: а) готівка (банкноти і монети); б) залишки на депозитних рахунках у зарубіжних банках; в) цінні папери, номіновані в іноземній валюті.

Основними цілями диверсифікації валютних резервів є:

- 1) захист від валютного ризику, тобто ризику втрат коштів унаслідок коливання обмінних курсів різних валют;
- 2) забезпечення міжнародних розрахунків, у тому числі і розрахунків за зовнішньою заборгованістю країни;
- 3) проведення валютних інтервенцій на ринку, для чого у складі резервів мають бути відповідні обсяги необхідних видів іноземних валют.

Механізм застосування даного інструменту валютної політики передбачає, як правило, продаж нестабільних валют і купівлю більш стійких валют, а також валют, необхідних для проведення міжнародних розрахунків та інтервенцій.

Спрямованість диверсифікації валютних резервів визначається становищем окремих національних валют на міжнародних ринках і їхньою роллю у світовій валютній системі. Якщо до Першої світової війни провідна роль у системі міжнародних розрахунків належала англійському фунту стерлінгів, то за умов золотого стандарту саме ця валюта нарівні із золотом переважала у складі офіційних резервів центральних

банків різних країн (до 80 %). Після Другої світової війни панівне становище у світовій валютній системі перейшло до долара США, що визначило його роль як головної резервної валюти. Із зростанням економічного потенціалу країн Західної Європи та Південно-східної Азії у загальній сумі світових валютних резервів частка долара має тенденцію до зниження на користь євро та японської єни. Утім, з урахуванням того, що значення єни в міжнародних операціях, які безпосередньо не пов'язані з прямими угодами з Японією, досить незначне, спрямованість конкурентної боротьби за провідне місце у валютних резервах перебуватиме у площині протистояння євро і долара США. Саме перспективи розвитку європейської та американської економічних систем визначатимуть у найближчій перспективі структуру офіційних валютних резервів різних країн на користь євро чи долара.

Загалом активність центрального банку у використанні даного інструменту валютної політики обумовлюється цілим рядом чинників. По-перше, це рівень валютних ризиків, що визначається поточною кон'юнктурою світових фінансових ринків та перспективами коливань обмінних курсів іноземних валют. Чим вища нестабільність фінансових ринків, а відтак і обмінних курсів, тим більшою є потреба у диверсифікації валютних резервів. По-друге, на величину, склад і структуру валютних резервів, а отже і необхідність їх диверсифікації, значний вплив справляє стан платіжного балансу країни: його активне сальдо визначає можливості збільшення резервів, а пасивне — обумовлює потребу їх використання на погашення зовнішніх боргів. По-третє, від того, наскільки активно використовує центральний банк девізну політику як інструмент валютного регулювання, залежать обсяги інтервенцій на внутрішньому валютному ринку та, відповідно, величина і структура необхідних для цього валютних резервів.

Отже, диверсифікацію валютних резервів можна більшою мірою розцінювати як допоміжний засіб регулювання валютних відносин, належне використання якого забезпечує ефективність інших основних інструментів реалізації валютної політики.

4. Регулювання режиму валютного курсу — діяльність центрального банку, спрямована на встановлення порядку визначення і зміни обмінного курсу національної валюти відносно іноземних валют.

Обмінний курс — це вартість грошової одиниці однієї країни, виражена у грошових одиницях іншої країни, групи країн або в

міжнародних розрахункових одиницях. Необхідність визначення обмінного курсу обумовлена такими основними чинниками: по-перше, торгівлею товарами, послугами, рухом капіталів і кредитів як об'єктивними передумовами обміну національних валют; по-друге, потребою порівняння цін світових і національних ринків, а також економічних показників різних країн, виражених у національних валютах; по-третє, необхідністю періодичної переоцінки суб'єктами ринку своїх зарубіжних активів.

Установлення режиму валютного курсу перебуває у виключній компетенції держави, яка доручає відповідні регулятивні заходи валютної політики центральному банку. Центральні банки можуть застосовувати два основні різновиди режиму валютних курсів: фіксований валютний курс і плаваючий валютний курс.

Фіксований валютний курс — це курс, що офіційно встановлюється державою і підтримується нею на певному незмінному рівні. *Плаваючий валютний курс* — це курс, що формується під впливом попиту і пропозиції на валютному ринку.

Фіксовані валютні курси існували у рамках Бреттон-Вудської валютної системи, згідно з угодами якої країни — члени МВФ (про це йшлося вище) були зобов'язані підтримувати фіксовані курси своїх національних валют відносно долара США. За останнім, у свою чергу, була офіційно закріплена ціна золота (35 дол. за одна трійську унцію). Криза Бреттон-Вудської валютної системи, спричинена постійними відхиленнями офіційного та ринкового курсів валют, обумовила запровадження плаваючих валютних курсів, які мають можливість порівняно вільно коливатися під впливом ринкового попиту і пропозиції.

Фіксований курс забезпечує належний рівень стабільності динаміки міжнародних торговельних і фінансових операцій. Водночас фіксований курс потребує значних обсягів офіційних валютних резервів, а також підпорядковує економічну політику держави виключно одній меті — підтриманню стабільності валютних відносин і рівноваги платіжного балансу, що може суперечити іншим стратегічним цілям монетарного регулювання. Плаваючий валютний курс, навпаки, не зобов'язує державу нагромаджувати значних валютних резервів, обмежує можливості спекулятивного впливу на валютний ринок та істотно розширює свободу дій центрального банку у використанні інструментів грошово-кредитної політики. Водночас плаваючі

курси роблять непередбачуваними результати зовнішньоекономічної діяльності, а вирівнювання платіжних балансів може спричиняти спад виробництва, інфляцію та інші негативні явища в економіці.

У зв'язку з цим режим валютного курсу, що встановлюється в більшості країн, здебільшого рідко передбачає використання його фіксованого або плаваючого видів у чистому вигляді, а більшою мірою дає змогу використовувати можливості різного їх поєднання у формі змішаних режимів валютних курсів. До таких режимів, зокрема, відносять:

по-перше, для фіксованого курсу можуть використовуватись два його основні різновиди: 1) *режим змінних паритетів*, коли центральний банк підтримує фіксований курс національної валюти, проте періодично проводить девальвації чи ревальвації і встановлюється новий офіційний фіксований курс; 2) *режим «валютної ради»*, що передбачає обов'язкове покриття будь-якого приросту грошової маси виключно приростом резервів іноземної валюти (при цьому курс національної валюти прив'язується до однієї з провідних іноземних валют або певного валютного кошика).

по-друге, для плаваючого валютного курсу можуть установлюватися такі різновиди: 1) *режим «керованого плавання»*, за якого центральний банк проводить періодичні інтервенції для підтримання рівноваги на валютному ринку; 2) *режим валютного коридору*, відповідно до якого коливання обмінного курсу допускаються центральним банком у рамках заздалегідь визначених верхньої і нижньої меж; 3) *режим «повзучої прив'язки»*, за якого відбувається щоденна зміна валютного курсу (як правило, зниження) на заздалегідь заплановану й опубліковану величину; 4) *режим похилого коридору*, що об'єднує механізми власне валютного коридору і «повзучої прив'язки».

Загалом вибір центральним банком режиму валютного курсу залежить не лише від конкретних завдань валютної політики щодо впливу на валютний ринок, а й від більш широких аспектів, котрі охоплюють стан економіки, грошового обігу, інфляції, платіжного балансу, місце національного господарства у системі світових господарських зв'язків, обсяг нагромаджених у країні золотовалютних резервів тощо.

5. Девальвація і ревальвація валют є інструментом валютної політики, сутність якого полягає у діяльності центрального банку

країни, офіційно спрямованої на зміну обмінного курсу національної валюти в бік зниження чи підвищення.

Девальвація — це зниження обмінного курсу національної валюти відносно іноземних валют або міжнародних розрахункових одиниць. Її об'єктивною основою є завищення офіційного валютного курсу порівняно з реальною купівельною спроможністю національної грошової одиниці. Якщо, скажімо, темпи інфляції в одній країні вищі, ніж в іншій, то купівельна спроможність її валюти буде нижчою, а отже і обмінний курс потребує зниження, позаяк відображає вже меншу кількість товарів і послуг, які можна придбати за цю валюту.

В умовах золотого стандарту девальвація означала зниження державою офіційного золотого вмісту національної грошової одиниці. З припиненням розміну банкнот на золото девальвація стала виключно інструментом валютної політики.

Девальвація сприяє експорту за рахунок збільшення норми прибутку в національній валюті, що позитивно впливає на saldo платіжного балансу і сприяє припливу валютної виручки в країну. Водночас девальвація обумовлює подорожчання імпорту, що може призвести до розвитку інфляційних процесів і, крім того, робить дорожчим процес обслуговування зовнішнього боргу країни, оскільки для погашення заборгованості за іноземними кредитами потрібно купувати, відповідно, іноземну валюту, для чого, у свою чергу, потрібно витратити більше національної валюти.

Втім, центральний банк може вдаватися до свідомих заходів щодо навмисного девальвування національної валюти, потреба в якому пов'язана не з об'єктивними процесами динаміки внутрішніх цін, а з необхідністю штучними заходами стимулювати експорт. У цьому разі йдеться про *валютний демпінг*, тобто знецінення національної валюти з метою масового експорту товарів за цінами, нижчими за світові.

Протилежним до девальвації методом реалізації валютної політики є ревальвація. **Ревальвація** — це підвищення курсу національної валюти відносно іноземної та міжнародних валютних одиниць. Об'єктивною передумовою для ревальвації є нижчі темпи інфляції у даній країні порівняно з іншими. У результаті купівельна спроможність національної грошової одиниці виявляється заниженою порівняно з іноземними, що вимагає підвищення офіційного обмінного курсу національної валюти.

Ревальвація в умовах золотомонетного стандарту означала підвищення металевого вмісту грошових одиниць і застосовувалась як метод грошової реформи для стабілізації обігу банкнот і відновлення розміну їх на золото. В умовах Бреттон-Вудської валютної системи ревальвацію змушені були проводити країни зі стійким активним сальдо платіжних балансів, оскільки офіційні курси їхніх валют виявлялися заниженими порівняно із реальною купівельною спроможністю.

Порівняно з девальвацією в сучасних умовах ревальвація є більш рідкісним явищем. Вона значно більшою мірою вигідна для імпортерів і не вигідна для експортерів, оскільки ціни на продукцію останніх на світових ринках стають вищими. Імпортерам же придбання іноземної валюти для оплати товарів, які ввозяться в країну, обходиться дешевше, що підвищує їхню норму прибутку. Те ж саме стосується і вигідності придбання валюти для обслуговування зовнішніх боргів.

Терміни «девальвація» і «ревальвація» можуть використовуватись і для визначення тривалого і стійкого зниження або підвищення обмінного курсу національної валюти відповідно.

У даному разі девальвація і ревальвація відображають об'єктивний ринковий процес, що визначає зміну обмінного курсу національної валюти під впливом динаміки попиту і пропозиції на валютному ринку. За таких обставин центральний банк часто-густо змушений діяти з урахуванням цих ринкових сил, змінюючи офіційний обмінний курс відповідно до обставин, що склалися.

Така ситуація тривалий час мала місце в Україні, коли Національний банк змушений був девальвувати курс українського карбованця, а пізніше і гривні відносно долара США та інших провідних валют (табл. 11.1). Зокрема, лише у 1998 р. у результаті фінансової кризи девальвація офіційного курсу гривні становила понад 80 %.

Таблиця 11.1

**ДИНАМІКА ОФІЦІЙНОГО КУРСУ НАЦІОНАЛЬНОЇ
ВАЛЮТИ УКРАЇНИ ЩОДО ДОЛАРА США***

(дані на кінець періоду)

Назва котирування	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Українських карбованців	638	12 610	104 200	179 400	—	—	—	—	—	—	—

ів за 1 дол. США												
Гривень за 100 дол. США	—	—	—	—	188,90	189,90	342,70	521,63	543,45	529,85	533,24	

**Джерело:* Бюлетень Національного банку України. — 2005. — № 1. — С. 126—128.

II. Адміністративні інструменти валютної політики передбачають сукупність заходів з нормативно-правового регулювання різноманітних аспектів функціонування валютного ринку країни та діяльності його учасників. Основним напрямом адміністративного регулювання валютних операцій є політика валютних обмежень.

Валютні обмеження — це сукупність регулятивних заходів, які передбачають установлення законодавчих або нормативних правил щодо заборони, лімітування і регламентації операцій резидентів і нерезидентів з валютою і валютними цінностями

Валютні обмеження — один із найважливіших інструментів реалізації валютної політики держави. Його ключовим завданням є формування правового поля реалізації суб'єктами валютного ринку валютних операцій передусім шляхом регламентування порядку їх здійснення через систему законодавчих і нормативних актів.

В Україні основними законодавчими актами, що регламентують діяльність валютного ринку і валютні операції економічних агентів, є насамперед Декрет Кабінету Міністрів України «Про систему валютного регулювання і валютного контролю», а також закони України «Про Національний банк України», «Про банки і банківську діяльність», «Про зовнішньоекономічну діяльність», «Про порядок здійснення розрахунків в іноземній валюті», крім того, нормативну базу, що формує систему валютних обмежень, утворює сукупність відповідних постанов Національного банку України.

Окрім формування правового поля для організації операцій резидентів і нерезидентів з валютними цінностями на території країни, важливими завданнями валютних обмежень є: 1) підтримання обмінного курсу національної валюти на заданому рівні; 2) вирівнювання платіжного балансу; 3) збільшення обсягів офіційних золотовалютних резервів. Реалізація цих завдань передбачає посилення адміністративного впливу держави в особі центрального банку на порядок здійснення тих чи інших валютних операцій шляхом лімітування можливостей їх здійснення суб'єктами ринку. Потреба у таких заходах може

бути зумовлена неефективністю чи недовістю традиційних економічних інструментів реалізації валютної політики центробанку в разі порушення нормального перебігу економічних процесів (наприклад, у періоди валютних криз, виникнення значного диспаритету у зовнішній торгівлі, зростання обсягів зовнішньої заборгованості тощо).

Регламентація окремих видів операцій з валютними цінностями на внутрішньому валютному ринку країни може здійснюватися за такими основними напрямками:

1) визначення порядку використання іноземної валюти на території країни, що передбачає, як правило, запровадження різного роду обмежень на використання іноземної валюти як засобу розрахунків і платежів;

2) регулювання строків здійснення платежів за експортними та імпортними операціями, що може стати важелем впливу на величину валютних потоків, що надходять та вивозяться з країни;

3) установлення вимог щодо обов'язкового продажу всієї або частини валютної виручки експортерів-резидентів на внутрішньому валютному ринку країни;

4) обмеження прав фізичних осіб чи суб'єктів господарювання володіти і розпоряджатися іноземною валютою (запроваджується здебільшого за умов установлення валютної монополії держави на зовнішньоекономічну діяльність);

5) запровадження обмежень на отримання резидентами зовнішніх кредитів;

6) регулювання вивезення капіталів за кордон, а також репатріації прибутків вітчизняними експортерами та зарубіжними інвесторами;

7) обмеження прав банків на здійснення строкових (форвардних, ф'ючерсних, опціонних) операцій з придбання валюти, що слугує засобом запобігання спекулятивному тиску на динаміку обмінного курсу національної валюти;

8) визначення порядку здійснення зарубіжних інвестицій резидентами та умов інвестування капіталів усередині країни зарубіжними інвесторами;

9) регламентація способів використання валютних рахунків в уповноважених банках, а також порядку відкриття резидентами рахунків у банківських установах за кордоном.

Конкретний перелік і обсяг запроваджуваних валютних обмежень залежать від економічної ситуації в країні, розвитку зовнішньоекономічної сфери, ступеня інтегрованості національної економіки у світову економічну систему,

стабільності ситуації на внутрішньому валютному ринку країни. Відповідно до цих моментів спрямованість валютних обмежень, запроваджуваних урядом і центральним банком країни, може змінюватися від більш жорсткої до більш ліберальної форми регламентації операцій з валютними цінностями, і навпаки.

У міжнародній сфері економічних відносин валютні обмеження можуть використовуватися як інструмент структурної валютної політики. У цьому випадку валютні обмеження можуть набувати форми валютної блокади.

Валютна блокада — це система економічних санкцій у формі валютних обмежень, що накладаються однією країною або групою країн на іншу країну, з метою перешкоджання використанню нею своїх валютних цінностей задля реалізації певних економічних чи політичних вимог. Процес реалізації валютної блокади може здійснюватися у таких основних формах: 1) заморожування валютних цінностей даної країни (тобто її іноземних авуарів), що зберігаються в іноземних банках через позбавлення власників рахунків права вільно розпоряджатися коштами на них; 2) припинення іноземних допомог уряду даної країни; 3) запровадження заборони національним компаніям щодо реалізації інвестиційних проектів на території країни, яка є об'єктом валютної блокади; 4) відмова у наданні кредитів, у тому числі й кредитів міжнародних валютно-кредитних організацій.

Сьогодні політика валютних обмежень у зазначених вище формах використовується у міжнародній сфері економічних відносин насамперед з метою боротьби із фінансовою підтримкою міжнародних терористичних угруповань, а також протидії легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом. До міжнародних органів, на які покладено відповідні функції, належить передусім Група розроблення фінансових заходів боротьби з відмиванням коштів (FATF), а також інші міжнародні організації, діяльність яких спрямована на співробітництво у запобіганні та протидії легалізації (відмиванню) доходів. Рекомендації FATF, зокрема, розглядаються як міжнародний стандарт для боротьби з відмиванням капіталів: зміцнення національних правових і фінансових систем, підвищення ефективності регулюючих режимів, розвиток міжнародного співробітництва правоохоронних органів та здійснення інших заходів, спрямованих на боротьбу з відмиванням капіталів. Країни, що не дотримуються цього стандарту, заносяться у так званий «чорний» список FATF і щодо них можуть вжити ряд заходів адміністративного впливу, передусім у плані обмеження грошових

операцій з фізичними і юридичними особами цих країн, тобто прями валютні обмеження.

11.3. Завдання та повноваження центрального банку у сфері валютного регулювання та валютного контролю

Основні повноваження центрального банку у сфері валютного регулювання і валютного контролю передбачають реалізацію ним цілого ряду важливих завдань валютної політики, спрямованих на:

- 1) установлення режиму обмінного курсу національної грошової одиниці;
- 2) регулювання валютного ринку країни, у тому числі регулювання поточних валютних операцій та операцій, пов'язаних із рухом капіталів;
- 3) регулювання ринку дорогоцінних металів у країні;
- 4) реалізацію заходів валютного контролю.

Практична реалізація центральним банком перелічених заходів визначає конкретне наповнення валютної політики, а також обсяги і масштаби регулювання державою валютної сфери економічних відносин.

I. Установлення режиму обмінного курсу національної грошової одиниці — напрям валютної політики центрального банку, метою якого є визначення порядку розрахунку та особливостей регулювання валютного курсу на території країни.

Валютний курс — це ціна грошової одиниці однієї країни, виражена у грошових одиницях інших країн або в міжнародних платіжних засобах. Установлення валютного курсу відповідно до чинних норм і правил валютного регулювання називається *котируванням*.

Необхідність установлення в країні певного режиму валютного курсу пов'язана з потребою у взаємному обміні валют при здійсненні товарообмінних операцій, наданні послуг, виконанні робіт у сфері зовнішньоекономічних зв'язків, міжнародного руху капіталів та кредитів, що обумовлює потребу адекватної оцінки вартості фінансових активів.

Порядок та особливості визначення обмінного курсу національної грошової одиниці залежать від специфіки організації внутрішнього грошового обігу в країні та діючих у даний конкретний історичний період елементів світової валютної

системи. Так, в умовах золотомонетного стандарту при металевій основі грошового обігу і юридичного закріплення ролі золота як загального еквівалента у міжнародних економічних відносинах основою для визначення валютного курсу національних грошових одиниць був монетний паритет. **Монетний паритет** — це співвідношення вагової кількості золота, що міститься у валюті однієї країни, до вагової кількості золота у валюті іншої країни. За таких обставин валютний курс установлювався виключно на основі вагового вмісту грошового металу у валютах різних країн, а коливання обмінного курсу різних валют були незначними (як правило, не більше 1 %, що визначалося вартістю пересилання золота при розрахунках у зовнішньоекономічних операціях).

В умовах обігу нерозмінних на золото паперово-кредитних грошових знаків основою для визначення валютних курсів є паритет купівельної спроможності. **Паритет купівельної спроможності** — це співвідношення між купівельною спроможністю окремих валют відносно певного набору товарів і послуг. На практиці це означає, що ціна на певний товар в одній країні має відповідати ціні на такий самий товар в іншій країні, перерахованій за валютним курсом, діючим на основі паритету купівельної спроможності. Отже, вартість національних валют, по суті, визначається вартістю грошової одиниці на внутрішньому ринку відносно представленої на ньому товарної маси, тобто в кінцевому підсумку залежить від динаміки внутрішніх цін.

На практиці, однак, обмінні курси національних грошових одиниць можуть значною мірою відхилятися від відповідних паритетів, а за певних обставин їхня динаміка може мати взагалі протилежне спрямування. Це пов'язано з тим, що, незважаючи на основну роль, яку відіграє паритет купівельної спроможності при формуванні валютного курсу, на його конкретну величину значний вплив має ціла низка інших чинників. До них, зокрема, належать:

1. *Економічний розвиток країни і темпи зростання її валового внутрішнього продукту*, що, власне, і визначає вартісне наповнення національної грошової одиниці. Збільшення ВВП країни веде до подорожчання її національної валюти, а зменшення — до зворотного процесу.

2. *Стан платіжного балансу* впливає на обмінний курс залежно від характеру сальдо. За активного сальдо попит на національну валюту збільшується, а її курс зростає, за пасивного

сальдо зменшення попиту веде до здешевлення національної валюти.

3. *Динаміка грошової маси* впливає на рівень цін, що позначається на рівні валютного курсу. Так, результатом скорочення грошової маси є зниження цін і подорожчання національної валюти, а збільшення маси грошей в обігу має протилежний вплив на обмінний курс.

4. *Рівень процентних ставок на ринку* позначається на міжнародному русі капіталів. Підвищення ставок визначає приплив капіталів у країну, що підвищує попит на національну валюту та стимулює зростання її обмінного курсу. Зниження процентних ставок має своїм результатом, відповідно, протилежний рух капіталів і зниження валютного курсу.

5. *Обсяги використання національної валюти у міжнародних розрахунках* визначають динаміку її обмінного курсу залежно від масштабів зовнішньоекономічних операцій, в угодах за якими дана валюта використовується як засіб платежу, що, відповідно, визначає динаміку попиту на неї на світових ринках незалежно від рівня купівельної спроможності на внутрішньому ринку.

6. *Функціонування світових валютних ринків* впливає на динаміку обмінного курсу даної валюти залежно від того, наскільки широко вона використовується при укладенні строкових валютних угод та здійсненні спекулятивних операцій.

7. *Валютна політика держави* визначає масштаби регулятивного втручання повноважних державних органів у процеси формування обмінного курсу національної грошової одиниці виходячи із стратегічних завдань економічного розвитку, що визначає реалізацію відповідних заходів з підвищення або зниження валютного курсу.

Рівень обмінного курсу національної грошової одиниці та його коливання мають безпосередній вплив не лише на всі аспекти зовнішньоекономічних зв'язків даної країни та її роль у світовому господарстві, а й на внутрішні процеси організації грошового обігу й особливості економічного розвитку.

Так, зниження курсу національної валюти сприяє зростанню експорту товарів, позаяк експортери отримують додаткові доходи при обміні виручки в іноземній валюті на національну. Одночасно обмежуються надходження імпортних товарів через підвищення цін на них та зниження конкурентоспроможності, що, відповідно, сприяє активному розвитку імпортозамінних виробництв. Проте зниження валютного курсу посилює тягар зовнішніх боргів в іноземній валюті, для обслуговування яких

доводиться витратити більше грошових коштів у національній валюті. Крім того, подорожчання імпорту негативно позначається на динаміці внутрішніх цін та інфляційних процесах усередині країни.

Зміцнення національної валюти може призвести до зворотних наслідків — скорочення виробництва товарів на експорт і розширення імпортних операцій через здешевлення останніх, оскільки за закордонні товари доводиться платити менше національної валюти. Підвищення обмінного курсу національної валюти також полегшує можливості обслуговування зовнішнього боргу.

Загалом різкі коливання обмінних курсів посилюють нестабільність на міжнародних фінансових ринках, дезорганізують зовнішню торгівлю, порушують торговельні і фінансові потоки та мають край негативно-соціально-економічні наслідки для національних господарств.

Такий значний вплив валютного курсу на економіку об'єктивно визначає потребу вибору адекватного для даної країни режиму обмінного курсу, що визначається відповідною валютною політикою центрального банку. Основними видами таких режимів є два: фіксований і плаваючий.

Фіксований валютний курс передбачає такий режим установа-лення обмінного курсу національної валюти, за якого держава в особі уповноважених нею органів визначає твердий паритет національної грошової одиниці відносно іноземних валют та здійснює відповідні заходи валютної політики для підтримання цього паритету. Конкретними способами реалізації режиму фіксованого валютного курсу можуть бути: а) установа-лення прив'язки національної валюти до однієї з провідних іноземних валют (наприклад, до долара США); б) прив'язка до певного міжнародного платіжного засобу (зокрема, до СДР); в) прив'язка національної валюти до групи іноземних валют у певній пропорції («валютний кошик»); г) змінний паритет, за якого фіксоване курсове співвідношення періодично переглядається під впливом певних макроекономічних параметрів.

Плаваючий валютний курс — це співвідношення між валютами різних країн, що складається на ринку під впливом зміни попиту і пропозиції на національну й іноземну валюту. При цьому окремі різновиди плаваючого валютного курсу можуть передбачати встановлення центральним банком таких режимів, як: а) вільне плавання, за якого на зміну валютного курсу впливає лише ринкова кон'юнктура; б) регульоване плавання, за якого

центральний банк проводить операції на валютному ринку з метою згладжування курсових коливань; в) обмежене плавання, за якого центральним банком задаються граничні норми коливання обмінного курсу національної валюти в бік підвищення і в бік зниження (валютний коридор).

Обидва види режимів валютного курсу мають як свої переваги, так і недоліки.

Фіксовані валютні курси визначають стабільність і передбачуваність результатів зовнішньоекономічної діяльності, зручні для проведення торговельних і фінансових операцій. Водночас вони не завжди відповідають реальному паритету купівельної спроможності, а підтримання валютного курсу на заданому рівні обмежує центральний банк у реалізації інших цілей грошово-кредитної політики й потребує нагромадження значних обсягів золотовалютних резервів.

Плаваючі валютні курси сприяють автоматичному регулюванню сальдо платіжного балансу на основі ринкових механізмів курсоутворення, розширюють можливості центрального банку в забезпеченні досягнення різних цілей монетарної політики й не обмежують його дії потребою нагромадження відповідних золотовалютних резервів. Водночас плаваючі режими курсів валют зумовлюють непередбачуваність результатів зовнішньоекономічної діяльності, а також не завжди позитивні зміни в структурі національного господарства через суто ринкові механізми впливу на експортно-імпортні операції.

В Україні протягом усього періоду реформування економіки політика обмінного курсу Національного банку відображала основні напрями реалізації грошово-кредитної політики, спрямованої на обмеження чи експансію на грошовому ринку. Це позначалося на обранні конкретного режиму встановлення валютного курсу. На практиці це означає, що валютно-курсова політика НБУ за весь період ринкової трансформації ґрунтувалася на послідовному використанні усіх видів режимів обмінних курсів: плаваючого, фіксованого, обмежено плаваючого і регульовано плаваючого.

Починаючи з грудня 1992 р. Декретом Кабінету Міністрів в Україні було запроваджено плаваючий режим установа курсу українського карбованця. Відповідно до цього Декрету офіційний курс українського карбованця встановлювався Національним банком за результатами торгів на міжбанківській валютній біржі. Комерційні банки могли встановлювати власні курси покупця і продавця з відхиленням від офіційного $\pm 2,5\%$.

Проте запровадження плаваючого курсу супроводжувалося низкою негативних чинників, серед яких можна відзначити такі: по-перше, відсутність належних умов для розвитку зовнішньоекономічного потенціалу країни; по-друге, відсутність у держави необхідних золотовалютних резервів; по-третє, розвиток інфляційних процесів і розладнання внутрішнього грошового обігу; по-четверте, значний дефіцит платіжного балансу.

Дія указаних факторів призвела до нерівноваги на валютному ринку, що виявилось у суттєвому перевищенні попиту на валюту над валютною пропозицією та зумовило падіння валютного курсу.

З 12 серпня 1993 р. Національним банком України згідно з рішенням Уряду було запроваджено фіксований курс українського карбованця відносно долара США, німецької марки та російського рубля. Курс було встановлено початково на рівні 5970 крб. за 1 дол., а пізніше — 12 610 крб. за 1 дол. США. Це було здійснено з метою обмеження впливу курсового чинника на динаміку внутрішніх цін з огляду на значне подорожчання імпортованих енергоносіїв. Достатньо зазначити, що у 1993 р. індекс цін споживчого ринку становив 10 256 %, що являло собою величезну за розмірами гіперінфляцію для умов невоєнного стану економіки.

Фіксація обмінного курсу супроводжувалася запровадженням більш жорстких умов щодо використання валютної виручки. Так, 40 % валютних надходжень мало продаватися урядові через валютний тендер за офіційним валютним курсом — 12 619 крб. за

1 долар США, 10 % — Національному банку України за курсом 25 000 крб. за долар. Решта 50 % могли зберігатися на валютних рахунках або продаватися виключно Національному банку.

Водночас фіксація валютного курсу мала низку негативних наслідків, до яких, зокрема, слід віднести:

- зменшення експорту продукції з оплатою в іноземній валюті;
- збільшення частки бартерних операцій у загальному обсязі експортно-імпортованих угод;
- загострення проблеми дефіциту платіжного балансу;
- обмеження валютних надходжень на внутрішній валютний ринок країни;
- збільшення відпливу капіталів за кордон;
- зростання обсягів спекулятивних операцій і зловживань, пов'язаних із різницею між офіційним фіксованим курсом національної валюти та реальним ринковим його значенням.

Головною ж проблемою на тлі економічної кризи і виробничого спаду стало зростання негативного сальдо торговельного балансу, котре лише за 1994 р. зросло більш як на 0,5 млрд дол. США. Дані проблеми визначалися, по суті, наявністю прихованого податку на експортерів у вигляді фіксованого курсу, що зумовлювало їхні прямі втрати при обміні одержаної виручки на національну валюту.

Ураховуючи дію зазначених негативних чинників, з 1 жовтня 1994 р. згідно з указом Президента України «Про вдосконалення валютного регулювання» офіційний курс українського карбованця відносно долара США, німецької марки, російського та білоруського рублів почав визначатися на підставі результатів торгів на Українській міжбанківській валютній біржі. При цьому відповідною постановою НБУ було визначено, що офіційний курс карбованця використовується при здійсненні усіх безготівкових і готівкових операцій з купівлі-продажу іноземної валюти. По суті, було зроблено істотний крок у напрямку уніфікації офіційного і реального, ринкового курсів національної валюти. На практиці це означало запровадження ринкового механізму курсоутворення національної валюти на основі біржових торгів, що стало потужним поштовхом для розвитку внутрішнього валютного ринку в Україні і підґрунтям для збільшення валютних резервів. Конкретним реальним наслідком зазначених заходів стало зростання обсягів операцій з купівлі-продажу іноземної валюти, що відображає збільшення масштабів внутрішнього валютного ринку України загалом.

У результаті відміни фіксованого курсу і приведення офіційного обмінного курсу до рівня, адекватного ринковій величині, девальвація національної валюти становила лише за 1994 р. майже п'ятиразове зниження. При цьому дані тенденції були пов'язані як із суб'єктивними психологічними моментами поведінки економічних агентів у їхніх очікуваннях щодо посилення інфляційних процесів і подальшої девальвації національної валюти, так і об'єктивними обставинами кредитної експансії Національного банку, спрямованої на виконання урядових програм щодо підтримання ряду галузей промисловості та агропромислового комплексу.

Після цього зниження курсу українського карбованця відбувалося від межі утримуваного раніше фіксованого курсу до

реального рівня, що визначався попитом і пропозицією на ринку. Протягом 1995—1996 рр. обмежувальні заходи грошово-кредитного регулювання Національного банку України дали змогу підтримувати плаваючий курс карбованця на порівняно стабільному рівні. Певна стабілізація на валютному ринку уможливила навіть скасування окремих валютних обмежень, зокрема на неторгові валютні операції фізичних осіб, а також сприяла збільшенню можливостей банків-нерезидентів щодо операцій на внутрішньому валютному ринку.

Досягнення у 1996 р. фінансової стабілізації в економіці, у тому числі й з допомогою інструментів валютної політики, забезпечило створення необхідних умов для проведення у вересні цього року грошової реформи, що мала неконфіскаційний характер і зводилася до деномінації українського карбованця, який було обмінано на гривні у співвідношенні 1 грн : 100 тис. крб. Загальний порядок установалення офіційного обмінного курсу після проведення грошової реформи залишався незмінним.

З 25 квітня 1997 р. основною формою реалізації валютно-курсової політики в Україні було обрано кероване (обмежене) плавання. Спільною постановою Кабінету Міністрів і Національного банку України було запроваджено валютний коридор для регулювання обмінного курсу національної валюти. Його межі було визначено у розмірі 1,76—1,91 грн за 1 дол. США. Це було здійснено з метою залучення іноземних інвесторів в економіку України, стабілізації розвитку вітчизняного підприємництва та сприяння суб'єктам зовнішньоекономічної діяльності прогнозувати свої експортно-імпортні операції і здійснювати їх у найбільш вигідному режимі. Разом з тим необхідно відзначити, що стабільність валютного курсу у цей період була значною мірою пов'язана із розвитком ринку ОВДП, активний випуск яких державою і висока дохідність приваблювали на внутрішній валютний ринок іноземних інвесторів. Проте у зв'язку із надвисокими прибутками за даним видом цінних паперів валютні вкладення часто-густо мали суто спекулятивний характер, що було пов'язано із значним ризиком для стабільності курсу національної валюти.

Підтвердженням цього стали такі події. Світова економічна і фінансова криза 1997 р. спричинила непрогнозоване переміщення капіталів, посилила попит на долари як основну резервну валюту, що, у свою чергу, призвело до девальваційного тиску на більшість світових валют, у тому числі і на гривню. У

зв'язку з цим з 21 січня 1998 р. межі валютного коридору були розширені до 1,8—2,25 грн за 1 дол. США.

З 4 вересня 1998 р. було введено нові рамки валютного коридору: 2,5—3,5 грн за 1 американський долар. Цьому сприяла серпнева фінансова криза у Російській Федерації, а також нестабільність на внутрішньому фінансовому ринку в Україні внаслідок нераціональної політики державних запозичень. Істотне збільшення попиту на іноземну валюту, а відтак і девальваційний тиск на валюту національну були зумовлені дією таких чинників: вплив коштів іноземних інвесторів з українського ринку ОВДП; негативне сальдо платіжного балансу за зовнішньоторговельними операціями, що перевищило 1 млрд дол.; зростання майже на 25 % обсягів фінансування зовнішнього державного боргу. У цей період підтримання курсу національної валюти здійснювалося практично виключно за рахунок валютних резервів Національного банку України, що з урахуванням зазначених негативних факторів призводило лише до їх вичерпання. І навіть попри це девальвація офіційного курсу за 1998 р. сягнула майже 50 % (з 1,89 до 3,42 грн за 1 дол. США).

Зрозуміло, що така ситуація вимагала прийняття сукупності антикризових заходів, у тому числі й у проведенні валютної політики, спрямованих на забезпечення фінансової стабілізації — тимчасове припинення функціонування міжбанківського валютного ринку, обов'язковий продаж валютних надходжень, жорсткий контроль за купівлею іноземної валюти.

З 9 лютого 1999 р. нові межі валютного коридору було визначено в розмірі 3,4—4,6 грн за дол. США. Фактично основною функцією нижньої межі валютного коридору стало офіційне визнання тих граничних можливостей поступової девальвації гривні, які допускалися державою в особі Національного банку України. Уже в березні цього року було взято курс на лібералізацію валютного ринку, а більшість валютних обмежень (окрім обов'язкового 50-відсоткового продажу валютної виручки) було скасовано.

Утім, істотне збільшення грошової маси протягом 1999 р. (на 41 %) у зв'язку із нестабільною політичною ситуацією напередодні виборів неодноразово призводило до виходу обмінного курсу гривні за межі встановленого валютного коридору. Так, у листопаді 1999 р. курс національної валюти вже перевищив 5 грн за 1 дол. США.

Очевидно, що подальші спроби утримувати обмінний курс у визначених межах валютного коридору спричинили б подальше вичерпання золотовалютних резервів НБУ. Тому така практика була визнана недоцільною, і з 21 лютого 2001 р. уряд і Національний банк України запровадили плаваючий валютний курс.

Сьогодні офіційний курс гривні до долара США встановлюється на основі аналізу інформації про середньозважений курс, який склався за курсами та обсягами безготівкових операцій з купівлі-продажу доларів комерційними банками на міжбанківському валютному ринку України, а також інформацій про курс, за яким Національний банк України сам здійснив відповідні операції.

Національний банк у межах своїх повноважень щодо забезпечення стабільності гривні може впливати на формування офіційного валютного курсу в результаті купівлі-продажу іноземної валюти на міжбанківському валютному ринку України. Проте Національний банк України встановлює офіційний курс гривні до іноземних валют без зобов'язання здійснювати за ним операції з купівлі-продажу іноземної валюти.

Девальвація національної валюти за період лібералізації валютного ринку мала і певні позитивні наслідки, які насамперед стосуються активізації зовнішньоекономічної діяльності, зростання обсягів експортних операцій та істотного збільшення активного сальдо платіжного балансу України. При цьому політика плаваючого обмінного курсу дала змогу за рахунок валютних надходжень від експортерів істотно поповнити валютні резерви НБУ з метою подальшого їх ефективного використання на обслуговування зовнішнього боргу.

Детальний розгляд валютно-курсової політики Національного банку України за весь період ринкового реформування економіки дає можливість зробити висновок, що її головною метою залишалось досягнення стабільності національної грошової одиниці навіть попри значну її девальвацію на початку перехідного періоду, зумовлену радше об'єктивними економічними факторами, аніж власне валютною політикою НБУ.

II. Регулювання валютного ринку країни є другим важливим напрямом валютної політики центрального банку, що передбачає регламентацію здійснюваних у країні резидентами і нерезидентами валютних операцій, у тому числі регулювання поточних валютних операцій та операцій, пов'язаних із рухом

капіталів, а також операцій на міжбанківському валютному ринку.

До **валютних операцій** належать усі види операцій, пов'язаних із переходом та реалізацією права власності на валютні цінності, а також із ввезенням, переказуванням і пересиланням на територію України та вивезенням, переказуванням і пересиланням за її межі валютних цінностей. Залежно від економічного змісту усі види валютних операцій поділяються на поточні валютні операції та операції, пов'язані з рухом капіталу.

Поточні валютні операції включають здійснення таких видів операцій із валютними цінностями:

- розрахунки між юридичними особами — резидентами і нерезидентами — під час здійснення зовнішньоекономічної діяльності у межах торговельного обороту, у тому числі кредитування експортно-імпортних операцій на термін не більше 90 днів;

- розрахунки в межах торговельного обороту на території України в іноземній чи в національній валюті за наявності індивідуальної ліцензії НБУ і за умови, що однією із сторін є нерезидент;

- оплата фізичними особами товарів, робіт і послуг з використанням пластикових карток і чеків;

- відкриття та ведення рахунків в іноземній валюті фізичних осіб;

- перекази доходів (дивідендів, процентів тощо) від інвестицій та боргових зобов'язань або інших доходів;

- грошові перекази за рахунок особистих коштів фізичних осіб за неторговельними платежами (витрати за державне мито, під одержання патенту, оплата лікування, навчання, передплатних видань, сплата членських та страхових внесків, переказ спадкоємних коштів та власних коштів при виїзді на постійне місце проживання до іншої країни, переказ допомоги родичам та інші платежі);

- односторонні перекази пенсій, аліментів, державної допомоги, благодійних внесків, заробітної плати працівникам, які виконують роботу за наймом за кордоном за укладеним контрактом, виплат та компенсацій, включаючи виплати у зв'язку з пошкодженням здоров'я та смертю фізичних осіб, авторських гонорарів, премій, призів, сум, що сплачуються на підставі вироків, постанов судових органів, а також платежів, пов'язаних з відшкодуванням витрат судовим, слідчим

арбітражним, нотаріальним органам та іншим правоохоронним органам;

- інші операції, які здійснюються на території України в іноземній валюті або у валюті України (якщо хоча б однією із сторін операції є нерезидент), і які не пов'язані з рухом капіталу.

Головним напрямом регулювання Національним банком поточних валютних операцій є забезпечення загальних нормативно-правових умов організації таких операцій та контролю за їх дотриманням. При цьому приєднання України у 1997 р. до статті VIII статуту МВФ визначило поступове зняття обмежень на здійснення розрахунків між резидентами і нерезидентами за поточними операціями.

Оснoву поточних валютних операцій становлять платежі, пов'язані з експортно-імпортними операціями. Вибір форм платежів і валюти розрахунків здійснюється суб'єктами господарювання самостійно і фіксується у відповідних договорах. Національний банк при цьому визначає порядок здійснення уповноваженими банками контролю за дотриманням резидентами встановлених законодавством строків розрахунків за експортно-імпортними операціями й отримання індивідуальних ліцензій НБУ на перевищення цих строків.

Виручка резидентів підлягає зарахуванню на їх рахунки в банках у строки виплати заборгованостей, зазначені в контрактах, але не пізніше 90 календарних днів з дати оформлення вантажної митної декларації на продукцію, що експортується, а в разі експорту робіт (послуг, прав інтелектуальної власності) — з моменту підписання акта або іншого документа, що засвідчує виконання робіт, надання послуг, експорт прав інтелектуальної власності.

Перевищення встановлених строків розрахунків за експортно-імпортними операціями дозволяється виключно за наявності ліцензії. Також потребують ліцензування й імпортні операції резидентів, які здійснюються на умовах відстрочення поставки, якщо таке відстрочення перевищує 90 календарних днів з моменту здійснення авансового платежу.

Комерційні ж банки зобов'язані вимагати від своїх клієнтів повної інформації про експортно-імпортні операції, розрахунки за якими проводяться через ці банки, без обмежень щодо конкретного порядку здійснення та обсягів цих операцій. Разом з тим в Україні зберігається вимога щодо обов'язкового продажу валютної виручки експортерами.

Обов'язковий продаж валютної виручки було запроваджено Національним банком України у зв'язку з тим, що суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності затримувався продаж експортної валютної виручки та інших валютних надходжень, що спричиняло зменшення обсягів торгів на міжбанківському валютному ринку та безпідставний вплив іноземної валюти з країни. На сьогодні 50 % надходжень в іноземній валюті на користь резидентів-юридичних осіб підлягають обов'язковому продажу через уповноважені банки на міжбанківському валютному ринку України.

Кошти в іноземній валюті, що надійшли на адресу юридичної особи-резидента, підлягають попередньому зарахуванню на розподільний рахунок. Уповноважений банк зобов'язаний продавати без доручення клієнтів 50 % усіх надходжень на їх користь в іноземній валюті протягом п'яти банківських днів, починаючи з дня зарахування таких надходжень. Обов'язковому продажу не підлягають валютні кошти, що надходять у вигляді кредитів, інвестицій, для розрахунків з нерезидентами, за договорами комісії, доручення, консигнації або за агентськими угодами, депозити, що розміщені резидентами в уповноважених банках, та відсотки, нараховані на залишки коштів в іноземній валюті.

Валютні операції, пов'язані з рухом капіталу, передбачають:

- здійснення прямих інвестицій у вигляді валютних цінностей нерезидентами в Україну або резидентами за кордон, у тому числі участь в акціонерному капіталі, реінвестування доходів, інші форми довгострокового (на термін більше одного року) та короткострокового (на термін не більше одного року) вкладення капіталу, пов'язаних із набуттям контролю над підприємствами чи компаніями або придбанням прав власності на будівлі, споруди, природні ресурси та інше нерухоме майно;

- здійснення портфельних інвестицій нерезидентами в Україну або резидентами за кордон;

- розміщення резидентами валютних цінностей на рахунках і вкладах за межами України;

- одержання резидентами фінансових кредитів від іноземних міжнародних фінансових організацій та інших кредиторів.

Перші три операції із зазначеного переліку потребують отримання резидентами й нерезидентами індивідуальної ліцензії НБУ, а остання — реєстраційного свідоцтва Національного банку.

Інвестиції нерезидентів, що здійснюються згідно з Законом України «Про режим іноземного інвестування», не потребують відповідних індивідуальних ліцензій НБУ. Загалом політика уряду України спрямована на створення максимально сприятливих умов для надходження інвестицій з-за кордону, що за останні три роки має своїм результатом поступове збільшення обсягів надходження іноземних інвестицій в економіку України (табл. 11.2).

Таблиця 11.2

**ДИНАМІКА ІНОЗЕМНИХ ІНВЕСТИЦІЙ В
ЕКОНОМІКУ УКРАЇНИ***, млн дол. США

Показники	01.01.2001 р.	01.01.2002 р.	01.01.2003 р.
1. Прямі інвестиції	3875	4801	5529
Акціонерний капітал та реінвестовані доходи	3875	4801	5529
2. Портфельні інвестиції	3198	2980	3293
Цінні папери, що дають право на участь у капіталі	803	763	668
Боргові цінні папери	2395	2217	2625
3. Інші інвестиційні зобов'язання	16 742	18 185	19 062
Торговельні кредити	—	5059	5068
Кредити	9144	9328	10 262
Фінансовий лізинг	26	37	54
Валюта і депозити банків	234	264	247
Інші зобов'язання	7338	3497	3431
Усього інвестицій	23 815	25 966	27 884

*Джерело: Платіжний баланс України. — 2003. — № 1. — С. 54—55.

Саме сприятливий інвестиційний клімат може визначати активне надходження валютних коштів у країну в порядку здійснення операцій, пов'язаних з рухом капіталу. Позитивні зрушення у цьому напрямі відображають дані, наведені в табл. 11.2. А вже за I квартал 2003 р., за даними НБУ, чисте збільшення акціонерного капіталу становило 296 млн дол. США, що в 2,4 раза більше, ніж у відповідному періоді 2002 р. На

кінець I кварталу 2003 р. обсяги залучених прямих іноземних інвестицій досягли 6,2 млрд дол. США.

Що стосується здійснення інвестицій за кордон, то воно проводиться у безготівковій формі через кореспондентські рахунки уповноважених банків у комерційних банках у країнах, де міститься об'єкт інвестування. Кожна така операція потребує індивідуальної ліцензії НБУ на право її здійснення. Причому у разі високих економічних і політичних ризиків у країні інвестування чи ненадійного фінансового стану інвестора у видачі ліцензії може бути відмовлено.

Розміщення фізичними особами — резидентами України валютних цінностей на рахунках та вкладах за межами України, що передбачає відкриття громадянами України, іноземними громадянами та особами без громадянства, які постійно проживають на території України, у закордонному банку або іншій кредитній установі чи філії українського банку за межами України поточних чи депозитних рахунків з метою зберігання коштів та проведення розрахункових операцій, підлягає обов'язковому ліцензуванню з боку НБУ.

Що стосується кредитних операцій, то договори, які передбачають виконання резидентами боргових зобов'язань перед нерезидентами за залученими від нерезидентів кредитами, позиками (зі сплатою процентів за користування чи без такої сплати) в іноземній валюті, у тому числі поворотною фінансовою допомогою в іноземній валюті, підлягають обов'язковій реєстрації Національним банком України шляхом видачі резидентам реєстраційних свідоцтв.

Резиденти-позичальники залучають кредити від нерезидентів через уповноважені банки та уповноважені фінансово-кредитні установи. Якщо договором з нерезидентом передбачено одержання кредиту без надходження коштів на рахунок резидента-позичальника на території України або погашення заборгованості за таким кредитом здійснюватиметься з рахунка резидента в іноземному банку, то резидент-позичальник повинен у встановленому Національним банком України порядку одержати індивідуальну ліцензію на відкриття рахунка в іноземному банку. Резидент-позичальник зобов'язаний зареєструвати кредитний договір до фактичного одержання кредиту.

Регламентация міжбанківського валютного ринку передбачає визначення Національним банком України його структури, а також порядку й умов торгівлі іноземною валютою.

Визначення структури міжбанківського валютного ринку України передбачає встановлення Національним банком України суб'єктів цього ринку. До них, крім самого НБУ, належать:

- *уповноважені банки* (комерційні банки, що отримали ліцензію Національного банку України на здійснення операцій з валютними цінностями);

- *уповноважені фінансові установи* (що отримали ліцензію Національного банку України на здійснення операцій з валютними цінностями).

Крім того, для регламентації валютних операцій, здійснюваних на валютному ринку, Національним банком розроблено Класифікатор іноземних валют, згідно з яким валюти різних країн поділяються на три основні групи.

До *першої групи* Класифікатора належать вільно конвертовані валюти, які широко використовуються для здійснення платежів за міжнародними операціями та продаються на головних валютних ринках світу (долар США, євро, японська єна, англійський фунт стерлінгів, австралійський і канадський долар та ін.).

До *другої групи* Класифікатора відносять вільно конвертовані валюти, які не використовуються широко для здійснення платежів за міжнародними операціями та не продаються на головних валютних ринках світу (наприклад, новозеландські долари, кувейтські динари, сингапурські долари, мальтійські ліри, російські рублі та ін.).

Третя група Класифікатора охоплює неконвертовані валюти (наприклад, єгипетські фунти, білоруські рублі, туркменські манати та усі інші валюти, не віднесені до першої та другої груп валют).

Порядок торгівлі іноземною валютою передбачає регламентацію центральним банком умов купівлі іноземної валюти суб'єктами ринку для власних потреб і за дорученням клієнтів.

Усі валютні операції з валютами першої групи та операції з купівлі-продажу безготівкових іноземних валют за гривні здійснюються уповноваженими банками та уповноваженими фінансовими установами лише на таких умовах:

- 1) *«тод»* (поставка валюти відбувається сьогодні);
- 2) *«том»* (поставка валюти відбувається наступного робочого дня);
- 3) *«спот»* (поставка валюти відбувається на другий робочий день з дня укладення угоди).

На таких самих умовах дозволяється купувати готівкові іноземні валюти за безготівкові й готівкові іноземні валюти тієї ж групи Класифікатора та безготівкові й готівкові гривні.

Проведення валютних операцій на умовах «форвард», а також операцій з валютними деривативами (ф'ючерс, опціон тощо) не дозволяється. Банкам також *заборонено* здійснення безготівкових операцій з купівлі-продажу іноземної валюти першої групи за іноземну валюту інших груп, за винятком проведення таких операцій на міжнародних валютних ринках.

Укладення і підтвердження угод з купівлі-продажу іноземних валют першої групи за гривні між банками проводиться виключно у визначений проміжок часу, що називається *торговельною сесією*.

До початку торговельної сесії банк як за рахунок коштів своїх клієнтів, так і за рахунок власних коштів виконує заявки клієнтів (крім інших уповноважених банків), а також задовольняє власні потреби на купівлю-продаж іноземних валют першої групи. Незадоволені потреби клієнтів, а також власні потреби щодо купівлі-продажу цих іноземних валют уповноважений банк включає до зведеної заявки на участь у торговельній сесії, яка подається НБУ.

Уповноваженому банку забороняється брати участь у торговельній сесії без отримання підтвердження Національного банку України про прийняття заявки. Перевищувати зазначений у заявці обсяг купівлі іноземних валют під час Торговельної сесії також забороняється.

Суб'єкти міжбанківського валютного ринку України здійснюють на цьому ринку операції з купівлі-продажу іноземних валют за вільним договірним курсом купівлі та продажу за кожною операцією без обмеження розміру маржі між курсами купівлі та продажу і комісійної винагороди.

Купівля іноземної валюти на міжбанківському валютному ринку України при розрахунках з нерезидентами за *поточними торговельними операціями* здійснюється на підставі таких документів: договір з нерезидентом; вантажна митна декларація; акт виконаних робіт (наданих послуг); документи, передбачені при документарній формі розрахунків (акредитив, інкасо); довідка державної податкової адміністрації, в якій резидент зареєстрований як платник податків.

Підставою для купівлі іноземної валюти на міжбанківському валютному ринку України з метою виконання зобов'язань за

капітальними операціями та інших зобов'язань резидентів в іноземній валюті є такі документи:

1) оригінал кредитного договору, який свідчить про необхідність виконання резидентами зобов'язань в іноземній валюті;

2) копія кредитного договору, що свідчить про необхідність виконання зобов'язань в іноземній валюті за кредитами в іноземній валюті, залученими державою або під державні гарантії;

3) оригінал індивідуальної ліцензії Національного банку України на одержання резидентом кредиту в іноземній валюті від іноземного кредитора;

4) довідка уповноваженого банку із зазначенням даних про суму фактично одержаного резидентом кредиту, стан погашення заборгованості за кредитом та обсяг раніше придбаної іноземної валюти на погашення заборгованості за кредитом.

Іноземна валюта, придбана в установленому порядку через уповноважені банки та уповноважені фінансові установи на міжбанківському валютному ринку України, має бути використана резидентом протягом п'яти робочих днів з часу зарахування її на його поточний рахунок на цілі, вказані в заяві на купівлю іноземної валюти.

У разі порушення резидентами цих строків придбана іноземна валюта продається уповноваженим банком протягом п'яти робочих днів на міжбанківському валютному ринку України. При цьому позитивна курсова різниця, що може виникнути за такою операцією, щоквартально направляється до Державного бюджету України, а негативна — відноситься на результати господарської діяльності резидента.

Продаж за дорученням клієнта його власних коштів в іноземній валюті банки зобов'язані здійснювати протягом п'яти банківських днів з часу списання цих коштів з поточного рахунка клієнта. Гривневий еквівалент проданої на міжбанківському валютному ринку України іноземної валюти має бути зарахований на основний поточний рахунок власника коштів не пізніше двох банківських днів після надходження на кореспондентський рахунок відповідної суми в гривнях.

III. Регулювання ринку дорогоцінних металів у країні є таким напрямом валютної політики центрального банку, який охоплює сукупність заходів щодо регламентації порядку здійснення резидентами і нерезидентами операцій з дорогоцінними металами на території країни.

Ринок дорогоцінних металів являє собою особливу сферу економічних відносин, учасники яких здійснюють операції з купівлі-продажу та інші майнові угоди щодо переміщення дорогоцінних металів і фінансових активів, виражених у цих металах.

Дорогоцінні метали — це золото, срібло, платина і метали платинової групи (паладій, іридій, родій, осмій, рутеній) у будь-якому вигляді та стані (сировина, сплави, напівфабрикати, промислові продукти, хімічні сполуки, вироби, відходи, брухт тощо).

Однак об'єктом регулювання з боку центрального банку є операції не з усіма дорогоцінними металами в усіх їх видах, а операції з банківськими металами, поняття яких є дещо відмінним.

Банківські метали — це дорогоцінні метали (золото, срібло, платина, метали платинової групи), доведені (афіновані) до найвищих проб відповідно до світових стандартів у зливках і порошках, що мають сертифікат якості, а також монети, вироблені з дорогоцінних металів. Найвищими пробами банківських металів визнаються проби, не нижчі ніж: а) для золота — 995,0; б) для срібла — 999,0; в) для платини та паладію — 999,5.

Регулювання ринку банківських металів центральним банком здійснюється шляхом визначення переліку відповідних операцій, обмеження кола учасників ринку та встановлення умов і порядку реалізації відповідних угод.

В Україні Національним банком регламентується конкретний *перелік операцій*, що можуть здійснювати комерційні банки з банківськими металами на підставі письмового дозволу НБУ на здійснення операцій з валютними цінностями. До операцій, що можуть здійснюватись на внутрішньому валютному ринку України, відносять:

1) відкриття кореспондентських рахунків у банківських металах в інших уповноважених банках, у НБУ та проведення операцій з ними;

2) відкриття та ведення кореспондентських рахунків у банківських металах інших уповноважених банків;

3) відкриття та ведення поточних і депозитних рахунків клієнтів у банківських металах;

4) купівля-продаж банківських металів за гривні;

5) залучення банківських металів на вклади (депозити) клієнтів (крім банків);

б) залучення та розміщення міжбанківських депозитів у банківських металах;

7) надання та отримання міжбанківських кредитів у банківських металах;

8) надання кредитів у банківських металах резидентам (юридичним особам та фізичним особам — суб'єктам підприємницької діяльності);

9) надання та отримання банківських металів у заставу;

10) відповідальне зберігання банківських металів у Національному банку, в інших уповноважених банках, у власному сховищі;

11) перевезення банківських металів;

12) обмін зливка банківського металу на зливки цього ж металу меншої маси (за незмінної загальної маси металу);

13) конвертація одного банківського металу в інший.

Уповноважені банки на підставі письмового дозволу НБУ можуть здійснювати операції з банківськими металами і на міжнародних ринках. До складу таких операцій, зокрема, відносять:

а) відкриття та ведення кореспондентських рахунків у банківських металах у банках нерезидентах;

б) купівлі-продаж банківських металів за іноземну валюту;

в) розміщення міжбанківських депозитів у банківських металах;

г) отримання міжбанківських кредитів у банківських металах;

д) надання та отримання банківських металів у заставу;

е) відповідальне зберігання банківських металів у банках-нерезидентах.

Національним банком України заборонено використання банківських металів у вигляді злиwkів і порошків як засобу обігу та засобу платежу (крім сплати процентів у банківських металах). Не дозволяється також випускати ощадні (депозитні) сертифікати у банківських металах.

Національним банком України обмежене і коло учасників угод з купівлі-продажу банківських металів. Операції з купівлі-продажу банківських металів здійснюються на міжбанківському валютному ринку України та міжнародних ринках лише уповноваженими банками і самим Національним банком України. Усі інші продавці і покупці банківських металів виконують відповідні операції лише за посередництва цих суб'єктів.

Операції з купівлі-продажу банківських металів здійснюються на умовах «тод», «том» або «спот». На умовах «форвард» (у

межах 50 % ліміту відкритої валютної позиції в банківських металах) можуть відбуватися угоди з купівлі-продажу металів за іноземну валюту першої групи Класифікатора іноземних валют.

Між уповноваженими банками операції з купівлі-продажу банківських металів за гривні проводяться за вільним договірним курсом без обмеження розміру маржі між курсами та комісійної винагороди. Укладення відповідних угод здійснюється виключно під час проведення торговельної сесії на міжбанківському валютному ринку України. При цьому до початку сесії уповноважений банк виконує заявки на купівлю-продаж банківських металів за рахунок власних коштів і коштів своїх клієнтів. І тільки після цього незадоволені потреби щодо купівлі-продажу банківських металів включаються банком до зведеної заявки на участь у торговельній сесії.

В Україні діють також обмеження щодо продажу банком фізичній особі (без ідентифікації) протягом одного робочого дня банківських металів з відповідною фізичною поставкою. Сума такого продажу обмежена максимальним розміром 50 000 грн.

Для обліку усіх операцій з банківськими металами та складання фінансової звітності комерційними банками використовуються офіційні курси банківських металів, установлені Національним банком України.

IV. Реалізація заходів валютного контролю передбачає виконання центральним банком сукупності функцій щодо забезпечення дотримання резидентами і нерезидентами норм чинного в країні валютного законодавства.

В Україні головним органом, на який покладено функції валютного контролю, є *Національний банк України*, що забезпечує:

по-перше, контроль за виконанням правил регулювання валютних операцій на території України з усіх питань, не віднесених законодавством до компетенції інших державних органів;

по-друге, виконання уповноваженими банками функцій щодо здійснення валютного контролю згідно з чинними актами валютного законодавства України.

При цьому *уповноважені банки* здійснюють контроль за валютними операціями, що провадяться резидентами і нерезидентами через ці банки, тобто вони є *агентами валютного контролю*. Змістом зазначеного контролю є запобігання уповноваженими банками проведенню резидентами і нерезидентами через ці банки незаконних валютних операцій і

своєчасне інформування про це Національного банку України та відповідних державних органів.

Валютному контролю підлягають усі валютні операції з участю резидентів і нерезидентів, а також зобов'язання щодо декларування валютних цінностей. Органи, що здійснюють валютний контроль, у межах своїх повноважень мають право вимагати й одержувати від резидентів і нерезидентів повну інформацію про здійснення ними валютних операцій і стан банківських рахунків в іноземній валюті.

Основні сфери спрямування валютного контролю визначаються такими основними напрямками:

- наявність необхідних дозволів на валютні операції та їх відповідність нормам чинного валютного законодавства;
- організація платежів в іноземній валюті, умови і порядок проведення розрахунків між резидентами і нерезидентами;
- повнота і об'єктивність обліку, звітності та документації за валютними операціями.

Санкції за порушення норм валютного законодавства можуть передбачати накладення штрафу, позбавлення ліцензій на право здійснення валютних операцій, а також притягнення до адміністративної відповідальності.

Конкретний порядок організації валютного контролю та механізм застосування відповідних санкцій передбачено відповідними нормами Декрету Кабінету Міністрів України «Про систему валютного регулювання і валютного контролю» № 15—93 від 19 лютого 1993 р. та «Положенням про валютний контроль», затвердженим постановою Правління Національного банку України № 49 від 8 лютого 2000 р.

Відповідними нормативними документами регламентовано, які саме порушення при здійсненні тих чи інших валютних операцій призводять до накладення стягнень. До таких порушень, зокрема, належать:

1. Здійснення комерційними банками операцій з валютними цінностями без одержання генеральної ліцензії НБУ.
2. Здійснення резидентами і нерезидентами операцій з валютними цінностями, що потребують одержання ліцензії НБУ, без одержання такої ліцензії.
3. Торгівля іноземною валютою банками та іншими фінансово-кредитними установами без одержання ліцензії НБУ та з порушенням порядку й умов торгівлі валютними цінностями на міжбанківському валютному ринку України.

4. Невиконання уповноваженими банками зобов'язань щодо купівлі іноземної валюти на міжбанківському валютному ринку України за дорученням і за рахунок резидентів з метою забезпечення виконання ними своїх зобов'язань.

5. Нездійснення уповноваженими банками функцій агента валютного контролю в частині запобігання проведенню резидентами і нерезидентами через ці банки незаконних валютних операцій.

6. Здійснення розрахунків між резидентами і нерезидентами в межах торговельного обороту без участі уповноваженого банку або здійснення розрахунків між резидентами і нерезидентами в межах торговельного обороту у валюті України без одержання індивідуальної ліцензії НБУ.

7. Невиконання резидентами вимог щодо порядку та строків декларування валютних цінностей та іншого майна.

8. Несвоєчасне подання, приховування або перекручення встановленої Національним банком України звітності про валютні операції.

9. Одержання резидентами кредитів, позик в іноземній валюті від нерезидентів без реєстрації договорів.

Відповідальність за перелічені порушення може передбачати накладення штрафу на суму, еквівалентну частині або повній вартості валютної операції, здійсненої з порушенням, а для банківських установ може ще й супроводжуватися позбавленням генеральної ліцензії НБУ на право здійснення валютних операцій, а то і виключенням з Державного Реєстру банків.

Підставою для застосування НБУ і його територіальними управліннями зазначених санкцій можуть бути:

1) матеріали перевірок, що здійснюються уповноваженими працівниками центрального апарату та територіальних управлінь НБУ;

2) матеріали перевірок, що здійснюються уповноваженими працівниками державних органів валютного контролю;

3) матеріали перевірок, що здійснюються уповноваженими працівниками державних контрольних і правоохоронних органів, які не належать до органів валютного контролю.

У разі виявлення порушень валютного законодавства з боку банків уповноваженими працівниками НБУ складається протокол за встановленою формою, який вручається керівникові (посадовій особі, котра виконує його обов'язки) банку, де безпосередньо здійснювалася відповідна перевірка. За кожним

випадком порушення, що виявлене під час однієї перевірки, складається окремий протокол. До нього обов'язково додаються інші документи, які свідчать про факти порушень.

Матеріали про порушення валютного законодавства залежно від суми штрафу розглядають та приймають рішення про застосування санкцій:

⇒ до 10,0 тис. дол. США — начальники територіальних управлінь НБУ;

⇒ до 50 тис. дол. США — директор Департаменту валютного контролю та ліцензування НБУ;

⇒ до 100 тис. дол. США — Голова НБУ та його заступники.

Санкції у вигляді позбавлення ліцензії, виключення з Державного Реєстру банків, а також застосування штрафу, що перевищує суму, еквівалентну 100 тис. дол. США, застосовуються виключно на підставі постанови Правління НБУ.

У разі несплати комерційним банком або фінансовою установою штрафу в зазначений строк постанова про притягнення їх до відповідальності підлягає примусовому виконанню органами державної виконавчої служби за місцезнаходженням порушника в порядку, визначеному чинним законодавством України. В окремих випадках з метою захисту інтересів клієнтів та забезпечення фінансової надійності комерційних банків постановою Правління Національного банку України для уповноважених банків може встановлювати інший строк сплати штрафів, але він не може перевищувати двох років. Зменшення розмірів сум штрафних санкцій не допускається.

11.4. Діяльність центрального банку зі складання та регулювання платіжного балансу

Важливим напрямом валютної політики центрального банку кожної країни є складання та регулювання сальдо платіжного балансу, який відбиває кількісне і якісне вартісне вираження масштабів, структури і характеру зовнішньоекономічних операцій країни та її участі у світовому господарстві.

Платіжний баланс — це співвідношення усіх фактичних платежів, здійснених даною країною іншим країнам, та надходжень коштів, отриманих нею з-за кордону.

Платіжний баланс є документом, що відображає систематизований запис усіх економічних угод, здійснюваних резидентами даної країни з її нерезидентами. Платіжний баланс може складатись або за певний період (рік, місяць, квартал) або на певну дату (у вигляді співвідношення міжнародних надходжень і платежів на даний момент). Відображаючи усі операції, здійснені між національною економікою та господарствами інших країн, платіжний баланс слугує важливою інформаційною базою для розроблення основних засад валютної, грошово-кредитної, зовнішньоекономічної політики держави, оцінки перспектив щодо участі країни у міжнародному поділі праці та її позицій на світових ринках. Тому складання платіжного балансу є обов'язковою вимогою Міжнародного валютного фонду до всіх країн-членів.

Згідно з рекомендаціями МВФ складання платіжного балансу має ґрунтуватися на чіткому визначенні цілого ряду понять: резидента (нерезидента), економічної території, поняття угоди, обліку цін та моменту здійснення угоди.

Визначення поняття *резидента (нерезидента)* для складання платіжного балансу загалом відповідає системі національних рахунків. Резидентом є суб'єкт ринку, що функціонує на економічній території даної країни більше року, має тут центр економічного інтересу, тобто веде господарську діяльність на території країни і має намір тривалий час продовжувати цю діяльність.

Під *економічною територією* розуміють географічну територію, на яку поширюється юрисдикція уряду даної країни і на якій товари, робоча сила і капітал мають можливість вільно переміщуватися. Економічна територія країни включає також її повітряний простір, територіальні води і континентальний шельф, на який країна має виключне право володіння.

Поняття *угоди* передбачає обмін матеріальними або фінансовими активами між резидентами і нерезидентами. Угода визначається як економічний потік, котрий відображає створення, перетворення, передання або знищення економічної цінності і передбачає зміну власності на товари і фінансові активи, надання послуг, робочої сили і капіталу.

Облік цін згідно з рекомендаціями спеціалістів МВФ здійснюється на основі використання ринкової ціни. Вона являє собою суму коштів, яку покупці, котрі бажають придбати товари чи фінансові активи, сплачують продавцям відповідно до кожної конкретної угоди.

Момент здійснення угоди може визначатися за датою її укладення, датою відвантаження товару, датою перетинання кордону тощо. Загальним правилом при визначенні моменту здійснення угоди є фіксація зміни права власності на економічні цінності.

Структура платіжного балансу передбачає групування всіх операцій, що в ньому відображаються, за окремими статтями і розділами залежно від характеру здійснюваних зовнішньоекономічних угод. Ці угоди поділяються на два види: 1) *поточні*, пов'язані з рухом товарів, послуг, доходів, трансфертів, і 2) *фінансові*, пов'язані з інвестиційною діяльністю, а також операціями з активами і зобов'язаннями.

Сьогодні структура платіжного балансу є стандартизованою відповідно до чинних методичних вказівок МВФ. Структурно основні компоненти платіжного балансу групуються за двома рахунками: 1) рахунок поточних операцій і 2) рахунок операцій з капіталом і фінансових операцій.

I. **Рахунок поточних операцій** охоплює всі операції, здійснювані резидентами і нерезидентами з реальними цінностями, також операції, пов'язані з безоплатним наданням чи одержанням цінностей для поточного використання. У структурі рахунка поточних операцій виділяють такі чотири елементи: 1) баланс товарів, 2) баланс послуг, 3) доходи і 4) поточні трансферти.

Баланс товарів (або торговельний баланс) показує співвідношення між доходами від експорту товарів і витратами, здійснюваними на оплату імпорту товарних цінностей. Облік експорту та імпорту товарів ведеться у цінах FOB, що не включають витрат на перевезення і страхування товарів, оскільки дані витрати належать до послуг і проходять у балансі за відповідною статтею.

Баланс послуг є частиною платіжного балансу, що відображає надходження коштів за надані нерезидентам послуги і витрати на оплату послуг, які отримуються резидентами. При цьому у платіжному балансі відображається рух коштів за такими видами послуг, як транспортні, подорожні, будівельні, фінансові, страхові, послуги зв'язку, комп'ютерні та інформаційні послуги, роялті та ліцензійні послуги, реклама та маркетинг, наукові та конструкторські послуги, урядові послуги та інші.

Доходи є статтею поточного рахунка платіжного балансу, що відображає рух коштів, пов'язаних з такими операціями: а) оплатою праці, тобто виплатами заробітної плати працівникам

даної країни за роботу, виконану за кордоном; б) доходами від прямих, портфельних та інших інвестицій, що передбачають сплату коштів за результатами пайової участі у капіталі компаній, дивідендів за акціями, процентів за облігаціями і банківськими кредитами тощо.

Поточні трансферти є статтею рахунка поточних операцій, яка показує некомпенсоване передання даній країні матеріальних та фінансових цінностей з-за кордону, і навпаки. Вони включають, з іншого боку, державні трансферти у вигляді гуманітарної допомоги, внесків до міжнародних організацій, надання технічної допомоги, а з іншого — грошові перекази працюючих за кордоном, а також дарування, спадщину, аліменти, пенсії та інші виплати.

II. Рахунок операцій з капіталом і фінансових операцій — це розділ платіжного балансу, в якому відображається співвідношення між іноземними активами та зобов'язаннями резидентів і нерезидентів даної країни. Відповідно до назви його двома основними складовими є рахунок операцій з капіталом та фінансовий рахунок.

Рахунок операцій з капіталом включає всі операції, які передбачають, по-перше, одержання або сплату капітальних трансфертів, а по-друге, придбання і використання неvirобничих, нефінансових активів. У першому випадку йдеться про передання права власності на основні фонди, списання боргу за ввезені мігрантами ресурси, а в другому — про передання прав на користування землею та її надрами, патентів, ліцензій, авторських прав тощо.

Фінансовий рахунок охоплює усі операції з фінансовими активами і зобов'язаннями резидентів щодо нерезидентів. Усі ці операції за функціональними ознаками класифікуються на чотири основні групи: 1) прямі інвестиції; 2) портфельні інвестиції; 3) інші інвестиції; 4) резервні активи.

Прямі інвестиції відображають вкладення коштів резидентами у діяльність зарубіжних підприємств з метою справляти стійкий вплив на діяльність такого підприємства в іншій країні. Вкладення коштів вважаються прямими інвестиціями, якщо вони забезпечують 10-відсоткову участь у капіталі підприємства. Як правило, такого роду капіталовкладення передбачають придбання відповідної кількості простих акцій, що забезпечують право голосу їх власникові.

Портфельні інвестиції охоплюють вкладення коштів резидентів у цінні папери, які надають право участі у капіталі, а

також боргові цінні папери, за винятком тих коштів, що належать до прямих інвестицій та резервних активів. Сюди належать вкладення в акції різних типів (не для контролю над підприємством), облігації та інші боргові зобов'язання, а також різні види похідних фінансових інструментів.

Інші інвестиції відображають вкладення за залишковим принципом, тобто операції, що не відносяться до прямих і портфельних інвестицій та резервних активів. Сюди належать торговельні кредити (тобто комерційні кредити постачальників або аванси покупців), банківські кредити, готівкова валюта (поза банківською системою), депозити у банках, довгострокові кредити МВФ та міжнародних валютно-кредитних організацій, прострочена заборгованість.

Резервні активи відображають іноземні валютні активи у різних формах, що перебувають під контролем центрального банку країни. До них відносять монетарне золото, спеціальні права запозичення, резервна позиція в МВФ, іноземна валюта (готівка і кошти на рахунках у банках-нерезидентах), а також зарубіжні фінансові активи у вигляді ліквідних цінних паперів, номінованих в іноземній валюті.

Побудова платіжного балансу ґрунтується на принципах бухгалтерського обліку, що передбачає відображення кожної економічної операції подвійним записом — кредитом однієї статті і дебетом іншої. Це підтверджує опосередковування рухом валютних потоків руху реальних економічних цінностей. У разі якщо економічні цінності (товари, послуги, фінансові активи) надаються безоплатно, для висвітлення цієї операції подвійним записом використовується спеціальна стаття «трансферти».

Статті платіжного балансу являють собою рядки таблиці. При цьому дебет за кожною статтею вказується зі знаком «-», а кредит — зі знаком «+». Це означає, що за дебетом рахунків платіжного балансу відображається надходження благ (товарів, послуг, фінансових зобов'язань — при видачі кредитів за кордон) у дану країну, за які її резиденти мають здійснювати відповідні платежі, тобто має місце вплив валютних коштів, що і показується зі знаком «-». І навпаки, за кредитом рахунків платіжного балансу показується вплив благ із країни (експорт товарів і послуг, видачу фінансових зобов'язань — при отриманні кредитів з-за кордону), за який її резиденти отримують валютні платежі, що і показується зі знаком «+».

Кожна угода у платіжному балансі має фіксуватися двічі, але з протилежними знаками. Тому загальний баланс має перебувати у

стані рівноваги. Утім на практиці дану умову дотримати досить важко, оскільки для складання балансу використовуються різні джерела, що зумовлює часові та вартісні розбіжності. Для врівноваження балансу ці розбіжності наводяться у спеціальній статті «помилки й упущення».

З бухгалтерського погляду платіжний баланс завжди перебуває у стані рівноваги, проте за окремими його розділами має місце або *активне сальдо* (якщо надходження валюти перевищують платежі), або *пасивне сальдо* (якщо валютні платежі перевищують надходження). Так, наприклад, активне сальдо за поточним рахунком платіжного балансу показує, що країна більше продає товарів і послуг за кордон, аніж закуповує їх, а пасивне сальдо відображає, відповідно, зворотну ситуацію. Активне ж сальдо фінансового рахунка показує зниження іноземних активів резидентів або зростання іноземних зобов'язань країни, а пасивне — навпаки, відображає зростання іноземних активів (відплив капіталів) чи зменшення іноземних зобов'язань (погашення кредитів).

Загалом сальдо рахунка поточних операцій урівноважується протилежним за знаком сальдо рахунка операцій з капіталом і фінансових операцій, а кінцевий підсумок платіжного балансу дорівнює нулю. Таким чином, усі переміщення капіталів є балансуєчими статтями для руху товарів і послуг. Наприклад, якщо країна імпортує товарів більше, аніж експортує, то для оплати різниці необхідно залучити відповідні валютні кошти у формі іноземних інвестицій чи кредитів. Згідно з рекомендаціями МВФ до складу балансуєчих статей, тобто тих статей, за рахунок яких здійснюється, власне, фінансування сальдо платіжного балансу, відносять зміни у резервних активах країни, а також кредитів МВФ та інших офіційних позик на міжнародному ринку. Відокремлення зазначених балансуєчих статей від основних статей платіжного балансу, що пов'язані з рухом товарів, послуг і капіталів і мають самостійне значення, дає змогу визначити загальне сальдо платіжного балансу, тобто встановити, яким воно є — активним чи пасивним.

Загалом величина сальдо за різними розділами платіжного балансу визначається під впливом цілого ряду різноманітних факторів. До них, зокрема, належать такі.

По-перше, це *нерівномірність економічного розвитку різних країн*, що впливає на їхні конкурентні позиції на світових ринках та визначає місце у світовій торгівлі. Даний фактор, наприклад, показує роль міжнародної конкуренції між основними світовими

центрами економічного розвитку (США, Західна Європа, країни Південно-Східної Азії) у формуванні їхніх платіжних балансів, виявом чого є поступова зміна їх позиції на світових ринках — від активного сальдо платіжного балансу США і дефіцитів балансів країн Західної Європи й Японії одразу після Другої світової війни до значного дефіциту торговельного балансу США в сучасних умовах і активного сальдо їхніх основних конкурентів.

По-друге, *глобалізація економічних процесів*, що визначає істотні спрощення при переміщеннях капіталів між країнами, обумовлює рух значних обсягів короткострокових вкладень, що часто-густо мають виключно спекулятивний характер і за наявності кризових явищ на світових фінансових ринках (кризи 90-х років минулого століття у Мексиці, Аргентині, країнах Південно-Східної Азії) можуть призводити до значних дефіцитів платіжних балансів.

По-третє, *фінансовим фактором впливу* на платіжний баланс країни є зовнішні державні витрати, спрямовані на забезпечення досягнення різноманітних економічних і політичних цілей (наприклад, утримання воєнних баз чи ведення військових дій за кордоном, надання фінансової і гуманітарної допомоги іншим країнам).

По-четверте, *інфляційні процеси і нестабільність внутрішнього грошового обігу* в країні можуть спричиняти підвищення собівартості й цін на продукцію національних виробників, ускладнюючи їх конкурентні позиції на світових ринках та обмежуючи можливості експорту. Крім того, дестабілізація грошового обігу та неконтрольовані темпи інфляції в країні можуть зумовлювати відплив капіталів за кордон. Усе це негативно позначається на сальдо платіжного балансу, змушуючи країну вдаватися до зарубіжної допомоги і зовнішніх запозичень.

По-п'яте, *різні види таких надзвичайних обставин*, як неврожаї, стихійні лиха, катастрофи, терористичні акти, можуть украй негативно вплинути на стан платіжного балансу країни з огляду на стимулювання відпливу капіталів за кордон, порушення виробничих циклів усередині країни та зниження обсягів експортних операцій.

Регулювання сальдо платіжного балансу належить до найважливіших завдань валютної політики центрального банку, позаяк рівновага платіжного балансу безпосередньо позначається на стабільності валютного курсу та грошового обігу всередині країни. Цей вплив реалізується через можливість різких коливань попиту на

іноземну валюту на внутрішньому валютному ринку країни, що є наслідком тих чи інших змін в обсягах та структурі відповідних зовнішньоекономічних операцій, які відображаються у платіжному балансі й адекватний аналіз яких дає змогу центральному банку виробити правильні заходи валютного регулювання для забезпечення стабільності валютного ринку та досягнення цілей валютної політики.

Вибір інструментів валютної політики для регулювання сальдо платіжного балансу залежить від того, є воно пасивним чи активним. Так, за пасивного сальдо платіжного балансу необхідно вживати заходів, спрямованих на стимулювання експорту, обмеження імпорту, сприяння залученню іноземних капіталів та обмеження їх відпливу. За активного платіжного балансу валютне регулювання може бути спрямоване на усунення небажаного надмірного активного сальдо, для чого вживаються заходи зі стимулювання імпорту й обмеження експорту, сприяння вивезенню капіталів, у тому числі й через надання кредитів, і обмеження їх ввезення в країну.

Для досягнення зазначених цілей валютна політика центрального банку може передбачати таке використання відповідних інструментів.

По-перше, *дисконтна політика* за пасивного сальдо платіжного балансу через підвищення ставки рефінансування центрального банку може підвищити ринкову норму процента в країні загалом, що може мати своїм наслідком додаткове залучення іноземних капіталів у країну, які шукають вигідні сфери свого застосування. За активного сальдо — навпаки, зниження облікової ставки центрального банку є додатковим фактором експорту капіталів із країни.

По-друге, *девізна політика* через відповідні валютні інтервенції центрального банку може впливати на динаміку обмінного курсу національної валюти, визначаючи її девальвацію чи ревальвацію. Так, за пасивного сальдо платіжного балансу центральний банк може вдатися до заходів щодо девальвації національної валюти, що спрямовано на стимулювання експорту і стримування імпорту товарів через отримання національними виробниками продукції, яка продається за кордоном, так званої девальваційної премії, а отже і можливостей зниження цін і перемоги у конкурентній боротьбі на зовнішніх ринках. І навпаки, за активного сальдо центральний банк може вдатися до ревальвації національної валюти задля стимулювання імпорту товарів.

По-третє, *валютні обмеження*, запроваджені центральним банком, є активним засобом адміністративного впливу на операції на валютному ринку, що необхідно, як правило, для подолання дефіциту платіжного балансу. При цьому центральним банком можуть запроваджуватися, зокрема, обов'язковий продаж валютної виручки експортерами, ліцензування продажу іноземної валюти імпортерам, зосередження валютних операцій у небагатьох уповноважених банках. Спрямованість цих заходів передбачає обмеження вивезення капіталу з країни.

По-четверте, *заходи грошово-кредитної політики*, спрямовані на регулювання обсягу грошової маси в країні, впливають також і на валютний курс у разі порівняно ліберального режиму здійснення операцій на внутрішньому валютному ринку. За таких обставин рестриктивні заходи грошово-кредитної політики можуть сприяти підвищенню обмінного курсу національної валюти, що може бути необхідним за активного сальдо платіжного балансу, а експансіоністська монетарна політика, навпаки, сприяючи зниженню курсу, дає змогу поліпшити ситуацію при дефіциті платіжного балансу.

Якщо сальдо платіжного балансу пасивне, то для його зрівноваження використовується ряд методів, які можна поділити на дві основні групи: тимчасові й остаточні.

Тимчасові методи покриття дефіциту платіжного балансу передбачають залучення іноземних кредитів (державних і приватних), відстрочення погашення вже залучених кредитів, отримання позичок від міжнародних валютно-кредитних організацій.

Остаточними методами покриття сальдо платіжного балансу є використання офіційних золотовалютних резервів країни, а також залучення іноземної допомоги.

В Україні практичні заходи зі складання платіжного балансу були розпочаті з 1993 р., коли спільною Постановою Національного банку і Кабінету Міністрів «Про деякі питання складання платіжного балансу» № 737 від 17 вересня 1993 р. відповідальність за складання платіжного балансу було покладено на Національний банк України, що згодом було підтверджено у законодавчому порядку із прийняттям Закону України «Про Національний банк України». А новою спільною Постановою Національного банку і Кабінету Міністрів № 517 від 17 березня 2000 р. було встановлено порядок координації дій

міністерств і відомств щодо формування інформаційної бази платіжного балансу.

Відповідно до зазначеної постанови в Україні діє система збору інформації за міжнародними операціями для складання платіжного балансу, яка об'єднує два типи такого збору:

1) *банківський* — під егідою НБУ, що забезпечує збирання інформації про валютні операції від уповноважених банків за формою № 1-ПБ;

2) *статистичний* — під егідою Державного комітету статистики України, що ґрунтується на звітності підприємств і організацій, які відкрили рахунки в іноземних банках за формою № 2-ПБ.

Основою інформаційної бази для складання платіжного балансу України є банки, які декларують здійснені протягом кожного місяця операції з нерезидентами, що проведені за дорученням клієнтів та від власного імені. При цьому, крім дебетових та кредитових оборотів за коррахунками з розбивкою за операціями, уповноважені банки надають інформацію про залишки на коррахунках на початок і кінець звітного періоду. Важливими елементами інформаційної бази для складання платіжного балансу є також дані Державної митної служби України щодо митного декларування товарів, які перетинають кордон, а також Міністерства фінансів України про стан зовнішньої довгострокової заборгованості держави.

На Національний банк України покладені обов'язки безпосереднього складання платіжного балансу, а також розроблення методологічної та методичної бази для аналізу і прогнозування платіжного балансу. З цією метою НБУ координує дії всіх установ для концентрації повної інформації, необхідної для складання платіжного балансу.

Слід зазначити, що платіжний баланс складається у нейтральній або в аналітичній формі.

Нейтральна форма платіжного балансу передбачає об'єднання всіх без винятку статей (як основних, так і балансуєчих) у двох розділах за поточним і капітальним рахунком, а для забезпечення рівності додається стаття «помилки й упущення», що дає змогу зафіксувати нульове сальдо. Однак недоліком нейтральної форми платіжного балансу є те, що вона не дозволяє оцінити конкретний стан зовнішньоекономічної діяльності країни загалом, а дає уявлення лише за окремими видами операцій.

Аналітична форма платіжного балансу відображає його статті таким чином, щоб первинні, автономні операції були відокремлені від урівноважуючих (балансуєчих) записів. Це дає

зможу вивести активне чи пасивне сальдо платіжного балансу загалом та отримати фактичні результати зовнішньоекономічної діяльності країни (табл. 11.3).

Таблиця 11.3

**ДИНАМІКА ПЛАТІЖНОГО БАЛАНСУ УКРАЇНИ
(ЗА АНАЛІТИЧНОЮ ФОРМОЮ)*, млн дол. США**

Статті платіжного балансу	2001 р.	2002 р.	2003 р.	I кв. 2004 р.	II кв. 2004 р.	III кв. 2004 р.
<i>Рахунок поточних операцій</i>	1402	3173	2891	1669	2342	1764
Баланс товарів та послуг	613	1857	1288	1309	1767	1232
експорт товарів та послуг	21 086	23 351	28 953	8717	9939	10 056
імпорт товарів та послуг	-20 473	-21 494	-27 665	-7408	-8172	-8824
Баланс товарів	198	710	-269	767	1460	683
експорт товарів	17 091	18 669	23 739	7344	8544	8490
імпорт товарів	-16 893	-17 959	-24 008	-6577	-7084	-7807
Баланс послуг	415	1147	1557	542	307	549
експорт послуг	3995	4682	5214	1373	1395	1566
імпорт послуг	-3580	-3535	-3657	-831	-1088	-1017
Доходи (сальдо)	-667	-606	-581	-105	-171	-171
Поточні трансферти (сальдо)	1456	1922	2184	465	746	703
<i>Рахунок операцій з капіталом та фінансових операцій</i>	-188	-1050	247	-481	-641	775
Рахунок операцій з капіталом	3	15	-17	16	2	4
Фінансовий рахунок	-191	-1065	264	-497	-643	771
прямі інвестиції	796	698	1411	310	574	387
портфельні інвестиції	-866	-1716	-922	60	-409	779
інші інвестиції	-94	-47	-225	-867	-808	-395
Помилки та	-231	-885	-953	-85	107	-35

упущення						
БАЛАНС	983	1238	2185	1103	1808	2504

Закінчення табл. 11.3

Статті платіжного балансу	2001 р.	2002 р.	2003 р.	I кв. 2004 р.	II кв. 2004 р.	III кв. 2004 р.
Фінансування сальдо	-983	-1238	-2185	-1103	-1808	-2504
Резервні активи	-1606	-1045	-2045	-1039	-1724	-2440
Використання кредитів МВФ (чисте)	-79	-191	-215	-64	-84	-64
використано	375	0	0	0	0	0
погашено	-454	-191	-215	-64	-84	-64
Виключне фінансування	702	-2	75	0	0	0

*Джерело: Платіжний баланс України за 9 місяців 2004 р. — С. 10.

Як випливає з даних табл. 11.3, платіжний баланс України протягом останніх чотирьох років зводився з позитивним сальдо, що загалом визначало перевищення припливу іноземної валюти в країну над її відпливом. Це забезпечило можливість нарощування резервних активів Національного банку України та погашення раніше отриманих кредитів МВФ. Так, за I—III квартали 2004 р. позитивне сальдо платіжного балансу України становило 5,4 млрд дол. США. При цьому позитивне сальдо рахунка поточних операцій становило понад 5,7 млрд дол. Збільшення експорту товарів відбулося за рахунок сприятливої кон'юнктури ринків чорних металів, хімічної продукції та зростання експорту машинобудівельної продукції. Зростання експорту послуг відбувається передусім за рахунок збільшення обсягів різних видів транспортних послуг (залізничного, повітряного, трубопровідного). Від'ємне ж сальдо фінансового рахунка за цей період було зумовлене переважно значними виплатами за статтею «Портфельні інвестиції» (0,8 млрд дол.), зокрема, по облігаціях зовнішньої державної позики.

Схема побудови платіжного балансу за принципом подвійного запису, коли кожна зовнішньоекономічна операція відображається за дебетом і кредитом, дає змогу правильно оцінити, чи відбувається приплив валюти в країну, чи має місце її

відплив. Загальне правило тут діє таке. Якщо має місце приплив валюти (тобто операція проводиться за кредитом) у балансі відповідна сума показана зі знаком «+». Як видно із даних табл. 11.3, приплив валюти в Україну у I кварталі 2004 р. за рахунком поточних операцій становив 1764 млн дол. США, з яких 683 млн дол. припливу валютної виручки забезпечено перевищенням експорту товарів над імпортом, а 549 млн дол. — відповідно експортом послуг. Знак «+», що показується у балансі, означає фактичне зростання пропозиції валюти на внутрішньому валютному ринку країни (у результаті зростання експортних операцій).

Якщо має місце відплив валютних коштів з країни, тобто операція проводиться за дебетом, у платіжному балансі відповідні суми угод відображаються зі знаком «-». Як свідчать дані таблиці, відплив валютних коштів за фінансовим рахунком у I та II кварталах 2004 р. становив відповідно 497 та 643 млн дол. США. Знак «-» за статтею балансу означає відповідне зростання попиту на валюту на внутрішньому валютному ринку (іноземну валюту необхідно придбати для виконання зовнішніх зобов'язань, наприклад для погашення облігаційних позик чи іноземних кредитів).

Позитивне сальдо платіжного балансу на суму 2504 млн дол. США в III кварталі 2004 р. означає чистий приплив валютних коштів у країну за аналізований період. Дані ресурси можуть бути використані для поповнення валютних резервів центрального банку (що й було здійснено на суму 2440 млн дол.) або на погашення кредитів міжнародних валютно-кредитних організацій (погашення 64 млн дол. кредиту МВФ). При цьому збільшення валютних резервів відбувається через придбання валюти на ринку, тобто має місце попит на валюту і тому дана операція відображається за дебетом, тобто зі знаком «-». Якби Національний

банк продавав валюту з резервів, то стимулювалася б пропозиція і на внутрішній валютний ринок надходили б додаткові кошти, а сама операція відображалася б за кредитом, тобто зі знаком «+».

Отже, у табл. 11.3, що подає аналітичну схему платіжного балансу, видно чіткий поділ усіх статей на основні й балансуючі. Усі статті над рядком «баланс» належать до основних, первинних, оскільки вони самостійно визначають приплив або відплив іноземної валюти, формуючи загальне сальдо платіжного балансу (позитивне чи негативне). Усі статті, що перебувають під рядком «баланс», є похідними, балансуючими, що врівноважують вплив

первинних статей на кон'юнктуру внутрішнього валютного ринку. Відтак зміна первинних операцій у платіжному балансі автоматично тягне за собою проведення вторинних операцій. При здійсненні основних операцій виникає чистий приплив іноземної валюти на внутрішній валютний ринок, який може дестабілізувати його і зумовити значні коливання валютного курсу. Тому центральний банк змушений проводити відповідні операції з резервами для забезпечення належної стабільності валютного ринку і динаміки обмінного курсу.

Таким чином, глибокий, всебічний аналіз стану платіжного балансу дає змогу належно використовувати його результати у регулятивній діяльності НБУ у валютній сфері економічних відносин шляхом застосування відповідних інструментів механізму курсоутворення (передусім через заходи девізної політики) та оптимального управління золотовалютними резервами країни.

11.5. Діяльність центрального банку з управління золотовалютними резервами

Управління золотовалютними резервами країни є органічною складовою валютної політики центрального банку, що безпосередньо впливає на можливості ефективного використання ним основних інструментів валютного регулювання, зокрема таких, як девізна політика, установа режиму валютного курсу, ревальвації та девальвації тощо.

Золотовалютні резерви — це належні державі валютні активи, що включають золото та міжнародні платіжні засоби і можуть бути використані для міжнародних розрахунків та погашення зовнішніх боргів.

Призначенням золотовалютних резервів є забезпечення міжнародних торговельно-економічних і кредитно-фінансових відносин, що здійснюються на рівні держав, належною кількістю платіжних засобів, покриття дефіциту платіжного балансу, а також проведення девізної політики центральним банком через валютні інтервенції на ринку.

Структура золотовалютних резервів значною мірою залежить від особливостей елементів діючої у даний історичний період світової валютної системи, особливостей міжнародних розрахунків, ролі різних країн у світовій торгівлі та міжнародному поділі праці.

В умовах функціонування золотого стандарту (Паризька система) основна частка офіційних резервів, створюваних центральними банками, припадала саме на золото, котре виступало не лише як засіб міжнародних розрахунків, а й як основний актив, що слугував забезпеченням внутрішнього банкнотного обігу в країні. Генуезька валютна система поклала початок активнішому нагромадженню іноземних валют у структурі золотовалютних резервів — головним чином розмінних на золото девізів — долара США, англійського фунта стерлінгів та французького франка. А зі створенням Бреттон-Вудської валютної системи домінуючі позиції як у світовій торгівлі, так і в структурі валютних резервів зайняв долар США.

Із змінами, що відбулися в розподілі частки різних країн у міжнародних торговельних операціях, зростанням ролі Західної Європи та Японії у світовій торгівлі в офіційних валютних резервах центральних банків відбулися адекватні зміни, що відображали вже багатовалютний стандарт Ямайської системи. До золотовалютних резервів нарівні із долларом США були включені також більш стабільні європейські валюти (німецька марка і швейцарський франк) та японська ена.

Сьогодні структура резервів центральних банків значною мірою визначається оцінкою перспектив економічного розвитку США та Західної Європи, що впливає на частку, відповідно, долара і євро у складі золотовалютних резервів.

Незважаючи на поступове зниження за останні десятиліття позицій долара США, він усе ще залишається провідною резервною валютою світу. Саме у доларах утримують свої резерви центральні банки більшості країн світу (71,5 % усіх резервів у 1981 р., 64,9 % — у 1985 р., 56,4 % — у 1990 р., 54—56 % — в останній період)¹¹¹. І це попри те, що частка Сполучених Штатів у світовій торгівлі (15 %) майже удвічі менша за відповідну частку країн Євросоюзу (близько 34 %). А протиріччя, які супроводжують реалізацію монетарної політики різних країн ЄС, проблеми дотримання бюджетної дисципліни, значні витрати, пов'язані з інтеграцією нових членів, можуть обумовити нестабільність становища нової європейської валюти, а відповідно і досить тривалу перспективу перебування долара у ролі провідної резервної валюти.

Основними завданнями центрального банку щодо формування структури золотовалютних резервів за складом валютних активів,

---

¹¹¹ Мир денег. — 2003. — № 4. — С. 30.

які до них включаються, є: 1) відповідність цієї структури спрямуванню платежів за зовнішньоекономічними операціями та обслуговуванню зовнішнього боргу; 2) недопущення знецінення резервних активів унаслідок коливання курсів різних валют; 3) забезпечення по можливості прийняттого рівня доходності вкладень, розміщених у валютних активах, за мінімального ризику.

Склад золотовалютних резервів, що формуються центральним банком, включає, як правило, чотири основні компоненти:

- 1) іноземна валюта;
- 2) резервна позиція в МВФ;
- 3) спеціальні права запозичення (СДР);
- 4) золотий запас.

Запаси іноземної валюти, тобто грошових знаків інших країн, що належать даній країні, перебувають, як правило, у безготівковій формі і зберігаються на кореспондентських рахунках і короткострокових депозитах у зарубіжних банках, а також у формі різного роду цінних паперів, виражених у валюті, що обертаються на міжнародному фінансовому ринку. До цих паперів належать здебільшого казначейські векселі та урядові облігації як найбільш надійні види фондових інструментів. Певна частка запасів іноземної валюти може зберігатися також у вигляді готівки в касах центрального банку.

Резервна позиція в МВФ — це особлива форма активів, що означає право країни-члена автоматично отримувати від нього кошти в іноземній валюті у межах 25 % квоти, а також суми, що раніше була надана в кредит Фонду. У зв'язку з тим, що квота в Міжнародному валютному фонді, яка визначає частку кожної країни в капіталі МВФ, на 75 % вноситься у національній валюті, а на 25 % — у вільно конвертованій валюті, визначеній Фондом, то саме на цю суму може претендувати країна щодо отримання її як кредиту на першу вимогу без будь-яких застережень. Для використання цих коштів, на відміну від стандартних кредитів МВФ, не встановлюється часових обмежень і не потрібно мати попередньої згоди з боку Фонду. Резервна позиція в МВФ є, по суті, тим лімітом, у межах якого країна автоматично отримує від Фонду необхідну їй іноземну валюту.

Спеціальні права запозичення (СПЗ або СДР за англійською аббревіатурою special drawing rights) — це компонент золотовалютних резервів, що являє собою запаси коштів в емітованих МВФ міжнародних резервних і платіжних засобах, які розподіляються між країнами-членами пропорційно до їхніх

квот. Угода про емісію СДР набула чинності 1 січня 1970 р. Призначенням СДР було регулювання сальдо платіжних балансів, поповнення офіційних резервів, вимірювання вартості національних валют та розрахунки з МВФ. СДР фактично являє собою штучну колективну грошову одиницю МВФ, курс якої встановлюється на основі середньозваженого спеціального набору валют.

До 1 січня 1999 р. вартість СДР визначалася Фондом на основі середньозваженого курсу п'яти провідних валют, що являли собою «валютний кошик» СДР: долар США, японська єна, німецька марка, французький франк, англійський фунт стерлінгів. З 1 січня 1999 р. (тобто із запровадженням євро у безготівковий обіг) визначення курсу СДР проводиться за кошиком у складі долара США (39 %), євро (32 %), англійського фунта стерлінгів (11 %) і японської єни (18 %). СДР використовуються для безготівкових міжнародних розрахунків шляхом записів на спеціальних рахунках МВФ, а тому як компонент міжнародних ліквідних коштів СДР можуть використовуватися лише на рівні урядів, центральних банків та міжнародних валютно-кредитних організацій, а приватні особи й банки не можуть бути власниками СДР. Обмеженість сфер використання СДР у міжнародних розрахунках визначає і незначну їх роль як міжнародного резервного активу порівняно з долларом США. Водночас для цілей формування золотовалютних резервів СДР можуть бути важливим компонентом з огляду на можливості їх обміну на вільно конвертовану валюту для врегулювання зобов'язань по сальдо платіжних балансів.

Золотий запас є централізованим резервом золота у вигляді злиwkів та золотих монет, що перебуває у розпорядженні центрального банку країни. У період Бреттон-Вудської валютної системи значна роль золота визначалася можливістю країн — членів МВФ використовувати його як міжнародний платіжний засіб, проте через фіксовану ціну (35 дол. за трійську унцію) золото

поступово втрачало зв'язок із реальними потребами зовнішньоторгового обороту. Це у кінцевому підсумку призвело до відмови США розмінювати свою валюту на золото за офіційним курсом. Незважаючи на те, що відповідно до Ямайської валютної угоди від 1976 р. відбулася офіційна демонетизація золота (відміна його офіційної ціни, виключення з міжнародних розрахунків, часткова реалізація золотого запасу

МВФ), воно все ще залишається компонентом офіційних золотовалютних резервів центральних банків. Це пов'язано з тим, що золотий запас усе ще може виконувати роль страхового фонду для отримання у разі необхідності міжнародних платіжних засобів у формі вільно конвертованих валют шляхом продажу золота на відповідних спеціалізованих ринках. Крім того, золотий запас може використовуватись і як застава для отримання зовнішніх кредитів в іноземній валюті. Водночас у діяльності центральних банків промислово розвинутих країн щодо формування золотовалютних резервів в останнє десятиліття ХХ ст. проявилася тенденція до поступового скорочення частки золотих запасів у цих резервах. З одного боку, це пов'язано з тим, що такий актив не приносить зовсім ніякого доходу, а з іншого — нестабільність цін на світових ринках золота, кон'юнктура яких більшою мірою визначається політичними чинниками, ніж економічними, може призвести до прямих збитків від утримання значних обсягів золота в активах центробанків. Саме орієнтовно на ринкові ціни на золото його запаси враховуються на балансі центрального банку.

Офіційні золотовалютні резерви Національного банку України за своїм складом відповідають загальносвітовій практиці діяльності центральних банків щодо формування резервних активів. Вони містять такі основні складові:

1) монетарне золото, що розміщене у закордонних банках та у сховищі Державної скарбниці НБУ. Це високочисте золото у формі монет, зливків або брусків не нижче 995 проби;

2) спеціальні права запозичення, що являють собою авуари в СПЗ на рахунку Національного банку України в Казначействі МВФ;

3) резервна позиція України в МВФ, тобто сума міжнародних резервних коштів, еквівалентна квоті нашої країни в МВФ. З 1993 до 1998 р. квота України в МВФ становила 997,3 млн СДР, а з 1999 р. — 1372 млн СДР.

4) іноземна валюта, що перебуває на балансі НБУ.

До іноземної валюти належать валютні активи Національного банку України у вигляді готівки, банківських депозитів у банках-нерезидентах з високим міжнародним рейтингом, а також державні та інші цінні папери, що випущені нерезидентами і мають аналогічний рейтинг.

Основним джерелом коштів для поповнення офіційних золотовалютних резервів НБУ до 1995 р. були надходження від обов'язкового продажу валютної виручки експортерів. Після відміни вимоги обов'язкового продажу валюти безпосередньо центральному банку і встановлення зобов'язань для експортерів

щодо її реалізації на внутрішньому валютному ринку джерелами поповнення офіційних валютних резервів Національного банку України є його власні операції на внутрішньому валютному ринку, які сьогодні є основним каналом поповнення резервів.

ДИНАМІКА ОФІЦІЙНИХ ЗОЛОВОВАЛЮТНИХ

	Станом на				
	1.01.1994	1.01.1995	1.01.1996	1.01.1997	1.01.1998
Загальна сума резервів за вирахуванням золота	161,6	650,7	1050,6	1960,0	2341,1
СДР	—	180,6	144,3	67,2	71,1
Резервна позиція у МВФ	—	—	—	—	—
Іноземна валюта	161,6	470,1	906,3	1892,8	2270,0
Золото	4,4	13,7	18,3	11,6	17,7

*Джерело: Бюлетень Національного банку України. — 2002. — № 1. — С. 146—147;

Крім того, Національний банк може поповнювати резерви за рахунок кредитних коштів, що отримуються урядом України від міжнародних валютно-кредитних організацій, через обмін відповідних валютних надходжень на національну валюту.

Джерелом поповнення резервів можуть також бути доходи, отримувані від операцій із власними валютними цінностями на зовнішніх ринках через розміщення їх у ті чи інші форми прибуткових активів.

Протягом усього періоду діяльності Національного банку України спостерігалася чітка тенденція до нарощування обсягів офіційних золотовалютних резервів (за винятком періоду 1998 р., пов'язаного із фінансовою кризою), що вказує на поступове зміцнення ролі зовнішньоекономічного сектору у надходженні виручки в іноземній валюті на внутрішній валютний ринок країни (табл. 11.4).

Одним із головних завдань центрального банку в процесі реалізації валютної політики є ефективне управління офіційними золотовалютними резервами країни. Його цілями є забезпечення покриття дефіциту платіжного балансу країни і вплив на обмінний курс національної валюти через девізну політику, а також вплив на динаміку обсягів грошової маси всередині країни з метою досягнення цінової стабільності як стратегічної мети грошово-кредитного регулювання загалом.

Для забезпечення ефективного управління золотовалютними резервами центральному банку необхідно мати у своєму розпорядженні систему показників, котрі б відображали:

Таблиця 11.4

РЕЗЕРВИВ УКРАЇНИ*, млн дол. США

1.01.1999	1.01.2000	1.01.2001	1.01.2002	1.01.2003	1.01.2004	1.12.2004
761,3	1046,4	1475,4	3089,5	4416,8	6937,3	9888,7
182,4	65,7	248,1	251,1	28,3	21,2	1,2
578,9	980,7	1103,6	2704,3	4213,1	6709,5	9657,5
31,6	47,2	123,7	134,1	175,4	206,5	230,1

Там само. — 2005. — № 1. — С. 56.

— по-перше, кількість золотовалютних резервів, тобто відповідність обсягу резервів потребам у них, що визначаються масштабами зовнішньоекономічних операцій даної країни, сальдо платіжного балансу, величиною зовнішнього боргу, а також динамікою руху капіталів;

— по-друге, якість золотовалютних резервів, що обумовлюється такими чинниками, як динаміка обмінних курсів резервних валют на світових ринках, частка золота і СДР у резервах, величина зовнішньої заборгованості країн-емітентів резервних валют, кон'юнктура на світових ринках золота.

Одним із основних показників, що визначають рівень достатності золотовалютних резервів, є відношення їхньої величини до усереднених показників обсягів імпорту. Мінімально прийнятною у світовій практиці вважається величина золотовалютних резервів, яка відповідає вартості імпорту товарів і послуг за три місяці. Крім того, величина золотовалютних резервів країни для якісного аналізу може також зіставлятися з розмірами сальдо платіжного балансу (активного чи пасивного) — як усього, так і окремих його частин, а також із розмірами зовнішнього боргу країни.

Важливим завданням у процесі управління золотовалютними резервами є забезпечення належної їх диверсифікації за видами валют з метою уникнення ризиків, а також приведення цих

резервів у відповідність до структури зовнішньоторговельного обороту країни, тобто до валют, у яких укладаються угоди.

Зрозуміло, що із запровадженням євро значна кількість контрактів з партнерами з країн — учасниць Економічного і валютного союзу стала укладатися саме у цій валюті. Це, а також нестабільність курсу долара на світових фінансових ринках змушує Національний банк України диверсифікувати належним чином золотовалютні резерви: близько 60 % валютних резервів НБУ становлять дол. США (оскільки 75 % зовнішньоекономічних розрахунків в Україні провадиться саме у цій валюті), близько 30 % — євро, а решта — англійський фунт стерлінгів, швейцарський франк та золото¹¹².

Підтримання обраної валютної структури офіційних золотовалютних резервів НБУ здійснює шляхом інтервенцій на міжбанківському валютному ринку України. У зв'язку з цим в окремі періоди виникає ситуація, коли НБУ продає долари США і купує замість них інші валюти — євро, англійські фунти стерлінгів, швейцарські франки. Загалом же результат інтервенцій для золотовалютних резервів НБУ є позитивним. Зокрема, у 2004 р. НБУ збільшив резерви майже на 3 млрд дол., у 2003 р. — на 2,5 млрд, у 2002 р. — на 1,3 млрд, а в 2001 р. — на 1,6 млрд дол.¹¹³

Протягом останнього періоду валютна політика НБУ з управління офіційними золотовалютними резервами була спрямована на утримання обмінного курсу гривні від надмірного зміцнення. У зв'язку з тим, що приплив іноземної валюти значно перевищує її відплив, Національний банк постійно викупує надлишок пропозиції валюти на ринку до своїх резервів. Так, лише у травні 2003 р. було викуплено 243 млн дол. США, а в червні цього ж року — 140 млн дол. США.

Водночас важливим завданням НБУ при здійсненні цих операцій є підтримання постійної вартості офіційних валютних резервів, не допускаючи її зниження внаслідок значних коливань обмінного курсу долара США на світових валютних ринках. Це завдання вирішується Національним банком через установлення збалансованої валютної структури золотовалютних резервів. Завдяки цій політиці доларовий еквівалент золотовалютних резервів зріс за перше півріччя 2003 р. на 230 млн дол. США. Уже станом на 1 серпня 2003 р. ліквідні міжнародні резерви

---

¹¹² Вісник Національного банку України. — 2003. — № 7. — С. 38.

¹¹³ Бюлетень Національного банку України. — 2003. — № 1. — С. 76.

Національного банку України становили 6523 млн дол. США. У разі позитивних тенденцій розвитку зовнішньоекономічного сектору і кон'юнктури світових ринків товарів, послуг і капіталів можна вважати, що така ситуація матиме місце і надалі.

Підтримання оптимальної структури офіційних золотовалютних резервів країни вимагає від центрального банку встановлення правильного співвідношення не лише за окремими видами валют, а й визначення частки монетарного золота, що належить до резервів. З огляду на те, що цей вид активів є достатньо ліквідним і може бути без перешкод реалізований на ринку в обмін на вільно конвертовану валюту, центральні банки більшості країн продовжують зберігати золото у своїх резервах.

Проте нестабільність кон'юнктури на ринках золота визначає підвищений ризик його зберігання, а відтак існує тенденція щодо зниження ролі золотих запасів у складі резервів. У Національного банку України запаси монетарного золота на 1 січня 2003 р. в активі балансу становили 935 млн грн (175 млн дол. США), тоді як на 1 січня 2002 р. відповідні активи становили 134 млн дол., а на 1 січня 2001 р. — 123 млн дол. США, тобто має місце тенденція до поступового збільшення частки монетарного золота у складі резервів НБУ, що відображає збільшення загального обсягу цих резервів.

Оскільки золотовалютні резерви країни безпосередньо впливають на процес формування грошової бази, яка, у свою чергу, визначає величину грошової маси, необхідним елементом ефективного управління резервами є уникнення центральним банком дестабілізуючого впливу процесу формування резервів на стан грошового обігу.

Так, за наявності активного сальдо платіжного балансу, яке свідчить про надходження значних обсягів валюти на внутрішній ринок (що має місце сьогодні в Україні) завжди існує небезпека імпортування інфляції, позаяк збільшення валютних резервів центральним банком здійснюється за рахунок додаткової емісії національної валюти, в обмін на яку купується валюта іноземна при проведенні відповідних інтервенцій. Нівелювання негативного впливу зростання грошової маси центральним банком може бути здійснено шляхом проведення відповідних стерилізаційних операцій, тобто через операції на відкритому ринку шляхом продажу відповідної кількості державних цінних паперів.

Таким чином, оптимальна структура золотовалютних резервів, правильне управління ними визначає можливості центрального

банку ефективно проводити не лише валютну, а й грошово-кредитну політику, забезпечуючи досягнення відповідних стратегічних цілей монетарного регулювання загалом.

Питання самоконтролю для

1. Охарактеризуйте сутність та зміст основних цілей валютної політики центрального банку.
2. У чому полягають завдання валютного регулювання і валютного контролю?
3. Назвіть основні види та розкрийте механізм дії інструментів валютної політики.
4. Сформулюйте визначення поняття обмінного курсу, чим зумовлена потреба його розрахунку.
5. Які фактори впливають на динаміку обмінного курсу національної валюти?
6. Дайте порівняльну оцінку режимів плаваючого і фіксованого режимів валютного курсу.
7. Чим визначалося використання різних режимів валютного курсу в Україні на різних етапах перехідного періоду?
8. За якими напрямками здійснюється регулювання центральним банком внутрішнього валютного ринку?
9. Охарактеризуйте процес регулювання центральним банком ринку дорогоцінних металів.
10. Назвіть основні напрями організації валютного контролю Національного банку України.
11. У чому полягає зміст діяльності центрального банку зі складання та регулювання платіжного балансу країни?
12. Які фактори впливають на стан платіжного балансу країни?
13. Як впливає валютна політика центрального банку на сальдо платіжного балансу країни?
14. Визначте сутність та необхідність формування офіційних золотовалютних резервів країни.
15. Назвіть основні складові золотовалютних резервів.
16. У чому полягає зміст діяльності центрального банку з управління золотовалютними резервами?

РОЗДІЛ 12

ЦЕНТРАЛЬНИЙ БАНК — АНАЛІТИЧНИЙ ТА ІНФОРМАЦІЙНО- СТАТИСТИЧНИЙ ЦЕНТР БАНКІВСЬКОЇ СИСТЕМИ

Після вивчення цього розділу Ви зможете:

- зрозуміти необхідність аналітичної та дослідницької роботи в центральному банку та охарактеризувати її основні напрями;
- охарактеризувати основні принципи використання сучасних економетричних підходів у дослідницькій діяльності центрального банку;
- зрозуміти основне призначення моніторингу підприємств;
- визначити основні завдання, які стоять перед центральним банком при здійсненні моніторингу;
- пояснити, чому центральний банк веде грошово-кредитну та банківську статистику;
- зрозуміти особливості Спеціального стандарту поширення даних Міжнародного валютного фонду та усвідомити необхідність приєднання до нього України

12.1. Проведення центральним банком аналітичної та дослідницької роботи

Для проведення ефективної грошово-кредитної політики будь-який центральний банк аналізує значні інформаційні потоки, які належать до реального, фінансового, фіскального та зовнішнього секторів. Дані надходять із різних джерел: у деяких випадках центральний банк використовує статистичну інформацію, отриману з таких установ, як державний комітет статистики, міністерство фінансів, державна митна служба, окремі підприємства тощо, а іноді центральний банк сам виступає в ролі першоджерела даних, наприклад інформації, яка стосується діяльності комерційних банків. Проведення аналізу даних із застосуванням різноманітних аналітичних підходів починаючи з експертних суджень до використання складних економетричних моделей дає змогу виявити основні тенденції розвитку економіки й оцінити рівень впливу тих чи інших інструментів грошово-кредитної та валютної політики на динаміку основних макроекономічних показників.

Одна з основних стратегічних цілей грошово-кредитної політики більшості центральних банків — дотримання стабільності цін. Для досягнення даної цілі необхідне запровадження певного режиму монетарного устрою, визначення поточних (операційних) та проміжних цілей. Наприклад, поточною ціллю може бути установлений граничний обсяг грошової бази, проміжною — обсяг грошової маси, величина процентної ставки за кредитами комерційних банків тощо. Центральний банк може прямо впливати лише на операційні цілі, а вплив на проміжні та стратегічні цілі здійснюється опосередковано через канали трансмісійного механізму грошово-кредитної політики¹¹⁴. Цілі центрального банку та їх кількісні характеристики затверджуються відповідними документами. При цьому центральні банки мають право відхилитися від установлених цілей, якщо є певні форс-мажорні обставини, які спричиняють до різкої зміни макроекономічної ситуації (наприклад, цінові шоки, зокрема шок цін на нафтопродукти).

Якість проведення центральним банком грошово-кредитної та курсової політики для досягнення стратегічних цілей значною мірою залежить від якості дослідження процесів, які відбуваються на мікро- та макрорівні, а також від рівня обґрунтованості та точності прогнозів розвитку економіки на середньострокову та довгострокову перспективу.

Крім аналізу функціонування та розвитку вітчизняної економіки, значна увага приділяється дослідженням розвитку інших країн світу, зазвичай тих, які є основними торговельними партнерами. Подібні дослідження проводяться для прогнозування платіжного балансу, оскільки попит та пропозиція іноземної валюти на внутрішньому ринку відіграють ключову роль при розробленні та проведенні центральним банком валютної політики.

Установлення кількісних характеристик інструментів центрального банку (наприклад, рівня ставки рефінансування, обсягів рефінансування) є важливою складовою грошово-кредитної політики. Тому основна увага при проведенні досліджень приділяється не тільки аналізу поточної ситуації, а й визначенню тісноти взаємозв'язку між макроекономічними індикаторами та створенню моделі економіки країни з використанням сучасних економетричних підходів.

---

¹¹⁴ Трансмісійний механізм грошово-кредитної політики — це система каналів впливу інструментів грошово-кредитної політики на розвиток цінних процесів.

Економетричні підходи також використовуються для визначення ефективності застосування інструментів грошово-кредитної політики та відповідності напряму розвитку грошово-кредитної сфери стратегічним цілям. Для виконання цього завдання центральні банки здійснюють прогностичні розрахунки за кількома альтернативними сценаріями й на основі отриманих результатів визначають комплекс інструментів, які необхідно застосувати.

Центральні банки провідних західних країн застосовують макроекономічні моделі з кінця 1960-х років. На той час комп'ютери стали достатньо потужними, щоб обробляти моделі, які складаються з кількох сот рівнянь. Відтоді інформаційні технології, а з ними й економетричні методи значно поліпшилися, що дає можливість удосконалювати та розширювати економетричні моделі. Однак багато центральних банків приділяють незначну увагу макроекономічним моделям. Вони вважають, що користь від масштабного моделювання дуже мала і доцільніше використовувати або моделі з невеликою кількістю рівнянь, або проводити аналіз без кількісних методів. Для того щоб зосереджувати увагу на ключових проблемах економіки та уникнути надмірної деталізації, більшість центральних банків нині застосовують невеликі економетричні моделі, які виступають головним робочим інструментом середньострокового прогнозування. Разом з тим центральні банки все частіше спираються не на один, як раніше, а на кілька типів моделей. Наприклад, модель інфляції з великою деталізацією, яка враховує комплекс взаємозв'язків між окремими компонентами споживчого кошика та набором чинників, може дати досить точний короткостроковий прогноз інфляції, а простіша модель більш корисна для аналізу довгострокового зв'язку між інструментами і цілями грошово-кредитної політики, такими як економічне зростання та інфляція. Частково це і відображає наявність значної кількості завдань, для вирішення яких використовуються моделі. Наприклад, крім аналізу альтернативних варіантів грошово-кредитної політики, моделі можуть також застосовуватись для аналізу процесу формування інфляційних очікувань.

Економетричні підходи можуть використовуватися як для тестування достовірності економічних теорій, так і для виявлення економічних взаємозв'язків, які ще не відображені в теорії і поки що не мають обґрунтування. Останній напрям має назву атеоретичне моделювання (atheoretic modelling). Через те, що економіка на відміну від природничих наук не передбачає

проведення експериментальної перевірки, центральні банки часто вдаються до атеоретичного підходу, тобто розробляють моделі без необхідної теоретичної основи. За умови, що дані, які використовуються, отримані з надійного джерела, аналітики центральних банків нерідко вважають за краще використовувати економетричну техніку для виявлення і підтвердження зв'язку між економічними змінними, ніж просто покладатися «на візуальний контроль» діаграм і переконуватися в існуванні зв'язку, який передбачений теорією.

Використання економетричних моделей може допомогти центральному банку здійснити такий аналіз:

- визначення процесів, які відбуваються в економіці, їх кількісних параметрів, а також механізмів впливу грошово-кредитної політики на розвиток даних процесів;

- моніторинг поточної економічної ситуації і створення короткострокових прогнозів;

- складання прогнозів на тривалий термін при альтернативних варіантах грошово-кредитної політики.

Передусім експерти повинні провести тестування гіпотез, що стосуються тієї або іншої поведінки економіки, наприклад, при вивченні та вимірюванні центральним банком відповідних ефектів, зокрема впливу зміни процентної ставки на динаміку заощаджень та інвестиції чи впливу коливань валютного курсу на динаміку експорту та імпорту. Дослідження взаємозв'язків виділяються в окремі науково-дослідні проекти, які потім об'єднуються. Результати окремих досліджень кладуть в основу моделі, за допомогою якої визначається процес, що відбувається в економіці, і його кількісні параметри. Моделі, що мають повне теоретичне обґрунтування, мають назву структурні моделі (structural models). Вони є системою рівнянь, в якій причинні зв'язки між залежними (ендогенними) змінними та незалежними (екзогенними) змінними виражені в явному вигляді.

Отже, структурні моделі складаються з рівнянь, що характеризують основні взаємозв'язки, які визначають економічну поведінку агентів. Наприклад, приватне споживання може залежати від особистого доходу і процентної ставки, тому очікується, що індивідууми будуть реагувати на зміну цих показників. Структурні моделі зазвичай використовуються центральними банками для прогнозування сукупного попиту. Моделі визначають валовий внутрішній продукт (ВВП) як суму основних компонентів витрат: приватне споживання, інвестиції, державні витрати і торговий баланс.

Класична структурна модель, яка використовується центральними банками, обмежується невеликою кількістю рівнянь. Наприклад, вона може включати три рівняння, які визначають ендогенні змінні, — реальний ВВП, рівень цін і процентну ставку, які залежать від однієї екзогенної змінної — грошової пропозиції. Однак складність моделювання сучасної економіки веде до неймовірного розростання моделей. Так, основна модель, яка до 1994 р. використовувалася Економічним департаментом Банку Англії для дослідження найрізноманітніших проблем, у період піку своєї популярності складалася приблизно з 600 змінних. На початку 1990-х років кількість змінних скоротили до 350. З них близько 100 були зовнішніми (світовий ВВП, ціни і процентна ставка), а 250 змінних, що залишилися, — внутрішніми. Тільки 170 змінних визначалися в межах моделі, інші 80 були статистичною тотожністю. Нині модель зменшена до мінімальних розмірів: 22 стохастичні рівняння і 130 змінних.

У 1990-х роках моделі, які використовувалися для роботи з цільовими орієнтирами інфляції, стали особливо популярними. Інфляційне таргетування (монетарний режим, за якого основною метою грошово-кредитної політики центрального банку є дотримання цільового орієнтиру інфляції) ґрунтується на достатньо простій аналітичній моделі, що включає дві компоненти. Перша компонента — це модель, що описує, як економіка функціонує і як грошово-кредитна політика впливає на неї. Друга компонента є описом стратегічної цілі грошово-кредитної політики центрального банку, якій надається пріоритетне значення, тобто опис цільової функції.

В аналітичній моделі центральний банк може впливати на ВВП, який змінюється в одному з наступних періодів після застосування одного з інструментів грошово-кредитної політики, наприклад ставки рефінансування. У свою чергу, зміни ВВП (або відхилення фактичного ВВП від свого потенційного значення) впливають на інфляцію в наступному періоді. Таким чином, коригування ставки рефінансування веде до зміни сукупного попиту і виробництва, а з деяким лагом — до зміни інфляції. Цей лаг має назву «контрольний горизонт» або «контрольний лаг грошово-кредитної політики».

У моделі зазвичай контрольний горизонт задається як екзогенна змінна і не може змінюватися внаслідок дій центрального банку. На практиці його тривалість часто становить один-два роки. Його можна розрахувати, виявивши часовий

проміжок, через який застосування інструментів грошово-кредитної політики спричиняє найбільший ефект на економіку. Друга складова аналітичної моделі — цільова функція центрального банку задіяна в двох напрямках — по-перше, центральний банк прагне стабілізувати інфляцію на певному заданому рівні, а по-друге, центральний банк може також мати за мету стабілізацію економічного зростання на рівні максимального потенційного зростання. Стабілізація змінних реального сектору, таких як зростання виробництва або зайнятість, не завжди входить у список цілей грошово-кредитної політики центрального банку, однак на практиці центральний банк намагається уникнути надмірних коливань змінних реального сектору.

Грунтуючись на простій аналітичній моделі, органи монетарної влади встановлюють процентну ставку на такому рівні, щоб очікуване відхилення інфляції від цільового орієнтира й очікуване відхилення ВВП від свого потенційного значення були якомога меншими. Тим самим відповідно до цільової функції мінімізуються втрати суспільства. Оскільки зміни процентної ставки впливають на інфляцію з певним лагом, центральний банк повинен розраховувати прогноз інфляції. Він змінює процентну ставку таким чином, щоб прогнозована інфляція перебувала якомога ближче до цільового рівня. Прогноз інфляції розглядається як проміжна ціль грошово-кредитної політики, тому нерідко говорять не про пряме інфляційне таргетування, а про інфляційно-прогнозне таргетування (*inflation forecast targeting*). Отже, грошово-кредитна політика при інфляційному таргетуванні може характеризуватися емпіричним правилом, згідно з яким процентна ставка, яка встановлюється центральним банком, розраховується як функція від інфляції і ВВП.

Будь-яка економетрична модель, згідно з класифікацією Федеральної резервної системи США, повинна відповідати п'ятьом критеріям, за допомогою яких визначається можливість її практичного застосування в центральному банку:

1. Прозорість, достовірне відтворення економічного процесу, а також гнучкість для подальшого удосконалення.

2. Швидке врахування нової інформації для оновлення прогнозу без перебудови моделі.

3. Адекватне відображення складних динамічних взаємодій ключових макроекономічних змінних, які аналізуються при прийнятті рішень.

4. Надання обґрунтованих рекомендацій для органів монетарної влади, тобто відповідність економічній теорії.

5. Можливість розроблення кількох альтернативних і економічно послідовних сценаріїв грошово-кредитної політики.

Перші три критерії вимагають від моделі ефективної роботи з даними. Четвертий критерій визначає реакцію центрального банку у відповідь на зміни в зовнішньому середовищі і розділяє поведінку органів монетарної влади й уряду як два різні об'єкти. Виконання перших чотирьох критеріїв є лише попередньою вимогою для задоволення п'ятого критерію розроблення альтернативних варіантів грошово-кредитної політики.

Однак моделювання ринкової економіки являє собою складний процес навіть у країнах з багаторічними ринковими традиціями. Для держав з перехідним типом економіки при цьому виникають додаткові проблеми. В умовах планової економіки будувалися моделі типу «затрати-випуск». Проте сучасна ринкова економіка регулюється не державними замовленнями, а поведінкою мільйонів споживачів, інвесторів і підприємців. Тому надзвичайно складно передбачити, врахувати і виміряти різні обставини, мотиви поведінки й очікування суб'єктів економічного процесу. Навіть коли адекватна модель прогнозування очікувань створена, населення може відреагувати зовсім неадекватно, якщо вважатиме, що поведінка уряду або центрального банку змінилася.

Економетричні методи і моделі лише в розумних межах використовуються центральними банками для більш глибокого розуміння закономірностей функціонування економіки своїх країн з метою підготовки прогнозів. Проте ці методи є доповненням до економічного аналізу, а не використовуються замість нього.

Функціонально проведення досліджень та прогнозування в Національному банку України здійснює Департамент економічного аналізу та прогнозування.

Прогнозування основних макроекономічних показників і, зокрема, інфляції є чи не найважливішою передумовою успішного проведення монетарної політики Національним банком України. Достовірний прогноз та аналіз розвитку інфляційних процесів допомагає як у прийнятті стратегічних

рішень, так і в більш ефективному використанні тих чи інших інструментів монетарної політики.

Основними функціями зазначеного Департаменту є:

— поточний макроекономічний аналіз української та світової економіки;

— регулярне надання керівництву НБУ матеріалів стосовно перспектив макроекономічного розвитку;

— моніторинг та прогноз розвитку інфляційних процесів та визначення причин, які впливають на їх динаміку;

— моніторинг та прогноз основних макроекономічних змінних;

— створення прогнозних макроекономічних моделей;

— вивчення досвіду центральних банків стосовно проведення дослідницької роботи та його практичне запровадження.

Тематика досліджень Департаменту зорієнтована на спеціфіку діяльності центрального банку. Висновки та практичні рекомендації, розроблені за результатами досліджень, ґрунтуються як на експертних оцінках, так і на застосуванні техніки фінансового програмування, економетричних методів та результатів моделювання. Прогнозування основних економічних показників та моделювання економічних процесів становить основну частину дослідницької діяльності.

Найбільша увага в дослідницькій роботі Департаменту приділяється:

— дослідженню трансмісійного механізму монетарної політики;

— факторному аналізу зростання ВВП в Україні;

— моніторингу основних тенденцій міжнародного економічного розвитку;

— розробленню прогнозних сценаріїв макроекономічного розвитку України.

У монетарній сфері тематика досліджень охоплює аналіз поточних монетарних тенденцій, динаміки монетарних показників та прогнозні розрахунки грошових агрегатів, грошового мультиплікатора, а також інфляції.

Значна увага приділяється дослідженню ролі монетарних агрегатів як випереджувального індикатора інфляції та питанню монетизації, оскільки її рівень в Україні недостатньо високий. Відносно низькі рівні монетизації є спільною рисою для країн, що розвиваються чи перехідних економік, які мали досвід високої інфляції та гіперінфляції чи фінансових криз або мали нестабільні банківські системи. Результати досліджень підтверджують, що неприпустиме штучне форсування процесу ремонетизації шляхом додаткової емісії. Досвід України та

багатьох перехідних економік свідчить, що це викличе бурхливий розвиток інфляції і призведе до прямо протилежного результату — посилення демонетизації, а не до очікуваного економічного зростання.

Частина досліджень пов'язана з питаннями валютної політики, оскільки одним з найважливіших питань економічної політики є визначення оптимального курсу гривні. Основними критеріями оптимального обмінного курсу національної валюти залишаються підтримання конкурентоспроможності економіки, з одного боку, та контроль інфляції, з іншого.

Ураховуючи взаємозалежність монетарних та загальноекономічних показників, широке коло досліджень поєднує тематика реального сектору економіки та бюджетної сфери. Для забезпечення взаємодії та скоординованості монетарної та фінансової політики необхідно з'ясувати, чи відповідають параметри бюджету очікуваному рівню інфляції та зростанню реального ВВП. З іншого боку, потребує дослідження роль динаміки ВВП як чинника, пов'язаного зі змінами інфляції в майбутньому.

Рівень інтегрованості України у світову економіку з часом підвищується, і успіх економічного розвитку України як однієї з країн із перехідною економікою значною мірою залежить від перспектив світового економічного зростання. Національний банк України здійснює постійний моніторинг основних тенденцій міжнародного економічного та монетарного розвитку, стану світових ринків з погляду оцінки їх можливого впливу на економічний стан України. Об'єктом досліджень також є досвід окремих зарубіжних країн.

На даний час Національний банк України тісно співпрацює з провідними українськими науково-дослідними інститутами, зокрема з Інститутом економічного прогнозування НАН України, а також з міжнародними дослідницькими центрами, такими як, наприклад, Міжнародний центр перспективних досліджень та Інститут економічних досліджень та політичних консультацій.

12.2. Моніторинг процесів на мікрорівні

Моніторинг на мікрорівні (моніторинг підприємств) — це цілісна система, основана на постійному спостереженні за рівнем і динамікою кількісних показників і якісних оцінок економічної кон'юнктури, інвестиційної активності та

фінансового стану підприємств реального сектору економіки з метою своєчасного виявлення тенденцій економічних процесів, їх аналізу і прогнозу у взаємозв'язку з інструментами грошово-кредитної політики й інструментами інших складових економічної політики. Водночас моніторинг підприємств — це інформаційно-аналітичний інструмент, який пов'язує реальний сектор економіки і банківську систему та призначений для вироблення раціональних рішень, засобів впливу в межах грошово-кредитної політики та пропозицій щодо вдосконалення економічної політики в цілому. Мета створення даної системи в центральному банку — підвищення ефективності грошово-кредитної політики, якісне вдосконалення діяльності центрального банку, зняття обмежень у розвитку реального сектору економіки і, таким чином, створення умов для підвищення його ефективності.

Центральні банки широко використовують результати регулярного моніторингу підприємств для рефінансування нефінансових підприємств і відстеження економічної кон'юнктури в реальному секторі економіки.

Незважаючи на наявні відмінності в цілях, формах та інструментах здійснення моніторингу підприємств центральними банками окремих країн, можна виділити загальні завдання:

— оцінювання системних ризиків у банківській системі, що виникають насамперед під впливом структурних зрушень у реальному секторі економіки;

— розв'язання практичних завдань, пов'язаних з діяльністю центрального банку окремо взятої країни (переоблік векселів, рефінансування тощо);

— оцінювання ефективності грошово-кредитної політики з урахуванням реального розвитку загальноекономічних процесів як на рівні країни загалом, так і в окремих регіонах;

— аналіз і прогноз економічної кон'юнктури на основі оцінювання фінансового стану підприємств, зміни попиту і пропозиції на мікрорівні, формування інвестиційного клімату під впливом зазначених процесів.

Крім того, моніторинг підприємств дає змогу також підвищити якість аналізу і прогнозу загальноекономічних процесів на регіональному рівні, поглибити цей аналіз за рахунок визначення фактичного й очікуваного індексу бізнес-клімату в країні, по галузях і регіонах; своєчасно виявляти диспропорції в економіці, причини їх появи і вживати заходів щодо їх усунення і запобігання їм; місцевим органам державного управління

вносити на розгляд Уряду більш аргументовані пропозиції щодо вирішення гострих соціально-економічних проблем. Крім того, обласним органам виконавчої влади завдяки моніторингу підприємств простіше оцінити економічну кон'юнктуру в регіоні, відстежувати та прогнозувати динаміку і тенденції фінансово-господарської діяльності підприємств області, зіставляти їх з макроекономічними показниками по країні, виявляти та усувати чинники, що справляють негативний вплив, та забезпечувати розроблення й ухвалення оптимальних управлінських рішень з проблемних питань, які стосуються соціально-економічного розвитку регіону.

Центральні банки країн з ринковою економікою використовують три основні компоненти моніторингу підприємств: кон'юнктурні опитування, опитування з фінансових аспектів діяльності підприємств та аналіз балансів підприємств (як правило, на річній основі). Вони досягають комплексного підходу до підприємства, що розглядається як один з основних суб'єктів кредитних відносин, господарська діяльність якого вирішальним чином впливає на формування капіталу і його подальший перерозподіл у межах фінансових потоків в економіці. Разом з тим у деяких країнах з ринковою економікою є своя специфіка здійснення моніторингу підприємств центральними банками залежно від визначених ними напрямів удосконалення грошово-кредитної політики.

Наприклад, у Японії система моніторингу підприємств була створена в кінці 40-х — на початку 50-х років з метою сприяння відновленню економіки країни в післявоєнний період. Специфіка японської системи моніторингу полягає в тому, що він здійснюється одночасно різними економічними відомствами відповідно до функцій цих відомств — Банком Японії, Банком розвитку Японії, Агентством з економічного планування, Міністерством промисловості і зовнішньої торгівлі і Міністерством фінансів.

Центральне місце в системі моніторингу підприємств займає система «Танкан», заснована на анкетуванні підприємств. Предметом опитувань є: реальні економічні і фінансові показники, основані на оперативній інформації про діяльність підприємства, баланси і відомості про прибуток і збитки; оцінювання керівництвом підприємств перспектив зміни показників і загальної кон'юнктури в країні (співвідношення попиту і пропозиції на товари, запасів, цін), або так званий «огляд думок». У межах даної системи здійснюється

короткострокове прогнозування економіки підприємств, а також розраховуються цінові індекси (індекс оптових цін; цін корпорацій, працюючих у сфері послуг; міжгалузевої таблиці індексів цін «витрат-випуску»).

Крім того, Банк Японії проводить спеціальне дослідження для оцінювання фінансового стану підприємств-емітентів, цінні папери яких використовуються банками як застава при отриманні кредитів рефінансування. На основі балансових даних здійснюються спеціальні розрахунки, на базі яких проводиться ранжування емітентів на категорії. Ця інформація використовується тільки в роботі з комерційними банками. Наявність власної первинної інформації про фінанси і діяльність підприємств створює для банку Японії певні якісні і тимчасові переваги при короткостроковому прогнозуванні економічних процесів.

Моніторинг інвестиційної діяльності підприємств проводиться Банком розвитку Японії і включає інформацію про фактичні і передбачувані інвестиції великими фірмами, про мотиви та цілі інвестицій.

Агентство з економічного планування здійснює аналіз поточного стану японської економіки, ділової кон'юнктури, а також розраховує спеціальний індекс ділової кон'юнктури на підставі інформації щодо динаміки замовлень, вкладень в устаткування і запасів на складах, прогнозів кон'юнктури і попиту.

Міністерство промисловості і зовнішньої торгівлі Японії розробляє промислову та торговельну політику на підставі анкетування, яке орієнтоване на збір даних про виробництво, поставки і замовлення.

Найважливіші фінансові дослідження проводить Міністерство фінансів Японії. В анкетування воно включає баланс підприємства, дані про прибуток і збитки, оцінювання тенденцій динаміки кон'юнктури та інвестиційної діяльності.

Досить цікаві особливості проведення моніторингу підприємств існують у Німеччині. Вони пов'язані з тим, що:

1. Окрім центрального банку (Бундесбанку), в проведенні моніторингу підприємств беруть участь і дослідницькі центри, провідними серед яких є Інститут економічних досліджень у Мюнхені. Вони розробляють методологію аналізу фінансового стану і змін економічної кон'юнктури, а також спільно з регіональними відділеннями Бундесбанку здійснюють збір і обробку інформації.

2. До створення Євросоюзу Бундесбанк проводив моніторинг підприємств здебільшого для забезпечення переобліку векселів підприємств реального сектору економіки, сфери послуг, а також для рефінансування (дисконтний кредит, ломбардний кредит, операції репо), оскільки вони є найважливішими елементами грошово-кредитної політики, що проводиться центральними банками.

Інформація про фінансовий стан підприємств давала змогу визначити реальний стан основних позичальників, можливість і доцільність переобліку векселів. Вона базувалася головним чином на річному балансі підприємств і фірм (прибуток, амортизація, заборгованість за платежами та ін.). Бундесбанк досить своєрідно реалізував принцип добровільності подання інформації підприємств, що беруть участь у переобліку векселів: підприємство, яке не надало інформації, потрапляє в «чорний список», унаслідок чого у нього виникають серйозні проблеми при переобліку векселів. Отже, принцип добровільності надання інформації підприємствами Бундесбанк поєднує із заходами впливу на ті підприємства, векселі яких підписуються Бундесбанком відповідно до чинного порядку.

Надійність діючої в Бундесбанку системи рефінансування базується на чітко відпрацьованій методології перевірки платоспроможності і фінансового стану підприємств-позичальників. При цьому процедура перевірки застави посилена відповідно до вимог Європейського центрального банку, який стандартизував аналітичні підходи. Одержана та оброблена інформація оцінюється з використанням методу дискримінантного аналізу й експертної системи в розрізі окремих галузей, а також з урахуванням розділення підприємств за обсягами обороту (великі, середні, малі).

Діюча в системі моніторингу Бундесбанку технологія оцінки платоспроможності підприємств як основи для визначення якості і надійності застави, а також успішного здійснення заставних операцій як інструменту рефінансування зрештою потребує ухвалення відповідальних рішень з боку територіальних установ Бундесбанку.

Сьогодні також назріла необхідність створення системи моніторингу підприємств Національним банком України. Для цього, на нашу думку, доцільно на підставі досвіду центральних банків розвинених країн створити систему моніторингу підприємств, на основі якої здійснюватиметься формування відповідної статистичної інформації, а також розпочати

розроблення програми практичного використання результатів моніторингу підприємств для банківської системи. Ця програма буде заснована на вивченні попиту на банківські послуги з боку реального сектору економіки і зіставленні його з пропозицією. Створення такої інформаційної бази дасть змогу розширити взаємодію банківського і реального секторів економіки, а також допоможе банківській системі більш гнучко реагувати на мінливу економічну ситуацію за рахунок поліпшення інформованості про стан підприємств реального сектору економіки та їх попит на банківські послуги.

Отже, маючи свої особливості в кожній країні, система моніторингу підприємств призначена для постійних спостережень за станом реального сектору економіки і банківської сфери з метою своєчасного виявлення негативних процесів в їх розвитку і запобігання негативним наслідкам цих процесів.

12.3. Складання грошово-кредитної та банківської статистики. Спеціальний стандарт поширення даних МВФ

Як орган монетарної влади центральний банк складає грошову та банківську статистику на підставі звітності комерційних банків. Статистичні показники, які оприлюднюються центральними банками, — необхідна інформація для функціонування фінансових ринків, а також для проведення аналізу розвитку процесів у фінансовій сфері. Коректність та своєчасність статистичних даних, що публікуються, підвищує рівень прозорості діяльності банківської системи, є засобом формування довіри економічних суб'єктів до органу монетарної влади та базою для оцінки банківської системи країни.

Складання та публікація грошової і банківської статистики здійснюється, зазвичай, на щомісячній основі та публікується в бюлетенях центрального банку і статистичних відомств, а останнім часом і в мережі Інтернет. Показники, які публікуються, можна умовно розділити на такі групи:

1. Грошові агрегати.
2. Розміщення кредитних ресурсів.
3. Депозитні кошти, їх джерела.
4. Процентні ставки за кредитами та депозитами. Більшість центральних банків свою облікову ставку та ставки міжбанківського ринку щоденно публікують в Інтернеті.

5. Офіційні обмінні курси національної валюти.

6. Окремі показники банківської системи, зокрема розмір капіталу, прибутковість комерційних банків.

Починаючи з 1996 р. складання грошової та банківської статистики в центральних банках здійснюється відповідно до Спеціального Стандарту Поширення Даних (ССПД), який розроблено Міжнародним валютним фондом (МВФ) як керівництво для країн-членів, що мають доступ до міжнародних ринків капіталів чи прагнуть його отримати, надаючи широкий громадськості економічні та фінансові показники про свій розвиток. До такого кроку спонукали дедалі частіші та гостріші кризи на міжнародних фінансових ринках. Стало очевидним, що на масштаб криз та їх поширення впливають невеликі в оприлюдненні економічних і фінансових показників. Виникла нагальна потреба у підготовці всебічної економічної та фінансової інформації про окремі країни, а також у вільному та своєчасному доступі до неї. Розробляючи стандарти, МВФ провів консультації з користувачами та укладачами даних, які підтвердили: застосування відповідної статистичної практики має велике значення. Стандарти формувалися на засадах єдиного підходу до охоплення, своєчасного опублікування та забезпечення прозорості статистичної інформації.

ССПД МВФ — це стандарт, який визначає оптимальні методи поширення даних про розвиток реального, податково-бюджетного, фінансового та зовнішньоекономічного секторів економіки країни; у додатку до стандарту подається інформація про населення. Він забезпечує прозорість цих даних і сприяє прийняттю користувачами зважених рішень на підставі якісних і достовірних статистичних показників.

ССПД затверджено Міжнародним валютним фондом 29 березня 1996 р., а у вересні 1996 р. видано Бюлетень стандартів поширення даних, який містив метадані¹¹⁵ 18 країн — як розвинутих, так і тих, де ринкові відносини лише формуються.

Поширення інформації відповідно до ССПД МВФ ґрунтується на чотирьох принципах:

- охоплення, періодичність і своєчасність;
- доступ громадськості;
- достовірність;
- якість даних.

Відповідно до даного ССПД МВФ центральний банк повинен регулярно збирати необхідну статистичну інформацію та

---

¹¹⁵ Набір даних, що являє собою службову (чи додаткову) інформацію про дані.

публікувати її. Основні групи показників, що стосуються фінансового сектору, такі:

1. **Аналітичні рахунки банківського сектору.** Рекомендовано до публікації такі показники з даної категорії:

— грошові агрегати (вузькі гроші — грошовий агрегат М1, або широкі гроші — грошові агрегати М2 або М3);

— внутрішній кредит (з розбивкою на кредит приватному сектору та кредит нефінансовому сектору та уряду);

— зовнішня позиція банківського сектору, яка представлена валовими зовнішніми активами та зобов'язаннями або чистою зовнішньою позицією.

Здійснювати збір статистичної інформації за основними грошовими агрегатами та їх публікацію рекомендовано на місячній основі та не пізніше ніж три місяці після закінчення звітного місяця.

2. **Аналітичні рахунки центрального банку.** Проводити публікацію даних щодо рахунків центрального банку рекомендовано не пізніше, ніж упродовж двох місяців після закінчення звітного місяця, причому єдиним індикатором, який спеціально рекомендовано до публікації, є грошова база.

3. **Процентні ставки.** У даній категорії показників поширенню підлягають короткострокові та довгострокові ставки за державними цінними паперами. Рекомендовано до оприлюднення показник ставки рефінансування центрального банку, а також процентні ставки міжбанківського ринку та ставки за депозитами та кредитами комерційних банків. Дана статистична інформація повинна оприлюднюватись щомісячно, а часових лімітів для публікації даних не встановлено.

Україна стала членом системи ССПД у 2002 р. У вересні 2002 р. Постановою Правління Національного банку України було визначено комплекс робіт щодо забезпечення своєчасної підготовки фінансових показників та опублікування їх на веб-сторінці НБУ. З кінця вересня 2002 р. на офіційній сторінці НБУ публікуються дані щодо розвитку фінансового та зовнішньоекономічного секторів, графік публікації цих даних, а також метадані з окремих категорій згідно з рекомендаціями МВФ.

Координатором робіт із підготовки та ведення систем статистичної інформації відповідно до ССПД МВФ Кабінет Міністрів України визначив Державний комітет статистики України, який складає і публікує таблицю «Економічні та фінансові показники України». Таблиця містить дані щодо реального сектору

економіки, які готує Державний комітет статистики, показники податково-бюджетного сектору, які складає Міністерство фінансів, та показники фінансового і зовнішньоекономічного секторів економіки, які складає і надає Національний банк України. Цю інформацію Державний комітет статистики публікує на своїй веб-сторінці, а також надсилає Міжнародному валютному фонду для розміщення на веб-сторінці МВФ.

Система статистичних показників розвитку фінансового сектору, які готує Національний банк України, включає дані стосовно аналітичних рахунків банківського сектору та аналітичних рахунків центрального банку (табл. 12.1), процентних ставок (табл. 12.2), міжнародних резервів, а також індекс фондового ринку на підставі інформації, що надходить від Першої фондової торговельної системи. Опублікування даних згідно зі стандартом здійснюється Департаментом статистики та звітності Національного банку України на основі статистичної звітності комерційних банків та інформації щодо рахунків, які перебувають у Національному банку України.

Крім зазначених статистичних даних, Національний банк складає та оприлюднює показники зовнішньоекономічного сектору, в тому числі дані стосовно платіжного балансу, міжнародної інвестиційної позиції та офіційного обмінного курсу гривні відносно іноземних валют, який установлює НБУ.

Таблиця 12.1

**ФОРМА ОПРИЛЮДНЕННЯ ІНФОРМАЦІЇ ЗГІДНО
ЗІ ССПД МВФ СТОСОВНО ГРОШОВИХ АГРЕГАТІВ¹**

Категорії та компоненти даних, які поширюються згідно з рекомендаціями ССПД	Дані		
	період останніх розрахунків	останні дані	дані попередн ього періоду
Аналітичні рахунки банківського сектору, за станом на кінець періоду, млн грн			
Гроші поза банками (M0)	Липень 2004	39 243,6	36 890,2
Грошова маса (M1)	Липень 2004	62 487,6	60 813,5
Грошова маса (M2)	Липень 2004	116 801,5	113 598,8
Грошова маса (M3)	Липень 2004	117 130,2	113 970,6
Внутрішній кредит	Липень 2004	88 284,7	93 183,1

Чисті вимоги до Уряду	Липень 2004	2807,7	7113,5
Вимоги до інших секторів	Липень 2004	85 477,0	86 069,6
Чисті зовнішні активи	Липень 2004	47 624,9	40 043,1
Аналітичні рахунки центрального банку, за станом на кінець періоду, млн грн			
Грошова база	Липень 2004	50 970,6	47 221,7
Чисті вимоги до Уряду	Липень 2004	2754,2	6088,0
Вимоги до Уряду	Липень 2004	17 886,4	17 981,6
Зобов'язання перед Урядом	Липень 2004	15 132,2	11 893,6
Вимоги до банків	Липень 2004	1693,6	1930,0
Вимоги до інших секторів	Липень 2004	196,0	195,9
Чисті зовнішні активи	Липень 2004	50 684,7	43 028,3
Зовнішні активи	Липень 2004	59 963,7	52 407,1
Зовнішні пасиви	Липень 2004	9279,0	9378,8

¹ Джерело: Дані Національного банку України.

Таблиця 12.2

**ФОРМА ПОШИРЕННЯ ІНФОРМАЦІЇ ЗГІДНО
ЗІ ССПД МВФ СТОСОВНО ПРОЦЕНТНИХ СТАВОК¹**

Категорії та компоненти даних, які поширюються згідно з рекомендаціями ССПД	Дані		
	період останніх розраху- нків	останні дані	дані попередн ього періоду
Національний банк України			
Установлена облікова ставка	щоденно	7,5	7,0
За кредитами «овернайт» установлена (ломбардна ставка), щодня	щоденно		
Фактична ставка за інструментами	щоденно	10,1	10,4
Банки України			
За наданими кредитами на міжбанківському ринку в національній валюті	щоденно		
За залученими депозитами на міжбанківському ринку в національній валюті	щоденно		

Ставка за залученими депозитами в національній валюті (середньозважена)	Липень 2004	7,5	9,9
Ставка за наданими кредитами в національній валюті (середньозважена)	Липень 2004	17,0	16,6

¹ Джерело: Дані Національного банку України.

Значення приєднання України до ССПД МВФ полягає в такому:

1. Позитивний вплив на роботу фінансових ринків. Систематичне оновлення та надання учасникам ринку повної, своєчасної і точної інформації є необхідною умовою для надійного управління ризиками та стабільного функціонування міжнародних фінансових ринків. Прозорість статистичних даних дає учасникам ринку змогу своєчасно отримувати інформацію про економічний та фінансовий стан у тій чи іншій країні. Крім того, надання розробникам економічної політики в державі доступу до якісних статистичних даних підвищує рівень координації дій між відомствами

2. Підвищення прозорості даних діє як чинник, що сприяє поліпшенню іміджу держави та збільшенню припливу інвестицій в економіку.

3. Можливість раннього реагування з метою переорієнтації економічної політики держави стає цілком реальною. Відомо, що найслабкішою ланкою серед заходів щодо подолання фінансових криз середини 1990-х років був брак прозорих статистичних даних.

4. Дотримання вимог ССПД МВФ є важливою складовою оцінки ризику країни рейтинговими компаніями, поліпшення інвестиційного клімату, розширення доступу країни до глобальних потоків капіталу.

Зрозуміло, що приєднання країни до ССПД МВФ не означає, що вона цілковито застрахована від впливу фінансової кризи. Однак прозорість статистичних даних щодо економічного і фінансового становища інших країн дає змогу своєчасно прийняти правильні координаційні рішення щодо подальшого економічного співробітництва.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте необхідність проведення аналітичної та дослідницької роботи в центральному банку.
2. Які питання намагається вирішити центральний банк, використовуючи економетричні моделі?
3. Яким критеріям повинна відповідати будь-яка економетрична модель центрального банку?
4. Перерахуйте основні функції Департаменту економічного аналізу, досліджень та прогнозування НБУ.
5. Які основні напрями досліджень Національного банку України?
6. Дайте визначення поняття «моніторинг підприємств» як цілісної системи.
7. Які основні завдання ставлять перед собою центральні банки при здійсненні моніторингу на мікрорівні?
8. Яку роль відіграє моніторинг підприємств для розвитку банківської системи?
9. Охарактеризуйте Спеціальний Стандарт Поширення Даних МВФ та назвіть основні причини його запровадження.
10. Назвіть основні принципи Спеціального Стандарту Поширення Даних МВФ та дайте їх коротку характеристику.
11. Перерахуйте основні показники фінансового сектору, які підлягають опублікуванню згідно зі стандартом.

